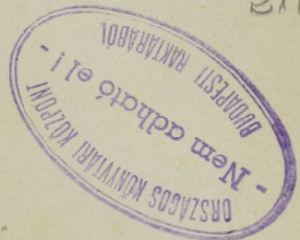

BUDAPESTI SZEMLE

542/15

26 db
2175

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HUSZONKILENCZEDIK KÖTET

(61. 62. 63. SZÁM.)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

Dr. L. Lechner K. Breyden
1997 / 10 69 B. St.

TARTALOM.

LXI. SZÁM.

A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (I) —	
Concha Győzöttől... ..	1
A VÁMJÖVEDELEM ÉS FOGYASZTÁSI ADÓK. — Hunfalvy Jánostól	22
AZ AGGTELEKI BARLANG ŐSEMBERTANI JELENTŐSÉGE. —	
Téglás Gábertől... ..	39
THACKERAY-MAKEPEACE VILMOS. — Baráth Ferencztől	54
REMUSATNÉ LEVELEI. — Wertheimer Edétől	94
A KÖZGAZDASÁG ELMÉLETE. — Ecséri Lajostól	105
AGYVELŐ ÉS LÉLEKTAN. — Weisz Jakabtól... ..	116
LATOGATÁS. Rajz. — Beöthy Zsoltól	132
A VADÁSZ. Költemény. — Góbi Imrétől	144
OLASZ FORRÁSOK MAGYARORSZÁGRÓL. Radó Antaltól	149
ÉRTESITŐ: Jókai: <i>A kik kétszer halnak meg.</i> Riedl Frigvestől. —	
Javaslat a cukor-, kávé-, pótkávé-, csokoládé- és sörfogyasztási adónak	
az 1881 évi IV. törvénycikkben megállapítottól eltérő módon való	
kezeléséről. — r. — Schwicker J. H.: <i>Die Deutschen in Ungarn</i>	
<i>und Siebenbürgen.</i> — u—f. — Oettingen: <i>Ueber akuten und chro-</i>	
<i>nischen Selbstmord.</i> F. B. — <i>A Nyelvőr és a Budapesti Szemle</i>	157

LXII. SZÁM.

A BÁRÓNÉ LEVELEI. (I.) Eredeti beszély. — Pálffy Alberttől	177
A 90-ES ÉVEK REFORMMOZGALMAI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (II.)	
Concha Győzöttől... ..	208
A VÁROSOK KELETKEZÉSE, ALAKULÁSA ÉS SZEREPLÉSÉNEK	
TÖRVÉNYEI. (I) — Kautz Gyulától	230
DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL: (V.) A fény fokozatai a Dante	
Paradicsomában. — Szász Károlytól... ..	265

KÖLTEMÉNYEK: <i>Csöndes a szív . . .</i> Vargha Gyulától. — <i>Éltemnek titka van . . .</i> Arvers Félix után, francziából, Jánosi Gusztávtól	302
A VÁMJÖVEDELEM ÉS FOGYASZTÁSI ADÓK. — Fenyvessy Adolfától	304
ÉRTESÍTŐ: <i>Kiss József költeményei.</i> — m. p. — <i>A m. kir. pénzügy-ministerium története. 1878—1881.</i> D. R. — <i>Történeti kézikönyvek.</i> Csengery Jánostól. — <i>Thackeray mint humorista.</i> I. Heinrich Gusztávtól. II. Baráth Ferencztől. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz</i>	318

LXIII. SZÁM.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK KÉRDÉSÉHEZ. — Marczali Henriktől	353
A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (III.) — Concha Győzöttől	367
ADALÉKOK A TULAJDON TÖRTÉNETÉHEZ ÉS ELMÉLETÉHEZ. — Medveczky Frigyesztől	394
A BÁRÓNÉ LEVELEI. (II.) Eredeti beszély. — Pálffy Alberttől	419
LENAU MIKLÓS ÉLETÉBŐL. — Sonnenfeld Zsigmondtól	457
A HOLLÓ. Költemény. — Poe Edgár után, angoltól. — Lévy Józseftől	475
STATISZTIKAI SZEMLE. — Földes Bélától	479
ÉRTESÍTŐ: Vargha Gyula: <i>Dalok.</i> —z—. Reinke J. és Rodewald H.: <i>Studien über das Protoplasma.</i> Dezső Bélától. — <i>Két utazási munka az erdélyi részekről.</i> s.—r. — Dr. Schenzl Guidó: <i>Adalékok a magyar koronához tartozó országok földmügnességi viszonyainak ismeretéhez.</i> Lengyel Istvántól. — <i>Még egyszer a vámjövedelemlről és fogyasztási adókról.</i> Hunfalvy Jánostól. — <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz.</i> — Schwickertől és u—f—től	488

A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZ- MÉNYEIK.

Irodalomtörténeti vázlat.

Első közlemény.

I.

A Rákóczi-idők lezajlásával a magyar állam életének új korszaka kezdődik.

A nemzet a nőági örökösödést elfogadva, közelete tényleges gyakorlatában legalább, hosszú időre suttna dobta a királyválasztás hamis gyémántját, melynek képzeleti értékeért annyit áldozott.

Békésen, az illetékes tényezők kölcsönös megegyezéséből folyólag alakul meg végleg és szilárdan az örökös királyi hatalom.

Megint van 200 évnel hosszabb belküzdelmek után, melyeket sem a dynastia, sem a nemzet hibájául egyoldalúan fölróni nem lehet, — az európai nemzetközi exigenciák s a magyar nemzeti lét kellőleg nem egyensúlyozott követelményeiből eredtek azok — szilárd jogalapra fektetett királyság, melynek fejedelmei Magyarországon kívül fekvő birtokaik által döntő szerepet visznek Európában; de van ép oly szilárd jogalapra fektetett rendiség, a legszűkkeblüebb, az ország fejlődését megakasztó előjogokkal.

A királyságnak elismertetéseért roppant árt kell fizetnie s a reálátszólag kedvező állás-foglalás Magyarországon egyenlő lemondással hatalma játékony gyakorlásáról.

A nemesi rendi érdek örök időkre áthidalhatatlanná akarja tenni az űrt a királyságban öntudatra ébredt hivatás s

a rendi jogok haladás-ellenes sértetlensége között, midőn azok legnevezetesebbikét az adómentességet a törvényhozó hatalom uralmi köréből kivesszi.

Ha a XVI. és XVII. század királyságát az egyoldalú, törvény-ellenes hatalomvágy, úgy a XVIII. század nemzetét a szűkkeblű önzés vádja alól nem lehet fölmenteni.

A nemzet, annak vezérszerepet rívó rendje előjogai szerencsésen keresztültvitt galvanizálásával nyugalomra véli hajthatni fejét, «a vízkórság által, mint Széchenyi mondja (*Világ* 283. lap) egy lábbal már a koporsóban áll» s elaluszsa a nagy fordulatot, a legnagyobbak egyikét, melyen az emberi szellem valaha keresztül ment, a XVIII. század fölvilágosodását, a philosophia újjászületését, a közgazdasági tudomány keletkezését s a mit legelőször kell vala említenem, elaluszsa a tant, mely az embert, nem tekintve születést, vagyont, vallást és nemzetiséget, nemcsak Isten előtt, hanem e világon is mint öncélt állítja oda s ruházza föl egyenlő jogokkal, követel neki egyenlő méltóságot.

A királyság a nemzet kóros állapotával szemben, úgy saját hatalma biztosítása végett, mint ettől függő hivatása érzetében, tettvágytól ösztönözve, megkísérli a lehetetlent, a beteg test gyógyítását a legbetegebb részekre való egyenes hatás nélkül.

Az alkotmány szigorúan körülzárta a nemzettest beteg főrészeit: az előjogokat; a királyság nem nyúlhat azokhoz, csak is oldalvást, szörmentén érintheti őket s a többi részekre való befolyás által közvetve remélheti a nemességet önző állásából kizavarni.

A nemesség, a hol érdekei, előjogai egyenesen nem érinték vagy a hol rövidlátóságában ily kapcsolatot nem lát, ott hagyja működni a királyságot; csak hogy hol nincs ilyen kapcsolat?

Egy nemzet, főleg fejletlenebb műveltségi fokon, első sorban had- és adó-rendszere, birtok-intézményei által az a mi; de mind ez intézmények megváltozhatatlanná tettek a nemesi különérdek által.

A köztehermiviselés, a nemesi fölkeles átalakítása, a birtokviszonyok reformja ekként nem sikerülhetett a nemzet iránt hálás s alkotmányát tisztelő nagy királynőnek; mindössze is közvetett úton, az osztrák tartományokban létesített vámrend-

szer által ingatta meg a rendi kiváltságokon alapuló magyar társadalmi szerkezetet; de az igazságszolgáltatásban, a közgazdaságban rendet teremt; utóbbinak egyes részeiben, a közoktatás, a közegészség terén működése korszakot alkotó, ápolja a közgazdaságot a mennyire a főbaj orvoslása nélkül lehet s erősen vallásos lelkülete daczára is tekintélyt szerez az államnak a curiával szemben.

Ezenkívül van még egy tér, és pedig a rendi társadalmi szerkezetben a legfontosabb, annak alapja, elágazásának sarkpontja, életének főforrása, a hol a királyságnak sikerül a haladás eszméjét, az alkotmány daczára, diadalra juttatni.

A királyság rendezi az úr és jobbágy között a viszonyt; a nemzettel egyetértve mit sem tehet, teszi hát annak ellenére és pedig sikerrel.

Mária Terézia királyságának ez egy rendszabálya, az úrbér által már megérdemlené a reformkirályság nevét; összes kormányzati tényeinek fénye elhomályosul az úrbéri téren kivívott sikere mellett s ha azt eddigi politikai és művelődéstörténetünk nem domborítja ki egész jelentőségében, csak annak tulajdoníthatjuk, mert az elsőnek figyelmét az alkotmány külső formái kötik le, az utóbbi pedig a művelődést csak a tudomány, művészet és oktatásban véli rejleni.

«Az állam igazi ereje az emberek nagyobb részében, a köznépből van», írja a királynőnek Kaunitz,*) «azért törekse-
nek más fejedelmek a nemesség gyöngítésére . . . Minden üdvös intézkedés Magyarországon, Erdélyben, Németalföldön mindig a nemességben talál a legnagyobb akadályra.» S a királynő összes országaiban kezébe veszi az alsó osztály sorsa javítását, nem hagyja magát a nehézségek által visszarettenteni; a hol azok állapota a legszomorúbb, mint Csehországban, a rustica gens, optima flens, pessima ridens-féle jelszó hazájában, ott kétszeres erélylyel, ha nem is mindig szerencsével nyúl a nagy munkához;**) a hol a czél elérése magas politikai, alkotmányi tekinteteknél fogva egyszersmind legkényesebb, mint Magyarországon, ott a történetírók által ravaszságból, uralmi czélekből s nem államférfiai magas színvonalból magyarázott síma, kényeztető modorával törekszik magát segíteni.

*) Arneht *Maria Theresias letzte Regierungs-Zeit* I. köt. 30. l.

**) Wolf: *Geschichtliche Bilder aus Oesterreich*.

Nem tartozik reánk kutatni, a haladási eszmék értelmi súlya esett-e elhatározása mérlegébe vagy nemes szíve szűrte-e tisztára a lelkében küzködő elemeket, a trónját megmentett nemesség iránti háláját s az emberség követelményeit alattvalóinak legszámosabb rendjével szemben. A tény, hogy a reformot lelke egész erejével megvalósítani neki a nemzet ellenére is sikerült, kétségtelen.

A nemzet Mária Terézia uralkodása második felében a legkisebb fogékonyságot sem mutatta a múlt század e nagy, e legnagyobb kérdése iránt. Az államtudomány nagyszerű átalakulása Franciaországban, az oeconomisták eszméi, egy Struensee reformjai nem hatottak el hozzája, de még az ország közvetlen szomszédságában végbe ment örökváltságok sem, melyeket Lambeck Gergely klosterbrucki apát és gróf Trautmannsdorf Norbert Csehországban kezdeményeztek.

Még a szerencsétlen Lengyelország, a nemesi önkény és előjog e virágzó földje is, bizonyára a francia szellem befolyása következtében, több fogékonyságot mutat a koreszmék iránt, mint mi; Brzostovski 1769-ben szünteté meg a robotot nagy kiterjedésű jószágain, példáját követik a Zamoyskiak, a Chreptowiczok, maga a király, de legfőképen Potocki Félix óriási birtokain; az irodalom tükröt mutat az uraknak (Les paradoxes, L'horoscope politique de la Pologne) s az 1780-iki országgyűlés egész komolyan fölveszi a megváltás, a tehermentesítés ügyét, bár megoldani nem tudja. *)

Nemcsak fogékonyság nincs nálunk a reformeszmék iránt, de sőt 1766-ban még oly nagy az urak kegyetlenkedése jobbagyaikkal, hogy azokat az ország több vidékein lázongásra készíti s mint Mária Terézia írja **) meghittjenek Eurenberg grófnénak: «és hitte volna-e, hogy az elhunyt nádor, Batthyány s az Eszterházyak voltak a legkegyetlenebbek».

Közvéleményünk tudomásul sem veszi a koreszméket, publicistikánk, egyetemünk Nagy-Szombatban távol a világ áramlatától a scholasticismus szellemében dolgozik tovább ***) s még 1776-ban is teljes joggal írja Markovics Mátyás meg-

*) Bruggen: *Polens Auflösung*. — Miczkiewicz: *Leçons sur les littératures slaves*. II. r. 20 fölölvasás.

**) Armeth i. h. 535. l.

***) Pauler: *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez*.

kövesedett jogászainkról: *Pertinacissimo ausu defendunt omnia in corpore juris contineri*, ámbár maga az újító: Markovics egy elavult állásponttal akar reformálni, a Németországon akkor már sokrészt hitelét veszített Wolfianismusban látva a jobb útra térés, a scholasticismusból való kibontakozás esz-közet.

Nem is annyira a korszellemnek, mint a helyes jogtörténeti érzéknek még hozzá elég szelíd nyilvánulása Kollár Ádám munkájában: *De potestate legislatoria circa sacra* magát az országgyűlést ki bírta hozni sodrából 1764-ben; több napot szentelnek a kis munkának, megégetését, szerzője száműzetését kéri s midőn a királynő az ügynek elejét veendő, a munkát betiltja, külön hálafőliratot küldenek hozzá; s vajon miért? minő fölforgató eszméket hirdetett? Egyszerűen azért mert kritikát gyakorolt a törvények szövegén, a corpus juris alaposabb, teljesebb kiadását sürgette s idézni s némely reflexival kíserni merészkedett a törvényt, mely már 1602-ben kimondta a nemesi fölkelés helytelenségét s annak a rendek adózása által való helyettesítését rendelte el.

Az 1514-diki pórlázadás után uralkodott szellem ébred újra a nemességben; Magyarország az európai népcsaládban, melynek művelődési törekvéseitől a XVIII. századig soha el nem szakadt, idegenné, szelleme valóságos anachronismussá vált.

A nemzet szellemét a legjellemzőbben tükrözi vissza az 1764-diki országgyűlés végén megjelent *Vexatio dat intellectum*;*) a Suarezek és Morianák, a ligue pamfletistái látszanak benne némi hangváltozással megszólalni, a lengyel aristokratikus respublika fuvalma járja át, czélja tisztán reactionarius, az előjogok, kiváltságok status quo-janem elégíti ki, souverainne akarja azokat tenni a királyság nullifikálása s a nem kiváltságoltak teljes alávétése által.

A nemzet a XVIII. század nagyobb részében alszik, a rendi kiváltságok örökkévalóságát álmodja s csak azért ébred föl, hogy őket a *clausula perpetua* sanctionissal örök időkre körül bástyázza; a föltűnő csak az, hogy éppen akkor álmodja

*) A röpiratot Horváth Mihály végkép elveszettnek hitte, Krones által útbagazítva (*Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II.*) a *Századok* 1880-ki folyamában 590. l. ismerttetem.

ez örökkévalóságot, midőn az állam és közgazdaság tana előtt már bebizonyított dolog az előjogok tarthatatlansága s egyedül a kiváltságok megszüntetésének módja, ideje képezi a gondolkodók közt a vita tárgyát, midőn a fölvilágosodásnak a történelmi előjogokkal harczoló iránya Magyarország feje fölött el egész Szt.-Pétervárig veti sugarait.

Nemzetünk ez aléltsága s a korona vezérszerepe a reformokban egyébként nem magában álló jelenség. Európa XVIII. százada a philosophoké és a fejedelmeké, az a korszak, a melyben Szalayként «fölülről tétettek általános javításokra indítványok, melyben . . . a thronusról lehatolt sugárnál fogva főlegyenesegett tudomány és művészet az udvarok védpaizsa alatt hadat üzentek a szabadítékos osztályoknak, melyben a szabadabb mozgalom fölülről kölcsönzé rugalmát».*)

Így volt ez Magyarországon is, a nemzetet álmából a királyság költötte föl; bár hova tekintünk, az új élet csirája közvetve vagy közvetlenül a királyságban van.

A modern állam létföltételeit az adó, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, az egyházi viszonyok terén, a kibontakozást a múlt századok socialis kérdéséből, a jobbagyságból, az oktatás emancipatióját a felekezetek souverain hatalma alól a királyság képviseli, ez a reformer nemcsak József idejében, már Mária Terézia alatt is.

Történetírásunk habozásának e téren nem szabad benünket megzavarni; a királyság e korbéli tagadhatatlan üdvös működésének magasztalása s úgy nevezett kényúri hajlamainak gáncsolása, az uralkodó osztály önző reactionarius maradisága fölött a recriminatiók alkotmányhűségének pedig egyidejű dícsérgetése: mindössze is ennyi az, a mit történetírásunk Terézia koráról mondani tud; de ez nem ítélet, csak az ítélet indokainak többé-kevésbé állást foglaló expositiója, melyből még le kell vonni a végítéletet, kutatva a kapcsolatot a monarchia üdvös működése és «kényúri» hajlamai, a nemesség reactionarius maradisága és törvényszerűsködése között.

Mi a következtetést nem habozunk a királyság javára megvonni, ezt illeti meg az alkotó, a vezérszerep a reformok

---

* Lásd Szalay emlékbeszédét Kollár Ádám fölött a magyar akadémia 1839-ik évkönyvében.

mezején, a magyar állam új elete előkészítésében, ez új élet alapjainak megvetésében.

Terézia korának törvényhozási és kormányzati rendszabályai ismeretesek, ha érdemök szerint nem is eléggé méltattak; a szellem azonban, mely őket teremté, kevésbé vizsgáltatott az általános kép megírásánál, melynek korát visszautúkrözni kellett volna; pedig e szellem sok részben officiose dogmatisálva is előttünk fekszik Terézia két kedvencének, Martini és Sonnenfelsnek az egyetemen s az akadémiákon kötelezőleg előírt államtani munkáiban.

Martini és Sonnenfels nem egyszerű írók, ők a királyság hivatalos theoretikusai, írataik szelleme, színvonala a legjelemlőbb tehát a kormányzatra, mely azok tanítását és tanulását oktatási intézeteiben elrendelte.

Ha Martini és Sonnenfels reánk vonatkozó értékének meghatározására illő mértéket akarunk találni, azt hiszem csak saját szellemi színvonalukból szabad kiindulnunk; ha a két hangodó író az európai bölcselem és államtan magaslatáról ítéljük meg, kicsinyelhetjük értékeket, álláspontjokat Mária Terézia uralkodása végén már antiquálnak mondhatjuk igen sok részben, de csak az elfogultság tagadhatná a nagy haladást, melyet műveik hazánk eszmekörében jeleznek.

Martini és Sonnenfelsszel a fölvilágosodási irányt — igaz, elég mérsékeltten — maga a kormány terjeszti oktatási intézeteiben, velök ér el hozzánk az a szellemi lendület, melyet a bölcselemnek a nagy Leibnitz adott, s a melyet Wolf megragadva, ha nem is a philosophia, de az emberiség erkölcsi és értelmi haladására oly gyümölcsözővé tudott tenni.

Wolfot sekély, lapos szellemnek tartja az eszmék szigorú történetírója, pedansnak, unalmasnak az æsthetikus, de az a ki a jót, az igazat, a szépet a nemzetek közkincsévé válni kívánja, nem bánhatik el ily könnyen vele, sőt az eszmék fejlődése szempontjából is, azt hiszem, módosítanunk kell fölötte ítéletünket s nem szabad felednünk, hogy az ő tana részben, meg ma is vizhangzik Franciaország Collège de France-ában, a hol az ünnevelt Franck (*Reformateurs et publicistes du XVII. siècle* 1881.) a szabadság elidegeníthetlenségét az ember kötelességéből vezeti le, midőn (i. h. 279. l.) így szól: «avec la liberté disparaissent nécessairement tous les devoirs que nous avons à remplir, devoir et liberté étant des termes inséparables», te-

lát ugyan abból a forrásból, melyre a jogot Wolf alapította, mondván: jus oritur ex obligatione, obligatio prior est jure et si nulla esset obligatio, nec ullum jus foret . . .

A Baumgartenek, Mendelsohnok, Basedovok, Gorvek, a múlt század e nagy hatású philosophusainak mestere végre is korszakalkotó volt, a nemesebb értelemben vett fölvilágosodás korszakának szellemi vezére Németországban s Martini, Sonnenfels az ő zászlója alá esküdve, hirdették tanaikat.

Meglehet támadni Sonnenfels népszaporítási egyoldalúságait, eclecticismusát, vak bizodalmit a felsőbbség bölcsességébe, mindenhatóságába, de azért kétségtelen marad, hogy a küzdelem, melyet műveiben szellemmel, emberszerető melegséggel, nagy olvasottsággal az emberiség jogai és közboldogsága érdekében folytatott, különösen a mi rothadt rendi viszonyaink között, melyeknek előjogait a közboldogsággal annyira ellenkezőkül tüntete föl, kétségtelen mondom, hogy e küzdelem a nálunk annyira gyűlölt, irtóztott reform érdekében vívatott.

Igen de Sonnenfels az absolut királyság híve volt! Igaz, a mennyiben azt mint tényt elfogadta, de nem mintha a szabad államot megvetette volna; Sonnenfels szemeiben az absolut király csak az állam veszéreszméjének, a közboldogságnak eszköze, szolgálója, ez eszmét pedig a legszebben construálja, a királyság elé a legmagasztosabb föladatokat tüzi.

Ily eszméjű királyság elméletét ellenkező gyakorlatú fejedelem csak bárgvúsággal határos rövidlátóságában vezethetné közintézteibe; Mária Terézia pedig annyi szemességgel legalább is bírt, hogy vele szemben ily föltevés kizárva legyen.

Különbén is Sonnenfels, bár az állam összes viszonyait felölelte, csak mint közgazdasági és közigazgatástani író jöhet tekintetbe, az alkotmány kérdéseinek elméletét nem nála, Martininál kell keresnünk.

Mint ilyen pedig közgazdasági és közigazgatási téren egyaránt kimagasló volt viszonyaink között. A Német- és Franciaországban már jelentékeny fejlődésnek indult közigazgatási tan, akkori terén a politia, nálunk egészen hiányzik, a közgazdasági és finantz tudományban fölmutatható akkori monographikus irodalmunk pedig távolról sem vetekehetnek Sonnenfels rendszeres műveivel, akár az eszmék körét, akár eredetiségét s helyességét vegyük. *) Sonnenfels számot tesz

*) Kautz: *A közgazdasági eszmék fejlőd. tört. Magyarországon.*

a nemet közigazgatási és közigazgatási irodalomban is, hogy ne a mienkben, a hol az elsőnek csak szórványos csíráit találjuk az ő korában, az utóbbi pedig épen hiányzik még, hatását pedig az életre úgy Ausztriában mint nagy Németországban hirdetik a porosz Landrecht s az osztrák polgári törvénykönyv, az újabb kor e nagy legislatív alkotásai s a számos közigazgatási intézmény, melynek szellemi szerzője Sonnenfels volt.

Martini reánk nézve még sokkal érdekesebb, mint tanítványa Sonnenfels, mert mint a közjog philosophiájának művelője épen azon a téren kell állást foglalnia, melyre a magyar közvélemény különös feltékenységgel ügyel, az alkotmányin.

Martini és Sonnenfels tanaik kiinduló pontjára nézve közös alapon állanak, a Wolfi philosophia egyesíti őket s Sonnenfels, mint maga említi, *) Martininek a bécsi egyetemen tartott tömör, meggyőző előadásain tanult meg gondolkodni.

Martini elvontabb, nehézkesebb, modora scholasticus, az újabb államtudományi vívmányok elől inkább elzárkózik, mint a szépirodalmi babérok után is vágó, journalistai könnyúséggel író világfi, Sonnenfels, ki ezenkívül a közélet közvetlen átalakításával foglalkozik munkáiban, míg Martinit, mint az «ész örök törvényeinek» kutatóját a gyakorlati államélet problémái hidegen hagyják s a tudomány újabb fejleményei iránt közönyösebbé teszik.

De azért a mint Sonnenfels szerint «az általános boldogság előmozdítására irányozzák a keletkező államok figyelmüket s ez marad törekvéseik örökké tartó végeztelje» úgy Martini szemeiben is «nincs ember, a kít a boldogság megszerzésére s akadályainak eltávolítására a természeti ösztön ne készítetné».

E boldogság elérését, mely a Wolfi formula szerint (in non interrupto perfectionum progressu posita est) a tökéletesedés szakadatlanul haladó láncolatában áll, leginkább hátráltatja a biztosság hiánya, melyet a szabadság, egyenlőség s a többi természeti ösjognak közös főhatalomra ruházása által szerezhet meg magának az ember. Így a mester Martini, így tanítványa, Sonnenfels, kiinduló pontjuk, alapirányuk egy; eredményeikben csak azért mások, mert Martinit korának elvont fölfogása szerint az állami akarat lélektana, logi-

---

*) Arneth: *Maria Theresias letzte Regierungs-Zeit*. III. kötet, 191. lap.

kája érdeklí mint jogphilosophust, míg Sonnenfels a biztosság tényleges, szellemi és gazdasági eszközeit öleli föl, ezek legfontosabbikaként a népszaporitást állítva oda, mert mentül többekkel társasulunk, erőnk annál nagyobb s a biztosságot fenyegető veszélyek ellen annál erősebbek leszünk.

De minők hát a «kényúri» hajlamokkal gyanusított s terítgetési túlbuzgóságáért nem ok nélkül gánecsolt királynő alkotmányi theoretikusának az életre inkább kiható elvei?

Martini szerint az állam az emberek józan eszének szüleménye, nem az Istenség alkotása; az állam csak annyiban isteni eredetű, a mennyiben Isten az embert józan észszel s a természet törvényeinek tudatával fölruházta; e józan ész vezeti az embereket, hogy egymással szerződjenek közhatalom fölállítására s annak formáját meghatározzák; a souverainitás eredetileg az összeségnél van (vi originis est penes universos) s nemcsak az állam alkotása, formájának meghatározása is ettől függ, vajon tudniillik a közhatalmat magának akarja-e megtartani vagy egy emberre vagy többekre, föltétlenül vagy bizonyos kikötések mellett átruházni.

Ezek bizonyára nem a «kényúri», nem az Isten kegyelméből való királyság elvei.

Az új Diogenest, így nevezi Martini Rousseaute, szerződési kiinduló pontja daczára, nem követi ugyan, mit tán említeni is fölösleges oly tankönyvről, mely monarchiában hivatalos engedélyt nyert; nem kell hinni, mondja, hogy a nép, mely hatalmát átruházza, eszét veszette, «mert bár a monarchiában az átruházás következtében a legfőbb hatalom a fejedelmet illeti, az alatvalóknak megmaradnak velök született ősjogaik, megmaradnak az átruházási szerződésből eredő társasági jogaik . . . A fejedelem a hódolati szerződés által nem nyer több hatalmat alattvalói fölött, mint a mennyi az összeségnek szükséges volt az állam célja elérésére». «A souverain, legyen az fejedelem vagy köztársasági gyűlés, a hódolati szerződés elfogadása által, melylyel magokat az egyes családtyák neki alávetik, hallgatólag a közboldogság előmozdítására vállalkozik.» Az állam célja, a közboldogság határozza meg souverain kötelességeit az állam bármely formájában, ez Martini alaptana, mert az állam, formakülönbségei daczára, lényegében mindig egy.

Martini éles, rendszerező elme, tana egységes, átlátszó, következetes, munkája egyáltalán nem udvaronc, nem részre-

hajló szellemű s ha mint jó jogász a nem törvényes alakban támasztott jogi igényt, a lázadást, a forradalmat elítéli, ep úgy fölmentettnek hirdeti az isteni és természeti törvény ellenére követelt engedelmisségi kötelesség alól az alattvalót.

Nem akarjuk különösen kiemelni, hogy a lázadókkal kötött szerződés kötelező erejét tanítja, hisz Hobbes a rablók-kal valót is megtartandónak állította, bár Martini más szempontból fogja föl a kérdést és eredeti fölfogással úgy indokolja, hogy a mely uralkodó a lázadóval szerződik, már e tény által olybá veendő, mintha neki megkegyelmezett volna, nem helyezünk súlyt Grotiussal való vitájára, midőn ennek ellenében nemcsak törvénytelennek, de minden erő nélkülinek állítja azokat a kormányzati tényeket, melyek az alaptörvények ellenére történtek, sem érvelésere, melylyel a *clausula commissoria* k, oly szerződések természetjogi lehetőségét vitatja, melyek értelmében az alaptörvényeket megsértő fejedelem trónjától megfosztottnak tekintessék ; — legfőbb érdekű Martininál az abszolút fejedelemség tana s a különböző államformák összehasonlítása.

A monarchia hivatalos philosophusa egyáltalán nem törekszik az egyeduralmi formát mint a legtökéletesebbet föltüntetni, sőt a vitát az államformák előnyei fölött szinte hiábavalónak tartja ; mindeniknek meg van az előnye, a demochiatiáé a szabadság s a fölösleges terhektől való mentesség, az aristochiatiáé az elhatározások érettsége, az uralom enyhébb gyakorlása s a polgárok gazdagsága. A monarchiában legkevesebb a szabadság, sok változás fordul elő benne s nagyon veszedelmes dolog, ha az ember rossz, másnak javai után vágyó fejedelem alatt kénytelen élni, valamennyi fölött azonban előnnyel bír az által, hogy a külső biztosság eszközeit leggyorsabban tudja előállítani, hogy terveit leginkább titokban tarthatja, a végrehajtás gyors, az érdem és erény könnyebben jut elismerésre s az életmód finomabb benne.

De legjellemzőbb, hogy az abszolút monarchiát sem tudja az alattvalóknak némi részvétele nélkül a főhatalomban képviselni. A kérdést tárgyalva : érvényes-e az államvagyon elidegenítése a fejedelem által abszolút monarchiában, köteles-e azt utódja érvényesnek, jogszerűnek elfogadni, tagadólag felel, ha csak az a közbiztosság föntartására nélkülözhetetlen nem volt, ámde, úgy mond, gyakran vitássá válhatik, jelen volt-e

ily szükség; e vita eldöntésére nincs más mód, mint a birodalom rendjeinek beleegyezése. (Tutissimum erit ordinum vel statuum imperii, id est eorum qui totum populum vel subiectum et in classes distributum repræsentant consensum adhiberi.)

Mi ez más, mint réstörés a korlátlan fejedelemség alapelvén, elég szelíd ugyan, de elvről lévén szó, nem kicsinyelhető. Még inkább kedvező a magyar alkotmányos fölfogásra a buzgalom, melylyel a vegyes államformát védelmezi.

A vegyes államforma controversiája mögött, akár az államforma, akár mint Bodin tette, a kormányforma vegyessége legyen vitás, az alkotmányos királyság rejlik.

Martininek tantörténelmi szempontból is igen becses fejtegetései a vegyes államformák fölött, a hol a souverain hatalom megosztásának és korlátozásának lehetőségét Hobbes és Rousseau ellenében vitatja, nagyon is congenialisak a magyar alkotmányos fogalmakkal.

Egészben véve Martini alkotmány-elméletét, nem állíthatni, hogy az a magyar szabadsági és alkotmányi irányzatokkal szemben retrograd, szabadság-ellenes álláspontot foglal el, hogy azok mögött marad, az államföladatokat illetőleg pedig épen eszményeket képvisel, a mi, kizárólag a rendi szűkkeblűség szempontjából ápolt, tényleges állapotainkkal szemben.

Martini és Sonnenfels kiegészítik egymást, az első képviseli az alkotmányt, az utóbbi a közigazgatást; a szellem, mely műveikből hozzánk szól s melyet a királynő jóvá hagyásával hirdetnek, az új kor szelleme s e szellem hordozójaként Martini nem tekinti egyedül a fölvilágosodott fejedelmet, ép úgy elismeri arra a nemzetek képességét, védi a szabadság elvét az emberi végeczél, a folytonos tökéletesedés által elérendő boldogság megvalósítására, melyre minden ember rend- és rang-különbség nélkül egyenlőn hívatott, egyenlőn jogosult.

Mária Terézia kormányának szelleme kétség kívül magasabban szárnyalt, mint a nemzet uralkodó rendjei.

Midőn azonban Mária Terézia királyságának szellemi fölényét a nemzettel szemben leghatározottabban hangsúlyoznunk kell, szükséges azt az irányadó európai közszellemmel is összevetve megítélni.

És itt a mérleg kevésbé hajlik a királyság előnyére.

A mily magasan a nemzet fölött áll a királyság, ép úgy kétségtelen, hogy a szellem, melynek ápolója, elmaradt már Európa közszellemétől; a nagy európai áramlatba csak Józseffel jutunk bele.

A királyság szelleme Európa törekvéseivel viszonyítva, sok tekintetben korlátolt, félúton megálló, ingadozó.

Korlátolt, mert a koreszméket nem annyira önbecsökört, mint az állam erejének, hatalmának fokozására való alkalmasságuk miatt karolja föl; félúton megálló, mert túlságos aggodalmassággal rendeli alá az állam korlátlan, illetőleg nálunk patriarchalis rendi jellegének; ingadozó, mert nem teszi őket elvileg magáévá, csak ott, a hol tőlök közvetlen üdvös eredményt vár, vagy a hol hagyományos elveivel föltűnően nem ellenkeznek, s az elvi kiinduló pontokkal szemben a merev ellenzés álláspontjára áll, míg egyes ezekkel kapcsolatos rendszabályokat nagy erélyvel iparkodik érvényre emelni.

Korlátolt volt a királyság szelleme, mert annak gyökerét nem látta az állam-szervezet körén kívül fekvő társadalomban is, hanem csak a fejedelem és főbb tanácsosaiban. De korlátolt volt tartalmilag is, csak egy részét ölelve föl ama problémáknak, melyek az európai világot nyugtalaníták és nagyon is elmaradva nem egy téren oly kérdésekre nézve, a melyek másutt az irodalmi térről már a politikaira átvitettek.

A haladás, melynek a királyság útait egyengeti, viszonylag igen jelentékeny, de az utilitarianus és pedig főleg csak az államra, nem az összes társadalomra tekintő utilitarianus szempont nem engedi a reformok igazi gyarapodását.

Humanismus a jelszava, de a humanismus alapnyilvánulását, az önrendelkezést az irodalom, a tudomány, a társadalom terén gyanús szemmel nézi, a korlátolt alattvalói értelemről megtagadja.

A királynő szűkkeblősége az akatholikusokkal szemben ismeretes, velök szemben majdnem azt a mértéket alkalmazza, melyet a szabad köművésseg, az úgy nevezett libertinismus ellen.

De azt hiszem, teljesen elhibázott azok ítélete, kik Mária Terézia kormányzatának megítélésére az alapot az akatholikusokkal szemben követett politikájából merítik, nemesak mivel a protestáns államok hasonló, sőt sokrészt még nagyobb felekezeti szűkkeblőségét feledik, hanem mert kormányzatának

csak egyik iránya az összes többinek megítélésére nem lehet alkalmas.

A szabad gondolkodástól való félelme ha nem is igazolást, magyarázatot talál a frivolitásban, melylyel az sok részben föllép, a sensualistikus morálban, melyet hirdet; ha egy Lessing is, a szabad gondolkodás hatalmas harczoza, úgy találja, hogy a berlini gondolkodás- és írás-szabadság «*reducirt sich einzig und allein auf die Freiheit, gegen die Religion so viel Sottisen zu Markte zu bringen als man will*», csuda-e ha a mélyen vallásos királynő, kit szenteskedőnek csak a fölületes ítélet mondhat, mely gyermekeihez, híveihez intézett leveleiből, tényeiből hozzánk szóló nagy szívét nem ismeri, csuda-e, ha a vallásos királynő gyanakvó lesz nem csak kinövései, hanem a szabad gondolkodás ellen is.

Így éri tilalom Mendelsohn *Phaedonját*, s hogy Montesquieu munkái átléphessék a birodalmi határt, Van Swietennek egész befolyását latba kell vetnie, Voltairet s Rousseaut pedig maga Van Swieten zárátja ki.

Németország már Dariesnek, még inkább Federnek hallgatókkal túltömött termeiben hallhatja az újabb francia államtanokat, a német államtudományi ecelecticismus túljár már Wolfon, ki nálunk Martini és Sonnenfels által ekkor jut virágzásra; Smith Ádám megjelenésekor mindjárt ismertté lesz, sőt még a múlt században két fordítóra is talál, holott Sonnenfels még csak névleg sem említi.

A szellemi élet ama hatalmas lüktetése, mely Németországot a múlt század második felében nemzeti és társadalmi tekintetben újjá teremti, csak higitott adagokban eresztetik be a királynő örökös birtokaiba is, s épen Ausztriának ez elzárkózása a német szellem ébredésétől, az angol és francziának már teljes erővel ható melegétől, kétségtelenül oka annak, hogy nemzetünk szelleme amnyi lendületet sem vehetett, a mennyit e korlátozás nélkül vett volna.

Mindazáltal hiba volna elmaradásunk alapokát e korlátozásban keresni, a szellem szabadsága daczára kötve van a gazdasági, a társadalmi és politikai állapotokhoz, ezek fejlettsége nélkül a szellemi terén maradandó, természetes emelkedés lehetetlen, már pedig a mi kezdetleges gazdasági állapotainkból, a nemesi verség jogára s a polgári munka kiesínylésére alapított társadalmunkból s e társadalmi szerkezet megvédésére berende-

zett alkotmányunkból a lélektan törvényei szerint nem sarjadhathat ki oly szellem, mely másutt is, Angliában, Olaszországban, Frankhonban nem véletlenül, nem mint a derült égből lecsapó villám, nem mint nemzetségsfa hűjával levő genialitás, nem mint a faj különös kiváltsága, hanem e népeknek részben az óvilág által teremtett mezőgazdaságához, újon keletkezett iparához, kereskedelméhez kötve, az ókor szellemi hagyatékán felnöve, lett oly nagyszerűvé, bennünket annyival meghaladó, a menyívvel gyöngébbek, fejletlenebbek voltak nálunk a külföldön meglevő előföltételei.

Lengyelország a legélénkebb érintkezésben van a szellemi téren irányadó Franciaországgal, ennek tudományával, irodalmával táplálkozik, közoktatásának reformatora, Konarski, Fontenelle szalonjában szívja magába élete vezérelveit, Varsó kis Páris, hol Voltaire, Mme Geofrin egy-egy levele jár kézről kézre, *) a francia irány befolyása akkora, hogy Rousseautól kérnek és kapnak tervet az alkotmány reformjához, de a francia szellem világa a lengyel társadalom és közgazdaság elsőtétült tereire átvíve vakít, kápráztat, a helyett hogy tájékoztatna.

Nem a szellemi erő hiányzik a lengyelekben, csak egy század választja el őket szellemi életök arany korától, a mikor a tudomány és szépirodalom oly nagy lendületet vett közöttük, sőt a hanyatlás szakában, a XVII. században, nagyobb a lengyelek és francziák irodalma között az érintkezés, mint nálunk a XVIII. században **); a mi hiányzik, nem a szellemi, hanem a politikai és társadalmi viszonyok helyes rendezéséhez szükséges erkölcsi erő.

Megvolt-e ez nálunk? Politikai, társadalmi, gazdasági színvonalunkhoz illet-e a francia eszmekör?

A Lengyelország első fölosztása után következő korszakról írja Miczkievicz: «Hire ment az országban, hogy néhány messze földről visszatért mágnás csalhatatlan szert hozott magával Lengyelország megmentésére. Ezek az urak, Mably, Rousseau, Montesquieu műveit hozva hónuk alatt, mindenféle híresztelték, hogy e művekben foglaltatik Lengyelország üdvének titka.» Vajon nálunk nem lehetett-e hasonló fejlemé-

*) Courrière: *Hist. de la littérature chez les slaves*. 344. lap.

***) Miczkievicz i. h. III. fölolvadás.

nyeket várni? Mind e kérdésekre a József-fele korszak ad feleletet.

Bármint vélekedjünk egyébként, egészben véve, Mária Terézia kormányzatának szelleméről: annyi kétségtelen, hogy tényeivel a nemzet politikai újjászületésének magvait ő hintette el.

De nemcsak politikai, irodalmi újjászületésének is Mária Terézia lett, bár utóbbinak akaratlanul, központjává.

Megszoktuk Mária Teréziát elnémetesedésünk, elnemzetietlenedésünk főokának tekinteni. Történetírásunknak különös kedve telik a finom, politikus eszközök rajzolásában, melyekkel Mária Terézia bennünket nemzeti jellegünkől kiforgatni, németté tenni iparkodott.

Nem bírok e fölfogáshoz csatlakozni, melyet alapjában hamisnak, úgy a királynő egész jellemével, mint a közviszonyokkal ellenkezőnek tartok.

A nagy királynő kétségtelenül német volt lelkéből, de németiségének kapcsolatát a német nyelvvel ép oly kevéssé látta, mint ellenlábasa, II. Frigyes. Német volt, a mennyiben a francia frivolitást, az olasz kétszínűséget utálta s az egyeneséget, a tisztet nehézkességet, vallásosságot, egyszerűséget német tulajdonnak tartotta s nagyra becsülte, de ezzel összeegyeztethetetlennek épen nem hitte, hogy udvarában, az ettől függő nagy világban francia és olasz szellem uralkodjék.

Mindenható minisztere Kaunitz francziáskodó irányában szándékosan törve beszél németül és jobb ügylőz méltó buzgalommal küzd az udvari színháznak végleg csak 1776-ban föladott francia jellegéért; az olasz Metastasio az udvari költő, ő készíté a főhercegek és főhercegnők részére az alkalmi darabokat.

A nagy német nemzeti ébredés különben is egész erejével csak a királynő uralkodása második felében kezd hatni; Klopstock Dániában talál menhelyet s kivált a felsőbb rendeket csak Wieland győzi meg, hogy teuton vadság, nehézkesség hazafias pathoszszal párosítva, nem merítik ki a németiséget s lehet németül is könnyedén írni.

Abban az időben, mikor Klopstock, Lessing, Wieland, Herder Németország olvasó közönségében már erős visszhangra találnak, megkísérik Ausztriában is a német szellemi mozga-

lomhoz csatlakozást, német tudós társaság létesítésén fáradoznak, nagy hévvel fognak az irodalom műveléséhez.

De a helyzetek Ausztriában és Németországban nagyon elütők, Ausztria még helyesírás tekintetében is mily soká ragaszkodik a Németországban régen elavult állásponthez, csak az okból, mert az új német helyesírást a lutheranizmus vívmányának tekinti s a királynő germanisatori törekvéseit épen nem igazolja a körülmény, hogy az új helyesírás szerint írni sem tudott.

Ha a Mária Terézia korabeli *Dialogust*, in quo duo patriæ amantes Germani inter se acerbe quærentur de contemptu nationis suae*) olvassuk; ha Geblertől, a nagy befolyású államtanácsostól, halljuk «hogy nem szégyen főbb tisztségekben levőkre sem, a nyelv művelésén munkálni, vagy ha Klemmet, a *Welt* szerkesztőjét**) a latin nyelv, a francziáskodás ellen sikra szállni s később az 1764—65-ig megjelent *Oesterreichische Patriot*ban oly szavakra fakadni látjuk, hogy sokan a kik oly jól ismerik a francziákat, azt hiszik, a német könyvek közt nincs más, mint legfőlebb gyermekeknek való katechismusok, ócska evangéliom-magyarázatok, ízetlen románczok s szerelmi levelezők írődeákok, kereskedő legények, szobaleányok és inasok részére: nem jutnak-e eszünkbe Dévai András szavai az idegen nyelven kapkodás, az anyanyelv megvetése, utálása miatt, nem hasonló helyzet hozta-e a magyar s az osztrák íróknak a hasonló szavakat ajkaikra?

A mi jobbaink a német, az osztrákoké a francia nyelv és szokás miatt panaszkodnak s a bécsi német irodalmi társaságnak, de sőt Mária Terézia tanácsosainak törekvését a németiség emelésében nagy siker nem koronázza, a német akadémia létesítése, Klopstock, Lessing Bécsbe telepítése megíúsul — legfőképp a királynő közönyén.

Ha Mária Teréziát germanisáló eszmék lelkesítik, egészen más állást foglalt volna el az osztrák társadalomban tényleg megindult nemzeti ébredéssel szemben. ***)

Tény azonban, hogy a királynő legbizalmasabb levelei-

*) Lásd az íratot Szaicz Leo *Igaz Magyarjában*.

**) Richter: *Geistesströmungen*.

***) Richter: *Geistesströmungen*.

ben magát jó magyar nőnek mondja, hogy leányának Krisztinának komolyan szívére köti, tanuljon latinul és magyarul, hogy az ország rendivel Pozsonyban azok nyelven beszélhessen; tény, hogy udvarának testőrei adják az első lökést a nemzeti irodalom újjá ébredésére, hogy Bessenyei neki ajánlja *Ágását* s mi még is germanisatori célzatokkal gyanusítjuk.

Saját fegyverei fordultak ellene! A tagadhatatlan tényeket így magyarázzák.

Ámde e magyarázatnak csak addig van értéke, a míg a nemzetek életét, szellemi fejlődését egyes hatalmas egyéniségek akaratára alapítjuk s az összetényezők, a tárgyvilágos viszonyok értékéről, nyomatekáról teljesen megfeledkezünk.

A magyar főrend elnémetesedett, elfrancziásodott, vagy jobban mondva nemzeti tekintetben jellemtelemmé lett s ennek Mária Terézia volt az oka, mint a ki azt udvarába édesgette, ez pedig német és francia szellemű volt.

De van-e monarchia, a melynek udvarában a főrend hiányzik? Lehet-e nagyobb ellenmondást képzelni, mint egy erősen monarchikus államot, a minő Magyarország volt, s abban az udvarba menni vonakodó főrendet vagy a főrendet az udvartól távol tartó királyt?

Nemzetünk élete majd két századon át csonka volt, monarchikus jellege daczára a társas életben nélkülözötte a monarchiát; a hamis helyzettel, melybe társadalmunk a királysággal szemben jutott s oly soká maradt, ahhoz bensőbbben közeledni felve nemzeti tekinteteknél fogva, megválni tőle nemzetközi okokból nem tudva, végre szakítani kellett; Mária Terézia helyesen fölismerte e helyzetet, hogy főrendünk nem aknáztta ki annak előnyeit, sőt hogy az a nemzet kárára is vált, ezért nem a királynőt, csak a főrendet érheti szemrehányás.

A főrend, a nemesség elnemzetietlenedése és kiváltságos állása között, azt hiszem, sokkal szorosabb kapcsolat van, mint első tekintetre látszik; a nemes a polgártól s a paraszttól a latin, a főnemes a külföldi műveltség által akarja magát megkülönböztetni.

A főrend külföldieskedését s a nemesség deákosságát nem szabad egészen különváltan tekinteni; annyi bizonyos, hogy

a nemzeti ébredés nem kevésbé irányul a latin, mint a külföldi nyelv ellen, a nemzeti eszmének mind kettővel egyaránt erős küzdelmet kell folytatnia; mindkettő pedig, ha nem is egyedül, minden esetre nem csekély mértékben nyugszik egy közös végső alapon, a nemesi külön érdeken.

A nemesi kizárólagosság elérve nálunk délpontját, mit is kívánhatott volna még egyebet, mint hogy a politikai és társadalmi szerkezet, mely a kisebbség uralmát s a nagy rész szolgátságát tartalmazá, beburkolva, csak a kiváltságokra nézve legyen érthető.

Midőn gróf Cziráky Antal 1832-ben fölkiáltott, hogy vége a magyar alkotmánynak, ha a törvények szövege magyar lesz, csak nevetséges dolgot látszott mondani, pedig igaza volt, latin nyelven sohasem temettek volna el a régi nemesi alkotmányt s Széchenyi átfogó nagy szelleme a reformokat a társadalomban nem hiába kötötte össze a nyelv ügyével, találón jellemezve a nemzeti nyelv háttérbe tolásának indokát: «s a külföld szánakozással bánulá, hogy a XVIII. században lehet még nemzet, melynek törvényei abderitaként, apró betűkkel írva, magas oszlopon függnék, hogy azokat a nép ne olvashassa!» (*Világ* 280. l.)

De e kapcsolatot az idegen nyelv s a kiváltságos alkotmány között öntudatosan kifejezik az egykorú írók is; Keresztész *Naplójában*, Decsy Sámuel *Pannoniai Fenikszében*, a fölött aggódva, hogy (1790) «a nemzetnek anyai nyelvéhez való mostani forró buzgóságában» nem igen lehet bízni, mert «nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabadságainknak elvesztésétől való félelmünk indította bennünk ezt a forróságot és mihelyt amazokat erős fundamentomra állíthatjuk, mindjárt el fogunk nyelvünkről felejkezni», de leghatározottabban látja e kapcsolatot Berzeviczy, ki szerint (*De conditione et indole rusticorum*) számos ok szolt a latin nyelv mellett, de leginkább követeli azt az aristocratico-monarchikus alkotmány, mert csak egy nem népszerű nyelv zárhatja ki teljesen a népet az alkotmányból.

Mária Terézia állítólagos, József valóságos németesítési törekvései megtörték a nemzet ébredő szellemén, de megszűnt-e teljesen a ragaszkodás a külföldi nyelvhez, megszűnt-e a latinnak kegyelése?

Egyébként a XVIII. század nemességét az elvont morál

ridegségével bírálni s teljesen elítélni nem szabad; kérlelhetetlen természeti törvény sodorta a nemzetietlen helyzetbe, melyért nemcsak őt, de az előbbi századok nemzedékeit is terheli felelősség.

A magasabb műveltség mindig áttöri a nemzeti határokat s a mint a XVI. század olaszossá teszi a francia udvar, úgy válnak francziássá a XVII. században a német udvarok, úgy vette át a magyar főnemesség a XVIII. században a kész francia-német műveltséget.

Széchenyi szavai: «Ha tehát inkább zeng most még a csinosult magyar asszony ajkin vagy szebb társaságokban az idegen szózat, mint a honi, azon ne csudálkozzunk s ne tulajdonítsuk épen annak, mintha hazánk leányai megvetnék a hont, hanem a természet azon kivétel nélküli törvényének, hogy előbb-utóbb a felsőbbség mindig elnyomja a selejtességet», illenek a nyelv dolgában a XVIII. századra is.

Akár enyhébben, akár keményebben ítéljük azonban e kor uralkodó osztályairól, a hibát, a bajt bennök kell keresnünk, nem a királyságban.

Mária Terézia királysága nemcsak a végleges alkotmányi kibékülést, az udvar és a nemzet társas életének összekapcsolását is jelenti, ennek a nemzet elég széles rétegeit felölelő láncszeme volt a magyar testőrség, a királynő legsajátosb alkotása s az újabb magyar irodalom bölcsője.

Nincs kétség benne, a királynő meg akarta nyerni a nemzetet, de nem a németységnek, hanem a magas czélok után törekvő királyságnak, melyek Mária Terézia előtt nem voltak egymást fődő fogalmak.

A királyság a magyar reformeszmékre, a politikai irodalomra bizonyára a legnagyobb hatással volt, sokkal nagyobb a szépirodalmira, utóbbi csak az első lökést kapja tőle s József alatt egyenesen a királyságban talál legnagyobb ellenségére, ellenben politikai irodalmunk rögtönös nagy lendületnek ez központja, előképe, forrása.

A koreszmék, melyeket Mária Terézia is bizonyos fokig kormányzászlójjára ir, hívei szabadabban hirdetnek, tankönyvei terjesztenek, udvara magyar testőrei a költői s a magyar nemzeti formával nyíltan az egész ország előtt vagy csak meghittebb körben kedvelté tesznek, adják meg a kulcsot az

1790-ben mintegy varázsütéssel életre keltett politikai irodalomhoz.

Nem egyedül József rohamos, rövid uralkodása, már anyjáié készíti el a talajt a 90-es évek reformjaira, bár kétségtelen, hogy a főindító, magvető József lesz.

CONCHA GRÖZÖ.

A VÁMJÖVEDELEM ÉS FOGYASZTÁSI ADÓK.

Állami költségvetésünkben évről évre nagy deficit mutatkozik, melyet a pénzügyminiszter, noha minden hűrt megfeszít, alig képes lejjebb szállítani és folytonosan kölcsönökkel kénytelen fődözni. A direct adókat nem igen lehet már növelni, fokozásuk csak a hátrálékokat szaporítaná; az indirect, s különösen a fogyasztási adók pedig aránylag nagyon csekély jövedelmet hajtanak. A múlt évben a sörre, czukorra és kávéra a törvényhozás külön fogyasztási adót vetett ki, de ez, mint előre jószoltatott, s mint a tapasztalat is mutatja, oly intézkedés, mely sok zaklatással jár, a gyarmati árúkkal való kereskedést nagyon akadályozza, s pénzügyi bajainkon lényegesen még sem segít, a deficitet éppen nem apasztja. A kereskedők azért a kissé elhamarkodtatott törvény ellen élénk mozgalmat indítanak meg s a külön fogyasztási adók eltörlését, vagy pedig a fogyasztási vámvonal fölállítását sürgetik. Előbb utóbb kormány és ország csakugyan kénytelen lesz a fogyasztási vámvonal fölállításához folyamodni, ha csak a közös vámjövedelem és a fogyasztási adók visszatérítése tekintetében más intézkedések nem történnek. A mostani állapot oly sajátságos, évről évre tarthatatlanabbá válik, hogy éppen azok, kik a külön kereskedelmi vámvonal behozatalát nemzetgazdasági és politikai szempontból károsnak és veszélyesnek tartják, kénytelenek lesznek azon visszás állapot megváltoztatására törekedni.

Az 1867. XII. törvényczikk 64. §-a így szól: «Meghatározatnék az is, hogy az összes vámvonalok egyforma kezelése fölött ki által és mikép gyakoroltassék a fölügyelet, s kimondatnék, hogy a vámközből befolyó jövedelmek a közös költségek fődözésére fordítandók; e jövedelmi összegek tehát mindenkor

előbb le fognak vonatni a közös költségek összegéből». Ellenben az 1867. XIV. törvényzikk 3. §-a így szól: «Az 1867. XII. törvényzikk 64. §-ának azon intézkedése, mely szerint a vámokból befolyó jövedelmek mindenek előtt a közös költségek fődözésére fordítandók, ekkép igazított ki, hogy a vámok tiszta jövedelméből előbb a közös vámvonalon átvitt adó alá vetett tárgyak után járó adó-visszatérítések fődöztetnek, és az az után fenmaradandó fölösleg fordítottatik a közös költségek fődözésére». E szerencsétlen §-nak «horderejét» a magyar miniszterek és törvényhozók 1867-ben át nem látták, 1878-ban pedig az osztrákok meg nem engedték annak megváltoztatását. Lássuk már, hová jutottunk az 1878-diki egyezkedéskor újlag megerősített ezen törvényes intézkedés alapján.

I.

Az egy évi összes vámjövedelem az 1860—1865. években 14—16, 1874—1877-ig 20—23 millió forint között változott, azután meg jobban emelkedett, s a legközelebb elmúlt esztendőben 29—31 millió forintra rugott. A vámkezelési költség az egész monarchiában 1.850,000 forintban van megállapítva. E szerint az 1867. XII. törvényzikk értelmében a közös költségek fődözésére 1874-től fogva legalább 18, s a legközelebbi években 28—29 millió forint jutott volna a tiszta vámjövedelemből. Ámde ebből a delegatiók elé terjesztett zárszámadások szerint a mondott célra 1879-ben csak két millió 569,815 forint maradt, 1880-ban szintén a hivatalos kimutatás szerint a vámjövedelmi fölösleg 4.908,319 forintot tett, vagyis a közös költségekre a tiszta vámjövedelemből 1879-ben kilencz millió 271,184 forinttal, 1880-ban pedig 91,680 forinttal kevesebb jutott, mint a mennyi előirányozva volt, s ezt a kevesebbet — melyet 1880-ra nevezve a zárszámadások hihetőleg meg nagyobbak fognak feltüntetni, — utólag a quóták arányában pótolni kell.

Az 1882-re szóló közösüggyi költség-előirányzat az összes vámjövedelmet 31.455,852 forintra teszi; ekkora vámjövedelem eddigelé még nem volt, ámde ebből nem csak hogy egy krajczár sem jut a közös kiadások fődözésére, hanem még 4.689,148 (vagy Plener úr jóslata szerint, kerek számmal hat millió)

forintnyi vámjövédéki hiány is van, melyet megint a quóták arányában kell pótolni. Eddigelé a közösügi költség-előirányzat a vámjövédlemből legalább néhány milliányi maradékot mutatott ki, való igaz, hogy az rendesen kevesebb volt tetteg, mint a mennyire előre fölbecsülték vala. De, hogy még öt vagy hat milliányi hiány is legyen a vámjövédlemben, erre az 1882-diki közösügi költségvetés az első példát szolgáltatja. S ez oly példa, mely úgy hiszem, valóban páratlan a maga nemében; ily közgazdasági és pénzügi bölcseséggel csakugyan a világnak semmiféle kormánya nem dicsekedhetik.

A magyar delegatió, mint a hírlapi jelentés mondja, némi meglepetést mutatott s kissé megütközött a sajátságos negativ jövédlemben, mely a közös költségek fődözésére a vámból jut, de a pénzügyminiszter úr tökéletesen földerítette a dolgok környúlállását s annyira megnyugtató és megvígasztalá az urakat, hogy meglegedésöket is kifejezték a miniszter úrnak a szeszadóra vonatkozó intentiói és törekvései fölött. No de azért a vámjövédelmi hiány mégis csak különös egy dolog, és sajátságos fényt vet a fennálló kereskedelmi és vámszövetségre. Deák Ferencz bizonyosan nem álmodott oly negativ vámjövédlemlről, melyet a közös költségekből mindenek előtt le kell vonni, s koránt sem gyaníhatta, hogy az 1867. XII. törvény-cikk 64. §-ának az 1867. XIV. törvény-cikk 3. §-a által történt «kiigazítása» ily eredményt hord méhében.

A törvény valóságos biztos jövédlemlről szól, csak vámjövédelmi fölösleget ismer; arról, hogy valamikor hiány is legyen, mely a közösügi költségeket szaporítsa, melyet tehát a quóták arányában kellene fődözni, a törvény semmit sem tud; azért helyesen cselekedett a magyar delegatió, hogy a kimutatott, majdnem öt milliányi, vámjövédelmi hiányt meg nem szavazta, mert arra nincs följososítva, hogy a cseh- és morvaországai czukorgyárosoknak kiviteli díjakat még az összes vámjövédlemben felül is megszavazzon.

A határszéli vámok, akár védvámok, akár csak pénzügi vámok, minden országban tetemes jövédelmi forrásúl szolgálnak; Nagybritanniában az összes állami jövédelmeknek majdnem felét teszik; Franciaországban 1875-től 1878-ig évenként 228—276 millió frankra rúgnak; még Olaszországban is, melynek népessége tíz millió lélekkel, területe pedig felényivel

kisebb, mint a mi monarchiánké, a vámjövedelem 129—132 millió frankot tesz. — Nálunk, mint fentebb már megemlítetttem, az újabb időben történt vámemelések következtében az összes vámjövedelem húsz millió forintról több mint harmincegy millió forintra növekedett; a folyamatban levő alkudozások még magasabb vámtételeket fognak különböző behozatali tárgyakra megállapítani, tehát a vámjövedelem is növekedni fog. Ámde mind ez hasztalan; hiában alkudozik a két kereskedelmi miniszter, hiában fokozza a vámokat és szaporítja a vámjövédelmet, ebből magának a monarchiának nincs haszna, mert a közösügyi költségek fődözésére a határszéli vámok jövedelméből épen az óta, hogy az tetemesen szaporodott, évről évre mind kevesebb jutott. 1868-ban 11₂, 1869-ben 15₂, 1870-ben 10₉, 1872-ben 15₉, 1873-ban 15₁ millió forint jutott a vámjövedelemből a közös költségek fődözésére, még 1874-ben is 9₆ millió forintra rúgott a vámjövédelmi maradék, ámde 1876-ban az már csak 5₈, 1877-ben 4₀ millió forint volt, végre 1882-ben már majdnem öt millió forintnyi veszteség lesz.

Az *Ungarische Revue* folyó évi IV. füzetében megjelent *Das Zoll- und Handelsbündniss Ungarns mit Oesterreich* című értekezésemben gúnyosan említtem meg, hogy ha 1878-ban az új egyezség Herbst úr értelmében létesült volna, mi szerint tudniillik a vámjövedelemből Ausztria elsöben «*præcipuumot*» vett volna ki, akkor a világ ama pompás látványban részesült volna, hogy Magyarország majdnem öt milliónyi vámjövédelmi hiányt pótoljon. S íme, a mit gúnyosan állítottam, az tetteleg bekövetkezett, csakugyan a vámjövédelmet öt millióval pótolni kell, igaz, nem egyedül Magyarországnak, hanem Ausztriának is. De hát mi az oka annak a képtelenségnek? Az adó-restitutió, még pedig egyes egyedül a czukoradó-megtérítés. A cseh- és morvaországi czukorgyárosok oly ügyesen tudják a dolgot vinni, hogy akkor, mikor az összes vámjövedelem még csak húsz millió forintot tett, annak körülbelöl a felét nyelték el, most pedig, midön az már a harmincz milliót meghaladja, az egész összeget foglalják le.

A fogyasztási adó megtérítése a külföldre kivitt sör, szesz és czukor után jár. Magától értödő és természetes dolognak vélné az ember, hogy csak oly adót lehet és kell restituálni, a mely valóban a gyártáskor befizettetett; hogy tehát a kivitt sör, szesz és czukor után járó megtérítés soha sem tehet annyit,

mint a mennyi az összes befizetett fogyasztási adó; mert hiszen a sör, szesz és cukor legnagyobb része kétség kívül magában a monarchiában fogyasztatik el s ki nem szállítható a külföldre, tehát az adót sem kell érte megtéríteni. Ámde a mit a józan ész axiómá gyanánt állítana föl, az a gyakorlatban nem áll, mert a kivitt tárgyakért megtérített adóösszeg nem csak hogy nem kisebb, mint a tetteleg befizetett fogyasztási adó, hanem ennél még jóval nagyobb. Ugyanis az adórestitutio 1878-ban 17₁, 1879-ben 24₀, 1880-ban 25₃, 1881-ben 26₇ millió forintot tett, 1882-ben pedig 33.695,000 forintra van előirányozva. A sör- és szeszadó restitúcióra egyre másra csak 2₅ millió esik, a többi a cukoradó megtérítésére jut. Az 1875—6-diki üzletévben a cukoradó 9.446,744 forintot tett, a kivitt cukorért pedig az adórestitúció 9.472,991 forintra rugott, tehát 26,247 forinttal többre, mint a bevétel. Az 187⁶/₇—⁸/₉-diki üzleti években a cukoradó összesen 48₂ millió forintot tett, a megtérített cukoradó pedig 44₁ millió forintra rugott, tehát a belföldön fogyasztott cukortól a három évben csak 4₁ millió forint adó maradt. 1881-ben a cukoradó-restitúcióra huszonegy millió volt előirányozva, de tetteleg többet tett, 1882-ben már harmincz millió forint van erre előirányozva. Pedig a cukoradó Magyarországon csak 800,000 és 1.200,000 forint között változik, Ausztriában pedig 20—22 millió forintra rug. Azt kérdezi már az olvasó, hogyan lehetséges, hogy az adórestitúció annyit, sőt többet is tegyen, mint a tetteleg befizetett adó? Hát a dolog így történik: a fennálló törvények szerint a cukorgyárosok egy métermázsa földolgozott répától nyolczvan krajczár adót fizetnek, adómegtérítés fejében pedig egy métermázsa nyers cukorért kilencz forint negyven krajczárt, egy métermázsa fehér finomított cukorért pedig tizenegy forint ötvenöt krajczárt kapnak. Az adórestitúciónál tehát úgy számítják, hogy 12₄₆ métermázsa répa egy mázsa nyers cukrot ad s hogy száz kiló nyers cukorból 81₄ kiló finomított cukor állítható elő. Eddigél nem találtak még föl oly eszközt, melynek segítségével pontosan meg lehetne határozni, hogy mennyi répa dolgozható föl a különböző eljárás módok szerint egy bizonyos idő alatt s hány mázsa répa szükségeltetik valósággal egy mázsa cukor előállítására. Különben is a talaj minőségétől és az időjárástól is függ a répa aránylagos cukortartalma, másfelől a gépek és eljárás töké-

letességétől függ az, hogy a répában meglevő czukortartalom teljesen vagy nem teljesen nyeretik meg. Közönségesen azt állítják, hogy a Magyarországon termesztett répának aránylag kevesebb czukortartalma van, mint a cseh- és morvaországi répának, s alkalmasint a magyarországi gyárakban használt gépek és követett eljárás sem oly tökéletesek, mint a cseh- és morvaországiak. De akár hogyan van is a dolog, nyilván való, hogy ha a gyáros képes 12⁴⁶ métermázsa répából például egy és fél mázsa czukrot előállítani, vagy ha képes bármily módon úgy intézni el a dolgot, hogy kisebb répamennyiségtől fizeti meg az adót, mint a mennyit valósággal földolgozott, akkor a czukor kivitelénél nem csak a befizetett adót kapja vissza, hanem annyival többet kap, mennyivel jobban értékesíthette a répát vagy mennyivel jobban tudta a valósággal földolgozott répamennyiséget eltitkolni. Így tehát az a czukorgyáros, ki a kivitel számára dolgozik, nem csak nem fizet adót, hanem fölül rá még kiviteli jutalmat is kap. Kapja pedig ezt a kiviteli jutalmat nem az illető országtól, melyben gyára van, hol ő maga és munkásai elnek, fogyasztanak és adóznak, hol a czukoradót is befizette, hanem kapja a közös vámjövedelemből, melyhez a monarchia minden fogyasztója hozzá járul, s ha ebből nem telik, hát akkor a két állam a közös költségi quóta szerint pótolja a hiányt.

Mig Ausztriában, különösen pedig Cseh- és Morvaországban az említett czukorkiviteli jutalmak következtében a czukorgyárak rendkívül megsaporodtak s a répaczukor-gyártás mind nagyobb mértékben kifejlődött, addig nálunk a czukorgyártás mind inkább hanyatlak, egyik gyár a másik után szünteti meg az üzletet; most már a nagysurányi gyár is, mely a legnagyobb volt az országban, csőd alatt van. A nálunk gyártott czukormennyiség alig tesz évenként 100,000 mázsát, holott az évi fogyasztás, az én számításom szerint, mintegy 600,000 mázsát tesz. Tehát évenként vagy 500,000 mázsa czukrot Auszriától veszünk. Az egész monarchiában az évenkénti czukorfogyasztást legalább 1.400,000 mázsára kell tennünk. De vegyük föl csak a minimumot s tegyük, hogy a monarchiában évenként elfogyasztott czukormennyiség csak egy millió mázsára rüg: akkor is a monarchia czukorszükséglete födözésere, a fölvetett törvényes arány szerint, 12.460,000 mázsa répa kellene. Ha igaz, a mit a delegátiók elé terjesztett kimu-

tatás mond, hogy tudniillik 1882-ben harmincz millió forint fog kelleni a czukoradó-restitutióra, akkor a külföldre kivitt czukormennyiség legalább három millió mázsára rüg, e mennyiségnek előállítására pedig 37^{ss} millió mázsa nyers répa kívántatik. E szerint a bel fogyasztásra s a kivitelre szánt czukormennyiség előállítására legalább 49.840,000 mázsa nyers répa dolgoztatik föl. A törvényesen megállapított adó a mázsa repától nyolczvan krajczárt tesz, tehát a befizetett czukoradónak 39.872,000 forintot kellene tennie. Pedig a két államban befizetett czukoradó valósággal csak 19—20 millió forintra rüg, tehát csak felét teszi annak, a mit a föntebbi számítás szerint tennie kellene.

Ebből tehát világos, hogy a czukoradó megtérítésénél a legnagyobb visszaélés követtetik el, s így megérthetjük azt is, hogyan lehetséges, hogy az adórestitutió nem csak a befizetett adót fölülmúlhatja, hanem az egész határszéeli vámjövedelmet is elnyelheti, melynek pedig, az 1867. XII. törvényzikk szerint, mindenek előtt a közös költségek fődözésére kellene szolgálnia.

Ámde miért fokozzák az adórestitutióval járó visszaélést még az által, hogy az adót a közös vámjövedelemből térítik meg? Ha kiviteli jutalmat akarnak adni, miért nem történik az annak az országos pénztárnak a rovására, melybe az adó befizetett? Miért részesítik azon rendkívüli kedvezményekben a cseh- és morvaországi czukorgyárakat Magyarországnak rovására is, melynek abból, hogy a cseh és a morva czukorgyárosok évenkint nagyobb és nagyobb czukormennyiségeket visznek ki, se közvetett, se közvetlen haszna nincsen?

A magyar kiegészési küldöttség 1867-ben nem fogta föl jelentőségét az osztrák javaslatnak, hogy a fogyasztási adó megtérítése a közös vámjövedelemből történjék; elfogadta az ominosus javaslatot, mert — mint az 1877-diki és 1878-diki alkudczások alkalmával mondták, — azt remélték, hogy az illető iparágak Magyarországon is épen úgy fognak kifejlődni, mint Ausztriában. Ebben pedig nagyon is csalatkoztak. Magyarországon söradó fejében 1868-tól 1875-ig az összes bevétel csak 10² millió forintot tett, Ausztriában pedig 156⁴⁶ millió forintot, a czukoradó az említett nyolcz év alatt Magyarországon csak nyolcz és fél millió forintra rugott, a megtérített czukoradó pedig negyvenegy millió forintot tett, tehát Magyarország

a quota arányában a megtérítéshez 12s millió forinttal járult hozzá. S 1875 óta mind a sör, mind a cukor tekintetében a viszony még rosszabbá lett Magyarországra nézve. Az osztrákok 1878-ban más adómegterítési módot teljességgel nem akartak elfogadni, s Herbst egyenesen kijelenté, hogy 1867-ben a quota-arányt csakis azon föltétel mellett fogadták el, hogy a fogyasztási adó a közös vámjövdelemből téríttessék meg, tehát bevallotta, hogy az osztrákok tudták, hogy hova céloz az 1867. XIV. törvényczikk 3. §-a, hogy az együgyü magyarokat ezzel szépen rászedték.

A számok többet bizonyítanak, mint az okoskodás. Lásunk tehát egy kis számvetést. Az 1881-diki közösügyi költség-előirányzat szerint a közös kiadásokra megkívántató tiszta szükséglet 113.477,437 forintra s a vámjövdelemből várható összeg levonása után 109.707,801 forintra rüg, ebből a quota arányában esik : Magyarországra 2.194,156 + 32.254,100 = 34.448,256 forint, Ausztriára pedig 75.259,545 forint. Ámde ha az egyezségi törvény, vagyis az 1867. XII. törvényczikk 64. §-át föl nem forgatták volna, a közös vámjövdelemmel 27.819,713 forintot lehetne fődözni, tehát csak 85.657,724 forint maradna a quota arányában fődözendő. Miután pedig tetteleg Magyarországra 34s millió forintot róttak ki, Ausztriára tulajdonképen csak 51.209,468 forint marad, nem pedig 75.259,567 forint, mert hiszen a közös vámjövdelemből megtérített adó kizárólag Ausztriának esik javára. 1882-re a közösügyi költségvetés 125s milliónyi összes kiadást előirányoz, ebből a quóták szerint Magyarországra 39₄, Ausztriára 86₁ millió forint fog esni. Ámde, ha a kezelési költség levonásával maradó tiszta vámjövdelem, tudniillik 29₆ millió forint a közös költség fődözésére fordíttatnék s még az azon felül megkívántató 4₁ millió forintnyi adórestitutió is levonatnék a közös költségből, akkor csak 9₁s milliót kellene a quota arányában fődözni. Midőn tehát Magyarországra tetteleg 39₄ milliót rónak ki, Ausztria tulajdonképen csak 52₄ milliót fődöz, mert az adómegtérítés majdnem egészen az ő javára történik. Ezekből látjuk, hogy a quota-arány teljesen föl van forgatva a szerencsétlen 1867. XIV. törvényczikk 3. §-a által ; valóságban a közös költségnek 42₉ százalékát viseljük, nem pedig 31₄ százalékát, mint a quota-arányról szóló törvényczikk megállapítja. E szerint nem csak a közös hadsereghez szolgáltatjuk az ember-anyagnak negyven-

két százalékát, hanem a közös költségekhez is negyvenhárom százalékkal járulunk hozzá.

II.

Miután a két pénzügyminiszter azt tapasztalta, hogy a czukoradó-restitúció az egész czukoradó-jövedelmet elnyeli, s így a czukorfogyasztásból a két államnak úgy szólván semmi jövedelme nincsen: 1878-ban új törvényt hoztak, mely megállapítja, hogy a czukoradó tiszta jövedelme az egész monarchiában a legközelebbi évben hat millió forintot tegyen s azután minden következő évben 500,000 forinttal emeltessék, úgy hogy ha e kikötött jövedelem a megtérített adó leszámításával valamely évben el nem éretnék, a hiányt a czukorgyárosok utólag pótolni kötelesek. Az 1878—79-diki üzleti évben a befizetett czukoradó 20⁶⁵⁶ millió forintot tett, a megtérített adó pedig 18⁹⁶ millió forintot, tehát a valóságos tiszta adójövedelem az egész monarchiában csak 1.696,000 forintra rügött; minthogy pedig az említett törvény szerint a kikötött jövedelem hat millió forint volt, azért a czukorgyárosoknak utólag 4.363,168 forintot pótolniok kellett. Később ezt a törvényt úgy módosították, hogy a tiszta adójövedelem már az 1879—80-diki üzletévben tíz milliót tegyen s azután minden következő évben 400,000 forinttal emeltessék, úgy hogy 1887—8-ig 12⁸ millió forintra növekedjek. De ugyan akkor a kivitt czukorért járó adórestitúciót is emelték a nyers czukor mázsájáért 9¹ forintról 9⁴ forintra s a finomított czukor mázsájáért 11¹⁸ forintról 11⁵⁵ forintra. Azaz ugyan akkor, mikor az adót följebb emelték, a kiviteli jutalmat is emelték, tehát új kedvezményben részesítettek azokat a gyárakat, melyek a kivitel számára dolgoznak. Világos, hogy a magyarországi czukorgyárak ebben a kedvezményben nem igen részesülhetnek, mert a geographiai fekvésnél s a közlekedési viszonyoknál fogva koránt sem versenyezhetnek e tekintetben Cseh- és Morvaország gyáraival. Az egész kiviteli kedvezmény tehát egyes egyedül a cseh és morva czukorgyárak javára szolgál; ezek könnyen megfizethetik az utólagos «contingentalis» összeget is, ellenben a magyar czukorgyárakat az utólagos pótagó kétszeresen sújtja. Ha a cseh és morva czukorgyárosok har-

mínez milliót kapnak adórestitúció fejében, miért ne fizethetnek meg ebből a tíz vagy tizenkét millió forintnyi adópótlékot is? A harmincz millióból az könnyen kitelik. Ámde a magyar czukorgyáros, ki nem részesül a kiviteli jutalomban, az eredeti adót is alig bírja meg, mivel az itt természetett répa czukortartalma csekélyebb; annál nehezebben esik neki az utólagos pótagó. Azért nem csoda, hogy a nagysurányi czukorgyár az adórestantia miatt kerül árverés alá. Csakugyan maholnap a magyarországi czukorgyártás egészen megszűnik s nem fog adóztatási tárgyúl szolgálni.

S hogyan osztatik el a czukoradó kikötött tiszta jövedelme a monarchia két állama között? Ezt az 1878. XXIII. törvényezikk 2. és 3. §-ai határozzák meg, melyeket ugyan hiában írnek ki szóról szóra, mert az olvasó alig fogná megérteni. Tehát inkább az országgyűlés elé terjesztett költségvetési előirányzatból vett példával világosítom meg.

1879—80-ban Magyarországon a befizetett czukoradó 1.223,768, Ausztriában 18.088,486 forintot, együtt tehát 19.282,254 forintot tett. A termelési arány tehát Ausztriára nézve 93₆₅ százalék, Magyarországra nézve 6₃₅ százalék. A törvény tiszta adójövedelem fejében tíz millió forintot köt ki, ebből a tiszta adójövedelemből az előbbi termelési arány szerint Magyarországra 635,000 forint esik. Az 1881-re előírányzott czukoradó-restitúció 20.900,000 forint, ebből tehát Magyarországra 6₃₅ százalék, azaz 1.327,150 forint esik. E szerint Magyarországnak jut 635,000 + 1.327,150 forint, összesen 1.962,150 forint. Ebből még a behozott czukortól járó vám fejében 435 forint levonandó, tehát marad 1.961,715 forint; ezt kell a magyarországi czukorgyáraknak fizetniök. Minthogy pedig a magyar czukoradó bruttójövedelme csak 1.471,287 forintra van pra-liminálva, azért a magyar czukorgyárosok a törvényben megállapított tiszta jövedelem kiegészítésére utólagosan még 490,428 forintot lesznek kötelesek fizetni. Tehát e fölvetés szerint a magyar czukorgyárosok összesen 1.961,715 forintot fizetnek 1881-ben; az adórestitúcióhoz Magyarország 1.326,715 forinttal köteles hozzájárulni, s így az ő jutaléka a tiszta adójövedelemből 635,000 forint, vagyis 1.961,715 forintból levonva 1.326,715 forint. Ily mesterséges számítással állapítják meg az aránylagos jövedelmet a két állam között, s a végleges eredményt. A czukorgyártók elsőben az adóztatásra

bejelentett repa-mennyiségtől járó adót fizetik meg az illető országos pénztárakba, azután, ha ügyesen tudják vinni a dolgot, a restitutió fejében a közös vámjövdelemből visszakapják, sőt még többet is kapnak, mint a mennyit fizettek, most újra kivetik rájuk az utólagos adót, melyet az is kénytelen fizetni, a ki adórestitutió fejében egy krajczárt sem kapott, s végre az utólagosan befizetett contingentális összegben az összetett hármasszabály calculusa szerint megosztozkodik a két pénzügyminiszter.

De okvetetlenül szükséges-e ezt a complicált módot követni? Nem lehetne-e sokkal egyszerűbben s Magyarországra nézve sokkal előnyösebben eljárni? Azt hiszem, a dolog nagyon könnyen volna elintézhető, ha tudniillik minden reservata mentalis nélkül akarnának vele elbánni. Szállítsák le az egész czukoradót annak felére, azaz ne követeljenek többet, mint a mennyi a contingentális összeg, mely most 1882-re már tíz millió 400,000 forintban van megállapítva; de törüljék el egyszerűsmind az egész adórestitutiót. Magyarország így minden esetre csak nyerne, a czukorgyárak lassanként gyarapodnának s a belföldi fogyasztásnak nem csak egy ötödét fődöznek, mint most. Másfelől meg a közös vámjövdelem a közös költségek fődözésére maradna. Igen ám, de éppen ezt nem akarják tul a Lajtán. Azért az egyszerű és egyedül helyes és észszerű eljárás helyett más módhoz folyamodtak, hogy legalább látszólag némi kárpótlást nyújtsanak Magyarországnak. Ez az egyetlen concessio, melyet 1878-ban a hosszas alkudozások után Magyarország elérhetett. Tudniillik az 1878-diki új kiegyezési törvény szerint kölcsönös leszámolás útján megállapítják az aránylagos hozzájárulást az adórestitutiókhoz, oly formán, mint a czukornál láttuk. Például fölhozom az 1881-re szóló fölvetést. Az ez évre előírányzott adórestitutió a kivitt szeszért tett:

Magyarország részéről	1.500,000	forintot,
Ausztria	" 560,000	"
	Összesen 2.060,000	forintot.

A magyarországi quóta, tudniillik 314 százalék szerint járna 646,840 forint. Az 1878-diki adójövdelem aránya 457 százalék, tehát esik Magyarországra 938,742 forint, következöleg Magyarországnak 291,902 forintot kell restituálnia.

A sörnél Magyarországra előirányoztatik 50,000 forint,
 Ausztriára " 440,000 "
 Együtt 490,000 forint.

Ennek 31₄ százaléka : 153,860 forint. Az 1878-diki jövedelem aránya 47₆ százalék, e szerint Magyarországra esik 23,324 forint. Tehát Magyarország követel 130,536 forintot.

A czukornál Magyarországra előirányoztatik 1.000,000 forint,
 Ausztriára " 19.900,000 "
 Együtt 20.900,000 forint.

Ennek 31₄ százaléka tesz 6.562,000 forintot. Ebből az 1878-diki 6₃₅ százalékos jövedelmi arány szerint esik Magyarországra 1.327,150 forint. Tehát Magyarország követel 5.235,450 forintot.

Az egész fölvetésnek végeredménye az : Magyarország követelése 1881-ben 130,536 + 5.235,450 = 5.365,986 forint, tartozik pedig 291,902 forinttal, tehát Magyarországnak tetteleges jutaléka 5.074,084 forintot tesz. S ezt megtéríti Magyarországnak Ausztria.

Ezt a mesterséges fölszámítást magyarázta meg a pénzügyminiszter úr a magyar delegatio tisztelt tagjainak, midőn kissé elémültek azon, hogy 1882-ben az adórestitutió már 33.695,000 forintra fog rúgni, s hogy ebből Ausztria sör-, szesz- és czukorgyárosai 31.500,000, Magyarország gyárosai pedig csak 2.195,000 forintot fognak kapni, hogy tehát a 31.455,852 forintra számított bruttó vámjövédelmet Ausztria czukorgyárosai már tökéletesen magok számára foglalják le, sőt ennél még többet is. S a tisztelt magyar delegátusok nagy köszönettel fogadták, hogy a pénzügyminiszter úr oly jól elevenítette föl emlékezetökben a hármasszabályt, melyet már kissé elfelejtettek vala. Sőt meglegedésüket is kifejezték a fölött, hogy a miniszter úr a szeszadót akarja módosítani ; a cukoradó és restitutió marad ezentúl is úgy, a mint eddig volt ! Pedig, nekem úgy látszik, hogy hazánkra és népére nevez sokkal üdvösebb volna az, ha a szesz italok fogyasztása felényivel csökkenne, ellenben a czukorfogyasztás felényivel emelkednék, s egyszersmind a nálunk fogyasztott czukrot egészen a belföldi czukorgyárak állítanák elő. Ebben a — fájdalom — nem igen remélhető esetben, bizonyosan rendezőbb és fokozottabb mértékben folynának be a direct és indirect adók, s koránt sem kellene annyi adóvégrehajtás,

mint most. Hogy Oroszországban az italadó vagy kétszáz millió rubelre rúg, az nem éppen nagyon örvendetes jelenség, s épenséggel sem kell azért az orosz népre irigykedni.

De a fogyasztási adók restitutiója a közös vámjövedelemből még a cukoradó contingentális összege s a mostani osztozkodás mellett is fölötte káros Magyarországra nézve. A közös tiszta vámjövedelem 1882-ben kerek számmal huszonkilencz millió forintra van téve, ha ez egészen a közös költségek fődözésére fordíthatnék, a quóta-arány szerint 9₁ millió forinttal kevesebbet kellene fizetnünk a közös pénzügyminiszternek, mint most fog kelleni. Ennyit csakugyan nem kapunk vissza a följebb részletezett fölszámítás szerint.

Továbbá nálunk a sör-, szesz- és cukoradó együttvéve csak 7—8 millió forintot tesz, Ausztriában pedig több mint ötven millióra rúg. Nálunk az évenként előállított sör alig éri el az 500,000 hektolitert, pedig a sörfogyasztás legalább egy millió hektoliterre becsülhető. A cukorfogyasztás mintegy 600,000 métermázsa, gyárainkban pedig legföljebb 100,000 mázsa állítatik elő. A nálunk elfogyasztott cukor, a menyenyiben nem hazai gyártmány, mind Ausztriából kerül, a sör is legislegnagyobb részt onnan való. Tehát a nálunk, Magyarországon elfogyasztott sör és cukor utáni adó az osztrák pénztárakba folyik, s onnan van, hogy ott több mint hatszor akkora a fogyasztási adóból való jövedelem. Megközelítő fölvetésem szerint az Ausztriában gyártott és nálunk fogyasztott sör és cukorért járó fogyasztási adó 7₅ millió forintot tesz. Ha tehát nálunk főzetnék mind az a sör, a mely itt elfogyasztatik, s nálunk gyártatnék az itt elfogyasztott összes cukor, legott 7₅ millió forinttal több fogyasztási adó folyna be a magyarországi pénztárakba; tehát ez adójövedelem 7—8 millió helyett 15—16 milliót tenne. E mellett nincsen számba véve az a direct és indirect adó, melyet az ennyi sör és cukor előállítására megkívántató gyárosok és munkások fizetnének. Ily szempontból tekintvén a dolgot, azon eredményre jutunk, hogy a közös vámjövedelemnél, miután ez az adórestitutióra fordíthatik, több mint kilencz milliót, a sör és cukorgyártásnál pedig vagy hét, összesen tehát legalább tizenhat millió forintot veszítünk évenként. S e veszteség kárpótlására a föntebb előadott mesterséges fölszámítás utján 1879-ben 3₇, 1880-ban 4₈, 1881-ben pedig 5₀ millió forintot kaptunk, 1882-ben talán hat

milliót remélhetünk. Ez koránt sem oly kárpótlás, melylyel megeleghedhetnénk.

Az osztrák pénzügyminiszter az 1882-diki költségvetési előirányzatot kísérő beszédjében előadja, hogy a folyton növekedő czukorkivitel s az adóvisszatérítés nagysága a két állam költségvetésére káros befolyást nem gyakorol, mert abban a mértékben, a melyben a visszatérítés növekedik, a brutto jövedelem is emelkedik; hogy az egész dolog inkább csak könyvelési, mintsem pénzügypolitikai eljárás, s hogy Ausztriának a czukoradóból minden esetre több mint tíz millió forintnyi tiszta jövedelem van biztosítva. Ausztriára nézve ez áll, mert hiszen az osztrák pénzügyminiszter szedi az egész fogyasztási czukoradót a gyártáskor s azután a contingentális összeget is majdnem egészen ő kapja a czukor kivitelekor. De nem úgy áll a dolog Magyarországra nézve.

Ha igazságos és méltányos volna az eljárás, akkor okvetlenül kellene, hogy Magyarország jövedelme a fogyasztási adókból legalább harmincz százalékát tegye annak a jövedelemnek, melyet Ausztria szed a fogyasztási adókból. De ez nincsen úgy; nálunk a fogyasztási adók tetteleg csakugyan fölötte keveset jövedelmeznek, s a pénzügyminiszternek nem csak joga, hanem kötelessége is arról gondoskodni, hogy többet jövedelmezzenek. Mert hogyan akarja a chronikus deficitet lejjebb szállítani, kivált, ha a közösügyi kiadások évről évre növekednek? A pénzügyi határvámok följobbemelésétől sok eredményt nem várhat, míg a mostani adórestitutió megmarad. A nyers vámjövedelem most meghaladja a harmincz milliót; lehet, hogy egy-két év múlva negyven millióra fog emelkedni, de csaknem biztosan előre mondhatjuk, hogy az adóvisszatérítés is abban az arányban fog növekedni, vagy pedig más, új kiadási czímet fognak kigondolni, talán a boszniai és hercegovinai katonaság szervezésére és fontartására fogják a fölösleget fordítani, a rendes közös költségekre pedig még se fog maradni valami. Mert nagyon is divatban vannak nálunk a homályos fölszámítások. Íme, kimutatják, hogy Bosznia és Hercegovina saját jövedelmei fődözik a két tartomány közigazgatására való költséget, sőt még fölösleget is kimutatnak; ámde nem veszik számba, hogy a Boszniában és Hercegovinában állomásozó hadesapatok s egyéb kiadások számára külön 6.337,500 forint kell, azaz több, mint a mennyi

a két tartomány összes jövedelme, mely 5.591,292 forintra van téve; nem veszik számba, hogy azon felül a közös vámjövedelemből is 600,000 forintnyi általány vonatik le a két tartomány számára.

A boszniai vasúttakra és a menekültek eltartására költött összegek kamatjairól természetesen szó sincs. Így azután könnyen lehet még nyereséget is kimutatni. Ilyen elszámolás mellett Dalmátország is nagyon jövedelmessé válik Ausztriára nézve, Horvát-, Tótország pedig Magyarországra nézve valószínű kincsbánya. Csak ilyen számítás mellett hárult nyereség Magyarországra abból, hogy az eredetileg megállapított harmincz százaléknyi quótán kívül még két százalékot vállalt el, midőn a magyar határörvidék bekebelezetett; s valóban csodálkozunk kell azon, hogy miért nem vállalkoztunk újabb két vagy három százalék fizetésére akkor, mikor a horvát végvidéket vették polgári közigazgatás alá és Horvátországhoz kapcsolták? De az ilyen eljárást és elszámolást sokáig el nem bírhatja az ország, és előbb utóbb mégis egyszerűbb és igazabb számításokhoz kell majd fordulnunk.

Pulszky Ferencz a *Pesti Napló* és a *Neues Pester Journal* múlt évi november 20-iki számaiban, s Láng Lajos az *Ellenőr* november 21-diki számában cikkeztek a közös vámról; az utóbbi czáfolgatja és rectificálja az előbbinek állításait és tévedéseit. Pulszky azt állítja, hogy a vámok a monarchiában az 1882-diki költségvetés szerint deficittel járnak, ugyanis a vámbevételek meghaladják a harmincz milliót, de az adóvisszatérítések több mint harmincznégy millióra rúgnak. Lángnak tökéletesen igaza van, midőn kimutatja, hogy az 1880. XLVII. törvényczikk intézkedése következtében azon deficit csak látszólagos, s hogy a végleges és valószínű eredmény több mint tíz milliót tesz, mert bármily nagy legyen a restitutió, annak a contingentált összegnek ki kell kerülnie, s a mennyiben a cukor kivitele után fizetett restitutió azt megeseonkítja, annyiban pótolniok kell azt a gyárosoknak utólag természetesük aránya szerint. De már abban Láng urnak nincsen igaza, legalább az én fölfogásom szerint, midőn Pulszky ellenében bizonyítgatja, hogy a restitutió nem kedvez Ausztriának hazánk rovására, s hogy e tekintetben az 1878. XIX. törvényczikk teljes biztosítékot nyújt, mivel e törvény alapelve az, hogy az adóvisszatérítések a vámvonalon kivitt

• adóköteles szesz, sör és cukor kivitele után ne a quóta, hanem a termelés arányában terheljék a két állam pénztárát. Igaz ugyanis, hogy e törvény némileg helyreüti az 1867. XIV. törvény nagy hibáját, s tagadhatatlan, hogy ez a fusionalis cabinetnek a legszebb vívmánya. Azelőtt a visszatérítésekhez a quóta arányában járultunk hozzá, most pedig a termelés arányában, tehát a sörnél csak 4⁸², a cukornál pedig 7²⁸ százalék arányában; ennek következtében most e czímen kárpótlást kapunk, mely 1882-re hét és fél millióra van előirányozva s a hat milliót minden esetre meg fogja haladni. Ámde kimutattuk, hogyha a restitúció nem a közös vámjövedelemből fődöttenek, akkor a quóta arányában az 1882-diki közös költséghez való hozzá járulásunk nem csak 6—7, hanem kilencz millióval volna kevesebb, mint most lesz. — Láng úr állítja továbbá, hogy most a magyar cukoradó is tetemesebb, mint volt ezelőtt, mert 1882-re e czímen három millió forint van előirányozva, a miből két és egy negyed millió a rendes termelési adó, háromnegyed millió pedig az utólagosan fizetendő pótlék lesz. Nem tudom még, vajon az 1881-ben csakugyan befolyt-e összesen három millió cukoradó fejében, mint előirányozva volt? De ha ez összeg be is folyt 1881-ben a cukoradó czímén s ugyanannyit fog tenni 1882-ben is, s ha továbbá az osztrák állampénztárból csakugyan hét és fél millió forintnyi kárpótlás is be fog kerülni a magyar állampénztárba: még abban az esetben sem lehetünk a végleges és valóságos eredménnyel megelégedve.

Két dolog még abban az esetben is igaz marad és tagadhatatlan; egy az, hogy a most divó adómegettérítés valóságos unicum, vagy ha jobban tetszik: «anomalía», ennek nevezi Láng úr is ismételve; más az, hogy a fogyasztási adók végeredményökben is aránylag kevés jövedelmet hajtanak a magyar állampénztárnak, még pedig azért, mivel a termelési adók nagy részt mind a sörtől, mind a cukortól az osztrák pénztárba folynak. Maga a pénzügyminiszter is kevesli, az említett kárpótlás daczára, a fogyasztási adókat s azért új és külön fogyasztási adót hozott be. Ámde ezzel az illető tárgyak fogyasztását megdrágította, tehát annyiban minden egyéb termelés költségét is növelte, ennél fogva mind azon magyar gyáros, ki bizonyos gyártmányokat a közös vámvonalon kivisz, méltán megkövetelhetné, hogy e külön fogyasztási adó neki

visszatérítettessék, különben az osztrák gyárossal nem versenyezhet, ki olcsóbb cukrot, sört és kávéat fogyaszthat.

Nálunk tehát a fogyasztási adók nincsenek arányban a fogyasztott tárgyak mennyiségével; bizonyos, hogy aránylag keveset jövedelmeznek. A pénzügyminiszter azok jövedelmét szaporítani akarta, azért külön fogyasztási adókat léptetett életbe. Szándéka helyes volt, de a mód, melyet alkalmazott, helytelennek bizonyult be. Így nem is mehet tovább ezen az úton; csak a közönség és kereskedők bajait szaporítja, s a sokféle zaklatásnak még sincs azon eredménye, melyet méltán várhatott. Pénztárai nem igen telnek meg, s utoljára is csak az osztrákok húznak belőle hasznot. Azért alig fog más hátramaradni, mint az, hogy a fogyasztási vámvonal állíttassék föl. Akkor majd a gyarmatárúk, nevezetesen a kávé és thea s a külföldről behozott cukor, sör, bor stb. is több jövedelmet fog hajtani. De ha ezt nem akarjuk, arra minden esetre törekednünk kell, hogy 1888-ban az új vám- és kereskedelmi egyezség alkalmával az adórestitúció mostani módja törültsék el, s a határszéli vámjövédélem csonkítatlanul a közös költségek fődözésére maradjon. Ha meg akarjuk tartani az adó megtérítését, teljesítse azt az a pénztár, melybe az adó befolyt. Az csak alaptalan ürügy, mintha a kivitt cukor stb. provenienciáját nem lehetne megtudni és biztosan megállapítani, mint ezt az 1878-diki alkudozások alkalmával az osztrákok állították. Csak mondassék ki, hogy nem kap adórestitúciót az, a ki nem tudja kimutatni, melyik gyárban vagy országban termeltetett a sör vagy cukor, majd azon lesznek az illetők, hogy a provenienciát biztosan kimutathassák.

HUNFALVY JÁNOS.

AZ AGGTELEKI BARLANG ŐSEMBERTANI JELENTŐSÉGE. *)

Eleg sajtáságosan a tudományok legfiatalabbika foglalkozik az emberiség legősibb korával. Mintha pótolni akarnák azután e szak munkásai a kezdet kései voltát, lázas sietséggel folytatják tevékenységüket Európaszerte, oly gazdag irodalmat halmozva össze kutatásaik eredményeiből, hogy teljes átnézettel az összes publicatiók fölött már-már alig bírhat meg az is, kit életviszonyai kizárólag e tudományok művelésére képesítnek s a történelem előtti kor egyes fejezetei szerint kell megosztaniok a teendőket, hogy a specialista névre méltó igényt formálhassanak. Nálunk összevéve a múlt évtizedtől keltezhetjük a prähistoricus tanulmányok szakszerű megindulását s bár önállóan egy folyóirat sem szolgálja még e szakmát, sőt egyetemi tanszékeink szervezésénél sem vált annak kizárólagos képviseltetése lehetővé: örömmel gondolhatunk irodalmunknak ide vonatkozó termelésére.

A történelem előtti idők munkásai közül kiválóképen a czimben foglalt monographia szerzőjének, báró Nyáry Jenőnek nevéhez fűződnek a legszebb sikerek. Ő többi között a pilini telep szerencsés föltalálója és kiaknázója s gyűjteménye a budapesti nemzetközi ősembertani congressuson is föl-

---

*) *Az aggteleki barlang mint őskori temető.* Írta báró Nyáry Jenő. Kiadja a Magyar tudományos akadémia archaeologiai bizottsága. Egy tervrajzzal, három fénynyomatú táblával és 335 szövegbeli fámetszettel. Buda-Pest, a Magyar tudományos akadémia könyvkiadó hivatala. 1881. (Franklin-társulat könyvnyomdája. Ára három forint. IV. 179 lap.)

tünést keltett, dolgozatainak pedig hosszú sora látott napvilágot különféle társulati kiadványainkban. De a Baradla tető alatt föltáruló gyönyörű barlang prähistoricus leleteinek előttünk fekvő leírása beható részletesség és sokoldalúság tekintetében nemcsak báró Nyáry eddigi műveit múlja fölül, hanem ez idő szerint irodalmunkban is egyetlen; ép azért nem tartjuk elegendésnek pusztá ismertetéssel méltányolni szerző érdemeit, hanem öt évi ernyedetlen munkásságának gyümölcsét terjedelmesebb alakban kívánjuk bemutatni. És erre annyival inkább méltó báró Nyáry könyve, mert míg a társulati kiadványok és folyóiratok technikai beosztása miatt barlangkutatóink kénytelenek voltak a leletek rövid registrálására szorítkozni s a fölmerült vitás kérdések érintésére kiterjeszkedniök nem lehetett: báró Nyáry az Akadémia készsége támogatása mellett abba a kellemes helyzetbe jutott, hogy minden oldalról kellő részletességgel megvilágíthatja tárgyát. Kiváló előnyére szolgált e tekintetben az a körülmény is, hogy nem érve be saját tapasztalataival s több évi tanulmányának eredményével, dicséretes szerénységgel segélyül hívá a legkiválóbb tekintélyek munkásságát s miként Schliemann tevő legújabbán megjelent *Iliosában*, ezek jelentéseiből magyarázza az egyes részleteket. Így az emberi csontvázak leírását dr. Kollmann müncheni, Virchow berlini és dr. Lenhossék József, budapesti tanárok végezték. A fogak tanulmányozásával és ez alapon az életkor meghatározásával dr. Iszlay József fogorvos foglalkozott; a vázak esontállományát és méreteit dr. Szentgyörgyi Weiss József gyakorló orvosunk állapította meg; míg az állati maradványok meghatározását dr. Örley fiatal zoologusunk s budapesti tudományos egyetemi assistens és dr. Rütimeyer baseli tanár, *Die Fauna der Pfahlbauten* nagy hírű szerzője végezték s az összes elemzéseket dr. Kosutányi magyaróvári tanár eszközölte. E mellett kiterjedt szerző figyelme a növénymaradványokra is, melyek dr. Deininger Imre magyaróvári tanárban találtak értelmezőt, sőt dr. Szabó József egyetemi tanárnak is jutott szerep a köeszközök ásványanyagának meghatározása s az agyagipari termékek mycroscopicus átvizsgálása körül és Frivaldszky Jánosnak *Adatok a magyarhoni barlangok faunájához* című műve alapján a barlang most élő faunáját sem hagyja említetlenül.

Összesen három kirándulás eredményét veszi az olvasó

e terjedelmes műben, melynek becsét a munkaterv vázlata is eléggé sejteti. Első impulsust e munka létrejöttére is, mint sok másoknál, az 1876-ban Buda-Pesten megtartott ősembertani congressus szolgáltatott, melyet kevéssel megelőzőleg éppen Gömör megyében rendezte szokásos vándorgyűlését történelmi társulatunk. Az itt megalakított archæologiai bizottság szerző vezetése alatt az aggteleki barlangot választá működési színteréül, s ott a megejtett szemle után a Csontház tüzetven ki ásátásra, abban a felső iszapréteg alatt 0:31 méter mélységben 0:63 méter vastag és cserépdarabokat, bronzkori tárgyakat, állatesontokat rejtő culturföldre akadtak. A fekete culturréteget tizenhat centiméter vastag vörös égetett föld s ezt növénymaradványokkal vegyült két centiméter vastag új réteg követé, mely utóbbiban szalmaszálakat és zsurlótöredékeket lehetett megállapítani. Most stalgmitrétegre bukkantak, de abban is széndarabok, emberi, állati csontok feküdtek egészen oly módon, a hogy a cseppkő képződése idején kerülhettek oda, sőt mesterségesen fölhasított és szenesedett emberi csontok azt a benyomást tették szerzőre, mintha emberevők (anthropophagok) lettek volna az őslakók. Ez undok mészárlás színhelye mindazonáltal, a jelek számából következtetve, csak igen rövid ideig lehetett a barlang.

Most az átellenes oldalt vették ásátás alá. A konyhahulladékokat tartalmazó culturrétegre mészsinter következett itt is, mely tíz korosabb és tizenhat fiatalabb egyén állkapcsát rejtette, a testnek többi részei nélkül. A koponyák ilyenmű előfordulását előbb Lóczy Lajos is észlelte a barát-hegyi barlangban.*) Mellettök az üregekben kőtárgyak, szarvasagancsból formált gyilok, kezdetleges alakú és kivitelű agvagedények, nyakgyöngyök is találtattak. A Csontház egyik szögletében magas körakás alatt egy teljes vázra akadtak legutoljára.

Báró Nyáry megtalálván ily módon a tartózkodási helyet, a sirok után kutatott s szerencsés combinatióval a folyosó falát elszűkítő stalagtitréteg szétbontása után egy mészkő-lap által fődözve rábukkantak az első csontvázra. Arezzal leborulva feküdt a sárgás barlangi iszapban egy csont nyilván társaságában. Mellette talán hitestársát fődé a mésztuff-lerakodás,

---

*) *A barát-hegyi barlang.* Lóczy Lajos. *Természettudományi Közlemény* 1877-ki évf.

mert 12·6 centiméter hosszú tü képezte járulékat, annak jeleül: hogy a háziasság eme jelképének kezelését ama távoli mult időben is értették. Még egy harmadik váz is jutalmazá a fáradtságos ásatást, sőt ráadásul egy tizenhét centiméter hosszú gyilok, durva agyaggyöngy s egy négyzetes alapba menő agyaggúla is került báró Nyáry birtokába. Az ellenkező oldalon ismét egy méter vastag mészképződést kelle feltörni, s akkor kilencz emberi vázhoz jutottak. Ezekkel ismét csontgyilkok, árak, simított köveső, kalapács, zúzó, agyagedények, gyöngyök, váltakoztak. Egy bumerang-fele csonteszköz (harmincz centiméter hosszú) egészíté ki a leletet, mely alakjánál és méreteinél fogva érdemli meg e nevet s minővel Új-Hollandiában a benszülöttek vadásznak, mert eldobatva, ismét kiinduló pontjához tér vissza. Minden váz a folyosó felé irányulva köpárnán feküdt s le volt egy nagy cserép- vagy köfedővel takarva. Az őslakók ez edényeket, fegyvereket a tulvilági élet sejtelmével helyezték oda, úgy látszik tort ültek s a hatalmukba kerített állatokon kívül növényi eledelt is élveztek, sőt azokat tervszerűleg termelték.

Az itt talált vázak tüzetes megvizsgálása alapján báró Nyáry munkatársa dr. Weis F. Humphry (czombsont) és Buck (sípcsont) módszere segelyével 1·5 méterre becüli az őslakók testmagasságát s a czombsont görbülése, a sípcsont lapossága, a csöves csontoknak a rendesnél nagyobb ormossága, érdes volta alapján nagyobb, erélyesebb izommunkára következtet, mint a minőt a mai életviszonyok megkívánnak. Mindazonáltal a lizskovai (baráthegyi) barlanglakók kortársaiul minősíti ez embereket.

Dr. Iszlay pedig az emberi állkapcsok és fogak tanulmányozásából az életmódra és korra nézve következtetést von le, melykből főlemlítendőnek találom e helyen, hogy az egyarányú koptatás után ítélve, az aggteleki barlang tulajdonosai mindkét oldalon levő fogaikkal rágtak, következőleg az odvasodás veszélyének a savak és szerves sók romboló behatásának és az ínybetegségnek nem valának annyira kiteve, mint azok, kik egyoldalúlag használván fogazatukat, a nyugalom idején főlhalmozódó fogkö-lerakódás bántalmait szenvedik. A mellett az itt észlelhető rézsutos fogkoptatás túlnyomólag növényi eledel fogyasztására utal.

Fölötte nagybecsűek dr. Kollmann cranologiai fejtegete-

seinek eredményei, ki a budapesti congressuson vette tanulmány alá e koponyákat. Mindenek előtt constatálja a halottak iránt észlelhető nagy fokú pietast, mert még a csecsemőkorú egy éven aluli kisdedek is eltemetésben részesültek. A cranologiai vizsgálat Aggteleken is igazolja már a neolithkorra a fajkeverés létezését. A rövid és hosszú fejű faj coexistantiája német- és franciaországi leletekből az új kőkorra és fémkorszakra teljesen be van bizonyítva. Cæsar idejében a champagnei sírokban már brachycephalok feküdtek, kiket semmi esetre nem ő telepített Italiából Rheims környékére. Angliában is a longbarrows és roundbarrows, vagyis a hosszúdad és kerek sírhalmokban megfelelőleg dolichocephal és brachycephal egyének nyugosznak. Svájczból His és Rüttimeyer a római invasiót jóval megelőző időre bizonyíták be ugyanazt s Dániában és Svédországban sem áll máskép a dolog, sőt Budapesten (VIII. congressus) Broca Franciaország legtávolabbi éjszaknyugati partjáról ugyanazt jelentette s Koperniczky is ugyanott fejté ki, hogy Ukrainában brachycephal és dolichocephal koponyák vegyest találhatók. Ez utóbbiak párjai Aggteleken találtattak meg s a debreczeni collegium congressusi tárlatán Buda-Pesten szerepeltek. A mit hazánkban avar vagy barbár, Németországban frank-alemann vagy sorsiri (Reihengräber) koponyáknak, Franciaországban cranes krymiques, vagy cranes merovigienseknek neveznek, szintén nem egyebek. A Németország síkján ismétlődő Hunengräberek is együtt rejtik e két fajt. Európát ennél fogva a neolith időkorban a két faj vegyesen lakta s már akkor élesen elkülönített típusokról szó sem lehetett.

De kiderül másfelől az is, hogy a két faj az Uraltól az Oceanig terjedő ismételt vándorlásban volt s hogy e népmozgalom hosszú időtartamot vehetett igénybe, mert a kik a francia partokon a dolmeneket emeltek, legalább ezer évvel települhettek át azok előtt oda, mint a kikkel a római legióknak a III—V. századokon át örökös harcztot kelle folytatni. A két faj fizikai tulajdonságáról azonban nem valánk tájékozva, valámig a berlini német anthropologiai társulat Virchow indítványára a birodalom összes tanulóit (5.619,728 egyén) szem, haj és arcszínre nézve vizsgálat alá nem veteté. E vizsgálatok vég-eredménye alaposnak mutatá azt a történelmi és nyelvészeti kutatásokból már előbb támadt sejtelmet, hogy az őslakók faji

jellege nem mosódott még el. Kiderült, hogy Németország éjszaki és déli része közt az egyének complexióját illetőleg ellentét van, mert míg a szőke világos arcszínű népesség Poroszországban az összes lakosság 35·47 százalékát képviseli, addig Bajorországban csak 20·36 százalékot mutat s itt a barna hajjú, fekete szemű népség van többségben. E népség terjedését a Duna völgye jelöli, míg éjszakon a Rajna, Odera, Visztula mentén terjedt el s a Vezér, Elba irányában elmarad.

Még kisebb területeken is, minő Württemberg, sikerült Holdernek az újonczozási lajstromokból kimutatni, hogy e mértéket barnaszínű, kerekfejű, feketeszemű, törpe népség nem üti meg. Ugyanott bebizonyult, hogy a dolichocephal jelleg kék szemmel, szőke hajjal és magas termettel áll conexióban.

Ecker A. szerint a még kisebb Baden fensíkját szintén ilyen termetű magas lakosság lakja; holott a Feketeerdő és rajnamenti szorgalmas lakosság kerekfejűnek minősíthető.

A francia lakosságot a Szajna élesen megkülönböztethető két complexumra különíti el ma is. Broca ugyan Bretagne anthropológiájában abbeli meggyőződését fejezi ki, hogy a kőkorszakon végig a dolichocephal faj bírta Galliát, de ily korbéli sírokban a brachycephal koponyák szintén előfordulnak. Általános elterjedtségök mégis a bronzkorra esik s úgy látszik délről, délkeletről nyomultak föl ki az Óceánig, a Pyrenéusokig, Bretagneig elnyomva az őslakosságot. A Szajna és Rajna közén azonban a Keleti tenger felől éjszakkeletről előtört kymriai subdolichocephal faj gátat vetett terjedésének s oly tömören összetorlódott, hogy physikai jellegét képes volt megőrizni. Cæsar idejében ez a territorialis elkülönöttség már oly szembeötlő vala, hogy Szajnáól délre kelták, éjszakeletre belgák neve alatt megkülönböztették a két népesoportot. Franciaország mai complexiójának statisztikai elbírálása ugyan nem tüntetné föl oly kirívóan, mint Németországban a két különböző fajt, mert ott a vegyülő fajok elütő quantitásán fölül még egyéb elemek is közrejátszottak, részint a vegyülést megelőzőleg, részint azután. Az összehasonlítás tehát csupán a neolith-kortól Európában szereplő fajokra s azok keverékeinek külső megjelenésében nyilvánuló physiognómiai egyformaságára értendő.

És már szorosán az aggteleki barlang kettős jellegű ko-

ponyáihoz tartva magunkat, a cranologiai megegyezés alapján egész jogosan föl lehet tenni, hogy a cseppkőréteg alól fölkerült kerek koponyák tulajdonosai szintén azon brachycephal népfajhoz tartoztak, mely mint törpe termetű, barna hajú, fekete szemű faj később a rómaiakkal és görögökkel contactusba lépve, kelták neve alatt említették Herodot és Diocassius által.

De az aggteleki barlang dolichocephal koponyákat is szolgáltatott s ha már az ilyen jellegű fajjal a cranologiai és ethnologiai vizsgálatok magas termetet, kékbe vagy szürkébe menő szemet, hosszúkás arcot, fehér bőrt, szőke haját és nagy orrt hoznak connexióba: nincs okunk kételkedni, hogy ugyanezen physikai tulajdonságokkal éltek a mi hosszú fejű barlanglakóink is. És hogy e két faj valóban historiallag kideríthető időben egymás mellett élt a tömeg általános jellege daczára: Cæsar tudósításaiból tudjuk ezt meg legjobban, kire a german harczosok külső megjelenése a szőke haj, nagy termet és kék szem benyomását gyakorolá, holott se Cæsernak, se Tacitusnak az egész complexiora értett jellemzését a sírhelyek cranologiai tanulmányozása nem igazolja s csak annyit derít föl, hogy a túlnyomó hányad adhatta meg a vezérjellegét s egy kisebb százalék a barna hajú törpe brachycephal fajt képviselte már akkor. Európának mai hadseregeit és népesortjait véve zsinórmértékül, ha 60 százalék mennyiségben uralkodott a frank-alemann csapatokban a szőke elem: már az elégséges volt annak az egyöntetű benyomásnak földézésére, mely a római írók állításait igazolja. Kollmannak a budapesti congressuson följegyzett adatai egy koponyára nézve hagynak még kétségben, mely 75·1 hosszszélességi indexet mutatott. Minthogy azonban a dolichocephal jelleg közepszámú hosszszélességi indexe az általa a müncheni anatomiai intézetben eszközölt mérések végeredményeként 72·3, az általa Bajorország sorsírjaiból (Reihengräber) fölászott mesocephalé pedig 76·5: ennél fogva nem annyira állítja, mint csak föltételezi, hogy őskori sírjaink is tartalmazzák e harmadik jellegét is. Fájdalom, terünk korlátoltsága határt szab ez érdekes fejtegetések tovább füzésének. Még csak annyit jegyzünk meg, hogy a női csontok nem mutatnak nagyon magas kort, és most át kell térnünk az aggteleki barlang őskori flórájára.

Dr. Deininger Imre szakértő meghatározása szerint az

itt talált magvak sokfélesége változatos mezőgazdaság gyakorlására utal, s egész határozottsággal föltehetjük, hogy e népnek kérdésben forgó culturája fölötte hosszú előzmények alapján fejlődhetett csak ki, mialatt nemcsak a keletről importált magvak természetében gyakorolták magokat, hanem belföldi honos növények termelését is megkezdhették. E sokoldalú mezőgazdasági cultura tehát első tekintetre a svájci ezölőpfaluknál ifjabb korra látszik utalni; csakhogy másfelől többféle növény mindkét helyen előfordul s Morvaországból ismeretes, hogy a rozs csakis a bronzkorszakban kezdi meg szereplését, holott itt a rozs és zab is hiányoznak. Ha tehát hazánkban a kőkori mezőgazdaság változatosabbnak és előhaladottabbnak mutatkozik: az nézetünk szerint nem tulajdonítandó egyedül a keletibb fekvésnek, hanem az égalti és talajviszonyoknak legkivált, melyek itt a tenyészetnek jobban kedveztek már akkor is. Az itt talált magvak szenesedett kinézéssel bírnak, de góresövi vizsgálat következtében constátálva van, hogy lassú szenülés processusa, nem pedig tűz behatása idézte elő e kinézést s azok eredetileg ép állapotban jutottak a halottak mellé.

Egészben 24 növény magját sikerült megkülönböztetni, melyekből tíz culturnövény, a többi ezeknek kísérő gyomja. Culturnövényekből legnagyobb bőségben előfordul: 1. a közönséges búza (*Triticum sativum* [vulgare; Lamark], a nálunk maig tenyésző közbúza őse; 2. apró búza (*Triticum vulgare*), a Heer Oswald *) által *Triticum vulgare antiquorum*nak nevezett ősi, s ma kihalt búzával azonos faj. Ennek még egy változata is szerepel; 3. egyszemű alakor (*Triticum monococcum*), egészen azonos az Aggteleken maig termelt fajjal. Aránylag csekély mértékben fordult elő; 4. köles (*Panicum miliaceum* L.), 5. csupasz árpa (*Hordeum* ?), leginkább megfelel a Heer által *Hordeum hexastichum sanctum* név alatt Robenhausenből megkülönböztetett fajnak; 6. bükköny (*Lathyrus sativus* L.), 7. kelta törpe lóbabó (*Vicia faba celtica*), Aggtelek képezi a legősibb lelő helyét, s annyiban érdekes, hogy a 20 magból 10 zszizsiktól volt lakva, tehát alaptalanul képzelik sokan, hogy a zszizsik csak a múlt században hurezoltatott be Amerikából; 8. vetési borsó (*Pisum sativum* L.); 9. lencse (*Ervum lens* L.),

*) Heer Oswald: *Pflanzen der Pfahlbauten*.

10. gomborka (*Camelina sativa* Crantz), ez is Aggtelegen fordul elő először. Még egy ökölnyi kenyérdarab is maradt a barlanglakók eleségtárából. Ez valószínűleg búzából készült, de a szemeket kézi morzsolóval (örlőkövek) csak összezúzták s lapos kövön parázsszal lefödve olyképp süthették meg, mint teszi az erdélyrészi hegyvidéki oláh nép «bujdosójával». Itt egy lapos követ alulról fölhevítnek, ráteszik a sütésre elkészített tésztát s egy szintén kőből kifaragott, kúpalakú készítménnyel lefödik. Így készül a székely köre lepesent placsinta is. Az árpát, meglehet, pörköelve használták, mert Görögországban a férjhezmenő hajadon hozományából az árpapörkölt nem hiányozhatott. Áldozati szertartásoknál is használták az ősi népek. A főzelék-félék készítménye még ismeretlen.

A gyomokból szerepeltek: mohar sertike (*Setaria viridis* Beauv), türlés bibélyű (*Sideritis montana* L.), tompa lórom (*Rumex obtusifolius* L.), szulák czikkászár (*Polygonum convolvulus* L.), három levelű czikkászár (*Polygonum lapathifolium* L.), pokolvar-libatopp (*Chenopodium hybridum* L.), örziliz vagy dinnyehibik (*Hibiscus trionum* L.), ragadó galaj (*Galium aparine* L.), tejoltó galaj (*Galium verum* L.), tóparti galaj (*Galium palustræ* L.), disznó-paréj (*Amaranthus retroflexus* L.), földi bodza (*Sambucus ebulus* L.); zsálya talán mezei zsálya (*Salvia pratensis*); útifü valószínűleg keskeny levelű (*Plantago lanceolata* L.), összesen tizennégy. Ezek után csak az feltűnő, hogy a konkoly és búzavirág mint a búzavetések már elengedhetetlen járuléka hiányzik a sorozatból. A két gyom utólagos bevándorlása tehát nem egészen valószínűtlen. Virchow megbízásából Aschersen Pál jeles fűvész is megvizsgált egy collectiot a magvakból; de neki nem állván akkora készlet rendelkezésére, a vizsgálat eredménye sem egyezhetett meg a Deiningerével. A rendkívül gondos tanulmány kiegészítéseül dr. Kosutány elemzés alá vevén néhány szem búzát: 100 súlyrész száraz anyagban 17·131 súlyrész tiszta hamut és 2·626 súlyrész nitrogént talált. Minthogy azonban a búza átlag 1·70 százalék súlyrész tiszta hamut tartalmaz, a szerves anyag kilencz tizede elpusztultnak látszik. Nem kevésbé érdekes culturtörténelmi adatokat képviselnek a barlang konyhahulladékában talált állatesontok, melyeknek meghatározása Rütimyer, baseli tanár és nagy nevű paläontholog útmutatása szerint történt. A paläolith kort a barlangi medve, a rhynoc-

ros és barlangi hyána képviselik Aggteleken. Az ember ily régi létezését azonban csak néhány eszköz támogatja s emberi csontmaradványt nem sikerült e korból találni, ha csak ide nem vesszük a Denevér-ág medvecsonjtjai közt a harmadik kirándulás alkalmával talált amulett-szerű koponya-töredéket. A neolith-korból az emberrel együtt előfordult Aggteleken: 1. a mezei nyúl (*Lepus timidus*), de úgy látszik, húsát vallási ellenszenvből nem ették, mint a somaliak s az eszkimók szokják mai napig; 2. házi kutya (*Canis familiaris*), feltört csontjai szerint húsától sem irtóztak; 3. farkas (*Canis lupus*) néhány alsó állkapcsa, 4. őz (*Cervus capreolus*), 5. nemes gím (*Cervus elaphus*), 6. házi kecske (*Capra domestica*), 7. juh (*Ovis aries*) nagy mennyiségben. Az akkori juhnak a kecskééhez hasonló rövid szarva volt, 8. bölény (*Bos urus*), 9. tulok (*Bos taurus*). Ezt is dolichocephal és brachycephal fejalkatúakra osztják s régiebbnek a brachycephal tartatik. Két kihalt (*Bos primigenius* [dom] és *Bos frontosus* [dom]) és egy élő fajt (*Bos brachyceros* [dom]) lehet megkülönböztetni, még pedig a fossil *Bos primigenius* utódait Rüttimeyer szerint a magyar, orosz pusztai a Genua és Gæta közötti partvidéken *maremme* néven ismeretes s Németalföld és Éjszak-Németország lapályain legelő fajban bírjuk; míg Franczius, ki Afrikában keresi a tulok őshazáját, Egyiptomból a phœnicziaiak által hozatja be és Hartmann*) Ázsiába helyezi az eredetét. 10. *Sus scropha* három válfajban (a *Sus scropha* dom, házi disznó b., scr. fera c. S. sc. palustris), 11. *Equus caballus* a barlang előtt gyakori, 12. *Mustella foina* koponyája egy ember-váz mellett. Ez állatok lajstromából önkényt következik, hogy a barlanglakók nem voltak vadászatuk kétséges zsákmányára utalva, hanem rendszeres marhatenyésztéssel biztosítottak hússzükségleteket, a mellett magától érthetőleg a vadászatot sem hanyagolván el, sőt nagy hihetőséggel a halászatot is gyakorolták, ha mindjárt ide utaló eszközök nem találtattak is.

Az első kirándulás gazdag eredménye által bátorítatva, báró Nyáry Jenő még ugyanazon év szeptember havának második felében ismételte ásatásait s a Csontházban másfél méter-

---

*) Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Sitzung am 19. October 1878. *Muthmasslicher Ursprung des Hausrindes.*

rel melyebben még egy új sor vázra bukkant. Azon kívül a Nagypitvar különböző helyein a mésztuffa alatt akadtak konyhahulladéokra és emberi vázakra, úgy hogy összesen huszonhet váz jutott ekkor birtokába. Mindezen vázak méretei és csontszerkezete kevés kivétellel ifjú egyénekre utalnak, a koponyákon égési foltokat hordanak, miből szerző azt következteti, hogy temetkezés alkalmával a fej egyik oldalánál tüzet elesztettek s csak azután földtek le. Legalább a test többi részein az égetésnek semmi jele. Különösen kitűnt e koponyák közt egy hosszúdad alakú a szem fölött kivehető sebforradás által, mit valamely tompa eszköznek, tán parittyadobásnak tulajdonít Virchow is, megjegyezve, hogy még a csont-kialakulás előtt keletkezhetett ez a sérülés, s a miatt a szeműr és megfelelő arcz egészen visszafelődtek.

Virchow ugyan eleinte egészen újabb eredetűeknek, sőt plane cigány származásúaknak declarálta a neki beküldött koponyákat; mégis utólagosan beismeri, hogy a báró Nyáry leleteiben az ember kezétől idomított barlangi medvecsontok csakugyan vannak, tehát az ember Aggteleken együtt élhetett a barlangi medvével. Az emberi vázakra nézve azonban váltig föntartja az újabb származást, miben báró Nyáry Jenőnek sincs eltérő véleménye. De hogy barlangunk az Ursus speleneus létezése idején már emberi megszálló hely vala: erre nézve föltte érdekes adatokat olvashatunk a 138-dik laptól kezdődőleg *A barlangi medvéről* stb. című fejezetben. Az ugy nevezett Denevér-ág szolgáltató e meglepő adatokat, hol a hiéna ott tartózkodásának szokásos nyomai sem hiányoznak, mennyiben a csontok lágyabb, zsírosabb részei egészen oly módon rágattak le, mint Dawkins a kirkdali és wookenyi barlangokból magyarázza (235. lap). A hiéna fogának romboló nyomát a vegytanilag (dr. Kossutány) is legrégebbeknek talált csontok mutatják; ellenben a fiatalabbak attól mentesen vannak, vagyis a medve túlélt fejelemes társát. Magának az embernek azonban létezését kézműipari készítményein kívül semmi egyéb nem tanúsítja s e tekintetben meg reményeink fűződnek a Baradlához. De nem kevesebb mint harminczkilencz idomított medvecsontot adott a Denevér-ág; még pedig szuró ártól, tütől, vakaró késen, vésőn, sípon keresztül le a nyakba akaszthatólag elkészített amuletteig mindenféle czelra fölhasználták az erdők bozontos valjának csontjait. Leginkább

az extremitások szerepeltek, hanem amulette gyanánt egy megpontosított fog is használtatott s hat állkapocs mind úgy volt kifaragva, hogy azzal kemény ütéseket mérhettek. Ilyenekről emlékszik meg Fraas Oskar is Hohlefels barlangjából.

Visszatérve azonban csontvázainkhoz, azok mellett tizenhétféle csonteszközt és harminczféle csontfegyvert talált fáradhatatlan szerzőnk. Simító, vakarókés, gyilók, ár, amulette tű, simító véső, balta rovatai alá sorozhatjuk be a csonteszközöket. Ezek anyagát jobbadán házi állatainak végtagi s bordacsontjaiból válogatta össze. De vágó, szűrő fegyvereinek veszeles voltát mégis a tűzkő és szarukő nyílhegyek, lándzsavégek, fűrők, késpengék (szilánkok), fűrészek (kipattogatott élő szilánkok) adták meg.

Nagy mesterek voltak e barlang egykori tulajdonosai az agyagművességben is. Jobbadán a konyhahulladékok közt fordultak elő cserépedények. A barlangi medvecsontokkal igen kezdetleges ékítmény nélküli edénytöredékek találtattak; a másodosorú vázak mellett lelt eserepek vagy símák, vagy egyenes, mely vonaldiszitést viselnek s szalmával vegyített gyurmából készültek. A felső vázsornál pontok és görbe vonaldiszitésű edények szerepeltek; míg a Csontházban jobban kiégetett finomabban iszapolt és diszesebben ékített edények feküdtek. Legfölül ismét hiányosan égetett tökélytelenül iszapolt eserepek fordultak elő, miből részemről nem az agyagipar hanyatlását magyarázom ki, hanem azt következtetem, hogy mint más barlangokban (Nándor, Algyógy, Porács, Baráthegy) a közönségesebb házi czelokra akkor is, mint napjainkban, durvább mivű edényeket használtak. Ötvenkét tanulságos szövegrajzzal illusztrálja báró Nyáry a barlang cseréptárgyait; de mi érdekes fejtegetéseit, valamint az agyagművesség jellemzéséről Virchow által adott szakvéleményt nem vehetjük föl máris túlhosszúra terjedt ismertetésünk keretébe. Dr. Szabó Józsefnek a cseréptöredékek mycroscopiai vizsgálatából is csak a végeredményt registrálhatjuk, mely szerint a muscovit-csillámot egyik sem nélkülözi s összesen nyolcz csoportot különböztethetünk meg, úgy mint csillámtartalmú, quarcz-tartalmú, quarcz- és csillám-tartalmú csillámot; quarczot, földpátot, csillámot, földpátot és calcitot, calcitrhoederek, calcit és quarczszemeket tartalmazó s végre mésztartalmú agyagból készült cserépgyártmányokat. A calcitrhoederek tartalmazó edé-

nyek anyagát a cseppkövek szolgáltatták. A quarcztartalmúak is Aggteleken található anyagból készültek.

Még két üllőalakú készítmény fejezi be a második kirándulás eszköztárát. Egyik homokkőből, másik mészből készült, amaz három, emez 2·5 kilogrammot nyomott s a köeszközök kipattogtatásához egészen odailleszt mindkettő.

Báró Nyáry a következő év augusztusában dr. Thalloczy Lajos, Szukáts József és másik útjában már kipróbált útítársa Pechy Jenő kíséretében jelent meg, de ez alkalommal nem jutott az előző alkalmakkor elért gazdag zsákmányhoz. Péchy Jenő és Thalloczy Lajos a Baradla környékét s főleg a domiczai és büdöstői hasadékokat vették beható szemle alá, míg báró Nyáry mindenek előtt a barlang előtti térséget ásatta föl, abból az alapelvből indulva ki, hogy a sötét, nyirkos üreget csak kényszerűségből használták s inkább a napos, világos helyen töltötték el idejüket. Miután durva cserepek, állat- s főleg nagy számú lócsont, bronz- és vaseszköz volt a munka eredménye, a kutatást a Denevér-ágban folytatták s itt egy simított szegélyű koponya-részlet képezte a legbecsesebb leletet, mert a neolith-kori népeknél szélitiben divatozott fejfájás, epilepsia ellen a kivágott koponya-részletek hordozása. Az emberi csont-amulettek használatával szoros kapcsolatban állott a trepanatio, minek gyakorlatát egy Alsó-Dabason talált s jelenleg dr. Lenhossek egyetemi tanár birtokában levő brachycephal tatár koponya nálunk is föntartotta. Medvecsontokból ismét rendkívül primitív szabású és készítésű síp, vakaró kés, baltatörredék, nyílcsúc, lándzsahegy került a kutatók kezébe. Főlemlítésre méltó egy ár, mely a harmadik lábperczből készült s kőkessel tett vágásokat mutat. Egy conus-fajt átfúrva, talán ékszerűl alkalmaztak, míg egy fűrészszelű halfog (czápa talán?) kész fűrészül szolgálhatott. Ez alkalommal a Denevér-ágban még egy újabb konyhahulladéki halmot fedezett föl báró Nyáry, hol hatféle simító (mind csontból), két szarvasagancs-amulette, egy ár és egy szarvasagancsból idomított átfúrt csákány képezték a becsesebb leleteket. Még érdekesebb eredménye volt a fülkék átkutatásának. Ezekben gabuacsomók, borsó, köleszemek, a negyedikben pedig egy szarvasagancs-nyélbe foglalt kőkés találtattak. Csak egyik széle kielezett, hegyre felgömbült s a használat nyomait viseli. Nagy fontosságú lelete a barlangnak, mert a kőkések használati módját illusztrálja. Találtak ott

kő-amuletteket is, melyeknek Nilsson, svéd archæolog szerint harczyi erőt tulajdonítottak, s azért férfiaknál nem maradhatott el. A svédek és oroszok ilyen kő-amuletteket hordoznak még most is lázas bajok ellenszeréül, s a csiszolt kőeszközöknek népünk is szelétiben gyógyerőt tulajdonít. A palóczság a Medveshegy alatt kígyófújta követ, a tótság s az erdélyi földnép mennykövet lát az ilyen eszközökben.

Összefoglalva az aggteleki barlang iparművi tárgyait, a cseréptöredékeken kívül báró Nyáry kutatásai 160 kő- és csonteszközt eredményeztek. Ezekből palæolith eredetű 52 medvecsontból készült eszköz ; négy kő, egy csiga és egy halfog-szerszám. Neolith-korból talált 53 csont, 83 kőszerszámot és 24 agvagedényt. A szerszámok rovata így csoportosúl a palæolith-korban : gyilok (2), lándzsavég (1), nyílhegy (1), szűrő eszköz (7), ütő eszközzé idomított állkapocs (6), simító (1), vakaró (5), síp (4), amulette (3), véső (2), kalapács (4) és különféle (10), mind medvecsontból. Kőből üllő, zúzó cseppkőből (1), balta (1). Neolith-korból csonteszközök: gyilok (6), lándzsacsücs (1), nyílhegy (2), bumerang (1), simító (14), vakaró (4), balta (1), csákány (1), véső (3), ár (7), különféle (3), amulette (5), tű átlukasztva (2), lyuk nélkül (3). Kőeszköz, még pedig *a*) pattogatva: nucleus (2), késpenge (9), fűrész (6), nyílhegy (11), lándzsacsücs (3), fúró (2); *b*) esiszolva: buzogány (1), kalapács (2), véső (19), csiszoló (2), vasalókö (2), zúzó (10), örlő (6), simító (2), ék (2), idomító (2), különféle (2). Ezeken kívül találtak bronzból egy kést, négy tűt, öt karpereczet, két gyűrűt; vasból négy kést, egy tűt, három karpereczet, három gyűrűt, hat lándzsacsücsöt, tíz nyílvéget, összesen tehát harminczkilencz fémtárgyat.

E számok mindennél hangosabban dicsérik szerző kártartó fáradozásait, mert nehéz, gondos és körültekintő munka árán tárja csak föl a föld rejtett kincseit s az őskor archæologjának eljárása hasonlít a bányászhoz, kivel együtt munkája kezdetén legmeltóbban kiálthatja: «Szerencse föl!» De báró Nyáry nem egyedül az anyag szerencsés fölkatatója, hanem azon beható, részletes tanulmányával, széles látkörével lepi ő meg legkivált az olvasót, midőn a néma tárgyakat ősrégi idők szószólóivá tudja tenni, az ősember életviszonyainak, vallási, művelődési állapotának okirattárává avatja föl. Az aggteleki barlang méltó hírnevét ép azért nagy mértékben fokozni fogja

e mű, mely az általunk ismertett részleteken kívül tájékozást nyújt a barlangkutatások történetéről, a Baradla topographiája, irodalma és földtani szerkezete felől szintén s komoly tudományos tárgyalása daczára, érdekes olvasmányúl szolgálhat a nem szakembernek is. Vajha minél számosabban okulnának belőle, mert az ősembertan bizonyára minden olvasóban egy buzgó szószólóra találna. A magyar tudományos akadémiának pedig végezetül őszinte köszönettel tartozunk, hogy e munkának létesülését tudományos jó hírnevünk hasznára lehetővé tette.

TÉGLÁS GÁBOR.

THACKERAY MAKEPEACE-VILMOS. *)

1811—1863.

Midőn az 1863-dik év utolsó napjaiban hozzánk is eljutott a hír, hogy Anglia nagy regényírója, Thackeray meghalt, alig egy-két lapunk emlékezett meg rövid ismertetésben a nagy író életéről. Pedig már akkor nem csak a *Hiúság vására* (fordította Sükei Károly) volt lefordítva nyelvünkre, hanem *Esmond Henrik* (fordították Szász Károly és Szász Béla 1862—1863) is. E két fő munkájának fordításához járultak az óta: *A négy György* (fordította Szász Béla 1867), *Thackeray vig beszélői* (fordította Balázs Sándor 1869—1870), *Titmarsh Sámuel története* (fordította ifjabb Szinnyei József 1876) s *Pendennis története* (fordította Fáy J. Béla 1877). E sorozatban ott van, az olvasó közönség és a kritika általános ítélete szerint, Thackeraynek három legkitünőbb regénye (*Hiúság vására*, *Esmond*, *Pendennis*), a melyek közül ismét szabadon teheti kiki a maga kedvenczet első helyre.

Thackeray műveinek osztályozásánál nem ok nélkül soroztuk az ítélok közé a közönséget is. Valóban ő, a mint született földén, Angliában kiválóan a legműveltebbeknek, az aristocratiának volt legkedvesebb írója, és lefelé a társadalmi osztályokban soha olyan hódításokat nem tudott tenni, mint

---

*) *A brief memoir of the late Mr. Thackeray.* By James Han-
nay. Edinburgh, 1864. — *Yesterdays with Authors. Thackeray.* By
James T. Fields. London. 1872. — *Thackeray the humourist and man
of letters. The story of his life by T. Taylor Esqu.* London, 1869.

peldául Dickens: ugyan ilyen nemű volt hatása más országokban, s ketség kívül hazánkban is. Azon osztályok szeretik legjobban, a melyek magasabb műveltségöknél fogva jobban képesítve arra, hogy az írókról magoknak helyes ítéletet alkossanak. Thackeraynek finom humorát, kegyetlen gúnyját, minden, csak nem szónokias, de azért itt-ott melyen megindító pathosát a vegyes nagy közönség nem érti s így nem élvezheti mindenütt: de a kik egyszer az író gondolat- és érzelmvilágában otthonosak, annál nagyobb és bensőbb élvezettel olvassák újra és újra nagy művészettel festett remek rajzait. Valóban Thackerayben a regényírónak magas és sokoldalúan gazdag fornájával találkozunk. Ő nem csak embereket, erkölcsöket és társadalmat fest, s fest oly megdöbbenő élethűséggel, mint talán senki más, hanem azok fölött ítéel egyszersmind. Nem csak elbeszel, hanem commentál is. Elbeszélő és moralista; rajzoló és satiricus; kegyetlen bírója a jellemeknek és erkölcsöknek, kigúnyolója meg önmagának is, a nélkül, hogy megszűnnék emberszerető lenni; nagy tanítványa és utóda a XVIII. század angol humoristáinak, — csak hogy magasabb morállal és nagyobb művészettel, — a kikkel, s a kiknek korával annyi előszeretettel foglalkozott egy pár művében. Azt hisszük, nem teszünk fölösleges munkát, ha ez író életrajzát a magyar közönséggel megismertetjük. Jól fölfogva és igazán elmondva, minden ember életrajza érdekes; mennyivel inkább a jöké, jeleseke, kiválóké; s Thackerayé azon kívül érdekes világot vet az angol írói viszonyokra is.

Thackeray régi saxon családból származott, mely hosszú időn át Yorkshire megyében lakott. A család hírének megalapítója tulajdonképen az író szepapja, Thackeray Tamás volt, a harrowi iskola igazgatója, ki ez iskola hírnevét jelentékenyen emelte; energiája által vagyonna és befolyásra tett szert, Surrey fő dekáanjává s III. György apjának udvari papjává lett, s mint hatalmas, tevékeny embert holta után is sokáig emlegettek. E derek Thackeraynek tizenhat gyermeke született, s a fiúk legfiatalabbika, az író nagyatyja, kinek keresztnevét is örökölte, Thackeray Makepeace-Vilmos, fiatal korát Indiában tölté, mint a keletindiai társaság hivatálnoka. Neje Webb leány volt, a hires Webb tábornok családjából, kinek képét Thackeray *Esmond*ban, annyi szeretettel rajzolva, örökíté meg. Indiában megszedvén magát, angol szokás szerint visszatért az anya-

országba, ott hagyva fiát, Thackeray Richmondot, hogy utána az próbáljon szerencsét. Ez elég gyorsan emelkedett a hivatalnoki pályán; az irnokból bíró, a jövedelmi osztály titkára s kalkuttai főadószedő lön. Itt, Kalkuttában született fia, Makepeace Vilmos, a jövendőbeli regényíró, 1811-ben, egy évvel Dickens előtt. Atyja, születése után pár évre meghalt, s a kis fiút, mikor hetedik évében járt, 1817-ben Angliába küldték nevelés végett. Hajójok Szent-Ilona szigeténél egy pillanatra megállt s a gyermek látta a sziget világhírű leveretett urát, s e látogatásról később *A négy Györgyben* maga is megemlékezik. «Gyermekkoromban jöttem Indiákról, s hajónk hazautjában egy szigetnél kötött ki, hol fekete szolgám sziklák és dombok közt egy hosszú úton vezetett végig, mígnem egy kerthez értünk, hol egy sétáló férfit láttunk. «Ez ő», mondá feketém, «ez Bonaparte! Minden nap megeszik három juhot és valamennyi kis gyereket, a kire csak kezét ráteheti!» Ezen a szegény kalkuttai rabszolgán kívül még elég ember volt a brit birodalomban, kik csak úgy remegtek e korz emberevőtől.» (*A négy György*. 104. lap.)

Otthon nagyatyja fölügyelete alá került, ki őt a még akkor Londonban levő, régi és jó hírű Charter-house iskolába adta be, melyet Thackeray olvasói a Greyfriars (szürke barátok) iskolája néven jól ismernek ennek műveiből. Első rangú tanuló sem itt, sem később egyetemi pályáján nem volt, de a jobbak közé tartozott mindig, s ha az angol középiskolák két legfontosabb tantárgya közül a görögöt később elfeledte is, a latin classicusokban való jártassága s különösen Horatius hatása mindvégig meglátszottak társalgásán es művein. A Charter-houseban töltött tanuló-évek mély és kedves emlékü nyomokat hagytak Thackeray kedélyében, a mit mutat nem csak az, hogy az ottani iskolás-életet nagy szeretettel rajzolja több regényében, hanem az is, hogy mint már híres ember is rendszeren meg szokta azt látogatni az ünnepélyeken. Ott volt két héttel halála előtt, az iskola alapítója halálának emlékünnepe, olyan tapssal fogadtatva a fekete egyenruhás tanulók által, a minővel csak kitüntethettek egy embert, ki iskolájokat halhatlanítá. Ez volt egyszersmind az utolsó nyilvános megtiszteltetés, a melyben Thackeray részesült, s utolsó szereplése a nyilvánosság előtt.

1828-ban Cambridgebe ment, két vagy harmadfel évet

töltve az egyetemen, a nélkül, hogy egyetemi kitüntetést vagy rangfokozatot (degree) nyert volna, bár a latin classicusok ismeretében megállta helyét a legjobbak mellett is. Ugyanakkor tanult ott, s Thackerayvel csakhamar barátságot kötött, mely megmaradt köztük mindvégig, egy másik fiatal ember, Tennyson ; akkor névtelen ifjak mindketten ; ma elmondhatjuk rólok, hogy az angol nyelv és irodalom örök dicsőségei mind a ketten. Cambridgeben történt Thackeraynek első, bár nem komoly nemű, irodalmi próbálkozása is, egy barátjával *The snob* *) című humoristicus kis hírlapot adva ki 1829-ben. Az egész hírlap nem volt egyéb, mint deákos pajkosság, az egyetemi szokások s a kisvárosi élet felszegeéseinek kigúnyolása, de itt-ott eleven humorral.

Az egyetemet elhagyván, Thackeray nyakába vevé a világot, hogy lásson és tapasztaljon. Ifjúság, erő, nemes külső, eleven genius és húszezer font (200,000 forint) birtokában örömmel nézett az élet elé, a melyet még csak most kezdett megismerni. 1831-ben Weimarban találjuk, hol akkor a weimari élet kedves vidámsága és Goethe ott lakta következtében rendszeren egy csomó idegen tartózkodott. Thackeray weimari élete a boldog ifjúság könnyű, vidám, napfényes életélvezete volt. Egy csoport, vele egykorú, angol ifju társaságában tanultatott egyet-mást, mulatott s járt a kedélyes, szép társaságokba. Egyik fő mulatsága volt, hogy kis gyermekek számára térképeket rajzolt. Nappal az udvarnál volt elfogadáson, este színházba járt. Egy alkalommal -- írja maga később -- Beethoven *Vittori i csatáját* adták, s midőn a főszezes zene közben a «God save the king» fölbarsant, a színházban levő valamennyi angol egyszerre fölállt, s úgy hallgatta végig, lelkesült tiszteletben, a nemzeti nagyság himnusát. Goethe családjával jó ismeretségben volt, s egyszer az öreg költő is elfogadta. Megvette Schiller kardját, melyet holtig dolgozó szobájában

---

*) A *snob* specificus angol termék, bár a faj kisebb-nagyobb kifejlettségben mindenütt létezik. Nekünk nincs rá irodalmi szavunk. Az olyan embert nevezik így, ki szeret többnek látszani, mint a mennyi. Mindig az emberek szeme előtt van. Dicsekszik saját tetteivel és előkelő ismerőseivel. Büszke rá, ha köszönését egy gróf elfogadja, vagy egy báróval az útczán kezét szoríthat. Szeret nagy szelet verni stb. Thackeray e fajt később, kisebb czikkeiben és regényeiben kérlelhetetlen gúnynyal üldözte.

tartott, hogy az emlékeztesse a weimari szép napokra. Az ott töltött időről kedves, rövid képet ad maga Leweshez írt leveleiben, melyet ez Goethe eleteről írt világhírű, szép munkájába beszótt s ott megolvasható. *) S ugyan csak az itt, s általában németországi útjában szerzett benyomások nagyon világosan fölismerhetők a *Hiúság vásárának* azon részében, midőn Amália, özvegyvé léte után, kis fiával es Dobbin kapitánynyal Németországot meglátogatja. A fiatal kor erős benyomásának üdesége látszik az egész rajzon.

Weimarból Thackeray Rómába ment, s azután egy időre Párisban telepedett le, hogy — a mint ő akkor hívé — hivatására, a festészetre készüljön. Ott másolta napról napra a Louvre képeit, s rajzolgatott maga is, de leginkább csak torzkepeket, barátai számára. Vidám, gondtalan, barátságban és költőiségben nem szegény életet élt itt, együtt a Párisba tóduló fiatal festőkkel, s még ekkor nem gondolt rá, — bár mulatságból olykor-olykor irodalmi kísérleteket is tett, — hogy ő nem az ecsettel, de az írótollal fog halhatatlan rajzokat készíteni. És sajátságos, hogy a genius még tevelgyéseiben is helyes úton jár. Hozzánk közelebb eső példákra hivatkozva: tudjuk, hogy az útját még meg nem talált erő tapogatódzása idején Jókai festővé, Arany szobrászszá akart lenni; s itt van Thackeray, mint a Hogarth-fele festészeti iskola buzgó növendéke. S valóban igen keves költőt ismerünk a világirodalomban, a magunkéban egyetlen egyet sem, a kinek költeményeiben a szobrászati alkatrész, az alakok kidomborítása, a nyelv és alkotás plasticitása oly nagy mértékben megvolna, mint Aranynál. S Jókainál nem egyes jelenetek megkapó rajza s egy-egy oda vetett genrekép-e a legkedvesebbek, legmaradandóbb benyomásúak? S a mi Thackerayt illeti: az ő ereje is nem a compositióban, a mesealkotásban, hanem a jellemek rajzában, alakok kitünő festésében áll, ugyanazzal a humoros erkölcsi iránynyal, a mely Hogarth képeit jellemzi. Ott és itt ugyanazt szerette, csak eszközeit változtatta.

Mint fiatal festő a Quartier-Latinban lakott s saját es barátai életéről érdekes, eleven rajzot írt egy akkori angol közlönynek s ugyan ez az élet van festve *Philipp on his way*

---

*) Lewes: *Goethe élete*. Fordította Szász Károly. II. kötet 462—66. lap.

through the world című regényében. Általában Thackeray — majd a mint bővebben is látni fogjuk — annyira realista volt a regényben, hogy mindig saját élményeit, benyomásait, tapasztalatait és megfigyelésének eredményeit írta le. Érezte, — talán jobban, mint akárki korában, — hogy a regényírónak, ha valódi erkölcsi haszonnal akar írni, soha sem szabad elszakadnia a való élettől. Realitás-szeretetét jellemző apróság, hogy barátainak többször mutatta Londonban a Russel-squaren a házat, melyben az ő képzeleti Sedley családja lakott (*Hiúság vására*). S e realitás érvényesítése egyszersmind neki, mellekesen, sok apró gyönyörűséget is szerzett. Doverben egy drágás vendéglőben egyszer borsosan megfizettettek: a drágás vendéglő ott van, fölismerhetőleg, több regényében. Párisi szabójával történt dolgát majd a maga helyén elmondjuk. Később, mint már világhírű író és vagyonos ember, szintén föl-fölkereste Párist, akkor már az elsőrangú vendéglőkbe szállva, s nem egy szegény írót és festőt segített ki, — mint tette otthon Angliában is, — a pillanat szükségéből és penzzavarából. Fejedelem volt s fejedelmileg bánt a pénzzel. Párisban a művészeteket s az élet szabadságát szerette, mert máskülönben úgy a francia politikai intézményeket, mint a társadalmi erkölcsöket éles guynyal ostorozta mindig.

Tulajdonképen írói pályáját is ott kezdte, onnan küldözgetve kritikai és humoros czikkeket az angol lapoknak, festészeti kiállításokról, egyes megjelent könyvekről, a párisi művészek életéről, a francia társadalmi életről, napi hírek es eseményekről, ez utóbbiak közül egy jóval nevezetesebb levén a többinél: I. Napoleon hamvainak Párisba vitele és ottani eltemetése (1810 deczemberében). Az angol írói világgal 1834 táján ismerkedett meg, még akkor mint vagyonos ifju; tulajdonkép azzal a körrel, mely Fraser kiadó *Szemléje* köré (*Fraser's Magazine*) csoportosult, melynek tehetséges tagjai közt ott volt a nála néhány évvel idősb Carlyle is. Ide írta első cikkeit, s később is, az elismertetésért küzdve, mint már komoly író, a legtöbbet. *Pendennise*, mint tudjuk, sok tekintetben önéletrajz, miként Dickensnél *David Copperfield*, s az írói és szerkesztői életnek érdekes rajza, az ott előforduló írókéval együtt, melylyel bennünket *Pendennis* megismertet, fő vonásaiban e kör életéből van véve. A *Szemle* szerkesztője, Maginn, valóban nagyon hasonlított a *Pendennis* Captain

Shandonához s tanultsága és szép tehetsége aaczára nem egyszer ült az adósok börtönében, honnan egy alkalommal Thackeray ötszáz fonttal váltotta ki. *) Ekkor még volt miből, de nem sokára elfogyott az. 1836 nyarán egy kis társaság állott össze egy politikai napi lap kiadására, melyre — akkor leven épen szó a régi, terhes hírlap-bélyeg eltörléséről — azt hitték, igen kedvező az idő. A társaság tagjai tíz fontos (száz forintos) részvényekben 60,000 fontot raktak össze s a fő részvényes épen Thackeray mostoha apja volt s ő maga is vagyona nagy részét e vállalatba fekteté. A lap programja ultra-liberalis volt, s a dolgozó társak közt ott volt Grote is, Görögország történetének híres írója. Thackeray egyelőre a párisi tudósító foglalkozására vállalkozott. Azonban a vállalatra nem járt jó idő; alig egy év múltán megbukott, benyelve Thackeray vagyonának nagy részét is. A többit elvitte a sok utazás és bőkezűség. E csapás annyival súlyosabban nehezedett rá, mert ez alatt meg is házasodott, Párisban, egy indiai angol hivatalnok leányát véve feleségül. Házassága nem volt szerencsés; neje, két év múlva, 1839-ben gyógyíthatatlan elmebajba esett. Thackeray *The shabby genteel* című regénye, melyen épen akkor dolgozott a *Fraser* számára, azért maradt bevégetlenül. Sem akkor, sem később nem volt képes vele foglalkozni többé, bár a be nem végzés okát akkor nem mondá meg olvasóinak. Nejétől két leánya született, kik közül az idősebbik egyik jelesebb regényírója most Angliának.

Visszatérve a hírlap megbukására, annak az a hatása is lön Thackerayre, hogy most már rendszeresebben és komolyabban adja magát az írói pályára, mely a festészetet mindjobban háttérbe szorítja. Úgy látszik, a siker és tehetségeinek igazibb fölismerése vezették rá, hogy az ecsetet a tollal cserélje föl. De mielőtt a festőtől elbucszúnánk, nézzük meg utol-

---

*) A magyar olvasó ne botránkozzék meg ezen és ne varrjon hímét a szerkesztő jelleméről a dolgozó társakéra. Maginn még alhoz a régibb írói nemzedékhez tartozott, mely a lángész rovására sok kihágást engedett meg magának a társadalom közerkölesisége ellen, s melynek ezt a társadalom, tehetségeért, elnézte. Nézzük csak, hogy élt Goethe Weimarban az első esztendőknben. E részben a közvélemény ítélete időszakonkint változik. Ma már sem Angliában, sem Németországon nem nézné el az íróknak se a XVIII. század utolsó felének kihágásait. A vállalatért pedig a kiadó volt felelős.

jára egy érdekes látogatáson — Dickensnél. Thackeraynek e nagy kor- és versenytársa 1836 tavaszán egy rajzokkal illusztrált humoros regény-félet kezdett közre bocsátani, havi füzetekben. A mű a nyelvünkre is lefordított *Pickwick Papers* volt, mely nevét egyszerre híressé és rendkívül népszerűvé tette. Azonban kitünő rajzolója, Seymour, három hónap múlva elhalt s Dickens egy új comicus rajzolókat keresett, ki a Pickwick-club további viselt dolgait illusztrációival örökítse. Thackeray gondolta, hogy ez neki való munka lesz, s egy pár rajzát zsebébe dugva, ellátogatott Dickenshez s ennek magát illusztratorul ajánlotta. Azonban Dickens nem találta elég sikerülteknek a rajzokat s így az egyezségből nem lett semmi. E történetket Thackeray később, mint már híres író, egy banquetten beszélt el, s a dolgról jó ízű humorral, mindig úgy szólt, mint «Mr. Pickwick szerencsés megmeneküléséről».

Említettük, hogy Dickens, *Pickwick*jével megalapította híret, szerencsését, népszerűségét, mely attól fogva csak folytonosan nőtt. Thackerayre még éveknek nehéz munkája várt, míg a világ egyszerre, egészen részegezte szemét, hogy az után azt többé le se vegye róla. A *Vanity fair* megjelenését 12—13 évre terjedő tevékeny írói munkásság előzte meg, a nélkül, hogy nevét a nagy közönség jobban megjegyezte volna magának, mint sok más másod rangú íróét, a kik *Magazine*okba s a napi fogyasztás számára dolgoztak. Pedig e műveiben is (essayk, rajzok, humoros és satiricus cikkek, regények és elbeszélések) tehetségének sok fényes, ragyogó s nem közönséges oldala nyilatkozott, s a *Hiúság vására* nem külön érlelés, hogy úgy fejezzem ki magam, külön nyár gyümölcse, hanem egyszerű folytatása a többieknek. Sőt még az eleje ennek is lanyhán fogadtatott, s egy névtelen kritikus jóindulatú ismertetésére volt szükség az *Edinburgh Review*ban, hogy a nagy közönség figyelme felé forduljon. S kritikusok és Thackeray barátai, sőt maga az író is, később a győzelem magasságáról tekintve vissza a küzdelem terére: eleget csodálkoztak rajta, hogy a közönség észre nem vette és méltányolta az előző műveket is, holott azokban is ott volt és nyilatkozott Thackeray geniusa, a mint hogy nagy részöket föl is vette összegyűjtött művei közé. Tanulság belőle az, hogy a nagy közönség Angliában is csak olyan, mint másutt: izlése és ítélete nem igen van, hanem vezetni és irányozni kell s

megmutatni neki, hogy hol van a szép; s még inkább, hogy bizonyos fokig megkívánja, hogy rohammal hódítsák meg. Egy elhatározó győzelem, és a siker biztosítva van, majdnem elveszithetetlenül. Mielőtt Thackeray e győzelmet kivívhatta volna, elérte harminczhét éves korát; dolgozott hírlapokba, folyóiratokba, szemlékbe (*Fraser, Times, Examiner, Punch, Westminster, Comic almanac* stb.); adott ki önállóan rajzokat és regényeket. Legnagyobb hatást tettek apróbb dolgozatai közül a *Fraserben* és *Punchban* megjelent satiricus cikkei; amott a *Yellowplush Papers*, emitt a *Jeames' Diary* és a *Snob Papers*; nagyobb művei közül a *Titmarsh Sámuel története*,*) melyet 1841-ben kezdett közölni a *Fraserben*. A *Yellowplush Papers* eredete világot vet Thackeray ifjúkorabeli dolgozatai szellemére. Londonban egy vagyonos gyapjúárú-kereskedőnek az a rögeszméje volt, hogy ő van hívatva arra, hogy az emberiséget a valódi etikettere megtanítsa, s erről üres óráiban egy könyvet írt: *Az én könyvem, vagy a magaviselet anatómiája*; írta *Skelton János Henrik* czimmal. Thackeraynek valahogy kezébe akadt a könyv, s elhatározta, hogy azt megbírálja a *Fraserben*. Még pedig, hogy a bíráló teljesen illetékes legyen, egy előkelő uri ház inasának (footman) alakját ölté föl, a ki már csak tudhatja, mi a szép magaviselet, mert mindig urak közt forog; s egy a szemle szerkesztőjéhez intézett levélben bonczolás alá veszi Skelton úr (a kit következetesen Skeletonnak nevez) munkáját, kegyetlen gúnynyal kicsúfolva azt és mellette sok más egyebet, s aláírva: Charles Yellowplush (Sárgaplüs) Esqu. — Az inas levele, ki az előkelő világ magaviseletét megbírált, annyira tetszett, hogy a szerkesztő nyilvánosan fölszólította Sárgaplüs Károly urat, hogy bírálatát terjeszsze ki a társadalom egyéb köreire és egyéb könyvekre is, s így indult meg a Yellowplush-fele satiricus cikksorozat. Az 1841-ben megindult *Punchnak* az első években a legkitünőbb munkatársa volt s ott megjelent és főntebb jelzett cikksorozatai nem csak hogy rendkívül mulattatták, hanem — úgy mondják — javították is az angol társadalmat. Mert a gúny kegyetlen fegyver, s Thackeray ifjú éveiben különösen kegyetlenül bánt vele. Elő embereket tett csúffá, fölismerhetőleg. Még a *Hiúság vásárának* világ-

---

*) *History of Samuel Titmarsh, and the great Hoggarty Diamond.*

nézetében is sok a kegyetlenség, s egy kritikusa azt jegyzé meg rá, hogy ez állásponton azt várták tőle, hogy Angliának Juvenalisa lesz. Azonban később, midőn a siker és elismerés lelkének nemesebb oldalait kifejtették, s világnézete is tisztábbá és egyetemesebbé, szíve emberszeretőbbé lett: e személyeskedő gunyt és általában a kegyetlenebb satira terét nem csak elhagyta, hanem ifjúkori tüzeskedését félig-meddig meg is bánta. «Én gyűlölöm Juvenalist», írja 1854-ben egyik barátjának, «vagyis durva vadállatnak tekintem, s Horatiust sokkal jobban szeretem, mint ön, és Churchillt sokkal kevesebbre becsülöm; s a mi Swiftet *) illeti, rá vonatkozó véleményemet nem változtatom meg. Én épen úgy csodálom, vagyis inkább elismerem nagy tehetségeit, mint ön, de az olyan nemű tehetséget nem csodálom ma már annyira, mint ez előtt tizenöt vagy húsz évvel bámultam. A szeretet az értelemnek sokkal magasabb fegyelmező iskolája, mint a gyűlölet.» Másutt is sajnálkozva említi fiatalkori fékezetlen bánását a gúnynyal. Azonban ez örök törvénye az emberi természetnek. Míg fiatal és erejét érzi: szilaj, vad, kiméletlen; s hajlottabb korára azután -- mint az öreg Jóka mondá:

« — — — — — ha nem is a vallás,
Istenhez téríti az oldal-nyilallás.»

Első önállóan megjelent munkája a *Paris sketch Book* volt, kiadva 1840 nyarán. Tulajdonkép apróbb czikkek gyűjteménye, melyek a *Fraser*-ben és egyéb folyóiratokban jelentek meg. A munka gyéren kelt s nem is sokat ér, de érdekessé teszi előszava, mely írójára is jellemző világot vet. Párisi szabója, ki neki még a régi boldog napokban dolgozott, valami Aretz volt, a Richelieu-útczából. Thackeray megtartá a szabót azutánra is, miután szegény író korában is, a mikor csak tehette, átsurrant Párisba egy-két hónapra, elég gyakran. Egyszer a szabó épen akkor lepté meg valami árjegyzékkel, mikor Thackeraynek nem volt módjában azt kifizetni, s ezt

---

*) Valaki a két író közti különbséget elég elmésen így fejezte ki: Swift Jánost, Pétert, Tamást szereti ugyan, de szívéből utálja az «embernek» nevezett állatot. Thackeray humora egészen megfordított természetű; ő Jánost, Pétert, Tamást kigúnyolja ugyan, de szívéből szereti bennök az embert.

némi zavarral a hitelezőnek tudtára is adta. Mily nagy lön azonban meglepetése, midőn ez egész jó kedvvel mondá neki: «Mon Dieu, uram; ezért ugyan ne fájjon a feje egy perczig se. Ha pénzre van szüksége, a mi tudom, hogy gyakran megesisik egy idegen országban tartózkodó gentlemanen: van otthon ezer frankom, az mindig rendelkezésére áll.» Thackeray elfogadta a kölcsönt, s azt a kellő időre meg is fizette a ruhák árával együtt. Azóban föltette magában, hogy első önállóan megjelenő művét a becsületes szabónak ajánlja, «mert illő» mondá «elismerést nyújtani az erénynek, bárhol találjuk is azt, s fölmutatni embertársainknak követendő például». S valóban a *Paris Sketch Book* Aretznek van ajánlva, meg levén nevezve teljes czime (a lakással együtt); s az említett eset körülményeit röviden vázolván, Thackeray folytatja: «Uram, a történet és tapasztalás az önéhez hasonló oly kevés cselekedetet mutat; az ön szívessége egy idegen iránt és egy szabótól, oly bámulatosnak tetszik előttem, hogy önnek meg kell bocsátania, hogy ily módon hozom köztudomásra erényét, s megismertetem az angol nemzetet az ön érdemével és nevével. Hadd tegyem meg hozzá, uram, hogy ön az első emeleten lakik; hogy ruháinak kelméje és szabása kitünő s hogy számlája mérsékelt és méltányos; s engedje meg, hogy bámulatom szerény zálogaként e könyvet az ön lábaihoz tegyem. Önnek lekötelezett, hü szolgálja M. A. Titmarsh.» Bár az ajánlás humorosan történt, mind a mellett nem gondolnók, hogy Aretznek akár erkölcsileg, akár anyagilag kárára vált volna.

Titmarsh Sámuel története című regénye volt az, mely egy nagy tehetségű és illetékes műbíráló, Carlyle benső barátja, John Stirling *) figyelmét magára vonta, a mint azt Carlyle ez utóbbinak életéről írott munkájában elbeszéli. «Kezemhez jutott» írja Stirling 1841-ben egy magán levelében, «a *Hoggarty Diamond* két első füzete, a melyet rendkívüli gyönyörrel olvastam végig. Mi van jobb Fieldingben vagy Goldsmithben? Ez az író valódi genius, s kellő nyugalomban és kényelemben

---

*) John Stirling (1806—1844) szép tehetségű angol költő és essayista volt. Pápnak készült s egy pár hónapig volt is lelkésze egy gyülekezetnek, de ez állásról lemondott, valószínűleg betegeskedése következtében, mely útazni kényszeríté s őt korán a sírba vitte. Életét Carlyle írta meg bőven és részletesen, s az egyik legjobb életrajza az angol irodalomnak.

remek műveket fog teremteni, a melyek fenn fognak maradni addig, mint bármelyik angol mű s gyönyörködtetni fogják millióit a még meg sem született olvasóknak. Több igazság és természetesség van csak egyikében is e füzeteknek, mint X. összes regényeiben». 1845 karácsonyán adta ki első művét saját neve alatt, tréfás humorral vázolva a keletiek mindennapi életét, melyet egy Lisabonon, Athénen, Konstantinápolyon át Jeruzsálemig terjedő keleti útjában szemlélt. A címlapon még itt is M. A. Titmarshnak nevezi ugyan magát (a legrégebb idő óta és leggyakrabban használt álneve a sok közül), de az előszó alá valódi nevét jegyezte. S ez idő tájt már a *Szemlék* napi kritikusai is némi érdekléssel kezdik kutatógatni, hogy ki az a Michel Angelo Titmarsh?

Azonban, a hosszú inaskodás éveit nem vesztek el Thackerayre nézve. Stílja sokat fejlett s a hosszú gyakorlat által érte el azt a magas, művészi tiszta formát, a melyet mai bírálói nem győznek magasztalni. Nagy könnyűséget szerzett a kész és épen a tárgyhoz illő kifejezések megtalálásában; bizonyos ritka nyugalomra tett szert az írásban, mely alatt az erőnek mely és gazdag ere nyugovék. 1846-ban komolyan hozzá fog egy nagyobb szabású munka írásához, s néhány fejezetet elkészítvén belőle (*Vázlatok az angol társadalomból* czímmel), elviszi azokat egyik *Szemle* szerkesztőjéhez, a hova azelőtt is szokott apróbb dolgozatokat adni. A szerkesztő a kéziratot átolvasván, azt visszautasítja. Azonban az író már ekkor belemelegedett munkájába, s a mint tovább dolgozott rajta, s az egésznek egységes szerkezetet és mesét adott: azon mértékben nőtt hite, hogy ez lesz az a mű, mely neki országos nevet és elismerést fog szerezni. Elhatározza, hogy Dickens példájára, havi füzetekben fogja kiadni. Az első füzet 1847 februárjában jelent meg *Vanity fair* (*Hiúság vására*) czímmel s az utolsó 1848 júliusában. Barátai és a kik írói működését figyelemmel kísérték: azonnal fölismerék, hogy Thackeray minden eddigi dolgozatainál külön művel lepett elő, és hogy Anglia nagy íróinak száma egygyel szaporodott. Azonban a napi kritika — mely, a mint tudjuk, egyáltalában nem szokott akár bölcs, akár mélyre látó, akár elfogulatlan lenni — az első füzeteket meglehetősen lanyhán fogadta s egyáltalában nem volt fölösleges. az *Edinburgh Review* 1848-diki januári számának elismerő, sőt magasztaló bírálata. Ez és a regény további

fűzetei megtették hatásukat ; Thackeray hite teljesült ; az egymás után jövő fűzeteket mind nagyobb mohósággal várta s mind nagyobb élvezettel olvasta a közönség ; s mire az utolsó is kezébe jutott : Thackeray neve ott volt a közképzeletben, — szerencséjére a valóságban is, — Anglia legnagyobb regényírói közt.

A *Hiúság vására* a modern angol élet közepébe helyez bennünket. Két fiatal leány hagyja el egyszerre az intézetet, hogy a világba lépjen : Amália, a vagyonos kereskedő gyermeke, kit kényelmes otthon s félig-meddig szerető mátká vár, s Becky (Rebeka) az árva leány, kinek az élet kavargó zajában senkije sincs, csak egy lélek is, a kire támaszkodjék. Egyelőre barátnéja viszi magával, hogy házuknál vendégül tartsa, míg valami állást kap, a hol munkájáért eltartják. E két lénynek további életét beszéli el a regény, a hozzájuk tartozó személyekével együtt, addig a pontig, a hol általában azt mondjuk a regényre, hogy itt már bevégezhető, nem kívánunk megtudni többet. Amália élete megmarad azon középosztály kebelében, a melynek ő tagja, s bár egy ízben mostohaül bánik vele a sors : el még se sülyed ; Beckyt ragyogó esze és merészsége fölviszik oly magasra, hogy a fényes angol társadalom legtetetjén szerepel, hogy azután könnyelműsége következtében óriásit bukják, de a miből mégis úgy a hogy, kikeszmereg. A regény elejére az van írva, hogy hőse nincs (a novel, without a hero). E tulajdon, mely Thackeraynek többé-kevésbé mindenik regényét, és általában egész világnézetét jellemzi, sehol sem olyan erős és élesen szembeötlő, mint a *Hiúság vásárában*. Az emberi természetnek azt a félelmes és szánalomra méltó tulajdonát, hogy az a jónak és rossznak sajátos vegyülete s hogy bizonyos harmonicus tökélyre eljutni képtelen, s hogy a nagy erők nagy gyöngeségekkel párosulnak s minden erényünk magával és magában hordja saját visszáját és gyöngeségét : kevés ember látta oly tisztán s talán senki sem mutatta föl oly meggyőző és meglöbbszentő világosan, mint ő. Tárgyilagosságában, az igazságszolgáltatásban, a melyet minden alakjával szemben tanúsít : van valami rettenetes. Ezért, hogy a naiv, hívő lelkek nem tudják élvezni Thackerayt ; félnek tőle, visszahúzódnak metsző kése elöl. *) E világnézet tekin-

*) Igen jellemző, a mit e részben maga Thackeray egyik ame-

tetében alig van két nagyobb ellentét, mint ő és a mi Jókaink; míg ugyanakkor az emberi természet e könyörtelen hű rajzában sok részben Keményhez hasonlít, csakhogy a míg Kemény inkább epikai formájú tehetség: Thackeraynál az alanyiség, már mint humoristánál is, inkább előtérbe nyomul és a színezésnek sajátos jeleget ad. Mind a kettőre rámondták, hogy pessimista, több vagy kevesebb igazsággal, csakhogy pessimismusok lényegesen különböző. Keményé inkább hasonlít egy gondolkodó philosophuséhoz, a kit ítélő esze tett azzá; Thackerayé egy katedrai szónokéhoz (a mely szerepet sokszor föl is veszi regényeiben), ki fájó szívvel a világ hiúságáról «predikál». Amazé leverőbb; emezében föl-fölvillan egy kis derű s a humor napfénye. A *Hiúság vásárának* az a két alakja, a kiket legjobban szeretünk, Amália és Dobbin kapitány, kik végre egymáséi is lesznek; de a gyöngeségnek mennyi vonását vegyíti mindkettőnek jellemébe, s milyen távol állanak bár milyen hős vagy hősnő fogalmától. S viszont, Becky jelleme es tettei azok, a melyek bármely társadalmi erkölcostant a leg-erősebben megbotránkoztatnak; s mégis nem vagyunk képesek kárloztatni (valamint az író maga sem teszi), annyira látjuk és érezzük, hogy minden tettei részint jelleméből, részint helyzetéből és viszonyaiból folynak, majdnem szükségképen.

De ha hőse nincs is a *Hiúság vásárának*, az életből vett, mesterien rajzolt, hű és igaz jellemeknek annál nagyobb gazdagságát és változatosságát tárja elénk. A főttebbi három fő alakon kívül ott vannak: a hatalmas, büszke, parancsoló, nőcsábító Lord Steyne, egy valódi angol arisztokrata (bár nem a javából), szintén élő és Angliában jól ismert alak után rajzolva; a piszkosságig önző, cynicus, állati idősb Sir Pitt Baronet, a falusi földesúr; testvére az anglicán pap; nőtestvére a Voltaire-imádó, istentelen, epicureus vén szűz, Miss Crawley; s fia a szűk fejű de becsületes Rawdon Crawley, kit Becky magának férjül kihalász, — ezek az arisztokratia köréből; s azután az öregebb Osborne, az erszényére, kereskedői hírnevére és polgári állására büszke kereskedő, erőteljes típusa

---

rikai fölolvasása végén mondott. Elősorolva Dickensnek irodalmi és társadalmi érdemeit, műveinek nemes hangját, bizonyosságul saját kis leányát hozta föl, ki gyermekies őszinteséggel mondá neki: «Papa, én sokkal jobban szeretem Dickens könyveit, mint a tiedet».

a vagyonos angol polgárnak ; s fia a hiú, kissé léha, de jó szívű György, ki a válság pillanatában mer szívére hallgatni s szakítani apjával a leányért, a kit szeret ; és azután Amália fitestvére, az ostoba és nevetségességig hiú, nehézkes Jos' — a középosztályból : milyen élesen rajzolt, milyen eleven alakok valamennyien ; ha egyszer megismerte az ember őket, soha sem feledi el többé. Általában Thackeray egyetlen alakja rajzánál sem elégszik meg a fölszínnel ; a szívökig, a vesék oszlásáig igyekszik behatolni ; addig forgatja alakjait, annyi helyzetben és cselekvési módban látjuk őket, hogy lelkök lelkéig megismerkedünk velök. S az egyes jelenetek rajzában mennyi igazság, drámaiság, megragadó erő. Az a kép, midőn az öreg Osborne kitagadja fiát, a kit szíve mélyéig szeretett s a kire büszke volt : a maga egyszerű pathoszával bármely tragédia hatásával versenyez. És ismét, midőn a rövidlátó, de becsületes férj, Rawdon, az adósok börtönéből sógornője segélyével kiszabadul s egyenesen lakására menve, nejét, a kiben még mindig hisz, Lord Steyne-nel bizalmas tête-à-têteben találja, s a büszke lord megvető durva szavaira azt torkon ragadja, földre teperi s a nejének ajándékozott ékszereket arczába vagdálja, hogy a vér foly le róla — és a nő, a ki éppen ez által lön tönkre téve : bámulja és imádja férjét e férfias föllépésében. Midőn Thackeray barátai hizelegve említék előtte ez utolsó vonás rendkívül sikerült voltát, az író őszinte önérzettel mondá : «Nos, midőn azt a mondatot leírtam, öklömmel az asztalra ütve kiálték föl : ezt itt a genius sugallta !»

S itt említhetjük meg egy másik vonását az erősen realis költőnek. Azt tudniillik, hogy soha sem megy át regényeiben olyan társadalmi körökbe, a melyeket nem ismer. Azon osztályok életét rajzolja mindig, a melyek körében otthonos, mert közöttük forgott : az aristocritiáét, művészek és írókét és a középosztályét. A tulajdonképeni nép, a mely oly nagy szerepet játszik Dickens regényeiben, Thackeraynél csaknem egészen hiányzik. A legelső fok, a meddig leszáll, az urasági inasok, a kiket kitünő humorral és élethűséggel fest ; csak egyet fest meg jobban : az urat, a gentlemant.

A *Hiúság vásárát* 1849-ben *Pendennis Arthur története* követte. Ennek világnézete már valamivel derültebb, s ha hősén Arthuron nem marad is semmi hősi a cselekmény folyamában, de Laurát már inkább elfogadhatjuk hősnőnek. Valóban Laura

egyik legnapfényesebb, legderültebb alakja Thackeray regényeinek, s ha nem oly ideálisan nemes is, mint Copperfield Dávid Ágnese, de előbb, valódibb, igazabb. Másként a regényben mind azon kitünő tulajdonok megvannak, melyek a *Hiúság vásárának* oly nagy hírt szereztek; sőt mintha világnézete ennek valamivel derültebb volna, s humora nem oly kegyetlen, mint amazé. Arthur viszonya anyjához végtelen gyöngéd, finom rajz; s ugyancsak Arthurnak a kapus leánynyal való kalandja oly kedves, megkapó történet, a minőt csak Thackeray tud rajzolni, a ki maga is gentleman. Míg az öreg Pendennisnek, az önző, finom, eszes, aristokratikus ismeretségére sokat tartó agglegénynek rajza, kit öreg napjaira a szeretet és jóság kiforgatnak önzéséből, valódi remek. A szél, eső és napfény sokáig érlelték a fa gyümölcseit s most mindenik teljes érettségében hull le. Pendennisnek önéletrajzi oldaláról föntebb szólottunk, s arról is, hogy ott írói pályájának kezdetét s az írókat és szerkesztőket rajzolja, a kikkel együtt dolgozott, s nem egészen napfényes oldaláról mutatja be az írói életet. S művének ez a része támadást vont fejére több oldalról is. Az egyik hírlap szemére hányta, hogy az írók felől nem hízelgő és igaztalan előítéleteket terjeszt a közönségben; s a másik, hogy ennek az előítéletnek hízeleg s torzképeket ad író-társairól, hogy a nem-író osztálynak bókoljon. Thackeray fölvette a keztyűt s férfiasan és ügyesen védte magát, a mint hogy védhette is, ép olyan alapon, a minőn Molière védhette *Tartuffeot*, hogy az nem az egész papi osztály kigúnyolása. Általában megjegyezhetjük, hogy minden nemű kritika vagy támadás iránt nagyon érzékeny volt, s nem affectálta a föl sem vevőt; figyelembe vett minden komolyabb támadást és felelt reá. A *Times*szal sokszor volt vitája és soha sem lettek jó barátokká. A vén kalmár-lap soha sem bocsátotta meg neki, hogy egykor Thackeray kegyetlenül kipuródíázta egyik kritikáját.

A sok mellőztetés után s tartós és nehéz munka árán kivivott sikert Thackeray nem hagyta fölhasználatlanul. 1851-ben mint fölolvadó lép föl Londonban, a mely módjával az írói foglalkozásnak két nagy humorista kortársa: Dickens és Carlyle is megpróbálkoztak. Fölolvasásának tárgyát a XVIII. század nagy angol humoristái képezték. *) Daczára a

*) A később önállóan is megjelent mű czíme: *The english hu-*

magas áraknak, roppant közönség gyűlt össze hallására, London legválogatottabb és legműveltebb köreiből. Mindenki kíváncsi volt hallani, hogy a jelen kor egyik legnagyobb humoristája mint ítél egy már bezáródott, eredményeiben fényes irodalmi korszak humoristái felől; s a nagy érdeklődést még az akkor tájt megnyílt világtárlat sem bírta csökkenteni. Mindjárt az első fölolvasás Swiftről, elragadott mindenkit; a többire még nagyobb érdeklődéssel siettek; a siker teljes volt. A nagy írók hallgatni gyűlt fényes közönség sorai közt Carlyle, Macaulay és Hallam mellett ott volt Charlotte Brontë is (írói néven Currer Bell), a *Jane Eyre* híres szerzője, kinek népszerűsége akkor állt tetőpontra. Ez most látta először Thackerayt, bár saját híres regényének második kiadását neki ajánlotta, mint kora társadalmi regenerátorának; s bizonyára nagy és kellemes volt meglepetése, mikor Thackeray a fölolvasás végeztével az emelvényről leszállva, egyenesen hozzá ment s ítéletét kérdezte a fölolvasás felől.

Thackerayt a múlt század e nagy humoristái, különösen Swift, Steel és Addison, már kora ifjúságában érdekelték s stílján és előadásmodorán is van némi nyoma azok tanulmányozásának. Most mint hasonló rangú, sőt sok tekintetben fölöttük álló társ hallatja rólok ítéletét. A kik *A négy Györgyöt* ismerik, alkothatnak magoknak némi fogalmat a *Humoristák* stíljáról és előadás-módjáról is; csakhogy míg amannak fő személyei a koronás fejedelmek, addig emezé a szellem birodalmának fejedelmei, a kik sokszor voltak nagyobbak és hatalmasabbak a koronásoknál. Thackeray, az erkölcsbíró, sehol sem olyan erős és szigorú, és tegyük hozzá, megható és gyöngéd, mint e két munkájában. A fölvetett híres íróknak nem annyira műveikről, mint életükről, jellemükről, erkölcsükről, egész lelki mivoltukról szól s a műveket is mindig jellemökkel kapcsolatban tárgyalja, egyik világosítva a másikat. Nem titkolja el rokon és ellenszenvet sem megítélésöknél, de azt mindig erkölcsi okokkal indokolja; Swiftet bámulja, mint egy óriást, de szeretni nem tudja; Addisont szereti, szánja, sőt irigy reá.

---

mourist of the eighteenth century s hat fölolvasásra beosztva, szól: 1. Swiftről, 2. Congreveről és Addisonról, 3. Steelről, 4. Priorról, Gayről és Poperól, 5. Hogarthról. Smollettről és Fieldingről s 6. Sterne-ről és Goldsmithről.

S mint *A négy György* tele van a királyi udvar környezetének s az akkori társadalomnak érdekesnél érdekesebb jellemző vonásaival, úgy a humoristák körrajza azon kor irodalmi viszonyainak remek, átható képét adja; mind a két életnek (a politikai-társadalmi és irodalmi), természetesen, inkább a tetejét ismertette, mint a legalját, bár nem térve ki ez elől sem, a hol a jellemzés úgy követeli. A jellemző erő sokoldalúsága, a stíl és előadás finomsága, a humor és pathosz, mely az egészen átvonul: Thackeray, sőt az egész angol irodalom egyik legbecsesebb munkájává teszik a *Humoristákat*. Az anyagi siker is fényes volt és Thackeray későbbi vagyonának nagy részét nem annyira regényeivel, mint inkább föl-olvasásaival szerezte. London után a vidéki városok következtek, Edinburgh-gal és Oxforddal a sorban. Az oxfordi föl-olvasás egy érdekes és jellemző adomával van kapcsolatban, a melyet méltónak tartunk a fölemlítésre. Hogy Oxfordban föl-olvasást tarthasson, a szabályok szerint az egyetemi hatóságtól kellett engedélyt kérnie. Az egyetem cancellárja akkor Wellington herceg volt, ki a nagy világban forogván, jól ismerte Thackeray nevét s a *Hiúság vásárának* egy példányát ott állott könyvpolezán. Azonban a herceg oxfordi helyettese, a kihez Thackeray fordult, a mint bebizonyúlt, nem nagy figyelemmel szokta kíséni hazája regényirodalmát. «Kérem, mivel lehetek önnek szolgálatára?» kérde a nála megjelent író. «Az én nevem Thackeray.» «Igen, azt olvasom e névjegyről is.» «Engedélyt kerek föl-olvasások tartására az egyetem körében.» «Ab, ön föl-olvasó! minő tárgyakról akar beszélni, vallásosak vagy politikaiakról?» «Egyikféleről sem; én író vagyok.» «Ah, és írt már valamit?» «Igen, a *Hiúság vásárának* szerzője én vagyok.» «Akkor, úgy gondolom, dissenter ön; van valami rokonságban könyve Bunyan Jánoséval?» *) «Nem mond-

*) *The pilgrim's progress* (A zarándok útja) egy Angliában rendkívül népszerű vallásos allegoria, tömérdek, minden formájú kiadásban forogván az angol nép kezén. Szerzője egy minden képzettség nélküli kóborló üstfoltozó, B. J. volt, a nagy puritán mozgalom kezdetén, ki rendkívüli, az örültséggel érintkező vallásos convulsiókon ment keresztül; mint veszélyes disszert bebörtönözték 1660-ban, hol kisebb-nagyobb megszakításokkal tizenkét évig nyomorgott s ott kezdte írni halhatatlan művét. Életéről és művéről tömérdeken írtak s e dolgozatok közt Macaulayé a legcsinosabbak közé tartozik. Bunyan műve megvan magyar fordításban is.

hatnám; azon kívül *Pendennist* is én írtam.» «Soha sem hallottam e könyvekről; de hiszem, hogy tisztességes könyvek.» «Dolgozó társa voltam a *Punch*nak is.» «A *Punch*nak? Erről hallottam valamit. Nem valami izgága újság az?» — Az adoma végig járta akkor tájt az angol lapokat, s egyszerűen csak azt bizonyítja, hogy az emberi és tudós hatósági természet a föld kerekiségén mindenütt egyforma.

A fölolvadások sikerének egyik eredménye az lett, hogy Thackerayt meghívták Amerikába, hogy ott azokat folytassa. Mert bár Jonathán szeret is vagdalkozni az éltes anyára, de annak nagy íróit a magáéi gyanánt is tekinti s szívesen hallja és jutalmazza őket, koszorúval úgy, mint csengő dollárokkal. Thackeray jövetele elé sokan némi aggodalommal tekintettek; féltek tőle, hogy úgy járnak vele is, mint Dickenssel, ki diadalmenetben bejárta Amerika nevezetesebb városait; megtapsolták, megfizették, ünnepélyeket adtak tiszteletére: s a *Pickwick* genialis szerzője, midőn visszatért Angliába, nem állhatva ellent a gúnyolódás ördögének, a melynek számára Amerika talaja bizonyára termékeny, gazdag mező, — egy munkájában megkaczagtatta rovásukra a vén Európát, Jonathánnak nem kis bosszúságára. Thackeray e részben nem adott okot nekik panaszra. Megígérte, hogy nem fog könyvet írni Amerikáról, s szavát meg is tartá; míg hálás elismerését a meleg fogadtatásért többször kifejezte. Még ki sem szállott Amerika földjére, hanem csak készült kiszállani a hajóról New-York kikötőjében, midőn — igazi amerikai módon — egy könyvkiadó czég ügynöke tartóztatta föl, — azon törődötten és a tengeri betegség utóizével minden tagjában, fölszólítva a czég nevében, hogy szétszórva megjelent kisebb művei kiadási jogát adja el nekik. Thackeray annál szívesebben ráállt az alkura, mivel, a mint az első napokban meggyőződött róla, más élelmes kiadók, a szerző megkérdezése nélkül, már összeszedték és kiadták mindenféle régebben írt kisebb dolgozatait, s azok közt olyanokat is, melyeket a szerző szívesebben tudott volna örökre elfeledve. Valóban, két ilyen satiricus czikk írásáért, melyeket még *Yellowplush* írt, nyilvánosan bocsánatot is kért a kigúnyoltaktól, az imént említett kiadás előszavában. Ismeretes dolog, hogy az angol írók mennyit panaszkodtak az amerikai kiadókra, kik műveiket után nyomatták, a nélkül, hogy az írói tulajdonjogra s ebből folyó tisztelet-dijra gondoltak

volna is. Nem tudom, van-e már ez a dolog újabban törvény által szabályozva, de ez amerikai látogatás alkalmával még nem volt, s Thackeray némi csípős humorral mondja el, hogy néhány kiadó saját jó szántából kínálta meg az általok kiadott művek után járó honorarium-félével. A fölolvadások ismét divatba hozták az előző század félig elfeledett íróit is s a könyvárusok valóságos ostromot állottak ki Swift, Congreve és Addison porral lepett műveikért. Mindenki olvasni akarta saját maga is azon írókat, kiket most előttök a kor egyik első rangú írója commentált. E látogatás mind a két fél teljes megelégedésével végződött; az amerikai lapok és közönség el voltak ragadtatva Thackeraynek úgy egyénisége, mint fölolvadásai által, s a fölolvadás viszont pénzzel és dicsérettel gazdagon jutalmazva, hagyta el Amerika földjét — nem örökre.

Ugyan azon évben, melyre amerikai útja esik (1852), jelent meg Thackeraynek harmadik kitünő regénye: *Esmond Henrik története*. Kétségtelenül a föntebb említett humoristák korának tanulmányozása vitte rá, hogy azt a kort regényben is földolgozza, a mint hogy a humoristák kettejének, Steelnek és Addisonnak s részben Swiftnek is elég jelentékeny szerepet és tért juttat e művében. A regény Anna királynő korában folyik le, e nagy, parlamenti és csatateri küzdelmekben gazdag, nagy írók és patronusok által fényessé tett, különben minden tekintetben átmeneti korban, melynek egyik érdekes csomóját az utolsó Stuartnak a trónért való küzdelme és a Hannoverház trónra jutása képezi. A regény hőse egy előkelő főúrnak a világ által fattyúnak tartott, de tényleg törvényes gyermeke, ki esze, jó szíve, bátorsága, ügyessége és nagylelkűsége által győzi le maga körül a világot, azon egyetlen lény — egy szép, büszke, kaczer leány — kivételével, a kiért volt egész küzdelme, hogy azután mindenéről lemondva, egész énjét egy benne titkon rejlő s végre is egész erejével fölébredő tisztább szerelemnek, egykori úrnőjének adja. Esmond maga beszéli el élettörténetét és viselt dolgait, s a művészetet, a melylyel Anna korának stílja és előadásmodora utánozva van az elbeszélő szájában: az angol kritikusok egyaránt bámulják és magasztalják. A magyar olvasó e felől nem ítélhet, de szíve szerint gyönyörködhetik a mélyre ható, finom jellemzésben s egy-egy megkapó jelenetben, melyekben e regény is oly gazdag. Beatrix és anyja, maga Henri és a két Castlewood gróf,

Henri vén, kaczer mostoha anyja, hogy másokat ne említsünk: bámulatosan hü és eltörölhetetlen biztossággal rajzolt jellemek, s főként a két fő nőalak, Beatrix és anyja, annyira eltérő természetük mellett is az igazi nőiesnek oly végtelen sok és gazdag elemét tárják föl előttünk, hogy a bennök való gyönyörködésbe bele nem fáradunk. És kell-e szebb, a maga egyszerűségében meghatóbb jelenet, mint az, midőn Henri, úrnője férjhez menetelének hírére lelovagol Walcote-ba, s a templomból kijövet a családdal találkozik, s útközben az egymást még elidegenedésében is szerető két szív kibékül? S tegyük még hozzá, hogy mily rendkívül kényes, nehéz földatot oldott meg Thackeray e regényben, a Henri és úrnője közti viszonyban, teljesen elhíhetővé tudva tenni, hogy egy ember szerelemből nőül vegyen egy nála idősebb nőt, a kinek leányába volt évekig szerelmes, s hogy őt ez a szerelem boldogítsa, sőt hogy csak is ez boldogítsa. — Nekünk úgy tetszik, hogy Thackeray geniusa e regényében nyilatkozik a maga legérettebb és teljességéből még mit sem vesztett minőségében; a mint hogy az írói körök és csodálói egy része előtt ez is volt kezdettől fogva legjobban szeretett és bámult regénye. Sőt, úgy látszik, maga az író is ezt tartá legsikerültebb munkájának. Fields beszéli, hogy 1852 telén találkozott Thackerayvel az útezőn, ki *Esmond* egy példányát tartá kezében, s barátja láttára elkezdett nagy jó kedvvel kiáltozni, s hozzá érve mondá neki: «Ím, ez a legjobb munka, a mi tölem telhetik. Ráhelyezem híremet erre a műre, s midőn el kell hagynom e földet, e könyvet hagyom itt névjegyemül, hogy itt jártam!» Derek, jó ember! bizonyára méltó névjegyvet hagyál itt, a melyet nem fognak a szemetes kosárba dobni, legalább egy pár évszázadig. Valóban *Esmond* szélesebb látkörre vall egyéb tekintetben is, mint többi regényei; kevesebb benne a gúny és keserűség, több a derült nyugalom. Regényírói pályája itt állott fenypontján; azon túl még két nagyobb regényt (*The Newcomes* és *The Virginians*) s pár kisebb regényfelét (*Lovel the Widower*; *Philip on his way through the World*; s esonkán maradt utolsó műve: *Denis Duval*) írt, de azokban új nem vala többé. S az nem is lehet másként; minden nagy író, főként regényíró, egy-két műveben hozza kifejlésre azt, a mi benne legjobb, s többi művei már csak az előzőknek változatai. Ez azért nem egy a kimerüléssel; az író adhat azután is kitünő munkát; dolgozhatik nagy gonddal, mesterileg; talán

mélyebben aknázza ki a bányát s nagyobb mélységről hozza föl a kincset, melyet előnkbe ad: de a bánya ugyan az, a melyet kincseinek színével és súlyával együtt már ismerünk, s a mely lassanként szinte megszokottá lehet. Az újság ingere az, a mi minden lángész első feltüntekor oly ellenállhatatlan, bűvös hatással van az olvasók ezreire, hogy egy eddig ismeretlen ember íme egy egész új szellem-világot hoz elő saját lelkéből és azzal bennünket megajándékoz; *teremt*, a szó igazi értelmében (a mely lelki kinyilatkozás felig magára az alkotóra nézve is új és rendkívül édes): ez a bűvös-édes állapot íróra és olvasóra nézve egyaránt csak rövid tartamú lehet. Még az eddig ismert legnagyobb alkotó lángésznel, Shakespearenél is, a legmagasabb alkotás időszaka aránylag rövid vala, s nála is megtaláljuk az ugyan azon körbe való visszatérést s illetőleg abban való mozgást, minden munkájában. Mert minden emberi tehetség csak rész szerint való; s örökké újnak adása csak a világegyetem egészétől telik; s elég is egy embertől, ha egy dolgot jól megcsinált, legyen az tett vagy írott munka.

1856-ban Thackeray ismét Amerikába rándult, hogy ott a *Négy Györgyről* tartott fölolvasásaival még egyszer elragadja és megadóztassa az Atlanti tengeren túl lakó rokon fajt, kik őt ekkor már mint jó ismerőst fogadták. A *Négy György* egyes helyei mutatják, hogy a munka Amerika számára készült s ott olvastatott föl először, s e vonatkozások közül az a rész, a melylyel III. György rajzát bevégzi, különösen szép és megindító. A fölolvasások nagy sikeréről nem is kell szólanunk; a kik a művet ismerik, érteni fogják a hatást. Amerika után Britannia egyes városai következtek, s azok közt Edinburghi lelkesedése volt a legnagyobb. E fölolvasások egy részét jótékony czélok érdekében tartá; s jellemző, hogy midőn a társadalom közép és alsó osztályai számára próbált ilyen fölolvasást tartani, az sem jövedelem, sem hatás tekintetében nem nagyon sikerült. — 1857-ben néhány barátja és tisztelője rávette, hogy lépjen föl Oxfordban követjelöltül. Thackeray, bár személyes összeköttetései a torykhoz esatolták, a politikában kezdettől fogva liberális elveket vallott s most is mint ilyen elvek képviselője lépett föl. Azonban, igazán szólva, nem volt komoly politikus. Mint műveiből is látszik, az ő meggyőződése is az volt, a mi igen sok okos emberé azelőtt és az

óta, hogy a politika s általában a politikai kormányforma milyensége nagyon kevésé illeti az egvén boldogságát s hogy Angliára nézve egészben nagyon mindegy, akár tory, akár whig kormánya van. Lement Oxfordba, beszélt is a választók előtt — leginkább humorosan; az ellenpárt iránt lovagias kíméletet predikált, — s meg is bukott szépen, bár parányi számú többség buktatta meg. Az ellenpárt ötet is vádolta azon — Angliában kiválóan gyűlöletes — váddal, hogy vallástalan. (Stuart Mill ellen is fölhozták a Westminster kerületben, s ő élesen utasítá vissza a föltevés jogosultságát.) Thackeray nyugodtan utasítja vissza a vádat, utalva mindenkit műveire, hogy vajon találnak-e azokban olyant, a min valódi keresztyén lélek megbotránkozhatik.

Thackeray tehát nem lehetett az angol alsó ház tagjává, s úgy látszik, nem is igen bánta. Visszatért az ő szeretett Londonjába, annak clubjaihoz, izgalmaihoz, kedves társadalmi életéhez — s az íróasztal mellé. Mert Thackeray élénk részt vett a társadalmi életben, s módja lévén benne, élvezte azt a magas gyönyört, a melyet Angliának e részben nagyon kifejlett társadalmá minden művelt embernek nyújt. Ebédeket adott és gyakran ebédelt másoknál; fölkereste a nyilvános helyeket s a jó barátok kisebb körű társaságát, s tagja volt három clubnak: az Athenæumnak, Reformnak és Garricknek. Mint a Garrick-club tagját hozta őt egy más ember hibája és saját elveinek következetessége mindkettőjökre nézve fájdalmas összeütközésbe Dickenssel, kivel addig a legjobb barátságban voltak. A dolog így történt: 1858 nyarán egy *Town-Talk* (városi fecsegés) című lapban egy pár cikk jelent meg, a melyben Thackeraynek külseje, írói pályája és sikere voltak csípős éllel leírva. A leírásban volt itt-ott igazság, de hangja és szelleme bántó, kissé malitiosus vala. Mutatványúl álljon itt egy rész: «Mr. Thackeray negyvenhat éves, bár hajának ezüst fehérsége öregebbnek mutatja. Termete igen magas; ha egyenesen áll, hat láb két hüvelyk; s midőn megíelenik, magassága föltünővé teszi minden társaságban. Kis szürke pofaszakállá van, különben egészen borotvált az arcza. Bár ki érintkezzék vele, föl fogja ismerni benne a gentlemant: magaviselete hideg és tartózkodó; társalgási hangja vagy nyíltan cynicus, vagy affectáltan kedélyeskedő és jóakaró; bonhommieja erőltetett, élce maró, büszkesége könnyen sérthető — de egész

magatartása mindig a nyugodt, suavis, művelt gentlemané, a ki bármí indulat forrjon is benne, azt külsőleg nyilatkozni nem engedi. A mi sikerét illeti, az kezdődött a *Hiúság vásárá*-val s legfőbb fokát érte el az angol humoristákról tartott fölolvásásaival, melyeken Londonnak egész előkelő s divatos világa ott volt. A belépti díj túlságos volt; a fölolvásó hízelgése a születés és magas állás iránt túlságos volt; a siker túlságos volt. Senki sem ért hozzá jobban, mint Thackeray, hogy olyan nótát fújjon, a minő a közönsége. Itt hízelgett az arisztokrátiának; de midőn az Atlanti tengeren túl ment, Washington lön tiszteletének bálványa, s a négy Györgyöt a legkegyetlenebbül bonczolta szét, Mi azt hiszszük, hogy népszerűsége hanyatlóban van; műveit soha sem értették és méltányolták teljesen, még a középosztálybeliek sem; az arisztokratia elidegenedett tőle azon támadások miatt, melyekkel Amerikában illeté testületöket; s a műveltek és finom ízlésűek nincsenek elég nagy számmal arra nézve, hogy olvasó közönséget alkossanak. Továbbá minden munkáján bizonyos szívtelenség érzik, a melyet nem képes pótolni még a legragyogobb gúny s az emberi szív működésének legtökéletesebb ismerete sem.»

A névtelen czikk írója, egy Thackeraynél jóval fiatalabb ember, szintén tagja volt a Garrick-clubnak, s ez utóbbi pár nappal később a következő levelet írta hozzá:

«Uram! Egy *Town Talk* czimű lap két száma jutott kezemhez, a melyben reám vonatkozó megjegyzések foglaltatnak, melyeknek -- mint a leghitelesebb forrásból tudom, — ön a szerzőjök. Az első számban ön jónak látta hibásan elbeszélni magán eljárásomat kiadóimmal szemben. A másodikban egy úgy nevezett vázlat jelent meg modorom, személyem és társalgásom leírásával, s irodalmi műveim bírálatával, a melyeket dicsérni vagy gyalázni önnek, mint kritikusknak, természetesen teljes joga van.

Azonban ön társalgásomról azt állítja, hogy az «vagy nyíltan cynicus, vagy affectáltan kedélyeskedő és jóakaró», s fölolvásásaimról, hogy azok egyikében «túlságosan hízelgőtem a rangnak és magas állásnak», a melyeket a másikban (miután olyan nótát fúvok, a milyen a közönségem) a lelegelebbebben támadtam meg.

A mennyire értem az ön phrasisait, ön őszinteség hiá-

nyával vádol kedélyeskedő magán társalgásomban, és nem tisztességes indokoknak tulajdonítja azon érzelmeket, a melyeket a nyilvánosság előtt fejeztem ki, s olyan állítások hirdetését fogja rám, a melyeket én soha sem hirdettem.

Ha az ön megjegyzéseit egy előttem ismeretlen ember írta volna, ép oly kevéssé vettem volna azokat figyelembe, mint egyéb rágalmakat; de miután mi többször kezét fogtunk egymással, s eddigelé barátságos lábon állottunk: kénytelen vagyok tudomást venni azon czikkekről, a melyeket nem csak sértőknek és barátságtalanoknak, hanem rágalmazóknak és nem igazaknak tartok.

Mi egy clubban szoktunk összejönni, a hol — a mint hiszem — mielőtt ön még megszületett volna, én és több gentleman bizalmasan beszélgetni szoktunk, a nélkül, hogy eszünkbe jutott volna, hogy társalgásunk czikk-anyagául szolgáland «irodalmi fecsegéssel» kenyérkeresetből üzérkedőknek; s én nem emlékszem, hogy e club falain kívül csak két szót is váltottam volna önnel valaha. Szabad legyen tudatnom önnel, hogy az a beszélgetés, a melyet ön ott hallott, nem volt arra szánva, hogy hírlapokban commentáltassék; és kérnem önt — a mihez jogom van — hogy ezen túl tartózkodjék magán társalgásom nyomtatott bonczolgatásától; mellőzze magán ügyeimnek hibás vagy nem hibás rostálgatását; és jövődre szíveskedjék az én személyes őszinteségemnek és igazmondásomnak kérdését úgy tekinteni, mint a mely az ön kritikájának körén egészen kívül esik. Maradtam stb. W. M. Thackeray.»

E levélre a czikk írója, Edmund Yates, válaszolt, s mint a későbbiekből látszik, hasonló kíméletlen hangon; s Thackeray, mintsem hogy tovább is levelezést folytasson azon emberrel: a váltott leveleket s az egész ügyet a club igazgató bizottsága elé terjeszté, hogy az döntse el, vajon a főntebbibehez hasonló czikkek írása összefér-e a club-élet gyakorlásával s a gentlemanek életét szabályozó társas törvényekkel. A bizottság ülést tartván, azt határozta, hogy a kérdéses czikk írója vagy kérjen bocsánatot, vagy lépjen ki a clubból. Erre az író kétségbe vonta az igazgató bizottság azon jogát, hogy ebben a kérdésben határozzon, s törvényszéki keresettel fenyegetődzött. Az ügy ez állapotában lépett közbe Dickens, egy magán levelet intézve Thackerayhez, a melyben elmondva, hogy Yates neki az utóbbi időben oly szolgálatot tett, a melyért neki lekötelezettje;

hogy az Thackeray levele vételekor tőle kért tanácsot, hogy mit tegyen; s hogy ő, bár Yates cikkét írója előtt is kárhóztatá, de azon véleményben volt, hogy Thackeray levele csöppet sem segített a dolgot jóvá tenni; s hogy a club igazgató bizottságában is azon nézetének adott kifejezést, hogy ez az ügy nem tartozik a bizottság elé, s ennek bármi nemű határozathozása abban egészen jogosulatlan: azt a kérdést intézi Thackerayhez, nem lehetne-e valamely értekezletet tartani közte, mint Yates képviselője és Thackeray valamely őt képviselő barátja közt, abból a célból, hogy ezt a kellemetlen ügyet békés úton elintézzék, úgy hogy abba mind a két fél bele-nyugodhassék.

Thackeraynek Dickens beavatkozása rosszul esett; főként annak megtudása, hogy ő volt Yates tanácsadója a levélváltás ügyében. Ezt meg is írta neki, annak kijelentésével, hogy miután az igazgató bizottság vette kezébe a dolgot, ő nem érzi magát jogosítva arra, hogy azt ismét a magán tanácskozás terére leterelje. Egyszersmind Dickens levelét, pár sor kíséretében átküldte az igazgató bizottsághoz, erről amazt is értesítvén. Dickens viszont azt vette zokon, hogy közvetítését visszautasították, és saját Thackerayhez írott levelét, valamint ennek arra adott válaszát is átadta Yatesnek, hogy ha kedve van, azokat bár hol kinyomathatja. A kellemetlenné vált ügyet valahogy csöndesen elintézték a clubban, de az összeütközés emléke a két jó barátot egymástól elidegeníté. Szerencsére nem örökre. Thackeray halála előtt alig pár nappal történt, hogy a két nagy író egy club előszobájában véletlenül találkozott. Hirtelen megfordulva, szemben állottak egymással, s a nemes szívek ösztönének engedve, akaratlanul kezet nyújtanak egymásnak, s a meleg kézfogásban felejtve és megbocsátva lőn minden. Néhány nappal később az egyik küzdő a teritőn feküdt s emléket a másik egy szép cikkben örökíté, a *Cornhill Magazine* hasábjain.

Hősünk életének regéje a vége felé közeledik. Mielőtt ez a korán és váratlanul jött vég bekövetkezett volna, még egy nagyobb hatású írói vállalatáról kell megemlékeznünk, a *Cornhill Magazine* szerkesztéséről, melynek első száma 1860 januárjában jelent meg. Egy kiadó szólította föl Thackerayt e folyóirat szerkesztésére, a regényíró nevének nagy népszerűségét is a siker föltételei közé számítva, s nem ok nélkül.

Dickensnek is volt ugyanakkor egy nagyon kapós heti közlönye. De a *Cornhill* különben is egyikévé lett a legértelmesebb ilyen nemű közlönyöknek, a melyekből Angliában oly sok van. Tartalma gazdag és változatos volt; tudomány, társadalom, útazás, politika, szóval mind az, a mi a nagy közönséget egészben érdekli, kapott egy kis helyet benne; az elsőt természetesen a szépirodalom. Munkatársai jók voltak s szerkesztője első rangú írója a nemzetnek. Valóban a *Cornhill* sikere megindulásakor oly nagy volt, a mi még Angliában is a ritkaságok közé tartozik. Az első számból száztízezer példány fogyott el; s mikor e szám valamit esve, némi ingadozás után megállapodott az állandóan fogyasztott mennyiségében, meg az is jóval nagyobb volt, mint az ilyen folyóiratok rendes keresleti száma. Azonban Thackeray csakhamar bele fáradt a szerkesztés gyönyörűségébe. Nem volt nyugta a tömérdék hívatlan munkatárstól s érzékeny természete nem tudta kellő könnyűséggel venni az ilyen, minden szerkesztéssel együtt járó bajokat. Sok ismerőse, jó barátja, folyóiratának állandó előfizetői: nyaláb számra küldék hozzá a kéziratokat, a melyek között alig volt valami használható. «Nem merek társaságba menni, mióta szerkesztő vagyok» panaszkodék egy barátja előtt. «A múltkor X-éknél négy olyan gentlemannel ebédeltem együtt, a kiknek irodalmi remekeit kénytelen voltam köszönettel visszautasítani». Kezdő nőírók (Angliában tömérdék nőíró van) küldék hozzá dolgozataikat, azon naiv kívánsággal, hogy ha nem találja azokat elég jóknak, dolgozza át tetszése szerint. Egy lady azon alapon kéré dolgozatának fölvetelét, mert ő már jobb napokat is látott s beteges öreg anyját kell tartania. Mások a szerkesztő személyének szertelen dicséretén kezdék. De voltak olyanok is, kik a szerkesztőt és lapját egyaránt lehordták a szerkesztőhöz küldözött levél-kritikában. Egy szóval Thackeray túrheteretlennek találta az állandó zaklattatást s elhatározta, hogy lemond a szerkesztésről, s ezt 1862 tavaszán be is jelenté olvasóinak. E folyóiratban közlé saját kisebb regényein és a *Négy Györgyön* kívül író leányának első dolgozatait is. «Midőn munkáját olvastam», mondá Fields barátjának, «a könny futotta el szemeimet; oly szép, oly egyszerű és oly becsületes, s az én kis lányom írta azt, elejétől végig».

A *Cornhill*nak és egyéb munkáinak jövedelme lehetővé

tette Thackerayre nézve, hogy életének végét saját házában töltse el. Megvett egy ócska házat a Kensington körül, Londonnak egyik alkalmas helyén, s azt lerontatván, helyére, a saját ízlése szerint, új házat emeltetett. Midőn egyik barátja tréfásan emlékezteté Horatiusnak szavaira :

«— — — Sepulchri
Immemor struis domos»,

Thackeray ugyanazon hangon viszonzá : «Sőt én reám a memor sepulchri illik, mert ez a ház halálom után mindig behoz ennyi meg annyi haszonbért».

Akkor még nem is sejté, hogy a játszi mondás alkalmazása milyen közel van. Hiszen alig egy évvel haladta túl az ötvenet ; munka-bírónak érzé magát ; egy új nagy regényen dolgozott s még számtalan mű anyagját és tervét látta maga előtt. De minden máskép lön, mint ő hitte. 1863 december 24-dikének délutánján, a karácsonyt megelőző estén, a midőn mindenki a boldog családi ünnep előkészületeivel volt elfoglalva, elterjedt Londonban a megdöbbenő hír, hogy Thackeray meghalt. A pusztá szóbeli mondást igen sokan nem hitték el. Hiszen e halált jóformán betegség sem előzte meg. Még két nappal azelőtt clubjában élezelt vidáman ; de minden vidámsága mellett is látszott rajta, hogy nem jól van. Mikor *Penn*dennisen dolgozott, akkor már egyszer komolyan megtámadta a betegség, úgy, hogy munkáját félbe kellett hagynia s csak egy ügyes orvos keze menté meg a haláltól. Azóta meg-meglátogatta időnként a baj, de kisebb erővel ; s épen halála előtt pár nappal fejezte ki örömét a fölött, hogy regi ellensége vegleg elmaradt. Azonban december 23-dikán ez ellenség nagy erővel támadta meg s egész nap nagyon szenvedett. Szolgája éjjel tizenegy órakor hagyta ott, s Thackeray, szokása szerint, jó éjtszakát kívánt neki. Másnap reggel kilencz órakor, midőn újra bement hozzá, látta, hogy ura nyugodtan hanyatt fekszik az ágyon, egyik karja a takarón nyugodva. Bevitte reggelijét, mellé tevé és kiment. Kis idő múlva visszatért, ura ugyanazon helyzetben — s akkor vevé észre rémülten, hogy — halott. Thackeray anyja, ki fölötte lakott, úgy éjféli körül hallotta, hogy fia sétál szobájában, de mint hogy ez máskor is meg szokott történni, nem tünt föl neki. Valószínűleg akkor tájt kellett meghalnia. Az orvosi vizsgálat halálát a vérnek az agy-

velőre való ömléséből származtatá. Szokatlanul nagy agyveleje volt; 58 és egy fél unczia (ounce) súlyú.

Halála hírének hatását egyik akkori lap így írja le: «A karácsonyt megelőző estén az alkonyat félhomályában, midőn a clubbok tele vannak emberekkel, kik haza felé menet benéztek, hogy a legújabb híreket meghallják s egy pár tréfás szót vagy karácsonyi köszöntést váltsanak egymással, ijesztő hír futott végig Londonon, hogy Thackeray meghalt. Én magam a club lépcsőjén hallottam egyik barátomtól, ki épen akkor tért vissza a táviró hívataltól, a hol a hírt egy írlandi lapnak sürgönyözte meg, s először nem hittem, mint a hogy senki sem hitte a hír valóságát. Az egyik két nappal előbb látta, a másik együtt ebédelt vele szintén két napja; de a hír igaz vala. Thackeray meghalt; s a tizenkilencedik századnak legtisztább angol prózaírója, s az a regényíró, a ki az emberi szívet jobban ismerte, mint bárki más — talán Shakespearet és Balzacot kivéve — íme hirtelen ledobbant sorainkban. Igen, sorainkban. Nem előzte meg halálát hosszú betegség, kínos hanyatlás, a lelki erő lassú elvesztése; miként Kempenfels csaknem a tollal kezében rogyott le. Szinte lehetetlennek látszék, valónak venni a tényt. Nem volt semmifele nevezetesség, író, államférfi, művész, színész, a ki annyira kiegészítő részét képezte volna Londonnak, mint ő. Azt a jó ősz fejet, a melyet minden ember ismert, ép oly könnyű volt fölismerni, mint Wellington herezegét. Alig volt nap, hogy ne lehetett volna látni a Pall-Mall környékén, s a londoni ember, a ki vidéki rokonainak a városnak nevezetességeit mutogatta, úgy tudta ejteni dolgát, hogy a nagy íróra is vethettek egy pillantást. Oh hányszor emlegettük azóta, a mit ő írt Sedley János halálakor ama szép, szomorú fejezetben. Azt vártuk volna, hogy a Westminster Abbey megnyitja ajtait egy olyan ember földi maradványainak befogadására, a kinek neve élni fog az idők végezetéig. S mégis, midőn ezt írom, eszembe jut, hogy talán ő volt az, a ki e kitüntetésre minden emberek közt legkevésbé vágyott.» — E sorokat ugyanaz a Yates írta, kivel Thackeraynek a főntebb említett vitája volt.

Temetése december 30-dikán történt, egy szép enyhe napon, a minő teli napok csak Angliában vannak, s a mely inkább hasonlított a júniusihoz, mint a decemberihez. Koporsóját az arisztokratia és a vagyonos közép-osztály fogatai után

az alsóbb osztályok hosszú menete kísérte. Az élet minden köre, a gondolat minden formájú munkája képviselve volt ott; írók, színészek, költők, művészek, kiadók, papok, politikusok, hivatalnokok, egyszerű emberek kísérték sírjához azt, a kinek szíve valóban hasonlított egy száz kapujú városhoz. Mikor a koporsót lebocsáták a sírba s a lelkész ajkán elhangzott az ünnepélyes szó: «a por a porhoz»: a körülállók szemei Dickensre voltak szegezve, ki Browning mellett állva, szemeinek átható nézésével a koporsót a sírba követé. Néhány év — s ő is utána ment.

Taylor, ki Thackeray életét az elől jelzett források között legrészletesebben beszéli el, könyve végéhez egy pár ívnyi életrajzi apróságot, történetkét s Thackeray nyilvános beszédeiből vett kivonatot csatol; míg Fieldsnek csaknem egész dolgozata az író személyével foglalkozik, egy jó barátnek szerető, de azért őszinte hangján mondván igen sok jellemző apróságot Thackerayról. E szempontból Fields könyve nagyon érdekes olvasmány, s Thackeraynek, az embernek, nagyon rokonszenves, nagyon szeretetre méltó képét adja attól az időtől, hogy ő vele megismerkedett, haláláig. Egy sok szenvedésen átment s a szenvedésben megtört és gyermekké lett, de örülni tudó képességét mindvégig megtartott s az élet hiábavalóságait a gyakorlatban is kikaczagó, nagy, jó és emberszerető szív képét látjuk e jellemző apróságokban, s Thackerayt bennök még jobban megszeretjük.

Nagyobb munkáinak írása közben annyira elmerült azokba, hogy a külső élet dolgai iránt rendkívül szórakozott volt, bár azzal összeköttetését föntartá. Egy ilyen alkalommal egy nagy társaságot hívott meg ebédre Greenwichbe, este hat órára. A vendégek nagy része Londonból ment ki s a meghatározott időben mind ott voltak a hotel elfogadó termében a házi gazda kivetelével. Nagy részben idegenek lévén egymással szemben, szótlánul, méla hallgatás közt bámultak ki az ablakon, miután senki sem volt, a ki őket egymásnak bemutatassa. Ez így tartott egy teljes órán át s Thackeray még sem érkezék meg. Az angolnak természete lévén a hallgatóság, főként idegen körben, senki egyetlen szónyi megjegyzést sem tett a késedelmezés miatt. Csak egy éhes kinézésű kövér úr sügta oda szomszédjának, hogy ő biztosan tudja, hogy az ebéd teljesen elromlott már felórával ezelőtt. Különben min-

denki komolyan várakozott. Thackeray még sincs. A vendég-lős, a pinczerek kétségbeesett arczczal futottak olykor be a terembe, keresve a gazdát, a ki nélkül nem lehet ebédelni. Végre örvendező zaj hallatszott a lépcsőn s Thackeray belépett vendégei közé. Nem ért rá reggel óta ruhát váltani sem s egy pár újja akkor is tentás volt. Első szava is az volt vendégeihez: «Hála Istennek! a *Virginians* utolsó ívét is sajtó alá adtam már». Az elkésés miatt mentegetődni nem jutott eszébe; melegen kezet szorított mindenkivel, de nem mutatott be senkit a másíknak, hanem fölszólítá vendégeit, hogy foglaljanak helyet s lássanak hozzá az ebédhez, minél gyorsabban. Nagy öröme azon, hogy könyvét bevégezte, minden egyéb érzést háttérbe szorított nála, s örömeben osztoztak vendégei is, bár az ebéd csakugyan megromlott egy kissé.

Thackeray meglehetősen sok nyilvános beszédet tartott, de azoknak előadásában nem volt szerencséje. Nagy részletességgel kigondolta, hogy mit fog mondani, s előre örült neki, hogy mennyire megnyeri majd vele hallgatóit s az első két-három mondat után rendesen bele sült. Néha megtalálta ismét a beszéd fonalát, de sokszor nem; és akkor olyan humoros nyugalommal ült le, hogy a hallgatóság sem tehetett egyebet, mint hogy mosolyogva nyugodott bele a beszéd elmaradásába.

Egyszer Manchesterbe hívták meg valami ünnepélyes alkalomra, korának három híres szónokával: Dickenssel, Bulwerrel és Sir James Stephennel együtt, hogy ott beszédet tartanak. Thackeray magával vitt Fieldset is, hogy legyen diadalának tanúja, s nem állhatta meg, hogy beszédjéből néhány hatásos helyet ne közöljön vele. «Ez itt nagyon fog tetszeni a gazdag kereskedőknek; ez a papságnak», és így tovább. Az ünnepély a legfényesebbek közé tartozott; már hetekkel azelőtt drágán elkapkodtak minden jegyet; az akkor megnyílt terem olyan közönséggel telt meg, a minőt London is ritkán lát. Előbb az imént említett három nevezetes ember beszélt; beszédjük kiválóan illett az alkalomhoz és szépen volt előadva. Azután az elnök egy pár udvarias szóval Thackerayt vezeté a közönség elé, mely őt falrengető tapssal fogadta. Midőn előlépett, szemével oda intett Fieldsnek, ki az első sorokban ült, hogy most figyeljen, mert ez lesz a beszéd. Szépen, kedvesen kezdé s három perczig minden a legpompásabban ment. Azonban egy hosszú s jól kidolgozott mondat közepén

hirtelen megakadt, komikus kétségbeeséssel fölnézett a terem mennyezetére, mindkét kezét zsebébe dugta és nagy elhatározással leült. Mindenki megérté, hogy itt ismét Thackeray egyik bevégzetlen beszédjével van dolga, és sem meglepetés, sem elégedetlenség nem látszott a hallgatóságon. Ő pedig a legnagyobb nyugalommal ült ott az emelvényen, s midőn a gyűlésnek vége volt, csak ennyit mondott Fieldsnek: «Fiam, fogadd legmélyebb sajnálkozásomat; ma véletlenül a legszebb beszéd hallásától fosztattál meg, a mit a közönség számára egy nagy britt szónok valaha írt».

E kegyetlen erkölcsbíró kedélyében nagyon sok vidám gyermekesség volt. Midőn valami olyan helyet írt le munkájában, a mi neki magának kiválóan tetszett, fejében levő házi sapkáját örömeiben verte; vagy pedig elfutott, hogy keressen valakit, kinek azon részletet fölolvassa. Bizalmasabb baráti körben sokszor úgy viselte magát, mint egy iskolás gyermek, a kinek most adták ki a vacátiót. A legkomolyabb tárgyú vitaközben közben engedelmet kért, hogy egy komikus dalt eldalolhasson, vagy pedig indítványozta, hogy a kedelyek felüdítésére daloljanak el hirtelen egy bordalt. Midőn először volt Amerikában, Fieldsszel az útezőn járkálva, ennek gyakran kellett figyelmeztetnie, hogy határtalan víg kedvét mérsékelje. Megtudva, hogy első fölolvására minden jegy elkelt, roppant öröm-ujjongatásban és tánczolásban tört ki, s mikor a fölolvására mentek Fieldsszel együtt egy bérkocsin, minden áron ki akarta dugni mindkét lábát a bérkocsi ablakán, jegyvásárlói iránti tiszteletből. Első fölolvásának kezdetét fél nyolczra tűzték ki, s ő megígérte, hogy lehetőleg pontos lesz. Azonban Fields tartván barátja feledékenységétől, egy negyed nyolczkor szállására hajtattott s ötöt nem csak beretválatlanul és öltözetlenül találta, hanem a legmélyebben elmerülve egy tollrajz készítésében, Goethe *Werther*-jének egyik passusához, melyet egy úrnő számára csinált, s egy lépést sem akart tenni addig, míg a rajzzal el nem készült. Mottója az ismeretes közmondás megfordítottja volt: «Ha csak lehet, ne bántsd azt ma, a mit holnap is elvégezhetesz».

Második amerikai útja alkalmával szándéka volt a nyugati államokban több nagy várost meglátogatni, hogy annak folytán «kis leányai» számára is többet takaríthasson. — Azonban egy este newyorki szállodájában kezébe akad egy

lap, melyben egy hajónak másnap Angliába való indulása volt hirdetve. Azonnal ellenállhatatlan honvágy ragadja meg; csönget a szolgálknak, összehalkoltatja mindenét s másnap reggel indul haza. Barátjának, Fieldsnek, is csak a hajó-szolgától küldött egy névjegyet, hogy ez alkalommal ne várják ebédre. Kortársainak a legmértányosabb bírálója volt, s nagy versenytársáról, Dickensről, soha senki melegebben nem nyilatkozott, mint ő, akár élő szóval, akár nyomtatott formában. Kézírata rendkívül tiszta és hibátlan volt s arra sokat adott. A szépírást és az apró írást különben is egész kedvvel gyakorolta. Néha oly apró betűkkel írt barátainak, hogy azokat csak nagyító üveg segítségével lehetett elolvasni; s egyszer azt mondá egy edinburghi ismerősének, hogy ha mindenkől kifogyna, abból is meg tudna elni, hogy hat pennyért a Miatyánkot és az Apostoli hitformát leírogatná akkorra térre, mint a nevezett ezüst pénzdarab kiterjedése (mely akkora forma, mint a mi tízkrajczárosunke).

Saját írói pályájára visszatekintve, sajnálattal jegye meg, hogy majdnem betölté a negyvenet, míg elismerték az irodalomban tehetségét. «Sokkal jobb dolgokat írtam akkor, mint most», mondá; «s milyen rosszul fizették munkámat. Kaczagnom kell, ha arra gondolok, hogy hogyan díjaznak a lapok most, s akkor a jobb munkáért alig kaptam egy shillinget, a hol ma tízet kapok.» Egyszer valamelyik barátja érdekében kérelemmel fordult egy általa félig ismert egyénhez. «Kérem, mondja meg neki», adá utasításul Fieldsnek, «hogy a kert szívességgel nagyon le fog kötelezni egy Thackeray nevű embert, a kinek nincs más ajánlása, mint hogy látta Napoleont és Goethét, és tulajdonosa Schiller kardjának.»

A *Cornhill* váratlan kapóssága annyira fölizgatta és olyan örömet szerzett neki, hogy átszökött Párisba néhány napra az izgatottság elől. Fields ott találkozott vele szállódájában. «London most nem elég nagy», mondá neki, «hogy elférjek benne, s kénytelen vagyok Párist is hozzá foglalni residentiámhoz. Nagy ég», folytató, kinyújtván hosszú karjait, «hol állapodik meg ez a roppant circulatio? Ki tudja, talán kénytelen leszek Bécsset és Rómát is hozzá csatolni tartózkodási helyeimhez!»

Bőkezűsége a berkocsisok közt példabeszédes volt. Nyájas, szíves jó indulatát, mély rokonszenvét minden emberi

szenvedés iránt, felebaráti szeretetet magasztalta mindaz, a kivel csak valaha köze volt. Fields, mint Londonban új ember, dicsérven előtte Londonnak tömérdek érdekes látványlóját, Thackeray félbe szakítá: «Igen, de a legfönségesebbet még nem látta ön! Jöjjön velem ma a szent Pál templomába és hallgassa meg az árva gyermekek énekét». Elmentünk, és láttam, a mint «a cynikus író» — mint ellenfelei nevezték — fejet lehajtva s arczát eltakarva sirt, míg egész teste reszketett a fölindulás miatt, midőn a szülötlen árvák fölkeltek és énekeket zengtek. Erről a jelenetről írá később a *Négy György*-ben: «És mégis van egy nap az esztendőben, a melyen azt hiszem, szent Pál egyháza nyújtja a világ legnagyobb szerű látványát: akkor, midőn az öt ezer árva gyermek, a rózsapiros arczú, édes csengő hangú öt ezer gyermek zengi benne a hymnust, hogy az ember szíve megreszket a boldogságtól, hálától! Száz meg száz nagy dolgot láttam már világ-életemben; láttam koronázást, párisi dísz-ünnepélyeket, a kristálypalota megnyitását, pápai kápolnákat, hosszú reverendás kardinálisokból álló processiókat és pohos diskantok rikácsoló karait — de higyjétek el, nincs az egész keresztyénségben olyan látvány, mint az árva gyermekek napja.» (133. lap.) — Mert ebben az emberben az emberi hibák és hitványságok fölfedezésére és kigúnyolására irányzott roppant éles látás mellett, emelkedett nemes erzelem és végtelenül gyöngéd szív lakozék. Egyik bírálója jegyezte meg, hogy nem lett volna képes a *Hűség vásárát* úgy rajzolni, a hogy rajzolta, ha lelki szemei előtt egy éden nem ragyogott volna. A tisztelet a valódi nagy és nemes iránt, egyik lényeges vonása volt lelkének. Ha valamely fiatal emberről hallott, a ki valamely nevezetes ember iránt nagy tisztelettel viselteték, igyekezett őt ebben megerősíteni. Midőn valakiről említék előtte, hogy egy akkor meghalt kitünő embert bálványoz, azt jegyzé meg rá: «Örülök rajta, hogy bárkit is bálványoz». Ő maga Shakespeareben bámulta a nagyot. Egyik kedves rajza, a melyben a nagy drámaíró stratfordi valószínű életmódját festi, miután oda Londonból, diadalai után, visszavonúlt. «Ott el szomszédjai közt, a nagyság legkisebb magamutogatása nélkül, egy-egy trefás szót váltva a bérlökkel, vagy komoly beszélgetésbe eredve a gabona-termés felől. Lelkével magasan fönszárnyalva az égig, s látszólag egy egyszerű, egészséges, jó

természetű polgár, a kivel mindig jól esik egy kis beszélgetés. Elöttem van, a mint egyik cottage kapujára támaszkodva kóstolja Master N. N. otthon készült sörét s valódi érdeklődéssel tudakozódik a háziasszony és gyermekei hogyléte felől.» S máskor mondá: «Szerettem volna Shakespeare csizmasztítója lenni, csak hogy házában élhettem volna, hogy őt imádhattam volna, megbízásait teljesíthettem s folyvást szemlélhettem volna azt a kedves, komoly arcot».

Íme a satirikus, ki hősimádó, mint kortársa és barátja Carlyle, kinek társaságában kezdé irodalmi pályáját. Nem érdektelen, röviden összehasonlítani a két embert. Mind a kettő humorista és erkölcsbíró, csak hogy a míg Carlyle inkább a történelem eseményeire és alakjaira alkalmazza ítéletét: Thackeray az emberek mindennapi életét választá tárgyúl, a regény alakjában. S a míg amaz a történelemben hatalmas hirdetőjévé lesz a hősimádásnak, addig Thackeray hadat izen a regény-hősöknek s irtóbb győzelemmel hajtja végre hadjáratát, mint bárki más. De szívében ott van a hőstisztelet magva s hősökért visszatér a múltba Shakespearehez és a XVIII. század egy-két alakjához; s ugyanakkor Carlyle is inkább csak a múltban látja a hősöket, s a mai szereplő angol férfiakról az többször kifejezett véleménye, hogy azok csak üres szereplők s a nagy többség egyénei alig egyebek, mint kitömött kabátok s jó részben a szabó munkái. S végre míg Carlyle, főként eleven leírásaival s erős alanyi színezésével bizonyos fokig regényessé tette a történelmet, addig Thackeray oly realissá tette a regényt, mint előtte senki más, sőt nyíltan és egyenesen legalább is annyi realitást követel a regény, mint a historia alakjai s annyi tárgyilagosságot a regényíró, mint a történetíró számára. Mivel van több realitás és igazság, kérde, a XVIII. század történeti alakjaiban, mint Fielding *Tom Jones*ában; s nem rég feledve lesznek-e annak a kornak püspökei, miniszterei, főbírái és királyai, a mikor a jó, becsületes wakefieldi papot még minden angol ismerni és szeretni fogja? S a mi a valódi nagy regényíró hírének tartósságát illeti, arra nézve büszkén idézi a *Humoristákban* Gibbon nevezetes mondását ugyancsak Fieldingre vonatkozólag: «A mi halhatatlan Fieldingünk a Denbigh grófok ifjabb ágából származott, kik a Habsburg grófoktól vevék eredetöket. V. Károly császár utódai talán lenézik angol rokonukat: de azért *Tom*

Jones regény, az emberi természet ama remek festménye, túl fogja élni az *Escorial* palotát s *Ausztriának* császári sasát.» Akár milyen szokatlannak lássék is amaz állítás, az első pillanatra, hogy egy jó regénynek alakjai épen annyi realitással bírnak, mint a történelem alakjai, s néha többel, mert jobban vannak leírva és megteremtve: méltó a megfontolásra. S az tény, hogy ezt egyetlenegy regényíró sem állithatta annyi joggal, mint *Thackeray*.

S most még egyszer térjünk vissza a jó barát, *Fields* könyvéhez, az utolsó lap kedviért. *Fields* nem lévén akkor Londonban, szeretete és tisztelete tárgyát a terítőn nem nézheté meg. De *Dickens* elmondá neki, hogy a mint koporsójában kiterítve látta, csodálkozott rajta, hogy az az alak, melyet ő az életben oly szép, nemes föltünésűnek ismert, oly összeesettnek és a fáradtságtól szétromboltnak látszhatott. «Azonban sok év bánata, sok év nehéz munkája, sok év fájdalma segíté fölemészteni e most már kimerült életet. S bizonynyal az az ő legboldogabb karácsony-reggele volt, melyen hallá a szót, mely őt haza hívta örök nyugalomra.» Bizonyára úgy! Mert a jók és nemeseknek élete nehéz munka, sokat eltérés e földön. Csak a könnyű véreük és könnyű szívüek számára élvezet és könnyű játék az. *Carlylenak* szemére hányta egyik bírálója, hogy nagy számú és sokféle tárgyú munkáiban alig egyszer mondja, hogy: «Szeresd az Istent!» azt pedig, hogy «szeresd az embert», egyszer sem. S arról is sokszor tesz említést, hogy az örök hatalmak jutalmaznak és büntetnek; de hogy szeretnek-e, arról nem szól. De annál többször ismétli minden alakban, hogy jaj az embernek! És önkénytelenül *Stuart Mill* megdöbbenően *emphaticus* nyilatkozata jut eszünkbe, midőn a világban, az élet törvényeiben, a legfőbb hatalom természetet vizsgálja. «Bár minő hatalma legyen is egy olyan lénynek fölöttem, van egy dolog, a mire nem képes: nem kényszeríthet engem, hogy őt imádjam. Én nem fogok semmiféle lényt jónak nevezni, a ki nem olyan, a minőt én érték alatta, a midőn azt a jelzöt embertársamra alkalmazom. S ha annak a lénynek hatalma van, engem poklokra vetni azért, mert nem nevezem annak, kész vagyok a poklokra jutni.» Mély keserűségből eredett, merész hang. És mégis, pöröljünk-e a Legmagasabbal? Avagy mind *Thackeraynek*, mind *Carlylenak*, mind *Stuart Millnek* életök, akár hogy

nyilatkoztak is az articulált nyelven, egészben nem egy volt-e az Isten dícséretével? Nem tanúskodik-e még az is, egy vagy másféleképen arról, hogy eszök daczára, kénytelenek voltak szeretni, s megadni magokat a legfőbb törvénynek?

Az angol nép, a melyet Isten úgy megáldott minden jajaival, hatalommal, vagyonnal, physikai és erkölcsi szépséggel, nagy államférfiakkal, tudósokkal, költőkkel, s ha valami bal végzet következtében európai lakásában megsemmisülne, még akkor sem halna meg nemzetileg, mert az ifjú Amerikában újra született s másodszor él — ez angol nép, mondjuk, e század közepén három nagy regényíró-t látott egyszerre s egymás mellett fölemelkedni, a kik közül egy elég volna egy egész nemzedék gyönyörködtetésére: Dickenst, Thackerayt és George Eliotot. (Bulwert vehetnök negyediknek, de bizonyos oknál fogva nem számítjuk ide.) Mind a három az emberi szív mely ismerője s kettő közülök (Thackeray és George Eliot) kitünő bonczolója. Realitás tekintetében Thackeray valamennyi fölött áll. Dickensnek talán mélyebb rokonszenve van az ember iránt, humora derültebb, napfényesebb; geniusának egy-egy villanata a jellemzésben megkapó; egyes pontokra iszonyú világot tud vetni: de egészben a jellemfestésben túloz; szereti a végtelket, különösségeket, a melyek pedig nem az eletei. George Eliot finoman jellemez s olykor oly finoman bonczolja föl az indulalok, érzelmek szálait, a minő munkára csak nő képes; humora is van, a mint az *Bede Ádám Poysernéjében* oly kitünő módon jelentkezik; de a tárgy es hang változatosságában korántsem éri utol másik két társát s az élet tragikusabb összeütközéseinek rajzához nincs kellő ereje s ott is inkább csak az egyén bensejének bonczolásában nagy mester. Azt hisszük, hogy a regény-irodalom, mely különben is Angliában találta meg legszerencsésebb és legegészségesebb fejlődési formáját már egy századdal ezelőtt: e három íróban oly magas tőkélyt ért el, a mely mellett egy darabig szünetelni lesz kénytelen a tovább haladásban. Azonban, szerencsére, a természet, s így az emberé is, kimeríthetetlen s bizonyára akad idővel e téren is genius, mely az elődök nyomán, az igaz emberi alapján, újat és talán még magasabbat fog teremteni. Ez idő szerint itt áll fejlődésének tetőpontján az elbeszélő művészetnek ez az ága; s ha a regénynek az élet rajzának kell lennie, férfiakkal és nőkkel, azoknak cselekvési

indokaival és módjával, akkor bizonyára legigazabban és leg-
hűbben Thackeraynél. S hogy az élet fölfogásában es festésé-
ben nem tartozik a naiv, rózsaszínnel festő írók közé, föntebb
mondottuk. Bizonyos melancholia, a bánatnak és fájdalomnak
bizonyos árnya (melynek forrása azon meggyőződés, hogy az
emberi természet a jónak és rossznak, a gyarlónak és tökéle-
tesnek elválaszthatatlan vegyülekéből van alkotva), szinezi
minden munkáját. Bizonyos értelemben (de csak úgy es nem
általában) még a pessimista jelzöt is lehetne alkalmazni rá, s
akadhatott egy-két révedező német æsthetikus, a ki egysze-
rűen kizárta őt a humoristák sorából, sőt ez a vélemény még
irodalmunkban is kifejezést nyert. *) Azonban, ha azt az ele-
met, a melyet Thackeray képvisel, kizárjuk a humor birodal-
mából, úgy az igen szűk körüvé válik s kevés erő marad meg
benne. Szerencsére, e veszély nem fenyegeti se Thackerayt,
se a humort; legalább saját hazájokban nem; és talán majd
Németország is engedni fog valamit. Addig pedig mi csak fo-
gadjuk el humoristának. — Ha Thackeray műveit és világné-
zetét a legmagasabb követeléshez viszonyítjuk, s azt kerdez-
zük, hogy azok adnak-e útmutatást az élet miként való foly-
tatására, megvigasztalnak-e a bánatban, kivezérelnek-e a
kétkeledsébből, föntartanak-e a kétségbeesés útján: bizonyára
nem-mel kell felelnünk. Thackeray nem evangeliom. De me-
lyik író az? Bizonyára Shakespeare sem. Eddigelé több evan-
geliom egynél nem adatott az emberiségnek, a mely ott van a
könyvek könyvében, a melynek olvasása, még így is, fel hittet
vagy épen hit nélkül, a szivre vet nemi meleg fényt, két ezer év
múltán fönmaradt töredékéből annak, a mi egykor csupa ragyo-
gás és lobogó láng vala. S míg majd ismet akad valaki, anyának
szülötte, a ki magában érzi és képes lesz szavakban kifejezni
azt, a mi egy beteg világot még egyszer meggyógyít, s új hit-
ben és szeretetben még egyszer összefoglalja az embereknek
egymást gyűlölő és egymással és önmagokkal dulakodó mil-
lióit: addig kénytelenek vagyunk azzal érne be.

Thackerayvel az angol kritika, főként a halála utáni
evekben, sokfelől és részletesen foglalkozott. A legkülönbözőbb
szempontokból bírálták és elemezték. Kiállta valamennyit. E vé-

*) Heinrich G. *Az újkori humoristák. Fővárosi Lapok* 1877
augusztus 3. 4.

lemények közül hadd idézzünk még egy párt, czikkünk befejezéséül.

«Thackeray célja volt — mondja David Masson — úgy festeni az életet, a minő az tényleg és történetileg; a férfiakat és nőket, a minők azok azon helyzetekben, a melyekben rendszeren élnek; a jónak és rossznak, az erőnek és gyöngeségnek azon vegyülekével, a mely megvan jellemökben; s csak azon események között tüntetve föl őket, a melyek a mindennapi életben előfordulnak. Ő nem keres hibátlan jellemeket, sem félisteneket — csupán emberek és testvérek lebegnek előtte. S innen van, hogy a midőn valamely jellemet kigondolt, annak legmélyébe és legbensejébe hatol a kidolgozásban, határozottá és világossá téve azt minden ponton a szigorú tényekhez való viszonyában, s ott, a hol szükség van rá, a jellem alapjáig hatolva.» — «Úgy festi a világot, — mondja Bayne — mint egy nagy «Hiúság vásárát» — és senki még ahhoz oly kitűnően nem értett. Thackeray realismusának bizonynyal jó hatása lesz a regény-irodalomra. A visszahatás legszélő fokát képviseli az az érzelmes regények hamis eszményével szemben. Nevezhetnők a regény-írás præ-Raphaeli iskolájának is. S a mint a præ-Raphaeli iskolát nem annyira saját magáért becsüljük, mint inkább azért, hogy átmenetül szolgált egy új, nemesebb eszményhez: úgy Thackeray szigorú realismusa is átvezetőül szolgálhat valami önmagánál jobbra.»

«Thackeray humora — mondja Brimley — nem annyira a cselekvés, szokás és érzés furcsaságainak feltüntetésében áll, mint abban, hogy olyanokul festi a tényleg létező férfiakat és nőket, hogy azok a félszepségnek (incongruity) bizonyos érzetét költik fel az olvasó lelkében, azt az érzetet, hogy a lefestett gyarlóságok megannyi eltérések az emberiség ideáljától — a mely mindig az író előtt lebeg. A valódi élenken van leírva, az egyéniség azon határozott, tiszta fölfogásával, mely a művészt jellemzi; de e leírás egy önmagánál magasabb erkölcsi eszményre utal, nem egyenes kimondása által annak, hanem a félreérthetetlen gúny által. Senki sem állapodhatik meg a pusztá gyönyörködésnél Thackeray leírásai es elmélkedései olvasása közben. Saját hibáinak piritó érzése, valamint azon világ gyarlóságaié, a melyben él, támad föl ellenállhatatlanul az olvasóban, a midőn a rajzolt alakkal megismerkedik.»

S hadd zárja be a sort az *Edinburgh Review* bírálatának

imez befejezése. «Thackeray végleges helyének megjelölése az irodalomban nem könnyű föladat, miután semmi sincs bizonytalanabb, mint az irodalmi kedveltség és hír maradandósága. Mindamellett azt hiszszük, hogy az ő műveit épen úgy olvassák s épen oly átható gyönyört találnak azokban egy század múlva, mint most. Fielding népszerűsége tovább fönmaradt amaz időtartamnál, s Thackeray halhatatlansága mellett nyomósabb indokokat lehet fölhozni. Ha műveit nem olvasnák is többé a bennök foglalt társadalom rajzaiért s jellemek alkotásáért: még akkor is magas helyet foglalnának el az angol irodalomban stiljoknak kiváló tisztasága és szépsége következtében. Mert sokkal inkább a stílus mint a tartalom az, a mi az irodalmi hírnevet az elenyészéstől megóvja. Azt hiszszük, hogy a jövő nemzedékek tanúbizonyságot fognak tenni a lelkiismeretes gond mellett, melylyel ő az angol nyelven szólt. Mind az, a mi jó, becsületes és igaz volt, ő benne védőjére talált; s mindaz a mi aljas, férfiatlan vagy hazug vala, megszegyenítve vonúlt vissza tekintete elől. Ember kevesebb követeléssel, kevesebb önhittséggel és kevesebb hamis látszattal soha sem létezett. Visszautasítá még gondolatát is annak, hogy másnak lássék, mint a mi volt. Művei az ember lelkének visszatükröződése voltak, hasonlítva a lecsapó villámhoz, a mely, a míg a tettetésnek és bűnnek legmélyebb búvóhelyeibe hatol: jó indulatú fényvel ragyog azon aspiratiókra és érzelmekre, melyek az emberiség legnagyobb dicsőségei.»

BARÁTH FERENCZ.

RÉMUSATNE LEVELEI.*)

Egy oly nőnek levelezései, ki emlékiratokat írt, még pedig olyanokat, melyek jogos feltűnést keltettek és a Napoleonra vonatkozó irodalomban valódi hézagot töltenek be, még akkor is különös figyelemre tarthatnak igényt, ha a méltán támasztható várákosoknak meg nem felelnének. Mert ha valaki azon reménynek adja át magát, hogy Rémusatné levelezései ép olyan, vagy még talán nagyobb fényt vetnek I. Napoleon udvarára, mint az ő emlékiratai, az a «lettres»-t csalódva fogja félre tenni. Már az a körülmény, hogy a császárság mindenüvé bepillantó rendőrsége legkevesébbé sem tisztelte a levéltitkot, óvatosságra és arra inté levélírónőnket, hogy olyasmit, mi őt compromittálhatá vala, ne írjon.

E részben azonban, az általunk ismerttetendő levelek, a minden nyilvános közleményt alányomó Napoleoni uralom szellemének hív emlékét őrizik. De másfelől az is igaz, hogy a levelek nem egy, Napoleonra vonatkozó, nagyon érdekes megjegyzést tartalmaznak, hisz Rémusatné nem igazható le teljesen közlékenységét, bármily óvatosan is kellett tollát vezérelnie. A körültekintő olvasó könnyen fog becses utalásokra akadni, sőt a *Mémoires*-okra való visszaemlékezés képessé teheti ama nyomdokok követésére is, melyek Rémusatné Napoleon iránti bámulata és lelkesültségének egy oly elégületlenségbe való lassú átváltozását mutatják, mely apránként mind határozottabb jelleget öltött magára.

Nem szabad azonban e legújabb közlemény jelentő-

---

*) *Lettres de madame de Rémusat 1807—1814*. Publiées par Paul de Rémusat. 2 kötet. 1881.

ségét pusztán az említett körülményre szorítanunk. Kétségtelen, hogy Rémusatné emlékirataival világhírét minden időkre megalapítja. Följegyzéseinek használata nélkül nem lehet I. Napoleon történetét tanulmányozni, sem pedig udvarának ideges, nyugtalan üzelmeit, vagy pedig a magasba emelkedett imperator dæmoni lényét helyesen fölfogni. Egy ily nő személyisége elég kiváló és érdekes arra nézve, hogy mindazt, mi jellemének mélyebb megismerésére vezet, egy örömmel üdvözölt adomány gyanánt fogadjuk. Eddig csak Rémusatné, az emlékiratok szerzője, volt ismeretes; a levelek föltárják előnkbe Rémusatné érzületét, gondolkozásmódját, szellemi fejlettségét és pedig minden irányban. A valódi humanitás, páratlan szeretetreméltóság, jóság, kedély és szellemtől áthatott, mesterileg írt levelek, egy, az említett tulajdonokkal bőséges mértékben megáldott nő képét varázsolják előnkbe és egyúttal ritka becsű anyagot szolgáltatnak az első császárság egy előkelő hölgyének életrajzához. Kétségtelen, hogy Rémusatné egyike azon kor legnemesebb nőalakjainak s most e levelek ismerése után volna csak igazán okunk sajnálkozni rajta, ha azok rejtve maradtak volna előlünk. Valamint Macaulayt, a nagy író, mint nemesen érző férfit, csak leveleinek kiadása után tanultuk megismerni és szeretni, azonképen csakis a foglalkozásunk tárgyát képező levelek keltik föl bennünk a legnagyobb tiszteletet és becsülést az emlékiratok szerzőjére iránt.

Daczára azonban a nagy élvezetnek, melylyel ama leveleket olvastuk, nem mulaszthatjuk el egy oly körülményt megemlíteni, mely a gyűjteménynek értékét sokak szemében alább szállíthatja. Úgy találjuk ugyanis, hogy nem kellett volna minden levelet oly bőségesen közölni. Nagyon sokban pusztán, minden változatban előforduló érzelemkifakadásokra találunk s mert ezek oly gyakran ismétlődnek, a kedvező benyomást fölötte gyöngítik. Szorgosabb válogatás mellett, könnyű lett volna ezt elkerülni. Érezte e bajt a levelek közzétevése, Rémusatné unokája is, de még sem szánta rá magát — a levelek nagy kárára — czélszerű rövidítésekre. Az tény, hogy a kiválogatás a legnagyobb óvatosságot kívánja és ép ez okból a legtöbb közzétevé kötelességének eleget vél tenni az összes rendelkezésére álló anyag kiadása által, holott hivatása csakis az anyag tisztázásával kezdődik.

«Ha a lelket le lehetne festeni» — mond Talleyrand Rémusatnéra vonatkozóssal, — «úgy egyetlen nő arczképe sem volna oly szép, mint Clarié».

E szép lelket maga Rémusatné festé le leveleiben elérhetetlen tökély- és hűséggel. Ha elolvastuk Rémusatné leveleit, — melyekről fia sok joggal állítja, hogy írónőjöknek talán meg inkább becsületére válnak, mint az emlékiratok, — ha elolvastuk ama leveleket, bizvást állíthatjuk, hogy Talleyrand kitünően jellemzé Rémusatnét, midőn egy conseil-ülésen egy lap papírra, az alább következő jellemzést veté oda, melyből a fönnebb előforduló idézetet is vettük: «Kedvem volna, — így kezdi Talleyrand, — «a kis Clari arczképét elkészíteni. Korántsem tartozik ő a szépségek közé s legföljebb azokhoz lehet számítani, kiket szellemes megjelenéseknek szoktunk nevezni. Korra nézve talán 28 vagy 29 éves lehet, föllépése egyszerű, de kecses (gracieuse). Teintje nem vakító, de azon ritka tulajdonsága van, hogy fényes nappal a legszebb. Hosszú pillák által árnyalt nagy fekete szemei vonásait vidámakká és egyúttal ábrándozókká teszik. Barátságosság és szívjóság képezik azonban arczkifejezésének fővonásait s ha a lelket lefesteni lehetne, egy nőé sem volna oly szép, mint a Clarié. Öltözéke majdnem mindig feltünően egyszerű és kiválóan illedelmes. Nagy öröme telik a jótékonyságban, valamint abban is, ha másoknak szolgálatokat, vagy egyébként jót tehet. Ebben áll, azt hiszem, jellemének egyik fővonása, mely nagyon becsületére válik. Férje, Rémusat úr tudja is, hogy benne egy valódi kincset bír, mely túlboldoggá teszi. E mellett Clari ép oly kitünő anya, mint a milyen jó feleség, gyermekeiben leli föl valódi életét.»

Ily lelki tulajdonok mellett alig lehetett valaki kevésbbé az udvari levegő belehellésére, avagy épen arra teremtve, hogy e légkörben lelje föl éltető elemét. A körülmények azonban úgy őt, mint férjét arra kényszeríték, hogy Napoleon udvarában szolgálatot vállaljanak el. Természeténél fogva a magányba vonzódott, hogy itt egészen a családi boldogság és a kedvencz tanulmányoknak éljen. Mindig fájt tehát szívének, ha férjétől, — kinek mint első kamarásnak, Napoleont hódító hadjárataiban követnie kellett, — elváltan volt kénytelen élni. «Gondolataimat, — így írt 1805 márczius 30-án férjéhez — «azon édes eszméhez szoktattam, hogy mindig együtt fogunk

elni; nem tudok egyedül maradni, téled távol elni. Ismételd ez igazságot: részemre nincs szerencse barátom nélkül.» *) Szíve ömlengései mindig telve vannak szeretetreméltósággal és soha sem hagyja el képessége, midőn új üdítő fordulatokat kíván adni. «Isten veled, kedves barátom», — írja 1805 május 7-én, — «a nap tova száll és én papírom végére értem. Adieu tehát, öllelek, vagy ölelem önt, mert, a mint látom, leveleim a te (tu) és Önnek (vous) valódi ragout-ját képezik. Midőn csevegek, egy bizonyos illendőség Önt mondat velem; de ha szívem is bele szól, bele vegyül önkénytelenül a te is. Vedd ezt a mint akard; e mód nekem nagyon tetszik s azon föltétel alatt, hogy leveleidben mindig tegezni fogsz, továbbra is megőrzöm e rendtelenséget. Adieu, nem látok többet és üdvözlöm Önt. Te tudod, ha szeretlek-e?» **) A legbensőbb odaadás füzé e két lényt egymáshoz és az ő tiszta, hív szerelmök az oásis képét tárja szemünk elébe Napoleon udvarának sivatagán. Rémusatné remeg is az udvari élet lappangó veszélyei miatt, s mindig bánattal tölti el szívét, ha távol az udvartól egy kis nyugalmat élvezvén, újból vissza kell térnie. «Nem tudok menekülni egy bizonyos nyugtalanságtól», így ír egy alkalommal, — «ama gondolatra, hogy nemsokára vissza kell térni a zsvajba, melyben a szív gyakran oly elfogódott, a kedély oly izgatott, hogy alig van időm gondolataimat ama kedves foglalkozásokra irányozni, melyeknek leginkább vagyok teremtve. Ez udvarnál való tartózkodásom utolsó pillanatai oly viharosak, oly szomorúak voltak! Ezeknek rovom föl ama bizalom elvesztését, melylyel a társaságba lépünk és a melyet itt, sajnálatunkra mindig el kell veszítnünk. Úgy hiszem, hogy a bánat, melynek tanúja valék, hogy a czivódások és ármánykodások, melyek annyira mentek, hogy saját czélzataim tisztaságát, és — merem mondani, — magatartásom ártatlanságát is befeketíték, össze is tépték azt a rokonszenves fátyolt, melyen keresztül az emberi nemet nézni szerettem. Önnek, barátom, jó anyámnak, jó és gyöngéd barátoknak köszönhetem ama jóakaró dispositiót, melyet az udvar végre is teljesen el fog rabolni.» ***)

*) I. k. 64. lap.

**) I. k. 127. lap.

***) I. k. 150. lap.

E nő, kinek az udvari élet sehogy sem tudott megtetszeni, legnagyobb örömét gyermekei nevelésének vezetése- és önlelkének kiművelésében lelte föl. Levelei ékesen szóló tanúságot szolgáltatnak terjedelmes ismeretei és nagy szorgalom mellett, melylyel szellemének fáradhatatlan táplálásáról gondoskodott. Délután három óráig gyermeke tanítása és levelek írásával foglalkozván, a latin nyelvet veszi elő, — saját szavaival élve — Sallustius fordításával mulatja magát, áttér Virgiliusra, míg a latin összes remekírókkal, eredeti írataik alapján megismerkedik. Tetszését leli föl Platóban, tanul olaszúl és angolúl s ezeket egy bizonyos tökélyre viszi; tanulmányozza hazája nagy íróit, egy La Bruyèret, Montesquieut, Voltairet. «Sokat írok, komoly műveket olvasok», — írja egy ízben tőle távol, Bécsben tartózkodó férjének, — «mert ezek kényszerítenek, hogy magamat összeszedjem, ezen kívül angol órákat veszek, olaszúl olvasok, — ez utóbbit kissé elhanyagolám, — aztán előveszem ismét Horatius barátomat, s ily módon kifárasztva szellememet, nyugalmat adok szívemnek s elüzöm magamtól a fájdalomnak azt a részét, melynek elviselésére képtelen vagyok».*) Ily, nőknél szokatlan, ismeretek birtokában, tanúságos példát szolgáltat Rémusatné arra nézve, mi módon sajátíthat el egy nő egy majdnem tudományos képzettséget, a nélkül, hogy nemének természetszerű kellemét elveszítse. Ő mindig egyszerű, jóakaró, szeretetreméltó marad, hű nő, nemes szívű anya. Soha sem igyekszik a természet által megvont határvonalakat átlépni s valóban érdekes megtudni, hogyan fogja föl a nő föladatát a társadalomban. «Figyeld meg» — írja Károly fiának, — «azon szellemes fordulatokat, melyeket egy jól nevelt párisi nő a társalgásnak adni tud, mint képes elkerülni minden olynemű fejtegetést, mely zavarba hozhatná, mi módon képes ugyanazon beszéd tárgy által egy egész sereg olyan férfiút összetartani, kiknek kedvök van a beszélgetéshez, de a kik, a jó Isten tudja mi által visszatartva, egy árva szót sem szólnak, hogy ha őket mozgásba nem hozzák, hogy ha érdeköket és hiúságukat valamely alkalmas időben odavetett szóval ügyesen föl nem költik. Ebben áll a nőknek nagy művészete és innen van, hogy csak oly országokban van valódi társaság, melyekben adnak

*) I. k. 378. lap.

rájok valamit.» De e levelek, nemcsak mint az első császárság egyik legkiválóbb nőjének jellemzésére szolgáló adatok bírnak jelentőséggel, hanem fontosak egy csoport apró részletnél fogva is, melyeket ama napok történetéhez szolgáltatnak. Ez irányban az emlékiratok igen kívánatos kiegészítését képezik. Sok aprólékos értesülést merithetünk az akkori társadalom szelleméről, Páris viszonyairól, a Josefínétől való elválásról, valamint a császárnénak az elválás utáni életmódjáról. Meglehetősen időbe fog kerülni, míg az I. Napoleon uralma alatti Páris társadalmi viszonyait oly pontosan megismerjük, mint a forradalom alatti Páriséit. Ez okból hálásan kell fogadnunk az oly közleményeket, a minőket e levelek Párisra vonatkozólag tartalmazznak. «Páris» — írja Rémusatné 1805 szeptember 26-án *) — «mély gyászban van; mindenki magának él, nyugtalan és bizonytalanul; mindenki sohajtva és szóttalanul várja a nagy események beálltát.**) A császár megfontolt és mérsékelt beszédje általában nagy hatást szült; jó kívánságokkal lépik el, nemelyek szívből, mások érdekből, mert hisz ő — Ön tudja, a hogy Morellet abbé mondotta — a «szükséges ember» (l'homme nécessaire) szép czímével rendelkezik». «Itt nagy a megütődés» — írja ugyanő két nappal később, — «és a rosszakarat azt még nagyobbá igyekszik tenni. A készpénz végett ismételten kifejezett kívánságok a bank fizetéseit megakasztották; csoportosulások támadtak, melyeket a gárdának kellett szétverni. A katonaszedés nyugtalanságot, a jövő aggodalmakat támaszt». †) «A lapok» — írja férjének ugyanazon évi október 16-án — «azt hirtelik, hogy a császárné a telet Strassbourgban töltendi. Úgy hiszem azonban, hogy a közvélemény a mellett van, hogy térne inkább, a jelenlétét nagyon is szükséglő, Párisba vissza. Itt minden ki van halva; a kereskedelem pang s mindenfelé általános az elégtelenség; mindenki bezárkózik; semmi különös kiadások, semmi fényűzés és minden ház, ép úgy mint az enyém, egy kastélyféle lett, melyben az ember magánosan él.» ††) Ezek még mindig azon nő nyilatkozatai, ki Napoleont bámulja,

*) I. k. 280. lap.

**) Vonatkozik az Ausztria elleni háború megkezdésére.

†) I. k. 285. lap.

††) I. k. 313. lap.

benne a nagy férfiút látja, ki a forradalomnak véget vetett, kiben meg tökéletesen megnyugtatja magát, a békében hisz, ha amannak arca nyugodt és örömet lábaihoz röpülne köszönétet kifejezni, midőn vidáman mosolyog és ez által a küszöbön levő conflictusokról szárnyaló híreket eloszlatja, ... el legalább előtte. *)

De leveleiben mindinkább a kimerültség és szomorúság érzete kezd felülkerekedni; férjétől való, a folytonos háborúk miatt történt, elszakíttatását mind élénkebben kezdi érezni; bizalmatlansággal kezd viseltetni Napoleon és még inkább azon szükségesség iránt, hogy megszakítás nélkül annyi nemes férfiú vére ontassék. Többé nem emlékezik már Napoleonról, az eddigi lelkesedéssel. Fölveti immár a kérdést, hogy vajon a lángész és szerencse minden veszélytől meg fogják óvni a császárt, úgyszintén azt is, hogy mikor fognak Franciaország bajai véget érni? Férjétől való szakadatlan elválása csapássá válik és a mit ő érez, azt ezeken meg ezeken érzik vele együtt. «Páris» — írja ő 1806-ban, — «egy élet és mozgás nélküli testhez hasonlít.»**) «A békét» — így ír ismét 1806 december 12-én, — «itt vajmi nagyon kívánják; elbátortalanodás és elégtelenség uralkodik mindenfelé, mindenki hangosan panaszkodik. E hadjárat még negyed részét sem vonta maga után azon hatásnak, melyet az előbbi szült; semmi bámulat, sőt csodálkozás sem észlelhető, az emberek e részben már blazirtak lettek; a színházakban a bulletineket tetszésnyilatkozatok nélkül fogadják; szóval az általános hangulat nyomasztó; sőt azt szeretném mondani, hogy e hangulat igazságtalan, mert az események folyama gyakran a leghatalmasabb embert is tovább sodorja, mint maga akará és az én eszem sehogysem képes elhinni, hogy egy magasabb szellem (qu'une tête supérieure) csak dicsőség és hadjáratok után vágyakozzék. Vegye ön ezekhez a katonaszédést s a kereskedelemre vonatkozó újabb határozmányt. †) A rosszakarat tőkét csinál mindenből és alaptalanul ítél; e rendszabályokban csak haragot akarnak látni.» ††) Hiába vonakodott Rémusatné

*) I. k. 243. lap.

**) II. k. 98. lap.

†) Kereskedelmi zárlat.

††) II. k. 105. lap.

értelme elhinni, hogy egy magasabb szellem csak a háborúban kereshetne dicsőséget. Napoleon azon nyugtalan lelkekhez tartozott, melyek nyugalmukat csakis az összes elemek hatalmas forrongásában bírják föllelni. Hisz önmaga állítá ezt magáról, midőn David festőművészhez ekként szólott: «Fessen engem egy elvadult lóra, nyugodtan ülve». A hön óhajtott béke elmaradott, de igenis előállottak helyette a bonyodalmas Spanyolországban, melyekben először nyílt alkalma Napoleonnak egy, brutalitásai miatt föllázadt nemzet erélyes ellenállását megismerni. Rémusatné e bonyodalmas állapot megváltozását azon találkozástól remélé, mely Napoleon és Sándor császár között Erfurtban volt végbemenendő, a hová Napoleon azért sietett, hogy a spanyol harczterén kissé elhalványult dicsőségét az orosz barátság segélyével újra fölfrisítse. «Szép színjáték az», — írja Rémusatné 1808 október 12-én Erfurtban tartózkodó férjének, — «melynek tanúja vagy s a királyok e serge, — mozgásba hozva mindannyian egyetlen személy és egy és ugyanazon akarat által, — valóban érdemes tárgy mélyebb reflexiók és sajátos megfigyelésekre. Szeretem Sándor császárt azon bámulataért, melylyel a mienk iránt viseltetik és remélek is valamit e nagy barátságtól; megvallom azonban, hogy aggodalmaim ismét föl fognak újulni, midőn a császárt, Spanyolországba való visszaterése alkalmával, ismét elútazni fogjuk látni. A képzelet nem képes azon veszélyek elviselésére, melyekkel ott szembeszáll s melyek között a háború veszélyei talán a legkisebbek. Szeretném, ha el lehetne útját zárni. Meg vagyok győződve, — bármilyen is legyen egy bizonyos kisebb számnak a vélekedése, — hogy egész Franciaország közéje és Spanyolország közé vetné magát. Ha ő e tél folyamában nem lesz Párisban, el lehetünk arra készülve, hogy azt nagyon szomorúan fogjuk eltölteni.»

S azután egy pár megjegyzést tesz Rémusatné a párisi társaságra, melyek oly érdekesek, hogy följogosítva hiszszük magunkat, azokat szó szerint közölni. «Említésre méltó», — így folytatja fönnebbi levelét, — «hogy mennyire drágulnak napról-napra az élelmi szerek, sőt fogadni mernék, hogy ma 100,000 livres évi járadékkal nem lehetne annyira menni, mint előbb fél akkora összeggel. Igaz, hogy a fényűzési szükségletek nagyon megszorodtak. Nem élünk többé azon időben, melyben az ebédnél egy sültet egy újabb történetkével

kárpótolta; mostani étkezéseink alkalmával szellemünk egészen az előétek (entrées) és a Madeira borra van irányozva. Egy fényesen kiállított és 30 gyertyalánggal megvilágított salonban folytatott jóízű társalgás igen költséges dolog s ily áron nem lehet mindenkinek, a ki csak akar, szelleme. Úgy emlékszem, láttam, hogy anyám barátait egy kicsi és csak egyetlen lámpa által megvilágított szobában fogadta; kilencz óra tájban forró vízzel telt cafetière-t hoztak be; az elkészített théát szürsölgetve, mulatták magokat; így töltötték az időt s nem egyszer megfeledkeztek az eltávozásról a késő éjszakaig. Nehéz volna most hasonló eszközökkel társaságot vonzani; de az is igaz, hogy oly szellemesnek is nehéz lenni, a milyen anyám volt.»*)

A reménység azonban, melyet Rémusatné az erfurti találkozáshoz fűzött, szintén csalóka volt; Napoleon küzdött Spanyolország ellen és 1809-ben az Ausztria elleni háborúba keveredett. A helyzet, a kivott győzelmek daczára is mindinkább nyomottá válik s e részben a Rémusatné által egy kis jegyre írott pár szó ritka jelentőséggel bír: «L'avenir se noirçit horriblement.»**)

Nagy fájdalmat okozott azonban levelírónőnknek Napoleonnak Josefinetől való elválása, kihez Rémusatné szívből ragaszkodott s a kit, — daczára annak, hogy szeszélyeit ismeré, — az udvartól való száműzésekor önkényt követett. «A császárné» — írja Rémusatné Malmaisonból, a hová Josefinehez ment, — «kinek nincs többé megerőltetésekre szüksége, nagyon levert; folyvást sír, úgy hogy az embernek valóban megesik a szive látni őt. Gyermekai telvék bátorsággal; az alkirály vidám s legjobb tehetsége szerint gyámoltja őt; szóval igen nagy támaszára vannak.»***) Alig lehet megindulás nélkül olvasni ama leveleket, melyekben Rémusatné a császárnénak elválása utáni önmegadó, mélyen megható magaviseletéről tudósít. Megnyeri teljes részvétünket, mert közlései igen alkalmasok azt a rokonszenvet, a mivel már önkénytelenül is egy szenvedő nő s különösen az elvált császárné iránt is viseltetünk, még inkább fokozni.

*) II. k. 274. lap.

**) II. k. 277. lap jegyzete.

***) II. k. 284. lap.

«A császárné», — írja Rémusatné 1809 december havában, — «szánalmas delelőttöt töltött. Látogatásokat fogadott, melyek fájdalmát megint fölújíták és aztán, ha a császártól vesz valamely értesülest, borzasztó állapotba jut. Útat és módot kellene találni, hogy akár a főmarsall, akár pedig Neufchatel herczeg útján, rávegyük a császárt, hogy midőn a császárnénak ír, sajnálata és szomorúsága kifejezéseit mersékelje; mert ha kissé élénkebben ad szomorúságának kifejezést, a császárné borzasztó kétségbeesésnek adja át magát és ilyenkor valóban azt vélné az ember, hogy feje megzavarodik. Én legjobb erőmből ápolom őt; látása remitő fájdalmat okoz nekem; szelid, béketűrő, szeretetteljes, egy szóval olyan, hogy az embernek szive szakad meg. A császár az által, hogy megindítja, csak súlyosbitja állapotát. És ily körülmények között sem hagyja el soha egy keserű szó, vagy panasz ajkait; oly szelid, mint egy angyal. Ma reggel egy sétára akartam rábirni; czelom volt testet kifárasztva, ez által lelkét is megnyugtatni. Mindent engedett magával tenni; beszéltem hozzá, kikérdeztem, hordoztam mindenfelé, mindenre kész volt; szándékomat, úgy látszik, észrevette és kitörő könnyei hálás tekintetét látszottak elfátyolozni. Megvallom, hogy ez annyira megerőltetett, hogy egy óra elteltével ép oly gyöngének s pár perczre ép oly ingadozónak éreztem magamat, mint ő. «Azt hiszem néha», — így szólott hozzám, — «hogy meg vagyok halva, es csak valami határozatlan képességem maradt még fenn annak érzésére, hogy többé nem létezem.»*) Josefine lassanként beletörődött sorsába; nyugodtabb lett, és utazásai kedélyét lecsöndesíték. «Úgy emlékszik meg a császárról», — írja Rémusatné 1810 július 20-án, — «mint egy fiverről; a császárnéről pedig mintegy oly nőről, ki hívatva van Franciaországnak gyermekeket adni.»**) Sőt Josefine a legkisebb kedélyhullámozást sem érzett, midőn először szárnyra kelt a hír, hogy Mária Lujza áldott állapotban van. «Őszintén mondhatom,» — írja Rémusatné 1810 július 10-én férjének, — «hogy tanúja voltam az újdonság fölötti őszinte örömeinek és valóban csakis ez az eredmény lehetne jutalma egy oly nagy áldozatnak.»***)

---

*) II. k. 288. lap.

**) II. k. 348. lap.

***) II. k. 334. lap.

Ím ezekben érinthettük e levélgyűjtemény legkiválóbb mozzanatait, mely hivatva van arra, hogy az első császárság korának forrásává váljék. A harmadik kötet megjelenése ismét alkalmat fog részünkre szolgáltatni, hogy az olvasó érdekét e levelekre fölhívjuk, mert a kiadó állítása szerint a harmadik kötet fontos adatokat tartalmaz s teljes fényt fog vetni azon idők politikája és társadalmára, melyek Napoleont követték. Így tehát gazdag történelmi anyagra számíthatunk.

WERTHEIMER EDE.

A KÖZGAZDASÁG ELMÉLETE. *)

Eszmék surlódása, ellentétes nézetek harcza mindenkor nagyban elősegítette a tudomány fejlődését.

Sokkal biztosabban várhatunk kimagasló, hosszú időre szóló alkotásokat ott, hol fontos elvek körül folyik a küzdelem, mint a hol a mindennapias, magasba szárnyalni nem tudó gondolkodás lényegtelen aprólékos vitái már előre elveszik az ingert a küzdelemtől és megfosztják a győzöt diadala élvezésétől.

Ez okból tartjuk örvendetesnek, ha hazai nemzetgazdasági irodalmunkban is nyílik alkalom az eszme-harczra, ha történik kísérlet a tudománynak új szempontból való mivelesére s előrevitelére. Ily kísérlet gyanánt tekintjük Láng Lajosnak a *Közgazdaság elmélete* című művét.

Szerző bevallott célja a hazánkban jelenleg uralkodó, csaknem kizáróan német befolyás alatt álló nemzetgazdasági rendszer ellen a küzdelem fölvétele. Kiemeli továbbá, mennyire szükséges a tudományt hazai viszonyaink folytonos szemmel tartásával és tanulmányozásával művelni, igazságait hazai példákkal fölvilágosítani, elveit viszonyainkra alkalmazni, illetőleg azokból levezetni. A mű most megjelent első kötete ez utóbbi, még csak kilátásba helyezett, törekvések felől közelebbi tájékozást nem nyújt; e részt teljesen a nemzetgazdaság elmélete tölti be. Midőn azért szerző közgazdasági politikája fölött ítéletünket egyelőre függőben tartjuk, ez alkalom-

---

*) *A közgazdaság elmélete.* Írta Láng Lajos. Buda-Pesten, Kiliau Frigyesnél.

mal a nemzetgazdasági tudomány elmélete körül kifejtett nevezeteit kívánjuk méltatni.

*   *   *

Azon tudományos meggyőződés, melyet valaki tanulmányai és gondolkodása eredményeképp vall — még az egyes konkrét kérdésekre vonatkozólag is — nagy mértékben függ azon állásponttól, melyre kezdettől fogva az illető tudomány-nyal szemben helyezkedett, azon eszközöktől, melyek segítségével annak lényegébe hatolni iparkodott, szóval a tudomány módszerétől.

Melyike a két tudományos módszernek, az inductiv vagy a deductiv, alkalmazandó-e kiválóképen a nemzetgazdaságtanban, e kérdés már régen vita tárgya s talán még sokáig az is marad. Az újkori nemzetgazdaságtan alapítói, a physiokraták és Smith Ádám már csak azon szoros eszmerokonságnál fogva is, melyben koruk philosophiai iskoláival állottak, de meg azon tudományoknak fejletlenségénél fogva, melyekben az inductio legelőbb érvényesült, a tudományt túlnyomólag deductiv módszer segítségével művelték. Smith követőinél Angliában és a continensen, különösen az úgy nevezett Manchester-pártnak a tudományban rövid időre uralkodásra jutása következtében, háttérbe szorult az inductiónak még olyan alkalmazása is, melyet Smith még előszeretettel követ, a tudomány elveinek gyakorlati példákkal megvilágítása és érthetőbbé tétele. Csak a jogtörténetnek, a gazdaságtörténetnek s a statisztikának, a nemzetgazdaságtan e forrásainak és segédtudományainak lendülete adta meg mintegy az előfeltételt arra, hogy az inductiv módszer a nemzetgazdaságtanban is érvényesíthető legyen. Ez irány legelőbb Francia- és Németországban talált követőkre; amott maig is a tudomány legjelesebb férfiai művelik, a németeknél pedig egy maroknyi ellenzék szívós támadásai daczára teljes diadalt aratott. Az angol nemzetgazdák nagy része ellenben még mindig ragaszkodik Smith iskolájának hagyományaihoz, s daczára, hogy tekintélyes szakferfiak (Cliffe-Leslie, Baxter Sym) épen a német historiai irány felé erősen hajlanak, a régi fölfogás — Mill Stuart es iskolája által nagy mértékben szilárdítva — a közéletben és tudományban egyaránt uralkodónak tekinthető.

Szerzőnk mint az angol uralkodó irány híve a nemzetgazdaságtan művelésére kiválóképen a deductiót tartja alkalmasnak, az inductiónak legfőleg alárendelt szerepet juttat. Érvelei azonban, melyeket az inductiv módszer kiterjedtebb alkalmazása ellen fölhoz, reánk nézve legkevésbé sem hatottak meggyőző erővel, sőt nem kis mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a deductio ingatag alapját csak világosabban föltüntessék.

Főérve azon módszer alkalmazása ellen, melynek segítségével a természettudományok aránylag rövid idő alatt oly bámulatos eredményeket tudtak fölmutatni, hogy a gazdasági tünemények bonyolultabbak, törvényeik nehezebben nyomozhatók, mint azok, melyek a külső természet világára hatnak. Föltéve, hogy ez mind csakugyan áll, bár koránt sincsen úgy mindig, vajon hol keressük akkor a hívei által tüntetőleg logikainak nevezett rendszerben a logikát?

A természettudományok számtalanszor kimutatták, hogy szemünk s többi érzekeink valamint ez által gondolkodásunk is a legegyszerűbb, legközelebb álló tények megítélésénél is csalódásoknak vannak kitéve, melyeken nem segít a gondolkozásnak semmiféle «szigorú fegyelme», hanem igen is a tünemény keletkezése okainak s hatásainak beható tapasztalati vizsgálata.

Ha ez áll, pedig a gyakorlati életben elég alkalmunk van róla meggyőződni, mennyivel valószínűtlenebb, hogy az oly complicált, oly sokféle egymást keresztező törvények hatásainak alávetett gazdasági életben «a gondolkodás szigorú fegyelme» s nem a tapasztalatok alapján szerzett ismeretek vannak hivatva bennünket megóvni a tévedéstől!

A tudományok története bőven szolgáltatja a bizonyítékokat, hogy a legnagyobb gondolkodók is gyakran mily téves eredményekre jutottak, melyeket más módszer alkalmazása mellett könnyű lett volna elkerülniök. — Ha egy Plátót, Rousseaut, Locket, Kantot, Smith Ádámot, Ricardót, nem volt képes tévedésektől megóvni elméjük élessege, hol a biztosíték, melyre e tekintetben támaszkodhatunk? Hol lenne másutt, mintha oly módszerhez folyamodunk, mely tisztán subjectiv hit, meggyőződés, világnézet vagy előítéletek helyett tényekből vonja le következtetéseit, mely mindenek előtt tények constatálására törekszik, az ezekből fölismerhető általá-

nos törvények föllállítását csak másodrendű s halasztható czélnak tekintvén. Ily módszert követnek az összes modern természettudományok, ilyen alkalmaz újabban a társadalmi tudományok legtöbbje is.

A természettudós, ki az állat- vagy növényország alakulását igyekszik kideríteni, a statisztikus, ki az emberek cselekvényeiben a törvényszerűséget keresi, a nemzetgazda, ki az emberiség társadalmi s gazdasági fejlődését figyeli meg, nagyban és egészben hasonló eljárás által törekednek czéljokat elérni. Mindenek előtt a megfigyelendő tünemény lefolyásának mikéntjéről szereznek pontos tudomást. Ha e tünemények gyakrabban, sőt állandóan ugyanazon módon, ugyanazon hatásokkal folynak le, más szóval, ha a tények megfigyelése határozott törvényszerűségekre látszik mutatni, akkor a kutató e rendszeresség okának megmagyarázására hypothesis föllállítását kíséri meg. E hypothesis addig áll, míg ellenkező tények által meg nem czáfoltatik és míg elegendő a fölmerülő új tapasztalatok kimagyarázására. — Ha a hypothesis helyességét számos tény bizonyítja, ha ez a legtöbb ismert jelenség megmagyarázására elég, akkor a hypothesis elmélet tekintélyére emelkedik. Innen látszik, hogy az elmélet sem követeli maga számára az absolut igazságot, érvénye mindössze azon alapszik, hogy eddig számos tapasztalat bizonyított mellette, s hogy segélyével a legtöbb jelenség kimagyarázható. Ha azonban egyetlen egy jelenség volna constatalható, melynek lefolyása lényegesen elüt azon processustól, melynek az elmélet igaz volta esetében be kellett volna következnie, akkor vagy be kell bizonyítani, miszerint az eltérő befolyás más, a jelenséggel állandó s lényeges kapcsolatban nem levő ok hatása; vagy ha ez nem sikerülne, az elmélet megdőlni.

Ez volna leglényegesebb pontjaiban az inductiv, jobban mondva a positiv módszer, mely a természettudományokban s a sociológiában egyaránt érvényesíthető. — Szemben a deductiv módszerrel, minden esetre megvan azon nagy előnye, hogy ha a megfigyelései segélyével levont elméletek, épen azért, mert a tapasztalatok csak csekély körén alapultak, nem bizonyulnak is általános érvényűeknek, ezzel csak a tények magyarázatának kísérlete veszett volna kárba. A tények magok fönmaradtak s ha megfigyelésök pontos és helyes volt, megdönthetetlenül megtartják érvényüket. Ezek alapján s még

nagyobb körű kutatás, több oldalú megfigyelés segélyével végre is sikerül helyesebb, az összes ismert jelenségeket bizonyos határig okaikra visszavezető törvényeket földeríteniünk. A deductiv módszernél ellenben az általános igazság gyanánt fölvettt, de ilyenül nem bizonyított alaptétel megczáfolása elegendő az egész okoskodás megdöntésére, elegendő arra, hogy uralkodó iskolák elvei, sőt századokon keresztül folytatott tudományos munkálgodás, történelmi becsét leszámítva, az emberiségre nézve teljesen kárba veszzen.

Az inductio alkalmazása ellen Mill, Cairnes és Láng által fölhozott egyes ellenvetések sem állják ki a bírálatot. A mi mindenek előtt azon régi s már eléggé elhasznált ellenvetést illeti, hogy a nemzetgazda nem alkalmazhatja az inductiót mint a természettudós, mivel nem rendelkezik a kísérlet eszközeivel, mely egyedül képesít a tények pontos megfigyelésére, ez ellenvetés a statisztikának mai fejlettsége mellett már alig vehető számba. E napról napra tökélyesbülő eszköz alkalmazása remélni engedi, hogy a történő kísérletek eredményéről ép oly pontos tudomást szerezzünk, mint a természetbúvár nyer más úton a magáéiról. Hogy pedig a társadalmi téren kísérletek tudatosan történhetnek s történnek is, azt alig hiszszük, hogy komolyan kétségbe vonni lehetne. Vagy mi volt az ötvenes évektől fogva egész a mai napig uralkodó vámpolitikája a legtöbb európai államnak, mint egy nagy kísérlet a szabad kereskedelemmel? Mi más a munkásbiztosítás ügyére vonatkozó törvényjavaslat Németországban, mik az egészségügy javítására czelzó intézkedések minden nagy városban, mi még számtalan ily közhasznú czelok előmozdítására törekvő rendszabály? Kísérletek mind ezek, melyek gyakorlatilag általánosan elfogadott, helyeseknek hitt elvek megvalósítására czeloznak ugyan első sorban, de azért hatásaikban nem kevésbé mérvadó próbakövei magoknak az elvek igazságának.

Egyenesen czelzatos s minden bizonyíték nélkül van odadobva szerzőnek azon állítása, hogy míg a deductiv módszer szerint eljáró következtetéseit aláveti a tapasztalat próbakövének, addig az inductive gondolkodó már bizonyos előítélettel szemeli ki a történelmi és statisztikai adatokat is, hangsúlyozza azt, mi neki megfelel s elhanyagolja azt, mi kedvez nézeteivel ellentétben áll. (10. lap.) Ha ily állítást egészen

általánosan kimondani szabad, az sokkal inkább ráül azon iskolára, melynek Láng is híve. Az inductiv módszernek már principiumával is ellentétben volna ily eljárás s ha csakugyan így járna el valaki, állításai valótlanóságát a legközelebbi kutatás földeriténé. A mi azonban itt csak kivétel, az a deductiv iránynál szabály, hogy tudniillik az írók nemesak elfogúltan, de az illető tárgyról már teljesen megalkotott ítélettel kezdenek a tények gyűjtéséhez. E munkában természetesen előszertettel fordulnak az olyanokhoz, melyeket a priori képzett ítéletök erősítésére vélnek fölhasználni s nagy diadallal említik meg, hogy a tapasztalástól függetlenül jöttek rá oly igazságokra, melyet a gyakorlati élet is bizonyít.

Nehogy azonban egyszerűen viszonzni látszassunk Láng indokolás nélküli támadását a más nézetet vallókkal szemben, pelda gyanánt fölhozhatjuk erre Cairnes bizonyítási eljárását a «munkabér-alap»-ra vonatkozólag. A bér-alapról szóló tant részletesebben először Millnél találjuk földolgozva, ki azt a vállalkozók tőkéjének bizonyos határozott része gyanánt tekintti, melylyel szemben határozott számú munkás áll, úgy, hogy egy munkás átlagos bére az alap elosztásának eredménye a munkások számával. E tannal szemben Thorton behatóan bizonyítá, miszerint a munkabér gyanánt fizetett töke nem állandó összeg, hogy a munkások bére nem függ semmiféle bér-alaptól, hanem igen is az árúk kelendőségének mérvétől, végelemzésben tehát a fogyasztók jólétének kisebb vagy nagyobb fokától. Bizonyítása oly meggyőző erővel hatott, hogy maga Mill is visszavonta előbbi nézetét. A mestere által föl-adott tant Cairnes vette pártfogása alá oly érveléssel, melyet itt föl kell említenünk, az egész irányra jellemző voltánál fogva. Cairnes kifejti, hogy ha a munkabér magassága csakugyan a kelendőségtől függne, akkor azon szoros kapcsolat következtében, mely a kelendőség és a nyers termények mennyisége között fönnáll, a munkások egyenlő száma mellett nagyobb értékű nyers termelésnél magasabb volna a munkabér. E következménynek azonban Cairnes szerint ellentmond azon körülmény, hogy Éjszak-Amerikában, hol az évi nyers termelés értéke ép oly nagy, mint Angliában (140 dollár fejénként), a munkabér magasabb, mint emitt, daczára, hogy alacsonyabbnak kellene lennie, ha a Thorton nézete állana, mint-hogy Amerikában a munkások arányszáma nagyobb.

Csakhogy ez érvelés teljesen tekinteten kívül hagyja a két országban divó fontosabb termelési ágak különböző voltát. Amerika termelvényeinek legnagyobb részét az őstermelők, Angliáét az iparosok állítják elő. Az egyes kereseti ágakban a tőke-befektetés, valamint a termelésre fordítandó munka mértéke szerfölött különböző, úgy, hogy nagyon könnyen meglehet, hogy az egyik államban a munkabér jutaléka ép e körülménynél fogva két vagy csak fél akkora, mint a másikban; de nem valamely határozott munkabér-alap fönnállása következtében, mely, ha valóban léteznék, bizonyosan a tőkegazdag Angliában volna nagyobb s vele egyetemben a munkabér itt magasabb. E példa csak egyike azon számosaknak, melyek bizonyítják, miképen bánnak el a deductiv iskola hívei a tényekkel, midőn a priori föllállított «igazságok»-ból vont következtetéseiket bizonyítani akarják. Ilyennemű eljárást követ egyebiránt Láng is, midőn a tapasztalatra hivatkozva, kockáztatja azon állítást, hogy ha nem rendelkeznenk más eszközzel, mint az inductióval, soha sem volnánk képesek sikert fölmutatni, minthogy nincs s nem is képzelhető e nevet megérdemlő gazdasági igazság, melyet ily úton nyertek volna. (6. lap.)

A határozott s merész állításon kívül Láng e mondását semmi sem bizonyítja. Mi az ellenkezőt számos tényvel tudjuk igazolni. Elég hivatkoznunk minden más fölött Thüinen példájára, ki a gazdasági rendszerek relativitásának törvényét, melynél, tudományos és gyakorlati hatásaira nézve, fontosabb közgazdasági igazságot alig ismerünk — mint saját maga kijelenti, tisztán sok évi tapasztalat s gondos megfigyelés alapján derítette föl. Az összes bank- s biztosításügyi elméletek, a hitelről, a penzről kimutatott helyesebb nézetek, a forgalmi eszközök és kereskedelem egész nemzetgazdasága, sőt a populationistika már Malthus óta csakis megfigyeléseken alapulnak s csak a tapasztalatok számának növekedésével emelkedtek a mai tőkélyre.

Hasonló alapossággal bírnak Lángnak «tapasztalatból meritett» erveihöz a természettudományokból vett példák is, melyeket a deductiv következtetés jogosultságának kimutatására hoz föl. Így midőn azt akarja bizonyítani, hogy az elmélet és realitás közti ellentét a természettudományokban is ép úgy föllálható, mint a deductiv nemzetgazdaságtanban, azt

mondja: «Az a physikai igazság, hogy minden elhajított tárgy egy parabolát ír le, logikai következetességgel folyik a mozgás és nehézkedés törvényeiből s azért még sincsen a valóságban eset rá, hogy az így megfutott út csakugyan azt a vonalat írja le. (8. lap.)

A valóság ebből annyi, hogy elhajított vagy ellökött tárgy a nehézkedés s mozgás törvényeinél fogva csak légüres térben írna le parabolát; azért, ha a mechanicus valamely concret, bizonyos irányban bizonyos erővel eldobott tárgy leírandó útját akarja kiszámítani, a lég ellenállásának, tehát egy állandó és ismert tényezőnek, hatását tekintetbe fogja venni. Hogy mennyire megegyezik ily számítás a valósággal s hogy mily pontos eredményeket lehet ily módon elérni, arról a lőfegyvereknek napról napra javuló szerkezete mindenkit meggyőzhet. A tudomány és a gyakorlat közt tehát itt sincs ellentét, mint sehol, a hol a tudomány nem járszalagon vezetni, hanem alapjában megismerni akarja az életet s abból construálja a maga tanait. Egyébiránt az ellentét valódi lényege a két irány közt nem is ezekben áll, a miket Láng érvelesei feleltünk, hanem abban, mit tekinthetünk oly igazságnak, melyből további következtetéseket vonhatunk. Az inductiv irány a tapasztalat, a pontos megfigyelés és a kísérlet segítségével törekszik igazságait megalkotni, a deductiv módszer az ember általános természetét kívánja kideríteni s ezt teszi okoskodása alapjául. Így Láng szerint (7. lap) a közgazdaság oly emberből indul ki, a ki csupán azt teszi, mi által a lehető legnagyobb vagyont, kényelmet s bőséget reméli elérni. Csakhogy ezen alapját minden további következtetéseknek az élet és tudomány teljesen elégtelennek s lélektanilag nem indokolhatónak bizonyítja. Minél inkább terjednek történeti s ethnographiai ismereteink, annál inkább be kell látnunk, hogy alig vagyunk képesek oly vonást kimutatni az ember lelkületében, melyet az egész emberiségre föltétlenül általánosoknak mondhatnánk. Legjobb esetben tehát oly tétellel operálnánk az emberi természetből folyó általános törvény gyanánt, mi legföljebb egy bizonyos nép bizonyos fejlődési szakában bír általános érvénnyel. Az ily alaplól levezetett törvények pedig ep oly biztosan avulnak el s válnak használhatatlanokká, a mily bizonyos, hogy a népek életében egyik fejlődési stadium

a másikat, a történelem folyamán új világnézetek az előzőt kiszorítják.

Hosszasabban időztünk a nemzetgazdaságtan módszerének fejtegetésénél, mintsem hogy ismertetésünk keretében még azon nézetek megítélésébe is belebocsátkozhatnánk, melyeket Láng egyes közgazdasági kérdésekre vonatkozólag vall. Vannak e nembeli fejtegetései közt igen figyelemre méltók; például az, melyben a külföldön fölvett államadósságoknak hatását az áruforgalomra elemezi, vannak nagyon gyöngök is, mint például a pénzre vonatkozó fejezet. Helytelennek tartjuk még a gazdasági javaknak pusztán az anyagiakra szorítását, az érték-elmélet alapjául pusztán a csereérték fölvételét, főleg pedig a nemzetgazdaságtan egyes kiváló nagy és nehéz kérdéseinek hallgatással mellőzését. Mindezt csak jelzéseül ellenkező véleményünknek; részletes megjegyzéseinket akkorára halasztjuk, midőn szerző műve második kötetében a gyakorlati életre alkalmazva, fogja nézeteit újból kifejteni.

Főntebbiek előadása után a Láng által kifejtett elvekkel szemben, a műnek még csak néhány általános vonását kívánjuk röviden kiemelni. Szerző addigi nemzetgazdasági irodalmunk ellen fölhozza, hogy az teljesen német befolyás alatt áll; még a tudomány elnevezését is a németektől vette át. Ő a nemzetgazdaságtan szó helyett mindenütt a közgazdaság kifejezést használja. Ha ez nem pusztán ellenzékeskedés, a minek nem is akarjuk tekinteni, akkor ismét jellemző vonása a tudomány azon egyoldalú atomistikus magángazdasági fölfogásának, mely az angoloknál, nem csak régebben, hanem még most is oly nagy mértékben uralkodó. A németek tudatosan foglalták bele a tudomány nevébe a «nemzet» szót, jelzéseül azon roppant fontosságnak, mely a gazdasági életben a nemzetet mint ilyet vagy annak külső megjelenését, az államot megilleti. De ha már szerző csakugyan e fölfogás ellenzése következtében tért el az irodalmunkban szokásos megnevezéstől, helyesebb szót is választott volna a közgazdaság kifejezésnél (teszem a német szabadkereskedő iskola példájára a «népgazdaság» szót), mivel amabban a közület, sőt talán a közösség fogalma is befoglaltatik, tehát éppen az, mit szerző az elnevezésből eltávolítani kíván.

Ha már éppen a német irodalomnak nemzetgazdánkra

gyakorolt befolyásáról beszélünk, meg kell említenünk, hogy szerző e befolyást részben túlbecsüli, részben helytelenül itéli meg. Így azon állítása, hogy ezelőtt Stein és Roscher, újabban pedig a kathedersocialisták és socialpolitikuskok után indul a magyar közgazdasági tudomány — tévedésen alapul. Stein sohasem gyakorolt nagyobb hatást a nemzetgazdaság terén még a német irodalomra sem, nem hogy a magyarra, Roscher irányát is szorosán csak egy nevezetesebb magyar író, Kautz, követi, ez is helyenkint erős kritikával s az egész nem-német irodalomra is folytonos figyelemmel. — A socialpolitikuskok és kathedersocialisták elveit terjesztő magyar művet pedig szerény olvasottságunk körében egyet sem ismerünk. Tagadhatatlan azonban, hogy egészben véve Smith Ádám közvetlen iskolájának befolyását, mely hazánkban Széchenyi s Dessewffy korában uralkodó volt, az újabb német rendszerek háttérbe szorították. Csakhogy e körülményt, bár mennyiszor nevezi is Láng a német tudományt az angollal vagy épen a francziával szemben alantabb fokon állónak s elmaradottnak, épen nem tartjuk valami nagy szerencsétlenségnek. A mi Smith közvetlen körének, a nemzetgazdaságtan e nagynevű megalapítójának letűnte óta a tudomány előbbvitelére úgy a módszer javítását, mint a földolgozás körének tágitását s alaposságát illetőleg történt, mind abban a németeknek nagy része van. Az ő érdemök az oknyomozó történeti kutatás megindítása; nekik köszönhetjük a nemzetgazdaság kapcsolatának kimutatását a joggal, sőt újabb időben a természettudományokkal. Határozott öntudatos törekvés bizonyos célra, inkább jellemzi az újabb német nemzetgazdasági iskolát, mint bármely másikat, munkálkodásukat eredetiség, eszmegazdagság, egyetemiesség s bizonyos friss életteljes szellem tünteti ki például az angol tudomány fölött, melyben még oly nagy elme is, mint Mill, alig mutathat föl egyéb eredményt a Smith-féle iskola összhangzó elveinek rendezésénél. Mindezeknél fogva mi sokkal helyesebbnek tartjuk a németek követését, mint az új angol iskola vezérelveinek elfogadását. Ha azonban Láng azt érti a német tudomány alól való emancipálás alatt, mit műve előszavában hangsúlyoz, hogy azon eredményeket, melyekre a tudomány eljut, saját viszonyainkra alkalmazzuk s magunk is minél több, hazai viszonyaink körében eszközölnödő, kutatás alapján a tudományt önállóan tovább

fejtsük : úgy e törekvés teljes rokonszenvünket bírja. Szerzőnk állása, melyben gazdasági érdekeinkkel érintkezni folyton alkalma van, s eddigi működése gyakorlati nemzetgazdaságunk terén, bizonyára lényegesen előmozdithatják a cél elérését, melyet magának kitűzött. Ide járul még az is, hogy Láng jeles előadó és stilista, a bonyolult nemzetgazdasági kérdéseket világosan, élénken tárja az olvasó elébe. Mennyire lesz törekvése eredményes, az csak műve második kötetének megjelenése után lesz megítélhető. A várákozáson kívül, melyet e kötet tudományos becséhez kötni lehet, e résznek mielőbbi megjelenését még az is kívánatossá teszi, hogy gazdasági helyzetünk tisztázására s legközelebbi teendőink átgondolására minden esetre alkalmat fog szolgáltatni.

ECSERI LAJOS.

AGYVELŐ- ÉS LÉLEKTAN.

I.

Az utolsó két évtizedben folytatott boncztani és élettani bűvárlatok különös benyomást tehetnek a távolabb álló szemlélőre. Látja, hogy a legkitünőbb bűvárok egész nagy serege a mondott tudományoknak csak is egy kis fejezetét — az agy alkatát és működését műveli. — Az illető szaktudomány figyelme és dolgozó ereje majdnem kizáróan ebben központosúl. Nincs tudományos műhely, egyetem, mely el nem mérülne az agynak nagy és megoldatlan kérdéseibe. E hatványozott tevékenység oka bizonyára abban rejlik, hogy az emberi szellem mindig vonzódott a meg nem fejtett, rejtélyes kérdések felé. A mit legkevésbé volt képes átérteni és megfejteni az ember, azt minden időben tudvágyának legnagyobb hevével karolta föl.

De ha összehasonlítjuk az e téren nyert eredményeket a reájok fordított munkával, akkor, daczára a nagy, el nem vitatható haladásnak, az elégedetlenség érzete száll meg bennünket. S még kevesebbe fogjuk venni ez eredményeket, ha az ernyedetlen munkásság végczélját tekintjük. Mert e végczél nem más, mint a speculativ psychologia nyújtotta, ki nem elégitő és ingadozó elméleteket exact természettudományi fogalmak által helyettesíteni: a psychologia helyébe az agy physiologiáját tenni. Hogy ez csakugyan az agy körüli bűvárkodásnak végczélja, abból is kitetszik, hogy ez a régi psychologia fogalmait nem csak nem veti el, hanem azokat saját természettudományi kísérleteinek keretébe beveszi; exact bűvárlataiban a psychologok nyelvén beszél; a speculativ lelek-

tannak majdnem minden meghatározását elfogadja; végre a mit a psychologusok a szellemi élet elemének állítanak, a maga részéről is annak tekinti, csakhogy ezek számára az agy alkataban vagy physiologiájában substratumot keres.

A mai agyélettannak e kétfejtű volta nem válik a tudományos és exact előmenetelnek előnyére. A psychológiának helyt nem álló fogalmai nem nyérnek semmiféle megerősítést az agy boncztanában és physiologiájában; az utóbbiak kutatási módszerei és eszközei pedig meg nem közelíthetik a psychologia irrationalis fogalmait. Az emberi szellem e két bűvárlati iránya olyannyira eltér egymástól, hogy azok kiegyenlítéséből vagy összefűzéséből se az egyik, se a másik nem nyerhet semmit, de a kettőből egy jobb harmadik sem támadhat.

Legfeltűnőbben mutatja ezt Gall a maga hóbortos phrenológiájával. Mi sem bizonyíthatja behatóbban ez egybeolvasztási kísérletek hasznavehetetlenségét, mint épen Gallnak légből kapott phrenologiai rendszere. Igaz ugyan, hogy Gall se philosophus, se pedig physiologus; ép oly kevésbé ért a psychológiához, mint nem ért a természettudományokhoz és távolról sem jut eszünkbe, az ő phantastikus phrenologiai tételeit egybe vetni az utolsó években folytatott beható, genialis és valódi tudományos szellemű kutatásokkal az agy alkata és működése körül. De a végeztelben a kettő hasonlít egymáshoz, olyannyira, hogy ezeket amannak folytatásaként vehetjük. Hasonlítanak egymáshoz némely hibás következtetésben, a mint ezt e tanulmány folytatásában lesz alkalmunk kiemelni.

Mielőtt hozzá fognánk Gall (és Spurzheim) tételeinek ismertetéséhez, oly szemrehányástól akarjuk tisztázni Gallt és phrenológiáját, melyet semmiképen meg nem érdemelt. Nem csak Gall kortársai, hanem még mai nap is azt vetették és vetik Gallnak szemére, hogy materialista és hogy phrenológiája materialistikus. Pedig ő maga azt mondja:*) «... Mais si l'on en conclut que l'être voulant et pensant, est le cerveau, ou que le cerveau est l'être pensant et voulant, c'est comme si l'on disait que les muscles sont la faculté de se mouvoir...» Ez elég világos. De ha ő maga nem tiltakoznék is ellenfelei-

*) *Sur les fonctions du cerveau etc.* Paris, 1825. 231. lap.

nek ez állítása ellen, egész rendszere es rendszerének kiinduló pontja bizonyítja, hogy phrenológiájának semmi köze a materialismushoz. Akár a speculációnak legspeculatívabb képviselője dolgozhatta volna ki e rendszert.

Gall phrenologiai rendszerének tudományos becse ki fog tűnni azonnal, ha «kutatásának» módszerét tekintjük. Csodálatos és az akkori időkhöz nem mért naivitással tája elénk tanulmányainak menetét. Már ifjúságában, úgy meséli Gall, föltűnt neki, hogy az egyik társa nagy «emlekező tehetséggel» bírt, egy másik pedig épen nem bírt azzal. Az egyik nagy tehetséget mutatott a rajzoláshoz, a másik a zenéhez, a harmadiknak pedig egyáltalában nem voltak jóra való hajlamai. Még inkább föltűnt Gallnak a hajlamok és tehetségek e különös egyenetlensége oly egyéneknel, a kik különben hasonló körülmények közt születtek és éltek. A «tehetségek és hajlamok» ily föltűnő előfordultának kell bizonyos okának lennie, így vélekedett Gall tovább és észlelte is, hogy az egyiknek koponyája ilyen, a másike olyan formát mutat. Az egyiknél magas, kidomborodó homlokot és kiálló, eleven szemeket észlelt, a másiknál lapos homlokot es domború halántéktájt, a harmadiknál pedig széles kidudorodást hátsó részén a koponyának. Egyszerűnek és egészen tudományosnak látszott Gallnak, hogy a hajlamokat és tehetségeket a koponyának ilyen könnyen hozzáférhető kidomborodásaival összeköttetésbe hozza, vagy azok hiányát ezek hiányára visszavezesse. Természetesen Gall nem úgy vélekedett, hogy a szellemi tehetségek a koponya formájához vannak kötve, hanem a koponya formáját mint az agyvelő formájának mindenben megfelelő másolatát tekintette. Gall gondolatmenete tehát az volt, hogy az ember erkölcsi tulajdonságai és szellemi tehetségei, illetőleg azoknak az életben való nyilatkozása egyenesen az agy szervezetétől függ; az agy minden hajlam, érzés és tehetség szerve; az agy annyi külön szervből áll, a mennyi különböző ilyen hajlam, érzés és tehetség létezik; szóval: az agy sok egymástól elütő szervből, az ember szellemi élete pedig különböző hajlamokból és tehetségekből, mint elemekből, áll es e két rendszer okozati viszonyban van egymással. A mily mértékben az agynak egyik vagy másik része (szerve) inkább van kifejlődve, azon mértékben az e szervvel járó hajlam vagy tehetség is előtérben áll az egyén szellemi habitusában. jellemében. Végre pedig, a kopo-

nya formája nem más, mint az agy felületének külső kifejezése, úgy, hogy amalból emerre lehet következtetni, ezzel pedig az ember hajlamaira és tehetségeire is.

Hogy e rendszer minden tételében hamis és hóbortos, az nem az épen tárgyalt gondolatmenetben rejlik, mert ez elég jó logikai kapcsolatot mutat; a hóbort a kiindulás pontjaiban fekszik. Az egész rendszer tudományos értéktelensége alaptételeinek önkényességében és a «tapasztalat» fogalmának egész banális félreértésében található. Mert mellőzve azt, hogy Gall soha nem iparkodott utána nézni, vajjon a koponya külső formája, annak minden kidomborodása és lapulása csakugyan megfelel-e az agy fölülete ugyanilyen egyenetlenségének, mely vizsgálat Gall idejében nem lett volna valami rendkívüli esemény; figyelmen kívül hagyva azt is, hogy Gall nem állt az agybontoztan akkori fejlődésének magaslatán: azt kell mondanunk, hogy az emberi hajlamok és tehetségek fölállításában kritikátlan tudománytalansággal járt el, mert még azon nagy filozófiai vívmányokat sem ismerte vagy föl nem használta, melyeket fölhasználhatott, melyeket ismerni legelső kötelessége lett volna.

Hiába hivatkozik Gall a tapasztalatra, mert a mit ő tapasztalati ténynek néz és nevez, az nem is lehet tudományos tapasztalásnak tárgya. Se az emlékező tehetség, se a gyermekszeretet vagy a tolvajságra való hajlam vagy az önösség nem lehetnek oly értelemben vett tapasztalati tények, hogy azokat tudományos gondolkodó vizsgálat tárgyává tehetné. A mit Gall a szellemi élet elemének nézett, az mind nagyon is komplikált tünemény, olyannyira komplikált, hogy elemzése nem csak Gall korában, de mind maig tiszta lehetetlenség. Ez áll a rendszer pszichológiai részére. Az anatómiai részre nevezve pedig szinte bámulatos Gall azon fölületessége, melyel az agyvelő felületének minden ki sem mutatott kidomborodását külön szervnek vette. Ebben mutatja, hogy a «szerv» mibenlétét hamisan fogta föl; pedig Gall korában az agy anatómiájával nagyban foglalkoztak már francia szakemberek. Hogy röviden fejezzük ki magunkat: a mit Gall a szellemi élet elemének állított, az nem volt elem, úgy, hogy annak agybeli substratumát oktalanság volt keresni; a mit pedig az agy szervének nézett, az része és nem is elkülöníthető része volt az agynak, nem pedig szerv.

A milyen feltűnőek voltak a phrenológiának kézzel fogható ferdeségei, úgy hogy czáfolata nem újabb időben keletkezett, hanem mindjárt Gall föllépésekor az egész rendszert tönkre is tette, ép oly csodálatos, hogy a mi napjainkban csak kevésbé változott formában ismét föleledt Gallé mintájára a phrenologia, mely különös előszeretettel foglalkozik a rablók-
kal és gyilkosokkal, a kiknek agy-alkatában keresi a büntet-
tekre való hajlamot.

II.

Sokkal inkább megérik a psychologia befolyása Meynert agybonztanán, a ki szintén nem mint anatómiát művelte az anatómiát, hanem psychológiát iparkodott alakítani az agy rostjaiból és sejtjeiből. Meynertet az agy szerkezete csak anynyiban érdekelte, a mennyiben a lélektan metaphysikai fogalmai számára látható és kézzel fogható substratumot vélt benne találni. És ebben utolérhetetlen Meynert genialitása. Bámulatos phantasiával interpretálta az agybonztan azon adatait, melyeket szabad szemmel és górcsővel folytatott kutatásai nyújtottak — és nem nyújtottak. Mert még bámulatosabban tudta betölteni azon réseket, melyek a psychologia követelményei és az anatómia nyújtotta adatok között megmaradtak. Ebben áll tulajdonképen Meynert rendszerének főereje. A psychológiának e megtestesítésében, azon erős illúzió fölkeltésében, hogy a speculativ psychologia teremtette tételeknek az agy szerkezete, a rostoknak és sejteknek elhelyezése megfelel, — ebben rejlik Meynert hatásának főoka. Mert Meynert tulajdonképeni anatómiai kutatásainak eredményeiből vajmi kevés bírt ellenállani a későbbi elfogulatlan vizsgálók támadásainak. Forel és Flechsig rohamai alig hagytak a szép és tetszetős rendszerből egy-egy apró részt épségben.

Ki fog tűnni e boncztani psychológiának nagy hatása, ha a rendszert, bár csak főbb vonásaiban is ismertetjük. Az ilyen czélokra előkészített agyvelő már a szabad szemmel való vizsgálatnak is az agyrostoknak kétféle menetmódját mutatja. Vannak az agykéreg felületétől mint központtól a periphéria (a test felülete) fele haladó rostok, és vannak olyan rostok, melyek a nagy agy két féltekéit egyrészt és az egyes

feltekék minden pontját egymással másrészt összekötik. Ez a boncztoni tény. Meynert messzire tévedező, a tényektől abstraháló képzelő ereje úgy interpretálja az agyrostok e kétféle menetrendszerét, hogy az egyiket a «projectio», a másikat az «associatio» rendszerének nevezi, és e megnevezéshez azon értelmet fűzi, hogy a «projectio» rendszere a kívülről jövő ingert a szellemi élet központjához, az agykéreghez, és megfordítva: a központtól kifelé törekvő ingert a test felületéhez, az izmokba stb. viszi, míg az «associatio» rendszere az agykéreg egyes részeiben támadt processust az agykéreg más részeivel hozza kapcsolatba. Szóval: a szellemi élet azon része, mely az egyént érzékei és izmai által a külvilággal hozza érintkezésbe; az a «projectio» rendszere útján megy végbe; az egyén tulajdonképeni benső szellemi élete, gondolkodása az «associatio» rendszerére van bízva. E tények további magyarázatásában Meynert azt állítja: mint hogy az agyrostok összeköttetésben állanak az agykéreg idegsejtjeivel, kétféle ilyen sejtnek kell léteznie, melyek fekvési irányából a vele kapcsolatba hozandó rostrendszert kitalálhatni. A mely sejtek leg-hosszabb átmérőjökkel függélyesen állanak, azok a «projectio» rendszerével függnek össze; a melyek pedig haránt fekszenek az agykéregben, azok az «associatio» rendszerének végpontjai.

Ha már most tekintetbe vesszük, hogy még eddig legkisebb sejtelmünk sincs arról, hogy tulajdonképen mi az, a mit ideg- vagy agy-ingernek nevezünk, vagy a mit érzésnek vagy képzetnek mondunk; mi az, a mi az idegrostok útján az agysejtekbe jut: akkor elodázhatatlan az a kérdés, hogy mi projectálódik, mi associálódik a nevezett úton? De Meynert tovább megy. Ő az agykéreg egyes idegsejtjeit egy-egy képzetel azonosítja és kiszámítja, hogy az agykéregben előforduló sejtek száma megfelel a legintelligensebb ember képzet-számának, sőt messze túlhaladja azt. És ha már most meggondoljuk, hogy Meynert számítása szerint a két felteke szürke kérgében 612.112,000 olyan képzetet repräsentáló sejt van, és meggondoljuk továbbá, hogy minden képzet associálódhatik minden képzetrel, természetesen csak az associálásra való rostrendszer segítségével, akkor az egyszerű matematikai combinálás útján olyan szörnyűséget sütünk ki, hogy se a koponyában térbelileg el nem fér, se pedig fölfogási képességünk nem bír meg vele.

Ezt csak próbakép tárgyaltuk, a mennyiben legfeltűnőbbben mutatja, hogy hova jut az olyan genialis buvár is, mint Meynert, ha két egymástól mindenben eltérő tudományt, milyen a speculativ psychologia és a legexactabb boncztan, kapcsolatba akar hozni. Mert bizonyos az, hogy a mint meg nem felel az agykéreg idegsejtje a képzetnek, ep úgy meg nem felelhet soha az agy szerkezete azon fogalmi meghatározásoknak, melyek a transcendentalis psychologiának tartalmát képezik és melyek nélkül a psychologia el sem lehet. Exact tudomány pedig, a milyen az agy anatómiája, az ilyen fogalmaknak és meghatározásoknak semmiféle hasznát nem tudja venni. Ha meg is kísérli, akkor olyan egyveleget hoz létre, melyet se az egyik, se a másik tudomány meg nem köszönhet.

III.

Egész más elvekből indul ki és valódi természettudományi szellemtől van áthatva az agy functióinak kinyomozása czeljából folytatott nagyszerű kísérletek azon sora, mely már a mult században Lorry kísérleteivel megindul és Flourens vizsgálataiban (1823) folytatódik. De Flourens maga hosszú időre felbeszakította a tudomány ez ágának további fejlődését. Kísérletei nyomán tudniillik azon következtetésekhez jutott, hogy a nagy agy felületének legnehezebb bántalmái nem járnak se különös érzetekkel, se különös mozgásokkal. Szóval a nagy agy felülete semmiféle kísérleti behatásra nem reagál. Továbbá határozottan állította, hogy a nagy agy féltekeinek szürke felülete térbeli különbséget nem mutat. Bár honnan és bár mennyit vágott el a szürke agykéregből, a hatás ugyanaz maradt, tudniillik az érzés és akarat nyilvánulási képessége kisebb vagy nagyobb mértékben apadt.

E nézet érintetlenül főnnállt egészen 1870-ig, a midőn Fritsch és Hitzig fiatal német tudósok közzetették nagybecsű es korszakot alkotó vizsgálataiknak eredményeit. A nevezet két tudós dolgozataival újra kezdődik az ide vágó vizsgálatoknak és kísérleteknek hosszú és szakadatlan sora, mely becsesebbel és becsesebb eredményekkel járt. A világnak mondhatni minden pontján, hol a természettudományokat művelik, hozzá fogtak a kísérletekhez és segítettek építeni a jövő tudományá-

nak legnagyobb épületén. Németországban Fritsch és Hitzig, Goltz, Gudden, Munk, Angolországban Ferrier, Magyarországon Balogh, Olaszországban Nicati, Luciani, Tamburini és Schiff, Franciaországban Carville és Duret, hogy csak a legkiválóbbakat említsük, hozzájárultak a nagy munkához. Segítségére jött e nagyban művelt kísérleti iránynak az embernél előforduló agybántalmak szélesbedő tapasztalata. Az agyvelő kóros bántalmainak roppant száma összehordatott, úgy hogy e speciális irodalmat ma már alig lehet áttekinteni. Az ide vágó kóros eseteket a legbehatóbban tanulmányozták, összehasonlították, kritizálták, csoportosították, úgy hogy a kísérleti adatok legbecesebb sorát képezik. Mint ez iránynak legnagyobb képviselőit csak Kussmault és Nothnagel emlíjük föl.

E legújabbkori physiológiának és pathológiának legnagyobb érdeme, a miért legnagyobb bizalommal nézhetünk az ilyeneken megkezdett munkálkodás folytatására, hogy ez iskola minden egyes képviselője észleléseiben és következtetéseiben többé-kevésbé valódi objectivitásra és elfogulatlanságra törekedik. Mert itt is azt fogjuk tapasztalni, hogy a természettudós, a mint elhagyja az exact észlelés és nyomozás biztos alapját és a tények természetéből nem folyó magyarázgatásra adja magát, elveszti biztos vezérfonalát és az ellenmondásokból ki nem bontakozhatnak többé.

A következőkben nyújtandó terbeli meghatározások és adatok könnyebb megérthetése czéljából egy schemát alkotunk. Ha a nagy agy feltekeinek felgömb alaku felületen egy pontot választunk, úgy, hogy ez a pont egyszersmind középpontja a felületnek és e pontból egymástól majdnem egyenlő távolságban három radiust húzunk: az egyiket előre és fölfelé, a másodikat függélyesen fölfelé, a harmadikat hátra- és fölfelé, akkor az agy szürke felületét három részre osztottuk, a melynek elő-része a homlokagy, illetőleg annak felületi része a három homloktekerescsel, középső része a közepagy függirányosan fekvő két centrális tekerese, hátsó része pedig a nyakszirtcsontnak megfelelő része, a melyhez még az agy halántekreszét is hozzáadhatjuk. Azon pont tájkát a szürke kérgen, a melyből a három radius kiindult, már régóta ismerik mint a szólás képességének substratumát. A szürke kéreg e részének betegség által való pusztulása (főleg a baloldalon) rendszeren szólási képtelen-

séggel, aphasiával jár. A szürke agykéreg ily módon meghatározott középső részén kezdtek Fritsch és Hitzig kísérleteiket olyképen, hogy a nyakszirtesontnak egy részét elvéve, az agy kergét gyöngé villanyárammal ingerelték. Az agyfelület e részének különböző pontjai különbözőképen reagáltak a villanyos ingerre. Az egyik pont ingerlése a bántalmazott agyfélnek átellenében fekvő első láb-összehúzóásával járt, egy másiké a hátsó lábával, egy harmadik az arcizmok, egy negyedik a nyakizmok összehúzóásával, mindig csak az átellenben fekvő testfél izmait értve. Ha az agy felületének más pontjait ingerelték a kísérletezők, e tüneteményeket nem észlelték. Az elmondott kísérletek ellenőrzése abban állt, hogy az ingerelt agyrészeknek megfelelő részeit más állatoknál elvágták. Ez utóbbi állatoknál az észlelték, hogy az elvágott rész szerint majd a mellső láb, majd a hátsó láb, majd ez vagy amaz izomcsoport felbénült állapotban volt. Az ilyen állatok az illető izmoknak nem tudták kellő hasznukat venni.

Az illető izmok különös állapotának könnyebb megértésére még a következőt kell fölemlíteni. Az agykérgen végbe vitt műtét után nem közönségesen úgy nevezett bénult volt az illető izomcsoport, a mozgatási képesség nem veszett el; hanem az állat nem bírta jól használni az agykérgi központjában bántalmazott végtagját. Járás közben például gyakran nem lépett talpra, hanem lába csúcsára; vagy egyszer kifelé, máskor meg befelé lépett e lábával; ha még olyan kényelmetlen állásba hozták is a végtagot, meg sem mozdult vele és e meg nem szokott és ép körülmények között türehtelen állásból megszabadulni semmiképen nem iparkodott. Ez okból oda is magyarázták ez állapotot, hogy tulajdonképen az illető végtag érzése, illetőleg az izom mozgását kísérő érzés és nem a mozgatás maga szenvedett a kísérlet által. De ezzel ellenmondásban áll a villanyáram ingerének hatása, mely az illető izmok összehúzóását tisztán mutatja.

Az elősorolt kísérletek tehát azt a minden kétségen fölül álló eredményt nyújtották, hogy a különböző végtagok izmai, vagy általában: különböző izomcsoportok az átellenes agyfél szürke kergének más-más, egymástól határozottan elkülöníthető részei által innerváltak. Evvel be volt bizonyítva először, hogy az agyvelő szürke felülete bizonyos ingerekre reagál; másodsor, hogy az agy felülete az agy funkcióra

nézve nem egyenértékű, hanem ellenkezőleg, ennek különböző tájai különböző peripherikus végpontokkal állnak kapcsolatban és ennél fogva különböző reactióval járnak, — tehát körülbelül egy újabb phrenologia, de egész új és tudományos alapra fektetve.

De e kísérletek eredményeinek nem lehetett hasznukat venni az ember pathológiájában, mert csak tengeri nyulakon és kutyákon végbe vitt experimentumokon alapultak, mely állatok agyfelülete egészen eltér az emberétől. Itt segítségre jött Ferrier, ki kísérletei számára majmokat használt, melyeknek agyfelülete megfelel az emberének. Az ilyen költséges vizsgálatokra nincs meg sok helytt a szükséges áldozatkészség. Mert mellőzve, hogy a sikerült kísérletnek is nagy az ára, tekintetbe kell még venni azt, hogy sok állat el sem bírja az experimentumot. Egy részök a műtét alatt, más részök röviddel a bevégzett műtét után, még mielőtt észleles tárgya lehetett, hal el, és csak egy kis rész éli át a műtétet, főleg az agyvelő kisebb-nagyobb részeinek elpusztítását, hetekkel vagy hónapokkal, a mennyi idő szükséges, hogy az észlelt tünetnyeket biztos conclusiókra lehessen használni.

Ferrier kísérletei után lehetett csak világos, hogy a Fritsch és Hitzig-féle pontok mindannyian a közepagyban, a két központi tekeres hosszában fekszenek, mely tekercek az alsóbbrendű állatoknál nincsenek meg.

De Ferrier nem állt meg Fritsch és Hitzig kutatásainak eredményeinél, hanem az egész agyfelületnek térképét igyekezett összeállítani. A mozgási tünetenyekről átment az egyes érzékek localisatiójára az agy kérgében. Megjelezte a látás centralis végpontját, a hallási, szaglási és ízlési centrumokat. Ép úgy azt hitte, hogy meghatározhatja a nemzésre való agybeli centrumot. Ezekben azonban állításai roppantúl túlhaladják a ténybeli bizonyítékokat. Az észlelések kevesek és ezek is hézagosak; több bennök a magyarázgatás, még pedig a nem tárgyilagosa, mint a tényleges tapasztalás. Ez okból nem sikerült Ferriernek előbbre vinni Fritsch és Hitzig kutatásait és a nyert eredményekhez újakat fűzni.

A két utóbb nevezett tudós korszakot alkotó tudományos vívmányai azonban az ember szellemi életének viszonyát az agyhoz még a legtávolabbról sem érintették. A néhány izomcsoportot mozgó agybeli centrumokon túl egyáltalán

nem haladt az agy működéseiről szóló tan. Hogy evvel nincs és nem lehet kimerítve az agy működése, az nyilván való dolog. Nem csak hogy évszázadok óta, habár csak közelebbről meg sem határozható sejtelem következtében szokták kapcsolatba hozni a szellemi élet totalitását az agygyal és működésével; hanem ehhez hozzá járult az évről évre növekedő száma a megfigyelt kóros eseteknek, elmebetegeken észlelt tüneteknek, az agynak ezzel járó megvizsgált kóros változásoknak, mely tapasztalások által mindinkább biztosabbá vált, hogy a haladó tudománynak a tulajdonképi szellemi működésnek vagy annak elemeinek helyét az agyban kell megtalálnia. De éppen ez volt az alapvető kérdés, hogy mi tulajdonképen a szellemi élet eleme. Mert a miket a transcendentalis lélektan elemeknek mondott: érzelem, akarat, ítélő képesség, tudat, öntudat, stb., mind annak az anyagi substratumát az agyban hiába keresik, mert mind az nem elem, hanem nagyon komplikált szellemi functió. Ép úgy azokat sem nézhetjük a szellemi élet elemeinek, a miket Gall olyanoknak mondott. A hazaszeretet, az idealismus, a tolvajságra való hajlam, a genialitás, mindaz nem csak nem lehet eleme a szellemi életnek, hanem minden egyes ilyen elemnek mondott fogalom tulajdonképen az egyén szellemi életének totalitása, egész szellemének mibenléte, a melynek anyagi substratuma nem az agynak ez vagy ama része, hanem az egész agy.

De még az sem járja, hogy a mit képzetnek vagy érzetnek nevezünk, és a mi csakugyan elemnek látszik, az agyvelő elemeibe localisáljuk, vagy azokkal azonosítjuk. Mert a «képzet», az «ézés» már productuma az agy működésének és a mi sajátságos psychologizáló magyarázatásunknak. Még a legkonokabb materialista sem fogja állítani, hogy az agysejt azonos a képzettel vagy az ézéssel; legfőlebb azt fogja mondani, hogy productuma a sejtnak. Nyilvánvaló pedig, hogy az agyvelő működése és a képzet vagy ézés fogalma oly egymástól mindenben elütő két dolog, hogy azonosnak mondani őket csak a gondolatmenetnek egy nagy salto-mortaléjával lehetséges.

Hogy félre ne értessem, csak a következőt akarom közelebbről kifejteni. Nem úgy akarjuk érteni a tárgyalt viszonyt, mintba azt hinnők, hogy szellemi életünk minden mozzanata nem az agy produktuma, hogy az agy mellett vagy fölött meg

egy más metaphysikai instantiát ismernénk. Mert ha volna is ilyen, nem a természettudomány dolga lehetne ezt állítani vagy kutatni. A természettudomány csak a tüneményekkel és ezek lefolyási törvényeivel foglalkozik. Az agy mechanisticus működésének transcendentalis fogalmakra való lefordítása, vagy az anyagnak a szellemibe való átmenetének kutatása, nem tartozik a természettudományokra. Mi csak azt akartuk mondani, hogy a képzet vagy a tudatos érzés speculatív fogalma nem lehet azonos az agysejtek működésének fogalmával. Ha a kettőt azonosítjuk, akkor már a salto-mortálet megtettük, de nem maradtunk a természettudományi gondolatmenet kerekvágásában. Mert az egyik nem lehet más, mint physikai vagy chemiai esemény, a másik pedig a mi okoskodásunk eredménye.

Hogy milyen fontos e megkülönböztetés, az hátralévő megjegyzéseinkből fog kitünni.

IV.

A hol Ferrier elhagyta az egyes érzékek agykéregbeli centrumainak kutatását, ott fölvette azt elfogulatlanabb módszerrel és tárgyilagosabb észleléssel Munk. Munk kísérleteiben először Ferrier, és azután Flourens kutatásainak nyomán járt. Már Flourens észlelte volt, hogy ha egy állatnak agykéregét nagy kiterjedésben elvágta vagy elpusztította, úgy, hogy az agy hátsó részét is megfosztotta szürke kéregtől, az állat megvakult. De Flourens azt nem nézte vakságnak, hanem a tudat mind nagyobb elvesztésének. Ferrier, a mint már érintettük, szinten észlelte, hogy az agy hátsó részének, illetőleg e rész szürke kéregének elpusztítása után az állatok megvakulnak, megsüketülnek, szaglási érzéköket vesztek, az agy hátsó részének különböző helyei szerint, a melyeknek kéregét kísérleti úton eltávolította volt. Munk a látás és hallásra nézve szorosabban határozta meg az agy felületén elterülő centrumokat. Nem lehet föladatunk itt Munk kísérleteit kivételi apróságaikban követni, az észlelt tényekre és az ezekből levont következtetésekre szoritkozunk.

Munk kísérleteinek eredménye a látás és hallás érzékére nézve a következő: Ha a nagy agy egyik feltekéjének hátsó és felső részén a szürke kéreg elpusztított, az illető állat az

operált agyfélnek átellenében fekvő szemén megvakult; ha az agy halántékrészén, tehát hátsó alsó részén vitetett végbe a kísérleti műtét, akkor az operált agyfélnek átellenében való fülné megsüketült az állat; a másik szemmel, illetőleg füllel jól látott, illetőleg hallott az állat. Ha az agykéreg illető részeit mind a két oldalon elvágták, akkor az állat teljesen megvakult vagy megsüketült és az illető érzékek funkciói soha többé helyre nem álltak; míglen, ha csak egy oldalon vitetett végbe e műtét, az általa előidézett csorbitása a látási vagy hallási érzékek rövid idő múlva helyre állt ismét. E vakság és siketség különös voltára, mely mindeddig vitatás tárgyát képezi, még visszatérünk. Itt még ki kell emelni, hogy Munk kísérleteinek folytatásában azon határozott meggyőződéshez jutott, hogy a látás agykérgi centrumának eltávolítása az egyik oldalon mind a két szem reczehártyájának feleében teszi tönkre a látási funkciót olyképen, hogy, ha például a bal agyféltekén történt az operáció, a jobb reczehártya külső fele és a bal reczehártya belső fele nem működik. Szóval a bal agyfél illető részének eltávolításával az állat mind a két szem jobbik felén megvakult. Mellekesen fölemlítjük, hogy e kísérleti eredmény új és hathatós bizonyítékot nyújtott azon sokat vitatott boncztani kérdés eldöntésére, hogy a két látideg teljesen vagy csak részben kereszteződik-e, a mennyiben a kísérlet kimutatta, hogy az egyes látideg egyik részével az egyik, másik részével a másik reczehártyának egy részét képezi. A hallásra nézve a feloldali műtétek nem nyújthattak olyan biztos észlelési eredményeket, miért is rendszeren a hallást illető kísérleteket mindkét agyfélre vitte végbe Munk.

De a látás és hallás elvesztésére nézve azt állította Munk, hogy nem szoros értelemben vett vakságról vagy siketségről van szó. A mint Munk ismételve tárgyalta és magyarázta, az ilyenképen operált állatok látnak és hallanak, de a látottat, és hallottat nem értik. A kutya például a műtét után meg nem ismeri a húsdarabokat. Látja, de nem tudja, hogy hús, eledel; akár milyen éhes, elmegy a legszebb húsdarab mellett és nem kap utána — a míg nem szagolja. Ép úgy nem ismer urára, nem fel az ostortól, mint a műtét előtt, ámbár az útjába rakott akadályok előtt kitér és mindenképen mutatja, hogy lát.

Hasonlóképen volt a hallással. Az állat hallott. Fejét oda fordította a zaj felé, de nem értette, hogy ha hívták, lábát nem

nyújtotta, ha fölszólitották, a mint azt a műtét előtt tenni szokta. Azért Munk a vakság és siketség e különös formáját agykérgi vakságnak és agykérgi siketségnek nevezte el, a mely elnevezéssel ki akarja fejezni, hogy nem az érzék, mint érzék, szenvedett a kísérlet által, hanem az érzéki benyomások értelmi fölfogása. Munk oda magyarázta e különös tüneteményeket, hogy az illető érzékek agykérgi centrumainak eltávolításával az addig elsajátított érzéki benyomások emlékezési képei elpusztítottak, úgy hogy a felnőtt állat olyan volt, mint az egész fiatal, tanulatlan és újból kellett kezdenie a kísérlet következtében elvesztett tudományát.

A tárgyalt magyarázattal Munk is elhagyta a természet-tudomány biztos ösvényét és legalább is fél lábbal a speculatió ingó talajára lépett. Mert hogy az operált kutya az ostort látva, de rá nem ismerve nem fel tőle, az nem annyira világos, hogy kétség ne férne hozzá. Milyen hiszi bebizonyíthatni Munk, hogy a kutya csakugyan lát és csak hozzá nem köti a látott tárgyhoz a szokott értelmet, vagy a mint a psychologia mondaná: a tárgy fogalmát? Munk arra támaszkodik, hogy a kutya az utjába rakott akadályok előtt kitér és belejök nem botlik. De ez állításának ep ellenkezőjét bizonyítja. Ha az operált állat az akadályokat, mint akadályokat, bírja fölfogni és a belebotlás felelmében czélszerűen ki tud térni, miért ne ismerne rá az ostorra, vagy az eledelre? Hiszen az akadály fogalma sem könnyebb az eledelenél! Itt minden esetre hiba van a következtetésben. Továbbá kitünik Munk dolgozataiból, hogy az egyik agyfelen operált kutya a tárgyakat látja, de csak rájök nem ismer, ellenben ha mind a két oldalon az agykéreg meghatározott részei elvétetnek, a kutya teljesen megvakul. Végre pedig: az első esetben a kutya idővel ismét úgy tanul látni, mint látott a kísérleti műtét előtt, az utóbbi esetben vak maradt és soha sem lát többé. Ha csakugyan úgy volna, a mint Munk magyarázza, tudniillik, hogy a látérezek agykérgi centrumának eltávolításával csak «az emlékezés képei» és nem a látás képessége veszett volna el, akkor a kísérleti állat nem vakulhat meg teljesen, ha mind a két centrumot elvágják, és ebben az esetben is megtanulná ismét érteni a látott tárgyakat, valamint megtanulja akkor, ha csak az egyik oldalon viszik végbe a műtétet.

Itt tehát több ellenmondásra akadunk. Látjuk, hogy az agysejteknak azonosítása az «emlékezési kép» metaphysikai

fogalmával, bajjal jár. Egy olyan alapra lépett a természetbűvár, a melyen csak tapogatódzva tud járni és előbbre nem viszi a tudományát. És nem is használt a Munk-féle nézetnek, hogy a pathológia segítségére jöni sietve igyekezett, hogy az embernél előforduló agybántalmak sorából megfelelő észleléseket hoztak föl. Mert régi dolog, hogy a kórtan kíváncsiságban és hiszékenységben túlesz a physiológián, bizonyosan azért is, mert a kórtan tapasztalatai sokkal több jelentésűek, mint a kísérleti észlelések. Ha tehát a kísérleti eredmények magyarázatához is fér kétség, akkor még inkább fér a betegágy mellett szerzett tapasztaláshoz.

Mellőzzük, hogy az észlelt kísérleti tünetmennyeknek olyan magyarázata is lehetséges, a melyet még ma egyáltalában nem ismerünk; csak azt kérdezzük: megvizsgálta-e Munk mindazon magyarázatokat, melyek nekünk is rendelkezésünkre állanak, s vajon ily vizsgálat után jutott-e azon meggyőződéshez, hogy csak az válik be, melyet az imént ismertettünk? Mauthner híres szemész kevésbé erőltetettnek látszó magyarázatot hoz föl. A nélkül, hogy a láttan finomabb részleteinek tárgyalásába bocsátkoznánk, a mely itt nem volna helyén, csak röviden körülírjuk Mauthner eszmemenetét.

Tudvalevő dolog, hogy a reczehártya egyik pontja, a «sárga folt», mely körülbelül központját képezi a reczehártyának, az éles, úgy nevezett direct képet közvetíti. Azon tárgyakat, melyek e pontra esnek, élesen látjuk. A reczehártya többi részével kevésbé élesen látunk és pedig annál kevésbé, minél távolabbra esik a kép a közvetlen látás pontjától, a sárga folttól. Ha tehát, mondja Mauthner, a kísérleti műtét által tönkre megy a látideg azon központi (agykérgi) végkiterjedése, mely a mondott ponttal a reczehártyában kapcsolatos, akkor az állat többé nem lát élesen és azért nem ismer rá a szokott tárgyra.

Hozzá kell tenni még azt is, hogy ha a kísérleti állat az egyoldalú műtét következtében mindkét reczehártyájának correspondáló felével nem lát, tehát például a baloldalon végbe vitt műtét után a két reczehártya jobbik felével, akkor mind azon tárgyak képeit, melyek a szemeknek e vak részeire esnek, nem veszi észre az állat; ellenben jól fogja látni, ha az ellenkező oldalra esnek. Úgy hogy az állat a műtét utáni első időben, változott állapotát nem ismerve, vaknak fog látszani; később pedig, ha gyakori tapasztalás által ismerni tanúlja saját-

ságos baját, úgy fogja irányozni fejét és szemét, hogy a képek a reczehártya ép felére essenek és azt a benyomást fogja tenni a szemlélőre, hogy újra tanult látni vagy a látottra ráismerni.

Kiviláglik ebből, hogy van a Munk-fele pszichologiai magyarázaton kívül még más, kevésbé erőltetett és érthetőbb, tiszta mechanikai magyarázat. És ámbár nem akarjuk állítani, hogy Mauthner magyarázata végképen eldőnti a kérdést, mégis bizonyos az, hogy ez utóbbi inkább felel meg a természettudomány követelményeinek, mint az előbbi.

Maradna tehát az ide vágó észleletek nagy sorából csakis a főtebb említett aphasia tüneténye, mint olyan pszichikai tüneténye az agy működésének, melynek szorosan meghatározott helyét az agykéregben ismerjük. Joggal tekintik a szólási képességet a legkomplikáltabb szellemi functiók egyikének. Az aphasia tehát, mely abban áll, hogy egy egyén, bár jól ismeri a tárgyakat és ezeknek mivoltát és használatát, nem bírja ezeket megnevezni, és ha megnevezni iparkodik, egészen tudatosan meg nem felelő szót használ. Az aphasikus például az órára azt mondja, hogy kés, ámbár hozzá teszi azonnal, hogy nem az és hogy az, a minék a'nevét nem bírja megmondani, az időt mutatja. Meg kell jegyezni, hogy az aphasisban a szólásra való izmok és izomesoportok szabadon mozoghatnak és teljes épségben vannak, és hogy nem a betűk kiejtésében vagy azoknak összefűzésében van a baj, hanem a tárgyak megnevezésében, tehát a szólásra való képesség pszichikai részében.

E tényt illetve azonban Stricker mély tudományossággal és az észlelések szellemes és beható elemzésével kimutatta*), hogy a mit rendszeren «szólási kepzet»-nek neveznek és psychikus tüneténynek néznek, nem egvéb, mint a szó kiejtésére szükséges izommozgások innerválása az agykéreg által. Stricker nézete szerint tehát az agykéreg illető helye és sejtjei nem a megnevezésekre való szavakat tartalmazzák vagy repræsentálják, hanem a kiejtesőkre való izmok központi impulsusát. Az aphasiában pedig éppen ez impulsus vész el és az illető egyének a megnevezendő tárgyak teljes ismeretében nem bírják azt a komplikált mozgást végbe vinni, mely a szó kiejtésére szükséges. Hogy az illető izmok és izomcsoportok azért szabadon mozoghatnak és más működésekre teljesen al-

*) *Studien über die Sprachvorstellungen.*

kalmasak, az a mondott nézettel nem áll ellenmondásban. Az aphasikus csak úgy van a szokott és birtokában volt nyelvvel, mint akárki egy olyan nyelvvel, a melyen nem tud beszélni, tudniillik nincs az idegen szó kiejtésére szükséges «mozgási képzet» birtokában.

Mindabból, a mit tárgyaltunk, kiténik tehát, hogy az agy működéseiről szóló tan, különösen azok localisatiójára nézve, csak a mozgásokra és egy-két érzéki ideg agykérgi végpontjaira nézve nyújtott fölvilágosítást, a mennyiben ki van mutatva kísérleti és kórtani észlelések nyomán, hogy az egyes végtagok, sőt az egyes munkateljesítésre való izomcsoportok térbelileg meghatározott innerváló központokkal bírnak a szürke agykéreg felületén; úgy szintén ismerjük a látás érzekének agykérgbeli végkiterjedését. A hallásra nézve még egész szabatsósággal nincs kimutatva az agykéregbeli központ. És ha a tudomány legközelebb történeti haladását előlegezve, még a többi érzékek centrumait kimutatottaknak vesszük, azt kell mondanunk, hogy a tulajdonképen úgynevezett szellemi élet localisatiójáról az agy felületén csak keveset tudunk. Bizonyos, hogy az érzéki benyomások a szellemi élet legfontosabb elemei; bizonyos az is, hogy a mozgások a szellemi élet kifejezésének elemeit képezik; de a szó szoros értelmében vett szellemi élet ismeretéhez még ezzel nem jutottunk el. Benső szellemi világunk ezerféle bonyolult tüneményei, e tünemények keletkezése, csoportosulása és bámulatos kombinálása, valamint mindennek törvényes lefolyása, szóval az emberi természetnek kimerítő ismerete, melyről Gall azt hitte, hogy az ő rendszerével mindörökre be van fejezve, — az még mai nap is, daczára az ernyedetlen fáradozásoknak, a meg nem szünő búvárkodásnak, ép olyan talány, mint volt bármikor. Egyelőre meg az elemeket sem ismerjük mind, melyeknek összefűződéséből áll az, a mit szellemnek, intelligentiának nevezünk és melynek localisatióját az agy felületén hiába keressük, mert, mint Munk mondja, intelligentia az egész agy kergében van és nem annak egy bizonyos helyén; mert az intelligentia összege és foglalatja az agy egyes működéseinek. Az agykéregnek minden bántalma megkárosítja a szellemet és annál nagyobb mérvben károsítja, minél nagyobb kiterjedésű az agy szürke felületének bántalma.

L Á T O G A T Á S.

Rajz.

Biz azt az öreg János a világerért sem adta volna ki kezéből se a komornának, se a kis inasnak. Ha öröm, hadd vigye ő.

— Level, méltóságos grófné, — jelentette odabenn a kis barna nappaliban, s minthogy régi bizodalmas cselédje volt a háznak, azt is hozzá merté tenni, hogy: Párisból jön, a méltóságos gróftól.

A mint az öreg komornyik megállt az ajtó szőnyeg-függönye előtt, asszonya, Koltay grófné, nem intette közelebb, hanem fölesillanó szemekkel s elakadt lélegzettel kelt föl helyéről s elibe sietett a levélnek. Mintha fiát fogadta volna, a kitől érkezett. Egész arca ragyogott a meglepetés örömétől. Pedig rend szerint nyugodt volt, messze túl a hirtelen indulatok játékaikainak korán. Rég elvesztette az ifjúság szépségét, de látszott rajta, hogy nem sokat törődik e veszteséggel. Kevés örömet okozott neki, míg megvult, s még kevesebb bánatot, mikor, mintegy észrevétlenül, elszökött. Helyét nyugodt méltóság és gyöngéd szeretet foglalták el, mindegyik egy kissé divatja múlt öltözetben. Amaz halántékain a vékony szürke hajtekercesek közt, emez meg a szemeknek mély és szelíd tekintetében, nem idegesen czikázó sugaraiban. Ezek a nyájas kék szemek hevültek föl most, a mint a tálczáról átvette a levelet s egy kis ideig fölbontatlanul tartotta újjai közt. Mintha kedves fiának, az egyetlennek, a deréknek, a boldogtalannak kezét fogta volna, mely ezt a levelet írta. Mosolygott maga elé, egy kissé méla, szomorgós, de végtelenül szeretetteljes mosolylyal, ama mosolyok egyikével, melyeket megsejt, meg-

érez, meglát, a kit illetnek, habár országok és tengerek válaszáék is el tőle; megerzi, ha a sír mélységéből vagy a mennynek magasságából hat is el hozzá.

Az anyai szeretet mosolya volt. Olyan anyáé, kinek szívében csak egyetlen édes érzés élt, egy szép remény, számtalan bús emlék társaságában. A mi örömet élete nyújtott, mind fiában találta. Rideg családi életében úgy jelent meg ez a gyermek, mint a kövek közül kúszó virág. Ő maga egész életében, anyátlan kis korától fogva csupán a kötelesség ösvényét járta s ezen az úton csak azóta talált virágokat, mióta Aladárt ölelhetette. Ápolta, szerette, remegett érte, csak neki élt. Jónak és igaznak nevelte: egyetlen rossz gondolat ne jusson szívébe s egyetlen hamis szóra ne nyiljek ajaka. Ő maga állott példái előtt: a jóság és igazság példáiul. Nyájas szóval, edes csókkal oktatta s boldogságában csak neha napján emlékeztette egy önkénytelenül feltörő sóhaj, felszökő könny, hogy mennyivel keservesebb volt az ő iskolája. Atyja parancsára lépett oltár elé. A szó, melyet akkor mondott, míg viaszgyertyák égtek előtte s az orgona mély hangja zúgta be a templomot, az a szó nem volt egészen igaz . . . nem, egyáltalában nem volt igaz. Senki sem tudta a föld színén, hogy hazudott, két embernek hazudott egyszerre: annak, a kit nem szeretett és annak, a kit szeretett. Azt hitte, leimádkozza, levezekli. Megpróbálta, nem lehetett. Oh mennyit, mennyit szenvedett addig a szörnyű őszi estig! A koltai vén kastély vas-ajtait rázta a süvöltő szél, az ablakokat verte az ólmos eső, a szobák kísértetes homálya nem engedett a gyertyavilágnak. A szegény asszony egyedül volt; férjéről azt sem tudta, melyik szeretőjénél jár. Reszketve roskadt térdeplőjére és szeretett volna meghalni. Egész éjjel ott zokogott és kegyelemért könyörgött az igazságnak örök kútfejéhez. Lázban lüktető szívével fogadást tett, hogy az életben többé egyetlen egy hamis szó nem hagyja el ajakát: igaz lesz mind halálig. Az elhagyatott lelek fohásza a vihar üvöltésén keresztül fölhatott az égbe. Köves útján kihajtott a drága szál virág.

A grófné háladatos volt és babonás. Megtartotta fogadását, felös vigyázattal előbb, azután régi szokás gyanánt. A világtól, a csevegő, tréfálkozó, hazudozó, világtól természetesen mind messzebb távolodott. Férje halála után csupán családjának legközelebbi rokonaival találkozott, kik olykor-

olykor inkább kíváncsiságból, miut vonzalomból kerestek föl. Hallgatagsága unalmas volt, őszintesége meg, bármennyire elvette is élet gyöngéd tapintata, nem ritkán kellemetlen. Így aztán végül nagyon kis köre maradt. De mit neki a társaság gúnyos mosolya, melylyel az igazmondó asszonyt emlegetik, mikor szívét áldott béke lakja; mit a visszavonult élet egyhangúsága, mikor annyi boldogtalannak, szegény árvának, sinlődő betegnek áldása töltötte be: a jótékonytság ezernyi változatú örömei. És mindenek előtt fia, Aladár. Soha sem erezte egyedül magát, soha sem bántotta a világ gúnyos közönye. E jó, szerető fiú mindent és mindenkit pótolta neki; oh hogy ő nem volt képes mindenévé lenni! Viszonyuk egyszerű, gyöngéd, nemes emlékekben elég gazdag egy életre. A grófné mindig ez emlékekkel foglalkozik s a helyett, hogy elvesztenek rá varázsukat, hogy megszokná a képeket, melyeket fölideznek, mindig szorosabb köteléknek érzi fiához. Gyakran merülnek föl lelkében az idők, mikor egymásra voltak szorulva s az élet hideg levegőjében ép úgy, ép oly közel simúltak egymáshoz, mint a hogy hajdan ágyában keblére szoritva a nyugtalankodó gyermeket, egymáshoz bújva, egymás által bátorodva, nem érezven a nagy kastély ürességét, nem látván az átsuhanó rémeket, nem hallván a vihar zúgását, csöndesen elszunnyadtak. Hányszor jutnak eszébe a napok, melyekben fiának szüksége volt rá: a gyermek tehetetlensége, a betegágy kínjai, a szeretetlen apa szigora, az első leczkék fejtörő nehézsége s az első csalódás szívszakító gyötrelme! Hányszor azután azok a napok, melyekben ő szorult reá: az egyedüllet, a kétségbeesés, melyekben távol tartotta tőle a rossz gondolatokat, a ballépes csábító bosszúját! Az anyaszív ép oly boldognak érzi magát a szeretet által, melylyel ölelik, mint az által, melylyel ő halmozza el szerettét. Így voltak a grófné és fia egymásnak őrző, védő, mentő angyala.

Ez volt az asszony, ki a kis barna nappaliban fia levelet kezében tartá. Örült minden levelnek, de egy kissé félt is mindegyiktől. Bizott az Istenben, ki nagy megpróbáltatásai között mindig mellette volt; de egészen nem tudta legyőzni babonás remegését. Aladárt egy szívbeli csalódás kergette külföldre. Épen akkor, mikor már ki kellett volna lépnie az életbe, a szív és elme minden adományaival gazdagon. Keresnie az emberek hasznát s megnyernie elismerését, munkálnia

a haza javát s kivívnia koszorúját — oh mennyire hitt e szegény anya fiának hívatásában, mily büszke volt reá! És épen akkor találta szíven a sors nyíla s kergette ismeretlenbe, mint a vérző szarvast. Szeretett; anyja tudta, hogy a leány, a kit választott, nem méltó reá; de végre kénytelen volt meghajolni fia szenvedélyének kitartó ereje előtt. Talán csalódott is; hisz lehet, hogy senkit sem tartana méltónak Aladárhoz. Elfogultság és féltékenység vezették ítéletét. De nem: az anyai szem élessége. Jegyesek lettek. Ki volt tűzve az esküvő napja. Ekkor lépett közbe egy gazdagabb úri s a leány hozzája fordult. Aladár elutazott. Egyedül akart menni, hogy tisztába jöhessen magával s a diadalt, melyet szíven és sorsán nyerni fog, egészen a maga jóvoltából vivja ki. Oh teremjeteik szívére gyógyító füvet idegen földek; oh bocsáss sugarat lelkébe idegen ég napja; oh lopjatok új mosolyt szeméibe ismeretlen mezők virágai!

De hisz már gyógyúl. Mindig azt írja, hogy gyógyúl; de még nem, hogy: meggyógyúlt. Istenem, mint remeg a levél anyja kezében; mint kergetik egymást arcán remény és felelem, aggodás és bizodalom! És mintha egy komor sejtés kerülne felül, csak vár még egy keveset s hol a levélre, hol meg az égre tekint.

Végre feltörte s egy pillanat alatt tudott mindent. Ott állott előtte megengesztelhetetlenül, gyászos, fekete betükben a való. Talán nem is olvasta a levelet. Hisz mindnyájan voltunk így jó és rossz hírek postáival, melyeket valamely titkos erzek által megértettünk a kibontott papírból a nélkül, hogy a betüket láttuk volna. Lelkünk olvasott. A grófné szeméi nem futhatták át oly gyorsan az írást, mint a mily hirtelenséggel fölsikoltott:

— Mennybéli atyám! Gyermekem!

Halántékához kapott s egy székre roskadt. A mint kezével önkénytelenül támaszt keresett a megingott világban s görcsösen az asztal szélébe fogózott, lerántotta a terítőt, a könyveket s a csöngetyüt. Ez messze gurult a padlón s szakadozott, tompa, recsegő, elhaló csengése úgy hangzott, mintha haldoklóra csenditenének. Ez a csengés s a szegény asszonynak egyre halkuló, hörgő jajszava töltötte be a szobát.

A zajra megjelent a komorna s ijedten szalaút asszonyához.

— Uram, teremtöm, méltóságos grófné . . .

Ápolta, élesztette, melengette azzal az igaz ragaszkodással, melyet a Koltaynéhez hasonló elvonult, de nemes lelkek szoros környezetökben rendszeren föl tudnak ébreszteni. A jó leány ijedtében, fájdalmas meglepetésében szinte elvesztette a fejét, míg végre a grófné fölvetette szemeit. Könny és vérerek borították el őket s mégis mintha kihalt volna az élet belőlök, oly homályosan tekintettek magok elé. Vékony arczát halálos sápadtság borította el s halántékaira kékes foltok telepedtek. Egyik keze aláhullott, a másikat a komorna tartotta a magáiban. Egy szó, egy fohász s talán egy gondolat nélkül, merev mozdulatlanságban, hosszú ideig ült székén.

— Asszonyom . . . csókolom kezeit . . . ne ijesztszen meg bennünket . . . talán elfutnék . . .

De nem merte magára hagyni. Szorongásában már egyáltalán nem tudta, mihez kezdjen: sirjon-e vagy segítségért szaladjon; vajon melyik lenne hasznosabb?

Szerencsére nyílt az ajtó s János, ki mit sem tudott a történetekről, bizodalmas harsány hangján vendégeket jelentett:

— Méltóságos Ladányi Géza báró és a báróné várakoznak a szalonban.

A megrémült komorna integetett a kezével, hogy haligasson az Istenért . . . távozzék . . . nem, nem.

De mintha csoda történt volna, a hogy a vendégek neve megütötte a félig eszméletlen grófné fülét, élénk pirosság ömlött el vértelen arczát s egy mély, nehéz, erőszakos lélegzettel egyszerre urává lett testének, lelkének. Kezével összeszorította homlokát, csöndesen fölemelkedett s egy kissé megfogózva, halk hangon megszólalt:

— El akarom őket fogadni, Klára . . . Köszönöm, édes Klára . . . el kell fogadnom. Azonnal ott leszek.

Mindjárt készen lesz, mindjárt. Csak járni és gondolkodni próbál; hátha nem is tud. Egy pár ingadozó lépést tesz előre; végig törli arczát zsebkendőjével s egy utolsó, visszatarthatatlan fuldoklást fojt bele és megszorítja komornája kezét. Csak térdeplője fölött a megfeszítettre vet még egy pillantást, csak ahhoz küld még föl egy sohajt s . . . belép a szalonba.

— Isten hozott, Alice . . . már visszatértetek a nászút-

ról? Milyen viruló szímben vagy . . . csupa merő boldogság. Köszöntelek.

— Nagyon szíves vagy, édes Anna néném.

— És ön Ladányi? Hogy van ön? Nemde, minő kérdés ez egy hat hetes férjhez?

— Oh grófné, kezeit csókolom . . . ez a kérdés olyan elpusztíthatatlan szokás, hogy azt hiszem, még a paradicsomban is tudakozódni fogunk egymás hogyléteiről.

— Ah maga kegyeletlen! Hát semmi szent uincs már előtte? — feddette az asszonyka férjet, ki nagyon meg volt válaszával elegedve s titokban mosolygott neki.

Ladányi bárót elczes embernek tartották mindazok, a kik meg nála is együgyűbbek voltak; igen sokan. Így az élez egyik büszkeségévé lett, ha nem is a legelsővé. Mert hiúságai közt a fő helyet divatossága foglalta el. Egészen elegans ember volt. Hosszú kabátja, egymásra hajló nyakkendője, világos téglaszín keztyűje mind a mának divata: tegnap még nevetőség, holnap már nevetség, de ma irigylett, utánzott példánykep. Még üres fekete szemei is, úgy tetszik, mintha csak azért lennének ilyen feketék, mert most az a divat. E szemek beszéde is csak a divat: báméskodás minden újra, kaczerkodás minden újjal. Egészben igen-igen jelentektelen ember; de tizenkét esztendeje már, hogy a leányos anyáknál divatban van. Nagy vagyona most lelkendező hajsza, majd finom fufang célpontja, melyeknek emléken a már diadalmas Alice jóízűket nevetet s talán nevet is.

Ő is tetőtől talpig, szempillájától szíve fenekéig divatos asszony. Szép és fiatal. Ha az ifjúság a szívnek érintetlen, tiszta, nemes érzéseiben áll, akkor inkább szép, mint fiatal. Van benne egy kis kaczertség és sok elegancia. Mindene csupa selyem: finom, halavány arczán s nagy kék szemeiben van valami a selyem csillogó hidegességéből, gyors beszédében s egy kissé száraz hangjában a selyem zizegéséből. Előkelő, sima, illatos, ragyogó, hideg. Olyan asszony, a ki kétségbe ejtheti az ést, mert nem hihet neki, s elbizottá teheti a korlátoltságot, mely hittel tekint reá. Férje valóban elbizott volt.

Hárman ültek a kis szalonban, melynek sem komoly, sötét vörös kárpitjaihoz, sem jó régi képeihez, nemes idomú vázáihoz nem igen illett a két vendég kaczer alakja. Voltaképp csak az özvegy grófné volt otthon. Pedig az Isten tudja, hogy ő is

hol volt. Minden esetre messze, igen messze innen. Beszelgetés közben hangja azzal a csodálatos érzettel csengett, melyet a nagy, visszafajtott izgalmak forralnak. Ezzel az izzó hanggal szeretett volna odakiáltani szomszédjára :

— Rossz vagy, leányom. Nem elég hogy fiamat halálra sebezted, hanem még el is jöttél gyönyörködni megaláztatásunkon. Minek jöttél el? Az ifjúság elürasztott virágaival; de már rossz vagy, leányom, rossz vagy.

De hozzá szokott a hallgatáshoz. Nem mond egy igaztalan szót, de olyat sem, melylyel e hívalkodó szívtelenségnek föltárná gyözedelmét az ő boldogtalan szíveik fölött. Inkább nászútjokról kérdezősködött :

— Egyenesen Rómából jöttök? Oh az én régi vágyam, régi álmom! Valósággal álom volt csak; mikor fölébredtem, kénytelen voltam könyveimmel érni be. Boldogok lehettek, Alice.

— Nagyon boldogok vagyunk, Anna néném. A merre csak jártunk, úgy éreztük, mintha mindenki csak minket irigyelt volna. A sétálók a corson, az imádkozók a Péter-templomban; még a Vatikánban is.

— No a Vatikánban különösen — vette föl a szót a báró, — mert ott tudvalevőleg nem élnek mézes heteket. Legfőképp ott irigyelhettek bennünket.

— Mindig a régi, javíthatatlan! — korholta újra ferjét az asszonyka. Megtestesült cynismus. Legalább mostanában illenek letennie róla, míg első látogatásainkat teszszük, s jobb oldaláról mutatnia be magát.

— Legjobb oldalamról, ízlésemről, úgysis ön mutat be, edesem. És ez a bemutatás bizonyára olyan előnyös, hogy ellensúlyozná ketamnyi hibámat.

Alice egy unott mosolylyal válaszolt férje kopott bókjaira s e mosolyt oly semmibe vette, hogy ott feledte arcán akkor is, mikor tekintetével már újra Koltaynéhoz fordult.

— Azután volt-e időtök meg is tekinteni valamit? — kérdé a grófné. — Valamit azok közül, a miknek a kedvéért mi oda álmodjuk magunkat a Tiberis partjára?

— Oh hogyne, kedves Anna néném. Mit gondolsz?

— És mi mindent láttatok?

— Mi mindent? . . . Tudod, Gézát leginkább a politika érdekli. Voltunk is egyszer a kamara ülésén s megnéztük a

királyi palotát. Engem meg természetesen inkább a művészet vonz s végesvéig készültünk a sixtini kápolnába, de . . .

— Elkéstünk vele s kimaradt programunkból, — fejezte be Géza báró. — Nos nem tesz semmit. Hogy komolyan szóljak, a világ minden városában az összbenyomás, az egésznek képe a fő. A részletek, az aprólékosságok, holmi képek s más effélék úgyis elvesznek, feledésbe mennek. Hanem az összbenyomás, az egészen más! A romok, a templomok, a hullámzó tömegek, a Vatikán . . . a templomok . . . a sok rom, a történet és művészet . . . szóval az összbenyomás. Az a fő.

— És tett a báróra csakugyan benyomást ez az összbenyomás?

— Oh grófné, én azt tartom, elvem és tapasztalásom az, hogy az utazás olyan, mintha kénytelen lenne mássá lenni az ember. Napjaink közé furakodik, ketté szakítja életünket s az összbenyomás, melyet nyújt, új korszakot alapít benne. De minderről meg fog győződni maga a grófné, ha Aladár barátom visszatér. Úgy hallom, hosszabb útra indult? A kaszinóban pláne Indiát emlegetik . . .

— Szó sincs róla. Mielőtt elfoglalná helyét a táblán, egy kissé körül akar nézni még egyszer. Ennyi az egész.

A szegény, zaklatott asszony kissé sietősebben beszélt; de csak ennyi volt az egész.

A báróné lesütött szemekkel, de mintegy szempilláin keresztül kémlelözve, kérdé tőle:

— Régen kaptál tudósítást tőle?

— Ép ebben a perczen érkezett levele.

— És?

— Végtelenül boldoggá tesz minden sora.

Alice mosolygott és megfogta a grófné kezét.

— A legszeretőbb, legjobb anya te vagy a világon. Remélem, semmi sem búsít már. Oh bár úgy lenne! Nem neheztelsz-e rám, ha meg merem kérdezni, mit ír, hogyan érzi magát?

— Ah, — szisszent föl a grófné s minden vére agyába tolúlt. De egyetlen pillanat alatt legyőzte fölindulását. Nem szabad, nem szabad még. Csak egy pár rövid perczig! Meghal bele . . . de nem szabad. Neki kell győzni, az igazságnak kell győzni. Az igazságnak? De hiszen az ő nyomoruk, haláluk, elkárkozásuk az igazság s ez amannak a diadala.

Remegett az ajka, reszkettek kezei, szive neki vadúlva vert s a vér lüktetett fejében; de mindezt képes volt eltitkolni s egy ideig legalább, megtartani a szilárd nyugalom kifejezését. Nem lehet nem lehet. Az Isten látja lelkét, meg kell szegnie fogadását. Nem magáért; oh micsoda ő Isten és emberek és önmaga előtt! De fiáért harszol, küzködik, elesik . . . mindent ő érte. A legszörnyűbb anyai fájdalom gyötrötte szívét s az anyai boldogságot hazudta. Hazudott! Először amaz iszonyú őszi éjtszaka óta. Oh hiszen ő maga százszor meg tudna alázkodni . . . Egész életem az volt, csupa megalázkodás, — atyám előtt, férjem előtt, férjem kedvesei előtt, kegyetlen sorsom előtt! De fiamat, az én egyetlen fiamat, a ki már van vagy nincs, nem alázom meg a te hiú és gonosz szíved előtt! Nem . . . nem . . . nem és nekem meg fog bocsátani érte az Isten, mert nagyon szenvedek.

Erei kidagadtak s szemhéjai kivörösödtek, a mint dult, rángatózó vonásait nyugalomra erőszakolta. Hangja el-elrekedt, mint az elfojtott zokogásnál, s volt ereje, meggondolása, képessége köhécselni, hogy ezzel palástolja fölindulását.

Alice keztyűjének újjait húzogatta s szinte lázas figyelemmel leste szavait.

— Ah, mennyire boldog vagyok, — dadogta a boldogtalan. — Semmi, de semmi panaszom ellene és sorsom ellen. Végkép kimenekült a bűvös körből, mely fogva tartotta . . . végkép. Minden napja tanulság és élvezet, minden sora tréfa és öröm . . . tréfa és öröm.

Kezeit tördelte, a mint tovább beszelt:

— Most élvezi először igazán az életet. Szalonból szalonba, estélyből estélybe hívják . . . mindenütt ismerős, mindenhova járatos. Írja is, hogy a mi világunkból szinte elfeledt mindent . . . kivéve kötelességét és engemet. Leír egy estélyt is a miniszterelnöknél . . . egy fényes estélyt . . . minő különbség! . . . Az asszonyok is . . . egy ifjú comtesse . . .

Boldog Isten, gondolatai már kezdenek zavarodni. Csak meg egy pillanatig erősítsd, támogasd őt.

Megjö mentsége, melyből új erőt, új bátorságot merit. A szép asszony selyem-hangjának zizegése:

— Ah ah! Mily szép! . . . Mennyi fontos összeköttetés! . . . Mi váratlan öröm! . . . Te tudni fogod, édes Anna

néném, hogy én különösen el vagyok ragadtatva . . . E szerint mindenkire jobb így.

De száraz hangja egyre fojtottabb, egyre idegesebb, mozdulatai nyugtalanabbak, mosolya erőtetettebb. Világos szemei elvesztik a hiúság önrzeties felsőségét s helyét valami szórakozott révedezés foglalja el. Arcza változtatja színeit s egyik keztyűjének már két újja le van húzva.

Alice tudta jól, hogy a grófné valamikor élénken ellemezte fia viszonyát vele, bár utóbb belenyugodott. De a lány lelke nem vetközte le soha haragját ellene az egykori sérelemért, hogy őt nem tartotta fiához méltónak. Visszaadta ugyan a sértést, mikor Aladárt megcsalta, de még ezzel nem csillapodott le. Bizonyára nem jött volna ma ide, nem hozta volna el írgylett férjét, fitogatott boldogságát, ha folyton nem táplálja még a haragot, bosszút szívében. Nem jött volna, ha azt nem hiszi, hogy elfojtott panaszokat, titkolt szemrehányást, rejtegetett könnyeket talál. Ezeket akarta élvezni. Elbizakodása a ház szenvedésében csak a gondviselést látta volna, mely az ő hiúságának parányi sérelmét egy anyaszív boldogtalanságával egyenlíti ki.

De csalódott. A szegény asszony szorongatott szívét megacélozta az anyai büszkeség. Kitarította, leroskadás nélkül, a megpróbáltatás nehéz óráját. Alice nem elégíthette ki bosszuját, nem gyönyörködhetett diadalában. Mind nyugtalanabb, szórakozottabb, idegesebb lett; végre annyira megfedkezett magáról, hogy mellsokra rózsájának leveleit tépte.

— Ah mennyire örülök! . . . Mily rendkívüli változás! Szinte hihetetlen . . . de annál kellemesebb . . . mindenestre igen kellemes . . . Pedig . . .

Már ajkán volt a durva megfedkezés, mikor keztyűje elszakadt. Egy megvető pillantást vetett férjére és fölkelt.

— Isten veled, Isten veled.

Legyőzve, megalázva távozott.

De a boldogtalan asszony, ki így áldozott életének első hazugságával atyja, a másodikkal fia büszkeségének, még abban a nyomban leroskadt s lázas kézzel rángatta a csöngetyűt.

— Málházatok, málházatok, — suttogta a berohant cselédeknek. Ma este indulunk Párisba . . . Emeljetez föl . . . fektessetek le . . . Egy táviró lapot! . . . Jaj nekem.

Lenyugtatták.

Az öreg János, málházás közben, a barna nappali szőnyegén megtalálta a levelet, melyet egy órával ezelőtt oly nagy örömmel vitt be. Asszonyának jó és rossz napjaiban hű cselédje volt. Elolvasta.

Egy reszkető kéz bizonytalan vonásából ezeket értette :

«Drága, imádott anyám! Egy kis baleset ért, de ne ijedj meg. Semmi baj sincs már. Fegyvert próbálgattam s véletlenül elsült a kezemben. Megsebesültem; de már túl vagyok a veszedelmen. Lásd, magam írok. Megbocsáthatod-e vigyázatlanságomat, egyetlen, szent édes anyám? Egy hete mindig felőled álmodom. Soha, soha nem leszek ily vigyázatlan többé. Oh anyám, azt hiszem . . . most már meggyógyulok. Aladár.»

BEÜTHY ZSOLT.

A V A D Á S Z.

Magas erdő szélén kis ház a vadászé,
Hajnali hűs harmat födelét megeste,
Sövény kerítését, sövény kapuját is.
Odáig kíséri hajnali harmatban,
Kapuig a vadászt jámbor felesége.
«Búsit bizony engem ez a mái hajsza! . . .
Az urunk rossz lélek, nem ismer az Istent,
Embernek hogy is vón' becsülete nála?
Kerüli is minden, dögvészeset se' jobban.
S ma éjjel az álmom! . . . félek, igen félek.»
Arczáig lehajol, csitítja az asszonyt,
Csitítja szelíden a vadász hű társát,
Nyájas szeme, szava, keze-szorítása.
«Légy csendesen, édes, csalóka az álom,
Vond ki a szivedből félelem tövisét.
Rossz az urunk? jól van, mig urunk, szolgálom,
Egyszer teelünk csak a kenyerén itt ki.
Terj vissza, a kis lány talán fel is ébredt;
Megjövök napestig, ha elebb nem, meglásd.»
Föl sem itta a nap az egek harmatját;
Fölveri a bükköst éktelen nagy lárma;
Ebcsaholás, kúrtszó alkonyatig eltart.
Éktelen lármanak csekély foganatja!
«Mit ér a vadászat ronda cseléd haddal?
Fele részeg, nem lát, vaktába nyilaz szét,
Fele gyáva, búvik vén agyaras vadtól,
Látja, félre tekint, ha ráverik, elfut.
Te vagy az emberem, vadász, egyedül te!

A mi vadunk esett, kezdetől esett mind.
Légy ma este azért asztali vendégem,
Asztalomnál rég ült becsületes vendég.»

Szomorodva hallja a vadász a hívást.
«Nagy becsület, uram, kicsi rá az érdem.
Nem vagyok én való úri lakomára,
Otthon az én helyem, engedj haza mennem.»

Megnézi a várur, majd átveri szemmel.
«Hogy válogat, lássa! . . . neked se' vagyok jó?
Nem elég hogy hívlak? parancsolatot vársz?»

Indúl a cseléd nép vén túrkövi várba,
Indúl a cseléddel a túrkövi várur,
Kénytelen, kelletlen a vadász is vélek.
Van lakoma úri, a nagy asztal görnyed;
Hangos nagy teremben csak konganak ketten,
A vár ura mellett a vadász, e vendég.
«Micsoda ételek? micsoda gyalázat?
Gaz, a ki kotyvasztja, ki hordja, az is gaz!
Nem magamért mondom, én iszom s a bor jó,
De lám a vadásznak nincs egy jó falatja.»

«Nem ételen múlik, nincs is hiba abban,
Tövisen ülök én, haza várnak engem.»

«Hadd várjanak, mennykőt! nem a világ egy ej,
Mulató kedvem van, nosza igyál, van mit.»

«Beteg a gyermekem, kis ölbeli lányka,
Feleségem, az sem tudja mire vélni.»

«Úgy? félted az asszonyt? de bolond vagy, hekás,
Nem lopja el ember, ha ő nem akarja;
Ha akar, leszökik vastag, erős lánczról.
Lásd, itt ez a vén vár, bástyája temérdek,
Százával ül benne csatlós, hadi népem,
Őrzi kemény fegyver, lándsa, nyilak, kópja, —
És megszökött mégis, a ki volt, az én nóm! . . .
Hejh, de meg is öltem magát, szeretőjét,
Valamennyit, ki csak bujtatta, segélte,
Kiraboltam, ki csak jót tett vele egykor! . . .
Poharat no, igyál . . . Ozt' olesó az asszony,
Csapatostul jöttek, keltette magát mind,
Ráuntam, kivertem, veszszén ki fajostul! . . .
Tölts szaporán, igyunk, s peregjen a koczka!»

Elképed a vadász, kárhozat, a mit hall.
 «Soh' se' járt kezemben, aranyom sincs hozzá,
 Ideje már mennem, köszönet a jóért.»

«Van nekem, csak nyerd el, penész eszi úgy is,
 A kitől én nyertem, penész eszi azt is.»

Upszolásra, így úgy, de pereg a koczka.
 Garmadára gyül fel az arany előtte,
 Szerencse nyomában a kedve is megjön,
 Felejtí, hogy otthon neje, kicsi lánya.

«Burokba' születél, látott ilyet ember?
 Most játszik először, s már az övé pénzem.
 Ne siess még, igyunk. Hallsza csak, jó tréfa.
 Hadd menjek el én most házadhoz ez órán,
 Feleséged hite állja-é a próbát?
 Mert nem hiszek abban; csak tréfa, s ha még is,
 Aranyim díjában csókját te ne sajnáld.»

Felforr a vadásznak szive nagy haragja.
 «Gyalázatos beszéd, gyalázatos magad,
 Itt van az aranyod, szemed közé vágom.»
 «Héjh, szolga, a ki vagy!» . . . szalad öt hat is be,
 «Fejfel a bástyáról! . . . még se', a börtönbe,
 A legfeketébbe s ide majd a kulcsát.
 Jó éjtszakát vadász, háznépedet bizd rám,
 Hadd lám, milyen fekvés esik nyoszolyádon?»

Éjféltre eléri a vadásznak házát.
 «Jó estét, jó estét, vadász felesége!
 Székkel se' kínálsz meg? vendéget úgy illik.»
 Szótlánul oda tol egy széket az asszony.
 «Egy másikat is még, arra magad ülj le,
 Hadd csevegjünk ketten szerelem szavával;
 Jer közelebb hozzám, nézzek a szemedbe.»
 «Csevegni időm nincs, édes uram' várom,
 Estebédje eddig harmadszor is elhült.»
 «Soh'se várd, nem jöhet, tán máskor, idővel.
 Nézd a sok aranyat, nyerte, neked küldi,
 Hozatalért, hinném, nem is oly sok egy csók.»
 «Kárhozat az a pénz . . . ő aranyat nem küld,
 Irgalmazz, ne ölj meg, édes uram hol van?»
 «Jó, igazat szólok. Váramba' ma este
 Vendégemül láttam, s arczúl csapott engem! . . .

Börtönbe dobattam, a legfeketébbe,
 Nézd, itt van a kulcsa, kezedbe lesz nyomban,
 Ha kiváltod tőlem szerelemmel, csókkal.»
 «Istentelen, távozz, ha haza jön, véged,
 Istenem, ne hagyj el, megöl a rémület!»
 «Az arany se' kell hát? a kulcs se' kell? Töröm
 Megjárja a szived, szómra ha nem hajlasz,
 Nyomorúlt lesz, árva, kicsi lányod aztán.»

Tör se' bizony jobban, úgy járta szivét meg
 A szó hegye; alvó kicsinyéhez rogy le.

«Szivem szerelmének
 Gyenge szép hajtása!
 Hogy hagyjalak téged
 Itten árvaságra? . . .
 Mégis itt kell hagynom
 Téged árvaságra! . . .
 Jó légy kicsi lányom,
 Ne busítsd apádat.
 Bús lesz, szegény, úgy is
 Ha nem talál engem,
 Ha megtalál engem
 Vérbe fagyba fekve.
 Vérbe fagyba lelhet,
 Soha fertelembe . . .
 Jó légy, kicsi lányom,
 Áldjon meg az Isten!» . . .

Hallja jajongását az anyai bűnnek,
 Borzadoz, hogy hallja a türkövi várúr.
 «Ne zokogj, ne jajongj, vadász felesége!
 Nem kell a szerelmed, nem kell nekem ágyad.
 Im halld meg a szómat, eskü gyanánt vedd bár:
 Tulajdon kezemmel megnyitom a börtönt,
 Mire hajnalodik, itthon van a férjed.»

Hiven állt szavának a türkövi várúr.
 Tulajdon kezével megnyitá a börtönt,
 Kérhette a szolgál, nem adta, a kulcsát.
 «Gyere ki no vadász, feleséged otthon . . .»
 Ketté vágta a szót a vadásznak kése,
 Borzalom, mily gyorsan járta meg a mellét.
 «Véremet gyalázó, pokolra való gaz! . . .

Azt a gyalázatost majd utánad küldöm.»
 Így veri még szóval, a kit keze megvert.
 Fogná is a szolgál, de melyiket fogja?
 Itt merőn a vadász, ott az ura tántorg.
 «Engem fogj, ne azt bánts!» — szinte lerogyott már,
 «Az örök Istenre, kinek keze megvert,
 Esküszöm im, vadász, a halál torkában,
 Ártatlan a te nőd, a napfény se' tisztább.»
 Elállott e szava, nem áll el a vére,
 Hajnalra megcsendül a lelkek harangja.
 Átkozták elegen, ritka, a ki szánja,
 S könyörög lelkéért szegény nyomorútnak.

Reggelre se' jött meg, várhatta a nője,
 Délre sem a vadász, várhatta a kis lány.
 Szombat estig várták, hasztalanul, nem jött.
 Sápadt az erdő, dér csapta a lombját,
 Múlt az idő, ősz lett, — se' hire, se' hamva.
 Bús, hallgatag éjjel, míg a kicsiny alszik,
 Bús, csüggeteg gyászban leborúl az asszony,
 Úgy könyörög, térden, nem a mint tanulta,
 A mint szive adja ajakára a szót.
 «Ki bujdosik messze, nyomában a törvény,
 Éh, szomjuság gyötri, kerüli az álom,
 Vadon erdő háza, kemény föld az ágya, —
 Szegény földönfutót, én Istenem, szánd meg!
 S mi nagyobb gyötrelem, gyógyítsd meg a lelkét,
 Ám égeti a vér, melyet keze ontott.
 Nem a szándék gonosz, indulatja volt vak.
 Szánd meg, igaz bíró, ne tekintsd a vétkét,
 Csak nagy sanyargását, igaz töredelmét.
 Özvegynék a férjet, árvának az atyját
 Add vissza, oh árvák és özvegyek atyja!»

OLASZ FORRÁSOK MAGYARORSZÁGRÓL. *)

A gazdag olasz könyv- és levéltáraknak Magyarországra vonatkozó okirataiból ismét érdekes gyűjtemény jelent meg. Első részét a modenai állami levéltár igazgatója Toncard Caesar, másodikát pedig Mircse János rendezte sajtó alá: amaz II. Ulászló, ez Mátyás király idejéből való iratokat tartalmaz. Értékre nézve többre kell becsülnünk a modenai gyűjteményt, a mely különben sokkal terjedelmesebb is annál, melyet Mircse bocsátott közzé. Míg ebben számos, a szövegben is megjelölt hézagra akadunk, amaz, úgy látszik, teljes. Az adatok becset illetőleg is fölötte áll az első rész a másodiknak, mert ebben többnyire ismert földrajzi általánosságok vannak csak elmondva.

Toncard gyűjteménye nyolcz levélből áll, melyeket Dainerius Tamás, «a modenai physicusok legkisebbike» intézett kegyes urához, estei Hercules, ferrarai fejedelemhez. Az 1500-dik év telén jött Magyarországra, s innen mint a fejedelem egy követének jegyzője köteles volt urának jelentéseket küldeni. El is járt tisztében becsülettel, és tudósításai éles megfigyelő képességről, mély tudományosságról tesznek bizonyosságot.

Első levelében, mely 1501 február 25-dikéről kelt, az utazás lefolyását beszéli el. A követet, a kinek kíséretébe volt beosztva, nagyon szívesen fogadta a király. A mint Villachon, Marburgon, Stájerországon és Vasmegyén keresztül Veszprémhez értek, II. Ulászló egy fényes papi küldöttsége jött eléjük, a

---

*) *Descrizione dell' Ungheria nei secoli XV. et XVI.* Edita nell' occasione del congresso geografico internazionale a Venezia. Budapest, 1881.

mely az idegeneket az uralkodó nevében üdvözölte. A király bocsánatot kert, hogy csak Veszprémnél fogadhatta az előkelő vendégeket, de ő azt hitte, hogy a követ Bécsen keresztül fog Magyarországra érkezni. (Eleinte ugyanis ezt tervezték az olasz urak, de később megváltoztatták e szándékokat, s a rövidebb úton jöttek hazánkba.)

Veszprémtől fogva az ország költségén utazott a ferrarai követség, melyet Székes-Féhérvárott nagy pompával fogadtak. Néhány napi itt-tartózkodás után körülbelül száz magyar nemes kíséretében keltek útra. Tárnok környékén jött elejök a velencei követ, a ki akkor már egy esztendeje székel volt Budán. A fővárostól négy mérföldnyire a veszprémi püspökkel találkozott az olasz küldöttség; itt is ékes szónoklatokkal köszöntették egymást a vendégek és vendéglátók. Végre egy mérföldnyire az útazás czéljától maga a király jött a ferrarai herceg követe elé; vele volt fivéréen Zsigmond herczegen kívül az esztergomi érsek is, továbbá «annyi báró, hogy szinte csudálatos volt» («che era uno stupore»). Lehetett a királylyal vagy 2000 lovas, a mi azt bizonyítja, hogy a Hercules fejedelemmel való jó viszonyt nagyon fontosnak tartotta. II. Ulászló barátságosan üdvözölte a püspök-követet, ez rája apostoli áldását adta, s ezután tovább haladtak Buda felé.

A második levélben Dainerius Tamás szól Magyarországi földrajzi fekvéséről, beosztásáról, határaitól stb. Mindjárt a bevezetésben bocsánatot kér urától, hogy adatai tán nem mindenben elég pontosak; menti magát azzal, hogy azok az írók a kik hazánkról szoltak, nagyon eltérnek egymástól, hogy az ország határai s a kerületek terjedelme egyre változik, hogy a helynevek mind elütnek a régiektől; főképen pedig azt hozza föl nyomós indokúl, hogy magok a bennlakók is alig tudnak e dolgokról többet, mint a külföld, «mivel műveletlenek s az ilyenekre nem figyelnek» («per la rudita loro et per non advertire a tal cosse»).

Leírásának alapjáúl a Ptolomeus *Cosmographia*-ját veszi, s mindjárt elején kiigazítja Alfonz castiliai király földrajzi szelesség- és hosszúság-jelző táblázatainak egyik adatát, mely szerint Buda Viliobona helyén volna építve. A magyar tudósok addig azt hitték, hogy a fővárosnak a régi Curta-val van meg egyező fekvése; ennek földrajzi hosszúsága Ptolomeus szerint 42° volt. Az olasz természettudós, a ki úgy látszik túlszerény

volt, midőn magát *physicorum Mutinensium* minimusnak nevezte, kiigazította ezt a tévedést, a mennyiben sikerült megállapítania, hogy Buda földrajzi hosszúsága $47^{\circ}40'$. Ebből és sok más adatból, melyeknek felsorolása itt hosszadalmas volna, arra a meggyőződésre jutott Dainerius, hogy a Ptolomeus-féle *Curta* nem egyéb mint a régi *Aquicum*, vagy helyesebben *Aquincum*. «Következik mindebből», szól a modenai tudós, «hogy Pest, a mely város szemben van Budával, a Dunán innen terül el, abban a tartományban, melynek lakóit Ptolomeus *methanasta* jászoknak nevezi, nem pedig Németországban, a hol akkor lenne, ha Buda csakugyan *Curta* helyén épült volna.»

Itt említi a levelíró azt az okot is, a mely miatt a ferrarai herczeg követet küldött Magyarországra. «Leírom a birodalom határait, mindenütt a Dunára vonatkoztatva azokat, a mi nagyjelentőségű arra a célra nézve, a melynek eléréseért e vállalatot megkezdtém: hogy tudniillik kimutassam, hol támadhatják meg egymást a magyarok és törökök legkönnyebben. A Duna ugyanis nagy erőssége ez országnak, annyira, hogy hallottam sok embertől, hogy a törökök ezt szokták mondogatni: A magyaroknak egy jó kapitányuk és két jó alvezérök van: a Duna, meg a Dráva és a Száva! Bizonyos vagyok benne, hogy ez ország már régen szét volna darabolva, ha e folyóvizek nem vednék.»

Ez érdekes kitérés után Dainerius *Esztergom*ról szól, mely szerinte ott fekszik, hol Ptolomeus *Carpis* városát említi. Áttér *Pozsony*ra és megemlíti a *Vág* folyót, melyet Ptolomeus *Therachan*nak mondott, s melyet akkor a magyarok *Vohognak* neveztek, szól *Nandaralba*-ról (*Nándorfejérvár*). Beszél aztán az ország határáról s itt különösen kiemeli a «*Moravo*» (*March*) folyót, ezt jegyezve meg róla: «Bizonyos, hogy e folyón *Csehország*ból a *Dunába* lehet hajózni; ezt azért említem, hogy lássa *Herczegséged*, mily könnyen szövetkezhetnének a *csehek* és *magyarok* amaz *expeditió*ra, bár eddig nem is mozdultak; azt hiszem, csak a király személye bírhatná őket rá, hogy mozogjanak.» (Nyilvánvaló, hogy itt egy a törökök ellen tervezett hadjáratról van szó.)

A továbbiakban beszél a székelyekről is, a kik az egész országban a legjobb lovakat tenyésztik; Erdelyről általában csak annyit mond, hogy legnagyobb részt *nemetek* lakják. Az egész birodalom szerinte két részre oszlik: *Hunga-*

ria-ra és Schiavonia-ra (Szlávországra); amaz a Duna és Dráva közt, ez a Dráva és Száva közt terül el.

Bosznia és Bulgária rövid leírása után azzal zárja levelét Dainerius, hogy immár tudhatja belőle a herceg, hol érintkeznek a magyar és török birtokok, s e szerint hol volna legezelszerűbb a támadás. E hat nagy quart-oldalra terjedő ismeretetés után rövid tizenöt soros levél következik, melyhez az aldunai részeknek egy primitív térképe van csatolva.

A gyűjtemény legbecsesebb részét, mely e címet viseli: *La festa del Corpus Domini a Buda*, teljes fordításban közlöm. Egy úrnapi ünnepet ír benne le Dainerius, és bár nem említi, hogy ilyenek nálunk divatban voltak-e, sőt megjegyzi, hogy maga a ferrarai követ rendezte ezt is: valószínű, hogy gyakrabban voltak Budán ily játékok. Íme a levél:

«Úrnapiján a szövetség létrejöttének örömeire főtisztelendő előljárom saját lakása előtt, a mely a nagy templom temetőjén túl van, abban az időben, a mikor az úr szent testét visszahozták az említett egyházba, a királytól és óriási néptömegtől kísértetve: látványosságot vagy inkább előadást rendezett, melynek ez volt a tárgya:

Azt képzelte (úgy hallom különben, ez igaz is), hogy van valami jóslat, mely szerint a mahomedán vallás akkor megy tönkre, ha összeomlik Mahomet koporsója. Most azt mondják, hogy beleütött az Isten haragja és romba is döntötte az időben, a mikor spanyolországi katolikus fejedelmek elfoglalták Granadát.

Már most építettek lakásunk előtt egy házikót; az volt a Mahomet mecsetje; benne volt az ő koporsója is, a mely a levegőben függött. E koporsó körül térdeltek a szultán, sok basa és más törökök is. *) A mikor ő felsége a processióval odaért a mondott helyre, a magasból villám módjára csapódott le egy tüzsugár, odaért a koporsóhoz, a melyet most lángok vettek körül, úgy hogy rövid idő múlva ez is s az ott levő törökök is nagyrészt elégték. A mi megmaradt, s el nem éghetett, azt a köröskörül óriás tömegben tolongó magyarok, mint a dühös ebek, úgy rohanták meg; ez tuskóval verte a a törököt, az kövel dobálta, ez kezével, az fogával tépte szét, úgy hogy mecseiből, koporsóból és törökből nem maradt akkora darab sem, mint a tenyerem. Szinte hihetetlen és nagyon

*) Itt természetesen holmi kitömött bábokat kell érteni.

élvezetes dolog volt látni, hogy törtek rájuk, mintha csak nagy boszút álltak volna.

Ezután egy emelvényre, a melyet nagyon szépen földszítetttek, kilépett egy ember, a ki körülbelül úgy volt öltöztetve, mint a sibillákat szokták, s ez aztán hallgatást intve, nagyon könnyedén elmondott néhány latin szót, a melyekben a jelen lévő király személyére czélozva, az említett jóslatot beszélte el.

Volt ezenkívül a piac közepén egy szép kút is, melyből egész nap, egész éjjel a legjobb bor bugyogott. Bár adta volna Isten, hogy lett volna az ünnepi persely körül is annyi ember, a hány e bor mellett tolongott. Ki sajtárból, ki fazékból, ki a kalapjából itta, ki meg egyenesen bele csurgatta a szájába: s az volt a boldog, a ki többet ihatott, mint a másik. Egyebet sem látott az ember pohárnál meg csöbörnél; taszigálták, lökdösték, földre vetették egymást az emberek. Sohase volt nagyobb-szerű ünnep. Úton-útfélen részegek heverték, hanyattfekve a földön, mint a Krisztus sírjának őrei, sokat pedig kezénél, lábánál jól megfogva, kellett lakására vinni. Bámulatos volt az a jó kedv, mely egész nap uralkodott.

A czivakodást még növelte az is, hogy a mi ablakainkból ott, a hol legsűrűbb volt a néptömeg, kappanokat, galambokat és csemegét dobáltak le. Annyian kapkodták, hogy száz darabra tépték szét a sok baromfit: egészhez egy sem jutott.

Ennyi legyen elég ez ünnepről.

Kelt Budán Magyarországon 1501. aug. 8-dikán.»

Az ötödik levélben Dainerius a tatárokat írja le, de nem mond róluk semmit, a mi eléggé ismeretes ne volna. Azért csak a levél bevezetését említem, a hol a tudós olasz arról értesíti fejedelmét, hogy a Duna az 1502-ik év január 11-dikén annyira befagyott, hogy gyalog, lovon sőt még kocsin is át lehet rajta kelni, s hogy e miatt a magyar urak nagyon félnek a törökök eshetőlegesen támadásaitól.

Érdekesebb ennél a hatodik levél, a melyben három ritka csillagászati eszközzel van szó; maga II. Ulászló küldte azokat a ferrarai követnek, s alig lehet benne kételkedni, hogy e rendkívüli tárgyakat, melyeket a magok idejében tán páratlanok voltak, Mátyás király készíttette. Az egyik nagy ezüst astrolabium, a csillagok magasságát mérő készülék volt, melyet a király helyenként bearanyoztatott. Dainerius alig tud betelni a szerkesztetmagasztalásával; töviről-hegyire elmondja, mi minden

volt rajta, a mit más ilyenmü készüléken nem láthatni, mifele számításokat lehetett vele tenni, az ég hányféle fölosztása volt rajta jelezve stb. A másik tárgy szelencze-alakú ezüst óra, a melyet a modenai természettudós addig szintén nem látott volt. Az óra külső lapján meg lehetett nézni a hold, a nap milyen állásban vannak, egymáshoz viszonyítva, továbbá vajon holdtölte vagy holdfogyatkozás lesz-e? Ha kinyitotta az ember a szelenczét, ott látta sok város és ország nevét; volt benn egy lemez is, a melyet két fogas kerék segítségével úgy lehetett igazítani, hogy megmutatta, milyen földrajzi fekvése van annak a helynek, a melyen állott az ember. Az órát kétféleképen lehetett leolvasni: úgy is, hogy délelőtt és délután újra kezdték az órákat számítani, a mint most is tesszük, vagy pedig úgy, a mint Olaszországban mainapság is divatban van néhol: egytől egész huszonnégyig olvasva. A harmadik tárgy ezüsttel, arannyal kirakott homokóra volt.

Dainerius olyan elevenen írta le e dolgokat, hogy a fejedelem, a ki úgy látszik, szintén szeretett ilyesmikkel foglalkozni, rögtön megkérte, szerezzen neki a leirtakhoz hasonló készülékeket. A levél, mely e kérelmet tartalmazza, szintén föl van véve a gyűjteménybe. A tudós olasz válasza e fölszólításra a sorozat legutolsó levelét teszi; csak azt kell kiemelnünk belőle, hogy Dainerius szerint Budán akkor csak egy ember élt, a ki azokat a tárgyakat elkészíthette volna, de ez annyira túl volt halmozva munkával, hogy nagyon soká kellett volna várakoztatnia az újan érkező megrendelőket. Említ azonban egy budai németet, a ki szintén igen ügyes dolgokat készített, s a kinek csillagászati eszközei nagyon gyorsan keltek.

Ennyit a füzet első feléről. A második három részből áll, a melyek e címekkel vannak ellátva: *Magyarország leírása, Erdély és Türedékek Erdélyről.*

A legelső rész a Biblioteca Marciana egy XVI. századbeli codexéből van kivéve, s egy Mátyás király udvarában járt velenzei követ följegyzéseit tartalmazza. Közlöm belőle a következőket:

«Ez ország bárói és nemesei általában harcziasak, mert folyton gyakorolják magokat a hadviselésben; nagyon szeretnek zsákmányolni, s ha nem tehetik ellenség földjén, megteszik egymás birtokán is, úgy hogy a fegyverforgatástól soha el nem szoknak. E bárók és nemesek kötelesek, ha a királynak szük-

sege van rájuk vagy fölszólítja őket, az ország határán belül saját költségökön szolgálni a koronát, annyi katonával, a hány alájuk van rendelve; ha nem engedelmeskednek, hazaárulók s elvesztik birtokukat s életüket. Ha a király az ország határain kívül való harcra hívja őket, köteles nekik havonként 3—4 aranyat fizetni, epen úgy, mint az idegeneknek. E rendszabálynál fogva mind e főurak nagy kíséretet tartanak, mert szükségök van rá, hogy teljesíthessék a hadi szolgálatot. Ezért s mert nagy költségekbe is verik magokat s mivel már természetök-nél fogva is pazarok, a legnagyobb részök szegény. A jövedelemből nem futja a sok kiadás és a szükség gyakran ráviszi őket, hogy lopjanak. S mivel általában el vannak adósodva, egyik a másiknak szolgálja.

A birodalmat németek is lakják, a kik szívesen dolgoznak s általában iparral foglalkoznak. Ezeket tarthatni az ország nagyobb része birtokosainak, mert a magyarban kevés az iparkodás: olyan nép, mely szeret bőségben élni s egyébbel nem törődik. De a németek mindenféleiben buzgólkodnak: kereskednek, művelnek arany-, ezüst-, réz- és ólombányákat, s ezzel, nemkülönben sok mással is oda vitték a dolgot, hogy az ország javainak legnagyobb részét ők bírják. Van néhány fallal kerített, erős városuk, lakásaik igen jók, úgy hogy azt lehet mondani: más vidék nem is érdemel említést, csak az olyan, a melyet németek lagnak. Saját iparkodásuk-szerzte javaikon kívül részesülnek másokban is: kapnak tisztséget, hivatalt . . .»

Már e sorokból is kitűnik, hogy a velencei követ sok tekintetben nem volt kellően tájékozva hazánk felől; még inkább mutatja ezt, a mit például a kúnokról ír. Szerinte ezek a Tamerlán khánnal Magyarországra jött s aztán itt letelepedett tatárok utódai. Mondja azt is, hogy a birodalom egy tartományát tisztán francziául beszélő nép lakja: ő abban a nézetben van hogy ezeknek elődeit Nagy-Károly telepítette hazánkba, mikor ezt elfoglalta! A cigányokról és philisteusokról (zingari e filistei) azt beszéli, hogy bebarangolják a világot, kereskedve, csalva és lopva.

Dicséri a termőföldet, de megjegyzi, hogy annak nagy része parlagon hever, mert nincs a ki művelje. Az erdélyieket magasztalja, és különösen a székelyt és a szászt mondja derek fajnak. Elsorolja a magyarországi erődöket és megemlékszik

egy «schiavoniai» bánról, a kit «pani Jano»-nak hívnak, s a kinek több vára is van. A folyók leírásával véget ér a gyűjtemény e része.

A *Transilvania* című rész a velencei állami levéltár *Miscellanea* osztályából való. Az erdélyi s néhány magyarországi bányákról van benne szó; száraz statisztikai adatok, melyeknek azonban geologusaink hasznát vehetnék. A fejezet végén *Origine de Popoli* címmel hazánk akkori lakóiról találunk néhány, nagyrészt hamis adatot, a melyek közül talán nem lesz érdektelen, ha néhányat ide igtatok:

A legelső, a kik ez országba jöttek lakni, szászok voltak. A székelyek (Ciculi) Scythiából jöttek s tulajdonképen a régi hunnok utódai; de inkább szeretik a székely nevet, mert nagyon tetszik nekik, hogy a scytháktól származtak. (Úgy látszik, a szerző a «Ciculi» és «scythi» nevek közt etymologiai rokonságot vélt fölfedezni.) — A «Valachia» név Flaccus római nemes nevétől származik, a ki védte az oláhokat a dákok ellen. Flacciából később Valachia lett. — Transylvaniát némelyek sette Castri-nak (Siebenbürgen), mások Zipserlantnak is hívják. — A Tisza a Kárpátokból ered; innen ered a Visztula folyó is — stb. stb.

A *Fragmento intorno la Transilvania* című utolsó részben az akkori idők hadviselési módjára nézve találunk néhány érdekes jegyzetet. El van mondva bennök, hogy mennyi zsoldot kaptak az erdélyi katonák, hogy a gyulafehérvári püspökség kétszáz lovast tartozott fölszerelni és fizetni s végül, hogy a székelyek adót nem fizetnek, hanem csak király-választáskor, a király menyegzőjén s királyfi születésekor adtak egy-egy tulkot. Háború esetén — ezt mondja a forrás — 90000 fegyverest könnyen síkra tudott állítani a nemzet. A gyűjteménynek e része tartalmazhatta a legbecsesebb adatokat, s azért kétszeresen kell sajnálnunk, hogy csak ötven soros töredék maradt belőle.

ÉRTESITŐ.

A kik kétszer halnak meg. Regény négy kötetben. Írta Jokai Mor. 1881.

Könnyű Jókai jellemző tehetségének fogvatkozásait és végleteit elméletileg kimutatni, de nehéz jobb regényeiben nem gyönyörködni.

Kétségtelen: Jókai nem nagy emberismerő; hőseinek psychologiája gyakran ép oly kalandos, mint külső élete. A leggyökeresebb lélektani fejlődések nála meglepő gyorsasággal folynak le, hisz személyeinek nincs mélyebb lelki fondjuk s csak annyiban vannak jellemelve, a mennyiben a regény folyása azt megkívánja; önálló életök a regényen kívül nincsen. Csak addig léteznek, míg a regényt lapozgatjuk. Nem igen gondolunk arra, a mi Dickens vagy Thackeray jobb regényeinél gyakran eszünkbe ötlik: hogy az egyik vagy másik alakkal az utcán találkozunk. Jókainál, a mint elolvassuk az utolsó lapon a «Vége» szót, olyan érzés fog el, mintha valóban vége volna, mintha itt a személyek élete fonala is egészen megszakadna.

Olyan léghajó-útazásfélék a Jókai regényei; valamint a léghajónál az utazók mennél kevesebb podgyászt visznek magokkal, úgy Jókai személyei is mennél kevesebb lelki balasttal vannak ellátva. A podgyász megakaszthatná a léghajó könnyű röptét, a gazdag lelki élet pedig gátolhatná a cselekvény gyors, érdekesítő leperdülését. Megtörténik azonban az ily előrevigyázat mellett is, hogy alig nélkülözhető tárgyakat ki kell dobni a léghajóból, — vagy a jellemet megfosztani egy-egy vonásától — csak hogy gyorsabban előre haladhassunk.

Ehhez még Jókainak egy más sajátsága járul: oly színben látja hőseit, mint akár egy tizenhat éves kisasszony az ő huszárhadnagyát. Mindenre valók, mert mindenhez tudnak, csak lélektanilag igaz életet folytatni nem. A tudományos akadémiában ép

úgy kitesznek magokért, mint a circusban. Ép oly kitünő rendőri kének, mint tánczosok; esetleg ritkítják párjokat mint stratégiák is, meg mint művészek is. Mindent megsejtenek, és ép akkor mondják ki, midőn legkevésbé várjuk; minden eshetőségre el vannak készítelve, s meglepő hidegvérrel oldanak meg minden csomót.

Nem kevésbé csodálatos, mint e regényhősök sokoldalú volta, az, a mi mind ez alakokat megteremti és kiszínezi: Jókai phantáziája. Ez valóban igen érdekes monographia tárgya lehetne. Rendkívül erős és fényes, de nem hű. A külvilág tárgyai különös változáson mennek át rajta: Jókai elperzseli, desorganisálja őket. Olyan a phantáziája, mint a nagy olvasztó kemenceze Kőrmöczbányán, melyben minden fém bizonyos idő múlva fehér lángra gyúlván, megömlik s vakító fényvel szemünket szúrja. Látványnak megkapó, de a fémet már nem ismerjük meg benne, mert eredeti alakját és színét elveszítette.

Még inkább növeli phantáziájának e desorganisáló hatását az érdekesítésre törekvés. Jókai a költői hűség rovására is bizonyos meglepő hatást szeret kelteni. A földolgozandó anyag azonban nem mindig alkalmas erre; ekkor képzelete elragadja a szerzőt, mint Mazeppa lova urát, ki Victor Hugó költeményében az eget forgó márványlemeznek nézi. Jókai ilyenkor átidomítja mintáját, úgy præparálja, hogy elveszítse színét, alakját, más, lényegileg idegen, elemet csúsztat bele, csakhogy érdekes fordulatra, piquans vagy humoros részletre tegyen szert.

A tárgyak eszményi megvilágítása Jókainál nem olyan, mint a vén Rembrandt híres aranyos tonusokkal vegyült clair obscure-je, mely az arczokat különös fénybe mártja, csakhogy jellemző vonásaikat jobban kiemelje; Jókai megvilágítása az opera zöldes bengáli tüze, mely kápráztató, mesés színben tünteti elénk az idomokat és gyönyörködteti szemünket, de a nélkül, hogy a körülragyogott tárgyak lényeges tulajdonságait jobban kiemelné. Regényeiben buja tropikus földön járunk, a hol lépten nyomon óriás levelű banánok hajlongnak felénk selyem legyezőikkel és exotikus csodavirágok sarjadnak föl, kábító illattal, mesés pompában: de nem a nap érlelte őket, hanem Jókai túlhevített phantáziája.

Aesthetikai műszóval élve, Jókai hibáját úgy lehetne kifejezni, hogy hűtelenül eszményít. Az eszményítésnek tudniillik két neme van: a helyes abban rejlik, hogy bizonyos egyénben nemének legjellemzőbb tulajdonságait tüntetjük föl (természetesen nem elvontan mint a tudós, hanem concrét módon); a másik módja az eszményí-

tésnek az egyént nem annyira nemének fővonásaival állítja élénk, hanem más, idegen nemnek fő tulajdonságaival ruhazza föl.

Mindezek mellett van azonban Jókainak egy tulajdonsága, mely a valószínűtlenségeket is elfelejteti olvasóival, sőt elfogadtatja velök és elragadja őket: bámulatos verve-je, írói tüze. Keze alatt minden mintegy megmozdul s élénkebb lesz. Olyan stílusának ez ereje, hogy ha cselekvénye valahol megakad, akkor is az az érzésünk van, mintha tovább folya; hasonlóan, mintha a színházban zárt-széken ülve, indóház-jelenetet látunk a színpadon: a nőttön növekedő sürgés-forgás, az elkésztett útzások s hordárok futkosása, az utolsó csöngetés, a mozdony metsző füttyölése, a vagonajtók becsapása, a konduktor «mehet» kiáltása, a lassan meginduló vonat mindinkább sűrűbb zakatolása és a gőz rhythmikus puffogása — mind ez megkap, fölvillanyoz, s bennünk, az ülőkben legalább a *mozgás* tökéletes *illúzióját* kelti.

Ép oly csodálatos, mint e verve, még leleményessége is. E tekintetben valóban kimeríthetetlen; mindig ír regényeket, novellákat, költeményeket, drámákat; elvezet minket az ember előtti korszakba, az ó-korba, a második, tizedik, tizenhetedik, tizennyolczadik, sőt a huszadik századba is; élénk tünteti Európát, Ázsiát, Amerikát, sőt az éjszaki sarkot, s mindig új mesével, új bonyolúlattal lepi meg olvasóit. Olyan, mint a vulkán, mely mindig forr, mindig bugyog és egész mezőket elönt lávájának izzó hullámaival. Mint elbeszélő édes rokona Serezadnak, ki a minaretek városában, Bagdadban ezerszer tudott új meg új mesét szöni.

A kik kétszer halnak meg című új regénye a bizarrságra nézve némiképp elüt Jókai újabb regényeinek legnagyobb részétől; ez talán legjobb műve az *Új földesúr* óta. A phantastikus vagy paradox elem nem kerekedik a cselekvény fölé; műzsája itt földi lakó, ki nem himbálódzik a jövő század dynamitos léghajóin. Személyei megragadják szeretetünket, mint cselekvényei érdekünket.

A regény a Vágvölgyben játszik, a magyar forradalom alatt. Hőse Illovay Ferencz szolgabíró, ki, miután visszautasító levelet kapott menyasszonyától, egy osztrák grófi kisasszonyba bele szeret. Meg is menti egy alkalommal (a minők regényben mindig akadnak) életét, sőt arra szánja magát, hogy a márványszép és márványhideg kisasszonynak ellopott eszkereit megkeríti. E célból mint detectiv elútazik Amerikába. Haza érkeve hazáját veszve, szeretőjét pedig mint másnak menyasszonyát találja. Ez utóbbi csapás annál érzékenyebben sújtja, mert Pálma comtesse vőlegénye Amerikában és

pórúl jáit szogabírónk rokona, a gazdag Opatovszky Kornél, kinek legnagyobb jóltevője, élete megmentője épen Illovay Ferencz. Mielőtt azonban Kornél elvehetné Pálmát, a hóbortos fertálmágnás egy bécsi circus-hősnő nem épen finoman szőtt hálójába kerül. Illovay kedvese: Pálma grófnő tehát ismét szabad; de hősnünk, a táblabíró ez alatt megtudta, hogy első menyasszonya a valóságban hű maradt hozzája. Illovay tehát visszatér karjaiba. Pálma megsegyenülve és megsemmisítve magára marad. Élő halott, kinek ez első halála.

Nem lehet állítani, hogy a regény korrajza igen hű volna; a 48-ki forradalmi mozgalom benne csak egy pár igen is regényes rablókalandra ad alkalmat; a forradalom nagy aspiratióit, tüzes lelkét nem találjuk meg benne. Hőse, az államhívatálnok, «a jövőendő belügyminiszter» itt hagyja hazáját, hogy egy nagy tolvajlást kitudjon.

Jókai fölvidéki tótjai, kik minden alkalommal mellökre ütnek: Ja szom magyar! ép oly kevéssé tipikusak és jellemzők, mint Grünwaldnak a magyar hazát végveszélybe sodró panszláv tótjai.

A temetvényi kastély felszabadítása Illovay által kétszer fordul elő, s mint minden ismétlődő motívum, némikép gyöngíti a mese érdekét is, valószínűségét is. De csak némikép. Az alakok oly élénkek, párbeszédök gyakran oly finoman jellemző, a cselekvény fonalai oly kitünő regényírói technikával vannak összebonyolítva s oly következetesen megoldva, elbeszélése oly kellemes, hogy ez új regényt Jókai legjobbjai közé sorolhatjuk.

Természeti képei, leírásai nincsenek annyira átérezve, és nem hatnak oly mélyen a tárgyak lelkébe, mint a Daudet-vagy a Dickenséi, kiknél valóban bebizonyúl, hogy «sunt lacrymæ rerum», vannak könnyek a tárgyakban; de ragyogó színeik, festői csoportosításuk legalább kitünő rendező tehetségre mutatnak.

Ily szép leírások a szerelmes pár sétája a várromok közt (II. kötet 85—103. lap) és a spanyol leány viadala a bikával (III. kötet 175—180. lap).

A regény két legjelesebb jelenete tán Gorombolyi őrnagy párbeszéde Illovayval, és a hős megérkezése birtokára a nagy amerikai utazás után. Gorombolyi feddő beszélgetése barátjával egész jellemzés. Ez finom vonásokkal elénk állítja e látszólagos emberfalót, kinek oly nagyhangú, mennydörgős-katonás a beszéde s oly gyöngéd a szíve. Folytonosan szidja a barátját s mégis durva fenyegetésein mindinkább átragyog szeretete. Nem csak hangját halljuk dörömbölni, de szívét is kopogni.

Mély érzés s fájó humora által tünik ki Illovey földült otthonának a rajza. A mint hazafi-búját a szerelmes csalódása növeli, a mint Illovey keserű érzéssel haza hajtván, senkit sem talál udvarában, míg végre nagy kurjantások után a félig buta Matyko előáll, ki gyermekes nyelven elmondja, hogy mindenki elhagyta Illoveyt, még kutyája is; Matyko azonban megmaradt «Bert deb kellett sedkidnek» (mert nem kellett senkinek); Illovey elmerengése elhagyottságán, míg macskája beugrik s mint egyedül üdvözlő kurrogatással nyúlánk derekát gazdája lábához dörzsöli; hogy fekszik le a megcsalt úr és melléje, fejét ura kezéhez törülvén a macska, — mindez Dickens ama mélyen átértett jeleneteire emlékeztet, a melyekben valamely állat mintegy részt vesz az ember fájaldalmán és nyomorában vigasztalni akarja.

Szintén kitűnően van kigondolva ama jelenet, midőn Illovey Amerikából visszatérvén, benyit hűtlen kedveséhez. Pálma comtesse-nél épen angol társalkodónője van; Illovey és Pálma magyarul beszélnek gyöttrő fájaldomokról; de ne hogy a magyarul nem tudó angol miss hanghordozásokból sejtse, miről beszélnek, időről időre szívszagató beszélgetésük közt nevetnek. A társalkodónő pedig csak boszankodik, mily jól mulatnak azok oly nyelven, melyet ő nem ért!

Illovey Jókai azon ritka hőseiből való, a kik nem értenek mindenhez; csak a kastélyt megtámadó rablókkal szemben mutatkozik olyanak, ki a gondviselés minden tervébe be van avatva s minden egerútát előre elzár. Midőn azonban Temetvényi képtárát nézi, a szerző azt a meglepő megjegyzést kockáztatja, hogy e világhírű mesterek iránt Illoveyban hiányzott a fogékonyság (I. kötet 49. lap). Jókai hőseitől különben azt várnók, hogy magyar táblabíró létökre is mindjárt fölfedezzék és az ámuló birtokosnak bebizonyítsák, hogy ezen vagy azon kép nem is Mantegna, hanem magának Rafael Santinak műve. Igen találóan van jellemezve a hős nyugodtsága s jószívűsége, melynél fogva ki-ki hozzá fordul, ha baj van, mivel hogy ő azon szerencsétlen teremtések, az úgy nevezett «jó emberek» egyike, a kik azzal a teherrel születtek e világra, hogy minden embernek adósai, a kivel csak találkoznak a föld kerekén; ezeknek mindent meg kell tenni, a mit akárki kér tőlök, hogy mikép? az az ő gondjok. Ha megteszik, az nem is érdem, ha nem teszik meg, az már grombaság. A magyar táblabíró s az angol detectiv Illoveyban különben nincs kielégítően egy személylyé forrasztva. Pálma grófné conventionális aristokratikus hidegségével nincs eléggé egyénítve; a jellemzése is olyan, mint arca a regényben: halvány és hideg.

Mind e mellett ellentéte Júliához, Íllovay első jegyeséhez, igen szerencsésen van föltüntetve.

A genre alakok majdnem mind sikerültek; első sorban az eszelős, háladatlan, de jó szívű Opatovszky; a könnyelműség e virtuóza a valódi élet közepéből van kiragadva s merész vonásokkal élénk tüntetve. Hóbortja azonban helyenként a hatás kedvéért túlozva van, majdnem a beszámíthatatlanságig, s itt-ott ép oly valószínűtlen, mint eljegyzésénél ama paraszt «*tacitusa* latinságú» felköszöntője.

Mindent összefoglalva: igen érdekes olvasmány, sőt sok tekintetben jeles regény.

RIEDL FRIGYES.

Javaslat a cukor-, kávé-, pótkávé-, csokoládé- és sörfogyasztási adónak az 1881. évi IV. törvényzikkben megállapítottól eltérő módon való kezeléséről. (Buda-Pest, 1881.)

Ha ennek a nyolczvanöt lapra terjedő s névtelenül megjelent füzetnek hosszú címe híven fejezné ki a munka tartalmát, alig foglalkoznánk annak ismertetésével e helyütt, mert hisz ugyan mit érdekelné a *Budapesti Szemle* olvasóit az, hogy mikép gondolkozik egy magát meg nem nevezett egyén egyik pro et contra vitatott adótörvényünk módosításáról.

Szerencsére azonban a hosszú cím csak kis részben felel meg a munka tartalmának, mert annak legfőbb és legterjedelmesebb részét pénzügyi helyzetünknek s a helyzet követelményeinek komoly és beható bonczolása képezi, s a röpirat anonymus írója nem valami ismeretlen «Projektenschmager», hanem közéletünk egyik kitünő veteránja, a volt magyar királyi pénzügyminiszter: Ghyecz Kálmán.

A thema, melyet fejtegetéseinek kiinduló pontjául vett, igen alkalmas arra, hogy központjául szolgáljon pénzügyi helyzetünk megvilágosításának.

Az 1881. évi IV. törvényzikkal behozott cukor-, kávé- és sörfogyasztási adó országos ellenszenvvel találkozott, s félő, hogy az ellenszenv azok elejtésére vezetend, vagy legalább oda, hogy tovább ne menjünk a megkezdett úton. Mily kínálózó az alkalom annak elmondására, hogy ez ellenszenv lecsillapítására s pénzügyi helyzetünk föltüntetésére kell törekednünk, mert az állami kiadások, melyek jó részt kétoldalú szerződéseken és az állami élet

követelő parancsán nyugosznak, nem kevesbíthetők, e szerint «az egyensúlynak állami háztartásunkban föltétlenül szükséges elérésére egyedül csak az állam jövedelmeinek öregbítése marad fenn», a mi pedig csak a fogyasztási adóknak még terjedtebb igénybe vételével lehetséges.

De el lehet mondani még másokat is. Ghyczy elmondja, hogy «a kölcsönvétel könnyűsége nagy előny az államokra nézve, de épen úgy nem mindig criteriuma az állam jó pénzügyi helyzetének, mint sok magán embert is tévedésbe ejtett már vagyoni állapotára nézve, és tönkre tette sok család világi állását . . . Ha az eddig fölvetett s még fölveendő kölcsöneink kamatait, úgy mint eddig, államadóságaink összegének folytonos öregbítésével, ezentúl is csak újabb kölcsönökkel fődözzük, állami háztartásunk hiánya évről évre nagyobb, nehezebben megszüntethető lesz, állami hitelünk csakhamar kimerülend, kiadásainknak, kölcsöneink beszerzésének, kamataik fődözésének e forrása csak hamar ki fog száradni . . . Egy új kiadás se engedélyeztessék tehát a nélkül, hogy egyszersmind annak, illetőleg a beruházási célokra újabban fölveendő kölcsönök kamatainak reális fődözéséről is gondoskodva ne legyen.» Erre pedig alkalmas módot csak a közvetett, csak a fogyasztási adók nyújtanak. Így tett állambáztartása nehéz bajainak közepette Franciaország, így tettek az éjszak-amerikai Egyesült-Államok is.

Állami létünk forog kérdésben; nem szabad hát visszariadnunk nekünk sem semmi áldozattól. Eddig föl nem használt új jövedelmi forrásokat kell megnyitnunk s erre a már megadóztatott cukor, kávé és sörfogyasztási cikkekén kívül alkalmas adótárgyakul kínálkoznak még: a gyarmati árúk, déli gyümölcsök, gyapjú-, gyapot-, selyem-, kender- és lencszövetek, vagy ezeknek legalább némely nemei, illatszerek, kész ruházatok, agyag-, üveg-, pipere- és díszmű-árúk, olajok, gyúfák, gyertyák stb.

Egy sereg új adótárgy, melyeknek proponálásánál önkénytelenül is az a kérdés merül föl: megbírnák-e az adózók az új terheket? Ghyczy e kérdésre igennel felel, mert «a legközelebb behozott cukor- és kávé-adóra nézve a fogyasztó nagy közönség részéről itt-ott fölmerült panaszok után is ítélni lehet, s ezek nagyobb terheletés nélkül elviselhetőknek bizonyultak be». Egyébiránt mindezeket nem tekintve, ha áll az, hogy állami pénztárunk fizetési képességének és így állami életünknek föntartására az ország polgárainak újabb terhekkel megrovatása mellőzhetetlenül szükséges: «e nagy és szent czállal szemben az ily megrovatástól még azon esetre sem

lehetne és lenne szabad visszariadnunk, ha általa az ország polgáira még nagyobb teher háríthatnánk, mint a kérdéses fogyasztási adók által előre láthatólag háramlani fog.

Ebből az álláspontból nem marad hát más hátra, mint kutatni a módokat, melyek szerint a javasolt fogyasztási adók kivethetők, beszédhetők és kezelendők lennének.

És itt ismét kedvező alkalom kínálkozik, hogy egy sokat vitatott kérdés: a külön, vagy a közös vámterület kérdése vitatassék. A fogyasztási adók kivetésénél ugyanis egyik legnagyobb nehézségként az merül föl, hogy Ausztriával közös vámterületet alkotunk, e szerint akkor, midőn fogyasztásunkat közvetítő belkereskedelmünket Ausztriában nem létező fogyasztási adókkal terheliük: saját kereskedőink helyzetét nehezítjük meg osztrák concurrensikkal szemben.

Ghyeczy a külön és közös vámterület esélyeit mérlegelve, nem tekintve azt, hogy törvényen alapszik, minden hiánya mellett is, a közös vámterület fönntartása mellett nyilatkozik. Utal arra, hogy külön vámterület vámháborúra vezethetne és még a hosszas küzdelmek után létrejött szerződési viszony mellett is, a mi nyers terményeinkkel mi lennénk a nehezebb helyzetben. Most Ausztria nyers terményeinkre nézve kész piac, külön vámterület mellett elveszithetnők e kész piacot, mert ma a gabonát nemcsak Magyarországból, hanem ha kell, a világ legtávolabb eső vidékeiről, a Missisippi partjairól is szállíthatják az osztrák piacokra. Találkozik Ghyeczynek ebbeli véleménye az osztrák védvamosok egyik kitűnő harcosának, Peeznek véleményével, a ki egy általános érdekeltséget keltett röpiratában *) szintén utal arra, hogy kár a magyaroknak a közös vámterület ellen küzdeni; mert külön vámterület mellett Amerika és Oroszország rovására és előnyére elveszthetnők nyert terményeikre nézve az osztrák piacokat.

Ghyeczy meg van róla győződve, hogy közös vámterület mellett is létesíthetünk erőnkhez mért hazi ipart adó és más kedvezményekkel, ebből a szempontból sem tartja hát szükségesnek a külön vámterületet.

Sőt, visszatérve a fogyasztási adókra, még külön adó- vagy octroi-vonal fölállítását sem tartja célirányosnak, és pedig nemcsak azért, mivel egy ilyen octroivonal fölállítása előre láthatólag csak nagy nehezen lenne kieszközölhető a velünk kereskedelmi szerződést

*) Peez: *Die amerikanische Concurrenz.* (Bécs, 1881.)

kötött államok, s különösen Ausztria törvényhozásától. Ghyecy ugyanis az árú beszállítójának szempontjából nem lát különbséget a vám és a fogyasztási adó között, mert az ő megterhelhetése mindig ugyanaz, akár az egyik, akár a másik díjazás czímén viselje. Erre mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy a vám és a fogyasztási adó között különbség igen is van. A fogyasztási adóra nézve ugyanis az állam magára vállalja, hogy nemcsak a külföldi, hanem a belföldi árúk után is beszedi azt, a határvám fizetése azonban csak a külföldről behozott árúk után követeltetik. De különben is, véleményünk szerint, a dolog nem ezen fordul meg. Az Ausztriával és a külföldi államokkal kötött kereskedelmi szerződések értelmében ugyanis nekünk csak oly adókkal nem szabad terhelnünk a behozott árúkat, a melyeket a belföldi adózóktól nem szedünk. Már pedig a fogyasztási adót a belföldi árúk után és adózóktól is szedjük, ennél fogva, nézetünk szerint, azt, hogy mi fogyasztási adó czéljából octroi-vonalat állítsunk föl, a törvényesség szempontjából megtámadni nem lehet. Az a másik ellenvetése azonban, hogy ilyen octroi-vonal föntartása a behozandó fogyasztási adókkal arányban nem álló kiadásokkal és költséggel járna, véleményünk szerint is helyes.

Nem marad hát más hátra szerző szerint, mint az, hogy a javasolt adókat tényleg főnnálló vámközösség mellett és fogyasztási vonal nélkül hozzuk be. Az új adók kezelésének azonban más formának kellene lenni, mint a mely az 1881. évi IV. törvényczikkben előíratik. Ghyecy szerint a tényleg követett eljárás zárt városokban, valamint a nyílt községekben is zaklató és a forgalmat megnehezítő; a zárt városokban baj az, hogy a kereskedő fizetni kénytelen az adót előbb, hogy sem a fogyasztási cikket a fogyasztónak, tehát a törvény szerinti adózónak eladta volna; a nyílt községekben pedig baj az, hogy az adó összege akkor állapítatik meg, midőn a kereskedő előtt az ő jövendő üzletének esélyei ismeretlenek. E bajokon segíendő, javasolja hát Ghyecy, hogy a fogyasztási adó, az adózó kereskedők bejelentései alapján, havonként akkor rovassék ki, midőn a fogyasztási cikk immár el van adva, e szerint a kereskedő a fogyasztási adót az eladott cikk után tényleg be is vette.

Nem tagadjuk, hogy az alapeszme csábító, s ha kivitele a gyakorlatban oly nagy akadályokba nem ütköznék, annak megvalósítása által a fogyasztási adó eszménye éretnék el.

Hanem a gyakorlatban azok az önkényes bevallások rendszert valótlanságokat tartalmaznak, ennél fogva, hogy a Ghyecy-féle javaslat mellett a kincstár kijátszása megelőztethessék, oly ellen-

örző apparatusra lenne szükség, mely nagyon is kétesse tenné az «önadóztatás» értékét.

Azután az is nagyon megfontolandó lenne, vajon megbírnánk-e a fogyasztási cikkeknek a Glyezy által javasolt megdrágítását. Annyi bizonyos, hogy a Glyezy által javasolt új adótárgyak megadóztatása mellett a középosztály rendkívül nyomatnék, s az is kétséges, ha az illető iparágak megbírnák-e a rendes kereseti adó mellett még a fogyasztási adó riscóját is.

De a részletek kritikája ez ismertetés körén kívül esik. Különbösen is mi közéletünk nagyérdemű veteránjának ismertetett művét nem csupán mint adóprojectumot, hanem mint a kor intő szavát fogjuk föl.

Pénzügyi helyzetünk fölött egy űsz patriarcha hallatja szavát borongó, aggódó hangon, hosszú, nehézkes körmondatokban, de egy tapasztalatokban gazdag férfi komolyságával. Javaslatai sok tekintetben hiányosak, de észrevételei és figyelmeztetései a legkomolyabb meggondolásra méltók. Könyvét mindazok, a kik pénzügyeink iránt érdeklődnek, nagy haszonnal és nagy tanúlsággal olvashatják.

—r.

Die Völker Oesterreich-Ungarns. Ethnographische und Culturhistorische Schilderungen. Dritter Band. Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen. Von Dr. J. H. Schwicker. Wien und Teschen. 1881. 509 lap.

«Nem tudom, lehet-e két nőt igazán szeretni; két hazát bizonyosan nem.» Báró Eötvös József e szellemes mondata második részének bebizonyítására szolgál e könyv is, melyet röviden kívánunk a magyar olvasó közönségnek bemutatni.

Szerző, mint a mű egész berendezéséből kitűnik, a Magyarországon lakó német nyelvűek történetei és mostani állapota iránt akar érdeket kelteni túl a Lajtán és künn a nagy Németországon. Gondoljuk el tehát a lelki állapotot: írja egy Budapesten élő német származású ember, kinek fő foglalkozása a magyar irodalmat a németek előtt ismertetni, mint az ő irodalmuknak egy gyöngye fiókját. Egész célja künn tetszeni. Németországban pedig egy pár év óta bizonyos félreértések miatt megakadt a magyar sympathia. Ez előzmények magyarazzák meg azután a könyv színezetét. A német Magyarországon a kulturnép, ha elmagyarosodik, nemcsak nyelvét és nemzetét veszti, hanem «egy magasabb kulturai állapotból egy alacsonyabbra süllyed alá» (432. lapon). Mennyire jogos és a civil-

satióznak megfelelő tehát ama törekvés: a Magyarorszában levő németeket minden módon megvédeni az elmagyarosodás ellen. Mily hősiés és bámulatos az erdélyi szászok küzdelme! És mily hézagot pótló annak a nagy német «Schulverein»-nak a föladata, mely mint olvassuk, Berlinben megalakult és czélül tűzte ki magának, hogy Magyarorszában és Erdélyben a német iskolákat istápolja!

De fontos és hazánk művelődését és nemzeti életét egyaránt mélyen érintő az ügy és szinte sajnálnunk kell, hogy Schwicker nevéhez kötve kell tárgyalnunk, kit a magyar közönség leginkább csak onnan ismer, hogy a magyar közoktatásügyi tanács által kidolgozott *Utasításokat* oly gyarlón és lelkiismeretlenül fordította le németre, hogy a miniszterium kénytelen volt új fordítást rendelni el. De ha nálunk még fordítani sem jó, Németországban nagy az ó tollának térfogata, a legtöbb irodalmi és történeti folyóiratban ó tündököl, mint a magyar mozgalmak ismertetője. Különös, hogy a chauvinismus annyira elvakíthat, hogy buzgóbban vizsgálja egy nép a rég múltak történeteinek hitelességét, mint azét, ki jelen dologról tudósítja.

De eltérünk a tárgytól; mi a magyarországi németekről akarunk szólni és a magyar irodalmi és társadalmi viszonyok föltüntetéséről Németországban, nem a szerzőről.

Először Németországban a hazai szépirodalom és különösen a költészet iránt nyilvánult érdek. Kik annak termékeit a külföldnek bemutatták: Dux, Kertbeny, Sturm és mások valóban szolgálatot tettek vele nemzetünknek. Céljok az volt: tehetségök szerint föltüntetni, hogy itt is, ezen barbarnak csúfolt földön, vannak férfiak, kik az emberiség legfőbb eszméit átérzik és kedélyök világát és a külvilágot egyaránt mint művészek képesek szemlélni és kifejezni.

Azután a historiai és politikai mozgalmak kora következett. Itt azonban az a hazafias szellemű átültető generáció már hiányzik. Azok, kik föladatukül tűzték ki magoknak a magyar viszonyokat a németek előtt föltüntetni, nem magyarul gondolkoznak, hanem németül, nem magyar szemüveggel vizsgálják hazánk viszonyait, hanem olyan szemüveggel, melyet a németektől vettek kölcsön. És innen van, hogy a német soha sem értheti meg, hogy van magyar tudomány is. Ha például egy német tudós a bevezetést olvassa Schwicker jelen könyvéhez, az egész dolog szörnyű ismerős előtte. Hisz Büdinger, Dümmler és Roesler mindazt, a mi ott a magyarság bevándorlásáról, Pannonia német telepeiről, a királyság első beren-

dezéséről áll, sokkal bővebben és tudományosabban elmondták már jó régen. Már most milyen lehet az a magyar tudomány, mely még ily szorosan hazai dolgokban is egészen a német eszmékhez és munkákhoz ragaszkodik? Az ilyenféle ismertető compiler nem abban látja föladatát, hogy a hazai tudományosság állapotát föltüntesse, akár elég magasnak találja, akár nem, hanem abban, hogy a németeknek mutassa, hogy ő is olvasta könyveiket.

De ne értsen félre senki. Nem azt kívánjuk, hogy ott künn eldicsérlen az illető referens jobbra-balra. Az olyan dícséret, a mit a tárgyhoz nem értő ember mond ki, úgy sem valami nagyon boldogító. Hanem azt kívánhatjuk, hogy az ilyen ismertetés ne legyen egyoldalú és a súlyt már eleve is arra helyező, a mi a németeknek szája íze szerint van. Vagy ha valaki már így ír, legalább ne tartsák magyarnak. A németnek nincs más módja megismerkedni velünk, mint ez, csak e szerint ítélni fölöttünk, tehát van jogunk követelni, hogy meghallgattassunk mi is.

Itthon, magunk között bevallhatjuk, hogy bizony nincs minden rendjén, hogy még nagyon sokat tanulhatunk a nyugoti neuzetektől s így a némettől is tudomány dolgában. De ezt ne mondjuk így meg külföldön, mert az az egész osztály, mely a közvéleményt hírlapilag gyártja, csak azt fogja az egész előadásból észre venni, mi a maga esze járásának megfelel, hogy tudniillik: a mi tudomány nálunk van, az német.

Nem elvontan szólok, van egy nagyon konkrét példa, melyre támaszkodhatom.

Midőn a múlt évben a budapesti német színházi kérdés az egész német sajtót annyira lángra lobbantotta, az Akadémia által támogatott *Ungarische Revue* egy véleményünk szerint nagyon is engedékeny cikket közölt az egész ügyről, melyben el van mondva, a mit mi mind tudunk, hogy a német tudományt és művészetet nálunk senki sem üldözi. Természetesen aztán az is állott ott, hogy az ilyen haszontalan dologért kár olyan lármát csapni. De az egész német sajtó, a *Neue Freie Presse*vel élén, csak azt a pontot vette ki a cikkből, melyben arról van szó, hogy a német szellem mennyire uralkodó hazánkban. Schwicker könyvében is csak ez áll az egészről, egész terjedelmében (499—500. lap).

Már most, mindezeket a körülményeket tekintetbe véve, és hozzá vetve, hogy körülbelül hét év óta a szász kérdés miatt a német sajtó nagy része nyílt harcban áll a magyar ellen, bizonyos, hogy minden jó német gerendának vesz minden szálkát, a melylyel

nemzete Magyarország műveltségéhez járult, és szálkának minden gerendát, melyvel a magyar nemzet állami életének épületét megalakította. Schwicker egész könyve ez iránynak szolgál. Hanem hogy nem ítélünk gyorsan és igazságtalanul, mutassák a következő példák:

«Midőn a németiség Magyarországon virágzásából lehanyatlott, az egész ország is süllyedt magaslatáról» (125. lap). Tehát nem a mohácsi vész s a nagy alkotmányos és vallásos küzdelmek döntötték meg Magyarország hatalmát, hanem az, hogy a magyar nemesség a német városokat meg meri alázni.

186. lap: «Jogos az a föltevés, hogy a szászok nélkül Erdély most valószínűleg nem volna része a magyar koronának». *) Vajon mikor vitték véghez a szászok azokat a hőstetteket? Csoda aztán, ha a jó berlini ember még azt is kérdezi: vajon Bethlen Gábor nem volt e szász? (megtörtént). A török ellen mindig a magyar küzdött Erdélyben is, leggyakrabban egyedül, az oláh ellen pedig a szász szolgálja-e az állameszmét?

192. lap: «Ki tagadhatná, hogy e szenvedélyes chauvinismus hatásánál fogva, mely különösen a magyar sajtó egy részénél nyilvánul, a németek helyzete Magyarországon ma nem kellemes». Ha ez igaz, és szolgálni akar hazájának és néptörzsének, mondja el ezt Schwicker itthon, hisz magyar honpolgár, s ha jól tudjuk, magyar királyi hivatalnok. De az csak bizonyos, hogy a német olvasó ebből legalább is nyüzást és kínozást olvas ki. Hisz még Schwicker úr is magyar ember — az ő szemében.

194. lap: «Mily kulturai erő (Culturmacht) van még mai nap is ez elemben, a következő számok mutatják.» Az iskolaügyről van szó. Nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a német beszédű községek áldoznak legtöbbit iskolájokra. De azt sem szabad elfeledni, hogy a mit tett a magyar állam, csak az utolsó tizenöt évben történt, mert előbb kezei le voltak kötve. A haladás pedig bizonyára sokkal nagyobb a magyar, mint a német iskoláknál.

«Magyarországban az uralkodó törzs kezdettől fogva nem volt számban oly erős és szellemben oly emelkedett, hogy az itt talált vagy később bejött más népeket magába olvaszthatta volna.» (501. lap). Ez aztán történet. A többi vándorló nép nem hogy magába olvasztotta volna az alávetett néptörzseket, hanem ő ol-

---

*) Man ist zur Annahme berechtigt, dass ohne die Sachsen Siebenbürgen wahrscheinlich kein Theil der ungarischen Krone sein würde.

vadt beléjük, mint a német törzsek római földön kivétel nélkül. És íme, mert a magyarok ezt nem tették, hanem megmaradtak magyaroknak «hiányzott náluk a szellemi superioritás».

És mindebből az következik, hogy a németek «világtörténeti missiójának Magyarországon még nincs vége» (502. lap). Magyarország német befolyás alatt, német segítséggel, német minta után jött létre, mint keresztyén állam, és ez a hatás tovább is eltartott. A városok, a polgárság, ipar és kereskedés, de iskola, tudomány irodalom és művészet is Magyarországon legnagyobb részt a németeknek és közreműködésöknek köszönik létrejöttöket és fejlődésüket» (505. lap). De tán elég lesz ennyi.

Ha német ember írja mindezt, az ő szempontjából talán igaza lehet. De olyannak, ki nem a chauvinizmusnak, hanem az igazságnak akar szolgálni, ha már hazájának nem, véleményem szerint német közönség előtt nem erre kell a súlyt helyezni, ott ki kell büszkén mutatni, hogy Magyarország mit tett és szenvedett annyi századon át mint a keresztyénség bástyája. El kell mondani, hogy a vallásszabadságnak egész Európában itt volt első hazája, hogy a politikai szabadságnak soha sem hiányoztak hősei, sem vértanúi, s hogy mily erőt kellett kifejteni a nemzetnek, hogy fönmaradjon, nemcsak a török és tatár, — hanem a német ellen is.

Csak az a szerencse, hogy épen Schwicker műve nehezen fog bennünk nagy kárt tenni. Nem csak az anyagot és fölfogást veszi át a németektől. Az írásmódja is, mint compileroknál szokás, nehézkes. Így például a történeti bevezetés (1—125. lap) majdnem egészen ismételve van a második részben, midőn az egyes német telepekről részletesen van szó. Ott egy folyamban van meg a betelepítés és «culturai hatás», később egyes darabokban.

Abban a történeti bevezetésben pedig a főelv az: mindent, a mit német író a régi magyar dolgokról írt, különösen ha a németet dicsőíti, elfogadni, azaz utána írni. Sőt még túl is haladja őket. Így például (a 49. lapon) elmondja, hogy 950-ben Henrik herceg, Ottó császár öccse, a Tiszaig nyomult elő és gazdag zsákmánnyal tért haza. A komolyabb német írók magok is csak kételkedve fogadják ezt a hírt, és a krónikában előforduló Tisza folyót nem a Tiszának tartják, hanem Aquilejánál keresik. De Schwickernek elég, ha van egy is, a ki ilyent mond, ő mindjárt készpénznek veszi és adja tovább.

Hazánk német ajkú lakói, az erdélyi szászok kivételével mindig hívei és előmozdítói voltak a magyar állami eszmének.

Hazánk valóban hazájokká vált. De az ilyenmű irodalom ezéjja megszüntetni a kapesot, a németeket elégedetlen, kifelé néző nemzetiséggé tenni, mint a ráczok vagy oláhok egy részét. Bízunk abban, hogy ez s-oha sem fog sikerülni. — u — f.

Oettingen: Ueber akuten und chronischen Selbstmord. Dorpat und Peltin. 1881.

Oettingennek, a moralstatisztika egyik legkiválóbb és eredeti művelőjének e munkája századunk egyik nagy, tragikai kórságával foglalkozik. A számok, melyeket e fűzetben találunk, a napnál világosabban mutatják, hogy korunkban öngyilkossági tendentia uralkodik, melynek okát Oettingen az egész erkölcsi, szellemi, kulturális életben, a terjedő pessimismusban és atheismusban, az életűntságban találja és mely ellen óvszerül ő csak a visszatérést a vallás felé ismeri el. De a mellett, — bár kétséget nem szenved, hogy az öngyilkosság korunkban chronice lép föl, bár csakugyan öngyilkossági irányzatról lehet szólni, — mégis az öngyilkosságok számai elég eltérést mutatnak, hogy e betegség acut jelleget is fölismerjük. Az acut esetek egy általános irányzatnak adnak kifejezést. E szerint az öngyilkosság nem tekinthető egyszerűen oly cselekvénynek, melynél az egyén vakon enged egy fölötte uralkodó természettörvénynek, úgy hogy beszámíthatósága egészen megszűnhetnék, és a szabályszerűség sem oly szigorú, hogy csakugyan merev természettörvényről lehetne szó. Ez ugyanazon álláspont, melyet Oettingen egyáltalában a moralstatisztika terén elfoglal, a mennyiben az emberi cselekvényekben mutatkozó szabályszerűség daczára föntartja az emberi akarat szabadságát.

A dolgozat, melynek végeredményét nem tartjuk egészen kielégítőnek, bár a legtöbb pontra Oettingen csakugyan a helyes irányban keresi a baj orvoslását, különösen az által is válik értékessé, hogy a szerző a legújabb adatok alapján enged nekünk betekintést korunk ez ijesztő betegségének természetébe, és ezzel együtt a társadalom morális életének egyik legérdekesebb és a statisztika által legkedveltebb tüneményébe. Lássuk egynéhányát ez adatoknak:

Oettingen kiszámította, hogy öt év alatt (1873—1878) húsz európai államban több mint 110,000 ember vetett véget életének öngyilkosság által, tízszer annyi, mint a mennyi egész Európában gyilkosság következtében fosztatik meg életétől. Az öngyilkosságok száma ama húsz országban következőképen emelkedett:

1875-ben	20,208	azaz	80	egy	millió	lakos	után
1876-ban	21,638	“	85	“	“	“	“
1877-ben	23,654	“	92	“	“	“	“
1878-ban	24,910	“	97	“	“	“	“

átlag 22,602 azaz 96 egy millió lakos után.

Mindannyinak megvan saját öngyilkossági physiognomiája. Így különösen Szászországban az öngyilkosságok roppant mérvben szaporodnak:

1872-ben 687 azaz 266 egy millió lakos után

1878-ban 1126 „ 408 „ „ „ „ „

Az öngyilkosságra nemcsak a pauperismus hat; Irland talán a legszegényebb ország Európában, de az öngyilkosságok száma a legkisebb, egy millió lakos után tizenhét. A gabonaárak sem látszanak arra hatni; a népesség sűrűsége sem. Angliának és Belgiumnak ugyanazon népességi sűrűsége van, azért az öngyilkossági szám ott csak hatvankilencz (1874—78), itt csak kilenczvenegy (1874—78). Azt sem lehet általánosan állítani, hogy az öngyilkosságok száma nagyobb az északi, mint a déli éghajlat alatt.

Érdekes azon jelenség, hogy az öngyilkosságok bizonyos kapcsolatot mutatnak az évszakokkal. A nyári hónapok a legnagyobb számmal szerepelnek. Még Londonban is, hol a november a «spleen» hónapjának nevezetik, e hónapra az öngyilkosságok csak hat százaléka esik, június és júliusra ellenben kétszer annyi, 11—12 százalék. Még jobban mutatkozik ez a déli országokban. Oettingen ebből nem következtet okozati kapcsolatra, hanem ebben csak azt látja, hogy az akarat elgyöngülése, mely többnyire az öngyilkosságok oka, nagyobb a nyári, a melegebb hónapokban. Még arra nézve is vannak érdekes adatok, mely napokon és órákban követteknek el a legtöbb öngyilkosságok, és pedig férfiak és nők által.

Milyen befolyást gyakorolnak kor, nem és polgári állapot az öngyilkosságokra? A mi mindenek előtt a kort illeti, úgy sajnos az, hogy az öngyilkosságok száma a korral nagyobbodik, és hogy a fiatal korosztályok is erősen vannak képviselve. Oroszországban az öngyilkosságok tizenhat százaléka az ifjú nemzedékre esik. Bécsben 1877-ben nem kevesebb, mint százkilencz, 1878-ban száztizenhat kiskorú vetett véget életének. A nemet illetőleg általában áll az, hogy a nő ritkábban követ el öngyilkosságot, mint a férfi. A legtöbb európai államban 3—4 öngyilkos férfira jut egy öngyilkos nő. Egészen máskép alakul az arány, ha egyúttal a polgári állapotot tekintetbe vesszük. Minden országban a leányok és nőtlen férfiak között nagyobb az öngyilkossági szám, mint a házasoknál; de még gyakrabban fordulnak elő az öngyilkosságok az özvegyeknél, és még gyakrabban az elváltaknál. Így Szászországra vonatkozólag az adatok azt mutatták, hogy míg az elváltak a népességben úgy voltak képviselve, mint 26 : 10,000, addig az öngyilkosok között mint 121 : 10,000. Az öngyilkosságok az özvegyeknél és elváltaknál egyenlők mindkét nemnél. A nem és az indokok összehasonlítása is igen tanulságos. Föltűnő az, hogy a nemesebb motívumok csak kis számot tesznek. Szerencsétlen szerelemből a nők között csak három százalék, férfiaknál még kevesebb, vallási rajongásból alig egy százalék. Legnagyobb azoknak száma, kik elmeháborodásban, továbbá inségből, szegényből, betegségből, iszákosságból, életúntságból követnek el öngyilkosságot. Az elmeháborodottak az összes esetek egy harmadát, nőknél gyakran felét teszik.

A foglalkozás is mutatja befolyását. Katonai személyek, cselédek és pinczerek a legnagyobb számot mutatják. A városban sokkal nagyobb a szám, mint falun. Egyáltalában a nagy városok e betegségeknek a legjobb talajt nyújtják. A magasabb osztályok és magasabb műveltséggel bírók is elég nagy számmal szerepelnek. Így Franciaországban a szellemi foglalkozások között az öngyilkosságok száma mintegy tizenhat százalék, holott a népszámban csak 3—4 százalékkal vannak képviselve. A mi a nagy városok öngyilkossági számát illeti, mely hasonlóképen a nagy műveltség arányának felel meg, úgy az adatok a következőt mutatják: Öngyilkosság volt 1875-től 1878-ig

Londonban	85	egy	millió	lakos	után
Szent-Pétervárott	160	"	"	"	"
Berlinben	280	"	"	"	"
Bécsben	285	"	"	"	"
Párisban	400	"	"	"	"
Lipcsében	450	"	"	"	"

Ha a nagy városok öngyilkossági számát az illető ország átlag számával összehasonlítjuk, a következőket találjuk:

Londonban	22	százalékkal	nagyobb	az	átlagnál
Lipcsében	35	"	"	"	"
Berlinben	83	"	"	"	"
Bécsben	119	"	"	"	"
Párisban	151	"	"	"	"
Szent-Pétervárott	456	"	"	"	"

Vége az öngyilkosság elkövetésében is bizonyos szabályosságot találni. Leggyakoribb az akasztás (különösen Oroszországban, hetvenhárom százalék). Férfiaknál különösen az agyonlövés fordul elő, nőknél a vízbe fulasztás vagy mérgezés. De Dalmátiában például, hol mindenki fegyvert hord, a nők között is az agyonlövés harminczhárom százalékot tesz. Érdekes az is, hogy az öngyilkossági mód kapcsolatot mutat az öngyilkosság indokával. Nemesebb indokoknál (például szerelem, szégyen stb.) nemesebb eszközök: fegyver, méreg, választatnak; a könnyelműségből származó öngyilkos többnyire a kötélhez nyúl. Nevezetes ennek következtében, hogy az utolsó években az akasztás szaporodást látszik mutatni. Különbözn lehet minden országban, minden városban bizonyos hajlamot észlelni; sok helyen az alkalom is van befolyással. Az a kis szakasza a Seinenak Páris mellett a kétségbeesés több áldozatát veszti föl, mint e folyam egész menetében. Különbözn elég föltűnő esetet is jegyezhetünk föl. Önfegyasztaís, öneltemetés és egyéb esetek fordultak elő. F. B.

A Nyelvőr és a Budapesti Szemle.

A *Nyelvőr* utolsó száma (1881. XII. füzet) oly nagy zajjal ront reánk, mintha valami csínyen kapott volna bennünket, pedig ha csínyről lehet szó, nem mi, hanem ő követte el. A dolog igen egy-

szerű, bár azt a *Nyelvőr* mindenkép összebonyolítani törekszik. Általában természetete a *Nyelvőr*nek, hogy minden kis dologból minél nagyobbat csináljon, az egyszerűt czigányosan elczifrázza, egész szenvedélylyel támadjon és dulaodjék, de a legcsekélyebb támadást is rossz néven véve, üldöztetését panasolja. De térjünk a dologra.

A *Nyelvőr* egyik számában (1881. IX. füzet) Bánóczy Greguss *Költészettanát* ismertette. A könyv fény- és árnyoldalairól nem tudott vagy nem akart semmit mondani; hogy mégis mondjon valamit, idézett belőle, de oly hibás fölfogással, annyira megcsontkítva, hogy annak, a mit az író mondott, épen ellenkezője következett belőle, és fennen hirdette, hogy mindez a *Nyelvőr* szellemében van mondva. Az idézet fő pontja ez: «A költői szabadságot rosszul értelmezik, a kik a költő azon szabadságának tekintik, hogy a vers kedvéért hibát követhet el, midőn tudniillik a vers rákényszeríti, hogy például az *ik*-es igét *ik*-telenül ragozza, *karomat* helyett azt mondja *karom*, tájszókat, népies kiejtéseket, szokatlan szórendet, inversiókat engedjen magának». A *Budapesti Szemle* erre fölszóalt, a Greguss könyvéből egész terjedelmében lenyomatta az idézett helyet, kimutatta az ismertető tévedését s visszautasította a *Nyelvőr* szellemének ez újabb nyilatkozatát, mely épen oly ellenkezésben áll a dolog természetével, mint nép- és műköltészetünk öt százados gyakorlatával.

S mit tesz a *Nyelvőr*? Azt mondja rólunk: «a gyanúsítás szomorú fegyveréhez nyúlva, a legkétségtelenebb tényeket elcsavarjuk, csakhogy a közönségben fölszíthassuk ellene a netán már hamvadóban levő bizalmatlanságot». S mivel bizonyítja be mindezt? Először is elismeri, hogy Bánóczy csakugyan csonkán idézett s idézetének az az értelme van, a mit mi megtámadtunk, s a mit most maga a *Nyelvőr* sem helyesel. De hisz ezzel épen ellenkezőt bizonyít be, mint a mivel bennünket vádol. A vád elesik s nincs helye többé a vitának. Mindegy, azért mi mégis gyanúsítottunk s elcsavartuk a legkétségtelenebb tényeket, mert a *Nyelvőr* azt hiszi, úgy akarja; a ki oly lehetetlen dolgot is lehetőknek hisz, hogy nyelvünket vissza lehet erőszakolni a Kazinczy előtti korra, az bizony ily csekély lehetlenségen fönn nem akad.

A *Nyelvőr* a következő okoskodással hiszi bebizonyíthatónak vádját: az nem változtat semmit a dolog velején, hogy dolgozótársra félreértette a Greguss könyvét, csonkán idézett belőle s megtiltott a költőknek oly dolgokat, melyek mindenha szabadosak voltak; mert az alaptétel, tudniillik hogy nincs költői szabadság, a nélkül is megáll, és ez, nem pedig a magyarázat veendő a *Nyelvőr* szelleme nyilatkozatának. Különös, nagyon különös. Az egész könyvismertetésben, valamint a csonka idézetben is egy szó sincs arról, hogy nincs költői szabadság, hanem csak arról, hogy némelyek hibásan fogják föl a költői szabadságot. Hogyan állhat meg tehát a *Nyelvőr*nek egy oly tétele, melyet nem is vitatott? S az a tétel, melyet tulajdonkép vitatott, hogy némelyek hibásan fogják föl a költői szabadságot, hogyan lehet helyes, midőn a magyarázó példák azt mutatják, hogy a dolgot teljesen félreérti? Egyébiránt az a kérdés, hogy van-e,

nincs-e költői szabadság, attól függ, hogy mit értünk alatta. Jóra való költő eddig sem értette alatta azt, hogy a költőnek szabad megsérteni a nyelv legsarkalatosabb törvényeit, hanem csak azt, hogy különbség van a költői és prózai nyelv között, s amabban némely oly megnyújtások, rövidítések, kettőztetések, összevonások, csonkítások, archaizmusok, solocismusok, inverziók is szabadok, melyeket emez kevésbé, vagy épen nem vehet igénybe. S e szabadságot is mindig a nyelv természete és szelleme korlátozza, azért a mi egyik nyelvben szabad, nem következik, hogy a másikban is szabad legyen. Nálunk nem Kazinczy volt első hirdetője a költői szabadságnak; nép- és műköltészetiünk századok óta gyakorolja s ezelőtt két századdal Gyöngyösi már elméletét is megírta.

De vizsgáljuk, hogy mivel támogatja még nagy hangú vadját a *Nyelvrőr*? Azzal, hogy a *karom*-féle használat helyességére nézve már rég nyilatkozott, továbbá, hogy az *ik*-es ragozás további fentartásának szükségét szintén rég megszűntnek hirdette. Jól van, de miért adott hát ki egy oly cikket, mely a *karom*-féle használatot megtiltja, s némely *ik*-es igéknek *ik*-telen ragozását még a költőknek sem engedi meg? Ha egy folyóirat előbb így, aztán amúgy beszél, két ellenkező véleménye közül mindig az utolsót szokás végső megállapodásának venni. kivált ha azt, mint a folyóirat irányának egyik kifejezését, bocsátják világgá. Mi tudtuk, hogy a *Nyelvrőr* nyilatkozott mindkét kérdésben, cikkiünk meg is említette, hogy szelleme oly szeszélyesen változó, mint valamely ideges hölgyé. Egy szóval se nem fordítottunk, se nem hallgattunk el semmit, s a gyanúsítást s a legkétszertelenebb tények elcsavarását nem mi követtük el, hanem a *Nyelvrőr* a maga igazságszerető ártatlanságában.

Az ember azt hinné, hogy itt már véget ér a *Nyelvrőr* polemája. A világért sem. A *Nyelvrőr* szeret szélesen, hosszan, sőt laposan is írni. Úgy látszik, az új szók miatt annyira megutálta az újabb magyar irodalmat, hogy ízlést is a régiből tanul és Sámbar és Matkó mintá írói. Aztán kedve telik benne, hogy oly irodalmi szabályokat állítson föl, melyeket sehol a világon nem követnek, sőt maga is áthág, de mástól szigorúan megköveteli. A minap azt hirdette, hogy nem illik névtelenül vagy álnévvel írni, de azért közöl névtelen és álnevű cikkeket is. Most meg azt hirdeti, hogy a megtámadott írónak kötelessége felelni minden támadásra, minden hozzá intézett kérdésre, bár maga nem egyszer válasz nélkül hagyja támadóit. Szemünkre hányja, hogy még maig sem feleltünk ezelőtt harmadfél évvel hozzánk intézett kérdéseire, s míg tartozásunkat le nem rójuk, nem igen van jogunk bíráló megjegyzéseket tenni a *Nyelvrőrre*. Az igaz, hogy nem válaszoltunk ama kérdésekre, nem válaszoltunk pedig azért, mert nem tartottuk szükségesnek, de a *Budapesti Szemle* azóta is folyvást igyekezett kideríteni az orthologia némely tévedéseit s ama kérdéseket is érintette, a mennyiben szükségesnek látszott. Az író mindig maga határozza meg, hogy válaszoljon-e vagy ne valamely támadásra, ő vallja kárát, ha némasága miatt veszti írói reputációját; azért ne fájjon a *Nyelvrőr*nek a mi fejünk. Úgy látszik, hogy a *Nyelvrőr* mindenkép vitázni akar velünk. Jól van, mi is hát

kérdéseket intézünk hozzá az ő modorában. Nem követeljük ugyan, hogy feleljen reájok, magunkat sem kötelezzük a válaszra, de ha polemiai kedvének táplálék kell, nem annyira a magunk, mint az olvasó közönség kedvéért, határozza meg világosan és szabatosan :

1. A nyelv csak természeti productum-e vagy egyszersmind történeti is, s ha ez is, a magyar nyelvújítás csak elméleti tan, futó divat volt-e vagy történeti tény, a melylyel számolni kell ?

2. A nyelvész törvényhozója-e a nyelvnek, vagy csak törvényeinek fejtegetője, tényeinek magyarázója, anomaliáinak fölvilágosítója, s hogy mily szokat használhatni, a végső stadiumban, ő dönti-e el vagy az író és beszélő nemzet java ?

3. Szándéka-e a *Nyelvőr*nek kiirtani nyelvünkől mindazon új szokat, melyek az ő helyes vagy helytelen szabályainak meg nem felelnek, még ha általánosan elterjedtek és szükségesek is ?

4. Minthogy a *Nyelvőr* is használ oly új szokat, melyeket rosszaknak tart, megengedi-e másoknak, hogy szintén használhassanak oly új szokat, melyeket jóknak vagy legalább szükségeseknek tartanak ?

5. Ha a *Nyelvőr* magának, másoknak is engedményt tesz, nem fog-e a szigorú elmélet ellenkezni a tág lelkiismeretű gyakorlattal, s nem lesz-e kénytelen előbb-utóbb, itt is, ott is meghajolni az író és beszélő nemzet szüksége, szokása és ízlése követelményeinek ?

• S midőn e kérdéseket ajánljuk a *Nyelvőr* figyelmébe, egyszersmind azzal a jó tanácsal is kívánunk szolgálni, hogy dolgozó társait buzdítsa egy kissé jobb magyarságra. Például Bánócezi újabb cikke egy fordított regényről oly rosszúl van írva magyarul, hogy ritkítja páryját. Epen most vettünk Kolozsvárról egy névtelen levelet, mely kócsintásait tárgyalja. De minthogy kifogytunk a helyből, közlését jövő számunkra halasztjuk.

A BÁRÓNÉ LEVELEI.

Eredeti beszély.

Első közlemény.

I.

A felsővidék egyik megyéjének székhelyén épen most reggelizett az alispán s készült hivatalos teendőihez.

Nagy volt a ház, de sok benne az üres szoba. A nőfien gazdaság s meg inkább a pusztult családi állapot minden lép-ten valami nyomot mutatott, habár a lakott részekben a jó izlésnek, sőt a választékosságnak vagy legalább a kényelem-szeretetnek is elegendő jeleit láthatjuk.

A házat a városban ősi hagyomány szerint a gróf kas-télyának nevezték. Először, mert az épület benn volt az ud-varon s az utcától feketére festett farácszat és idomtalan kapu választotta el. Aztán a homlokzaton négy kopott doriai oszlop hirdette a régi dicsőséget. Fölötte hatalmas nemesi czímer, rakva a heraldika minden szörnyeivel. Kígyó, sas, oroszlán, kard, buzogány, törökfej, miket angyalok és unikor-nisok fogtak körül. Végre bal felől vörös cseréppel fődött kerek torony szögelt ki, csak azért, hogy a háznak még se legyen valami megszokott mindennapi alakzata. A megyétől fizetett két hajdú, ha végig ment az udvaron, csak nevelheté az úriás külszinezetet.

Az alispán, gróf Bereghy Pál, mintegy harmincz éves deli természetű férfi, sűrű fekete bajuszszal s valamivel világosabb színű szakállal, jó kedvvel keresé elé botját és kalapját.

Régi családból származó ivadék volt, de birtoka csekély, majdnem semmi. Holmi darabka erdő, egy kis kaszálló, valahol egy rozszant vízi malom. Még legtöbbet fizetett az a tiz darab részvény a helybeli takarékpénztártól. Mikor nagykorú lett, tiszta hazafiságból írta alá: most pedig néhány száz forint biztos jövedelem. Szóval ő méltóságára nagyon ráfért az alispáni fizetés, s miután kedvelt és igen népszerű ember volt, teljes készséggel vállalt hivatalát, s mindent elkövetett, hogy a benne helyezett bizalomnak megfelelhessen. Megbecsülte helyzetét, gyorsan, pontosan, szorgalmasan végzé dolgait, és nem tekinté hivatalát száműzetésnek, mint sok főúri társa, a ki csak addig akar szolgálni, míg a sors valami jobbal megkínálja.

Csak egy baja, egy aggodalma volt. Tudniillik Pesten jártában nagyon megtetszett neki egy tündérszép szőke fürt, a hozzá tartozó élénk kék szemmel.

A lányka nem volt gazdag örökös. Az anyja, báró Regéczy Miklósné, ugyanazon megye volt főispánjának özvegye, a ki rangjához képest meglehetősen szűk jövedelemmel bírt, de főnhéjazó lelkében merész reményekkel telve, maga sem tagadta, mily hajlamai vannak az asszonyok fő mestersegére, a cselszövények fonására. Igen megbocsátható hibának tartván, ha gondos anya, mint mondani szokták, egyetlen gyermekének ragyogó szépségéből «kapitalist csinál», hajhászsa, válogatja a gazdag kéréket, kik folyton sűrűn jelentkeztek ugyan, de rendszeren épen az elhatározó pillanat közeledtével egymás után elmaradtak a háztól.

Már ennyiből is látható, mily kétes volt a mi szegény grófnak vállalatának sikere. Tán azóta azt is régen elfeledték a báróné házában, hogy létezik az ország valamelyik zugában egy Bereghy nevű gróf, a ki csak hivatalából élösködik. De még arról sem beszél a történetírás, mintha Erzsike kisasszony a múltkori találkozások, látogatások, gyakori franczia négyesek s mindenkori lovagias hazakísérések alkalmával, lángoló szerelemmel eltelve, kész lett volna a számító anyának ellenmondani, s a házasság kérdésében vakmerően hadat izenni. Csak annyi kétségtelen, hogy Bereghy gróf nem volt fölösleges látogató a báróné estélyein s ha a jövőről beszélve, udvarolt, semmi legkisebb visszautasító jelt sem tapasztalt. De hát ha csak türtek az ismeretséget? Mert hiszen, az okos

anyák mindig tartanak «rezervá»-ban egy-kérőt, a kit minden perczen, elé lehet rántani: miután a szép Erzsike, a táncvígalmak elismert királynéja, erősen közeledett azon végzeteljes naphoz, melyben a lány megdöbbenve mondja: ma már húsz éves vagyok! a húsz év után pedig már a legelső nap is a huszonegyedikhez tartozik.

De bár miként álljon a kérdés, a szerelmes alispán elkövette azon hibát, mit másnál mindig rosszalt, magáról pedig soha föl sem tette volna: hogy minden határozottabb fölbátorítás nélkül, egy gyöngé pillanatában levélben kérte meg anyjától a leány kezét, s most már a postajárás számbavétele szerint a tagadó, vagy kedvező válasz sokáig nem késheik.

Reggeli tíz óra felé járván az idő, a buzgó hívatlank megindult a megye háza felé, remélvén hogy az óriási levélcsoomagok között lesz egy csinos boríték a Regéczy báróknak jól ismert pecsétével, mely alatt a rettenetes «nem»-nek vagy a bűbájós «igen»-nek ígéje rejtőzködik.

Azonban alig érkezik a város főterére, a midőn egy ismert alak egyszerűen útját állja. Valami vézna vén gyerek, kék szemüveggel, és írótollal a jobb füle fölött.

Ó az; a helybeli postamester, a kinek tán nincs ördöge, hogy tudná: mily szívszakadva vár levelet a hatalmas alispán, s most jó, hogy személyesen adja át az örömlírt.

— Ezer bocsánat, méltóságos gróf — szól — hogy itt az útcza közepén bátorkodom megszólítani, de csak ezelőtt félórával oly rendkívüli dolog történt velem, hogy elkerülhetetlen kötelességem, azonnal jelentést tenni.

— Mi baj?

Felelet helyett megindult a postamester s bevezeti az alispánt a levélkiadó szobába, s miután előre bocsátá, mennyire megtisztelő rá nézve e magas látogatás, azonnal elbeszéléséhez kezdett.

— Hallott ilyet méltóságod? Alig hogy megérkezik ma, hét óra, 59 perczkor a vonat, s kezembe veszem és expediálom a postát, egyszerre csak betoppan hozzám, porosan, úti táskával és rémítő lelkendezéssel egy régi ismerősöm, kivel egyébiránt, gyakornok koromban, valami pesti csapszékben találkoztam, s így szól hozzám: Visziák! (Tetszik tudni, ez az én szerény nevem) irtóztató bajban vagyok s az egész föld kerekségén egvedül te vagy, a ki segíthet rajtam. A főposta-

igazgató, maga a közlekedési miniszter, (képzeldje gróf úr még meg sem excellenciázta!) az mind semmi. Az én régi hű czimborám, Visziák János (tetszik tudni: engem Mihálynak kereszteltek) arra van ma hívatva, hogy egy fényes és előkelő családot megmentsen a legveszedelmesebb zavarból.

— Mi történt?

— Mikor ezt hallottam, igen megörültem; mert eleinte azt hittem: kirablották ezt az embert az úton, s most jó hozzám pénzt kérni.

— S aztán?

— Ekkor kellett saját füleimmel a legirtóztatóbb dolgot hallanom. Bizonyos, hogy ebből a legrútább kriminálitás fog kikerekedni.

— Végre is mit akart ez az ember?

— Tehát így szólt hozzám, valósággal csak a fülemben ságva. Nézd barátom, ime itt van kezemben Regéczy báróné ő méltósága meghatalmazása, közjegyző által hitelesítve, hogy én rögtön ide utaztam s lefoglaljak egy levelet, melyet a báróné tegnap a postára tett, s mely a délelőtti személyvonattal elindult, s ide már bizonyosan meg is érkezett.

— Micsoda levélről van szó?

— Oh, ez egyenesen a gróf urat illeti. Világosan rajta volt a cím: Monsieur le comte Paul de Bereghy.

— Hogyan? azért jött, hogy az én leveletem lefoglalja?

— Azaz: tulajdokép, hogy csak vissza vegye a postáról. Azt mondta. Átkozott tévedés történt. A levél már útban volt, a midőn a báróné észrevette, hogy egészen más levelet zárt a borítékba. Az a másik egy harmadik személyhez volt intézve, s fontos családi titkot foglalt magában. Oly titkot, mely a gróf úrra nézve teljesen közönyös, de a báróné nincs fölhatalmazva azt akár kivel is közleni.

— És kiadta a levelet?

— De már azt nem cselekedtem, méltóságos uram. Tetszik tudni, nálunk postamestereknél az ilyen meghatalmazás semmit sem ér. A pesti ember — igen, most jut eszembe Markóczi Daninak hívják; odavaló prokátor; ő maga is érzette, hogy documentum dolgában igen gyöngye lábba állhat szemben velem, mert, mintha csak a világon a legmegszokottabb dolog volna, egyszerre csak két darab újdonszerű 100 forintos bankjegyet tett le az asztalomra. Mit mond erre méltóságod? Engem! Visziák

Mihályt megvesztegetni! Most is csodálom, hogy méltó dühömben meg nem fojtottam az alávaló csábítót?

— És most, hol van levelem?

— Oh kérem alássan, a mikor a pesti prokátor szobámba lépett, már átadtam a hivatalos levelekkel együtt a hajdúnak, a ki minden nap kétszer, reggel és este, a postára szokott jönni.

— Ah? tehát a levél már nem volt többé kezében.

— Nem; mert már elküldtem a megye házára. Épen ezért voltam a legdühösebb: mily szép alkalmam lett volna megmutatni a kóborló fiskálisnak, hogy van még derék becsületes és megvesztegethetetlen ember a világon, daczára a mai napon mindenütt tapasztalt romlottságnak.

— S aztán mi lett abból az emberből?

— Legelőször is nem akarta hinni, hogy már a méltóságod levelei expediálva vannak. Azt mondta: épen most érkezett meg az éjjeli gyorsvonaton, mely majdnem utoléri a másikat, s így még időm sem lehetett mindent «szortirozni». Nagyobb bizonyosságul még egy harmadik 100 forintos bankót is mutogatott, úgy hogy én majd szétteptem . . . Tetszik tudni, nem a bankót, hanem a gonosz kísértő sátánt.

— A fő dolog, hogy a levél megvan.

— Ez óta ott fekszik méltóságod íróasztalán. Én! és pénzert kiadni, akár egy két krajezáros levelezési lapot, a mit mi, postások, tetszik tudni, csak silány szemétnek tekintünk. Ég, el ne hagyj! minő bedughatatlan forrása volna az a visszaéléseknek, ha egy idegen beléphetne a postahivatalba s fölhatalmazás útján azt mondhatná: ide azzal a levéllel; ez az, a mit keresek! Hány levél érkezik csak egy nap alatt is méltóságod czime alatt, s a legelső jött-mentnek joga legyen azok közt válogatni, s azt mondani ezt tovább küldheted, ezt pedig eldugom a zsebembe.

— S hol van most az a pesti prokátor?

— Méltó haragomban galléjénál fogva kidobtam az útezára, de aztán megint csak vissza sompolyodott s most ott ül magán szobámban; hencsereg a pamlagon, lógázza a lábát s ujjáival dobol az oldalzsebében, a hol az én 300 forintom buj-doklik.

— Az ön háromszáz forintja?

— Igen is, kérem alássan. Mert én kérni fogom méltó-

ságodat, sziveskednek ez embert közigazgatási úton épen azon 300 forintra elítelni, a mivel engem megvesztegetni vakmerősködött.

— Patvarba. Furcsán értelmezi Visziák uram a törvényt.

— Törvény és igazság. Mert tetszik tudni, gróf úr, ha szegény ember létemre a megvesztegetés ellen oly szilárdan is állok, mint a Sion hegye: de nem lehet rossz néven venni, ha egy gondos családapa, mint én vagyok, nem mond le a mellékes jövedelemről, a midőn azt jó lelkiismerettel teheti.

Az alispán nem tartóztathatá, hogy hangosan föl ne nevesse; azonban mintegy megnyugtató hangon válaszolá:

— Majd meglátjuk, mitevők legyünk. Én most megyek a megye házához. Küldje oda nekem rögtön Markóczi Dániel uramat, hadd beszéljek a fejével. Ön pedig tapasztalni fogja, hogy semmi kedvem oly levelet olvasni, mit nem nekem szántak. Visszaadom a prokátornak, a mit keres, s aztán, ha úgy veli, hogy kárpótlással tartozik önnek, akkor szabadságában álland, úgy megerőltetni nagylelkűségét, a mint csak egy hírhedt pesti prokátortól telik.

▲ postamester hivatalos alázattal köszöné meg a sovány biztatást; de egyelőre is mentül kevesebb sikert várt attól, a ki kezébe kapván a nagy értékű levelet, nem sok gondja lesz arra, hogy holmi vidéki családapáknak mellékes jövedelmét szaporítsa.

Bereghy gróf lelke mélyében megrendülve hagyta el a házat. Nagyon érthette, hogy rendkívüli dolog történhetett, mert hogy az óvatos, szemes és saját érdekeire vigyázni tudó báróné képes legyen szeleburdi diákok vagy a nevelőházból hazatérő kisasszonykák módjára ily fontos levelezést «tévedésből» kicserélni, pillanatra sem hihette.

De mi történhetett? Választ küldött, s aztán néhány óra múlva elhamarkodott tettét megbánta, s hogy hibáját helyrehozza, a legszélsőbb, mondhatni a legkétségbeesettebb eszközökhöz folyamodott. Nagy oknak kellett harezolni, hogy a különben is szük pénzü úrnő ügyvedet küldjön ily messze utra, sőt még a postamester megvesztegetésére is vállalkozzek.

A kétkedest végre is a szerelmes ember optimismusa látszott kielégítőbben megfejteni.

— Úgy kell lenni. A báróné megtagadta kérésemet, de

aztán közbe jött az én édes kis Erzsikém. Ez sirt, esküdött, sőt tán ájultozott is, míg végre könnyeivel meglágyította a nagyra vágyó anya szívét, s arra visszaveszi első levelét, hogy tán mindjárt holnap más, kedvezőbbet küldjön.

Megérkezve hivatalos irodájába, szokás szerint már asztalán találta a mai postát. A miniszteri rendeletek és szolgabírói jelentések halmaza között csak hamar megtalálá a báróné levelét is, de többé már nem juthatott eszébe, hogy a peesétet föltörje.

— Mit használna a kíváncsiság — gondolá magában. — Az lesz az igazi válasz, a mit holnap, vagy legfőlebb holnapután kapok. És a mi abban lesz, az a mostaninak homlokegyenes ellenkezője. Ha itt tagadó válasz rejlik, akkor holnap örömhír következik. Vagy ellenkezőleg. A mainak tartalmát a holnapi okvetetlenül megmagyarázza. Tehát türelem, s legyünk férfiak, ez a higgadt józan észről diktált jelszó.

Alig tette félre a levelet s már bejenletes, sőt kopogtatás nélkül megnyílt az ajtó s a pesti prokátor előtte állott teljes valóságban, a mint Isten megteremtette, s a mint huszonöt éves ügyvédi gyakorlat után magát kiképezte.

Nagyon természetes, hogy Markóczy Dániel uram, az alatt míg ide érkezett teljesen tisztában volt, minő érvekkel lépjen föl az alispán előtt e kényes természetű küldetésben. Valóságos szónoklatot szerkesztett össze. Oh, méltóságos gróf — szándékozott mondani — legyünk türelmesek és elnézők a nőnem gyöngéi iránt. Ily lovagias férfi, mint Bereghy gróf, jobban tudja mint én, mit tesz az «noblesse oblige». Kétszáznyolczvan kilométert nyargaltam az éjjel a vasúton, hogy megakadályozzak egy nagy kellemetlenséget, inkább mondhatnám kijavíthatatlan szerencsétlenséget, csak hogy ellátrithassam e szomorú tévedésnek minden következményét. Most itt állok méltóságod előtt, mint alázatos könyörgő, mint töredelmes esedező; kímélje méltóságod az áldott jó szívű bárónét, a kinek sem éjjele sem nappala azon nyugtalanságában, ha vajon sikerrel járok-e? rábírhatom-e méltóságodat arra, hogy e levél feltöretlenül, olvasatlanul visszakerülhessen a báróné kezébe?

Így lépett be a prokátor, esatakészen s mint önbizalmában hívé, fölfegyverkezve a rábeszélés összes érveivel.

— Markóczy Dániel, köz- és váltó-ügyvéd, méltóságodnak kész köteles szolgálója.

— Örülök. Tessék helyet foglalni. Azt hiszem, egy pár szóval végezhetünk.

Az ügyvéd megdöbbsent e kezdettől. Mert az egy pár szó csak tagadó választ ígérhetett: míg a mit ő kívánt, azt csak hosszas értekezések és türelemmel folytatott diplomatikai alkudozások útján vélte elérhetni. Azonnal is hozzá kezdett jól betanult mondókájához. Egynémi közönyös megjegyzést bocsáta előre, nehogy ajtóstúl együtt berohanni láttassék; de a gróf hirtelen félbeszakítja.

— Kérem; mutassa meg melyik azon levél, melyet nálam keres?

A prokátor fölugrott helyéből és szétlányván a rakásra halmozott leveleket, egyre rámutatott.

— Ez az; ezt keresem.

— Jól megnézte az írást, a pecsétet és a bélyeget a postajegyen?

— Oh kérem, e tekintetben nem tévedhetek. Tökéletesen ismerem a báróné kézírását. A pecsét azon gyűrű, melyet a főispán holta napjáig ujján viselt. A bélyeg a tegnapi keletet mutatja, reggel nyolcz órakor. Még a selyemsíma borítékot is ismerem. Minden a báróné íróasztaláról került. Hiszen húsz évig voltam a boldogult főispán úr ügyvéde s a méltóságos özvegy nő is megtisztel bizalmával.

— Akkor minden rendén van. A mit a postamester nem tehetett, megtehetem én. A levél hozzám van czimezve, tehát enyim; tehetek vele a mit tetszik. Íme, itt van, tessék átvenni, s ezzel elvégezvén dolgunkat, van szerencsém ügyvéd úrnak szerencsés jó reggelt kívánni.

Ezt mondva, udvariasan meghajtá magát, s aztán íróasztala felé fordulva, rendes napi foglalkozásaihoz látott.

Az ügyvéd is fölkelt. Kissé megütődött ugyan, hogy ily nagyon is grand seigneurii modorban lön elbocsátva: de túlboldog levén az átvett becses kincs birtokában, elhagyá a szobát és előkeresvén a külső irodában hagyott úti táskáját, oly gyorsan távozott, mintha félt volna, nehogy visszahívják.

Igen. Gyorsan, de azért büszkén, fölemelt fővel, boldogan, győzelemittasan sietett le a megyeház tágas lépcsőzetén: már most töprenkedvén: mit mondjon a bárónénak? Azt hazudja,

mily roppant küzdelmébe került a levél kiesikarása? Vagy homlokára mutatva, így kiáltson föl: veni, vidi, vici.

Magától érthető, hogy bővebb meggondolás után, ily ügyben mindig a pénzkérdés szokott határozni. Jól fizetik a küldöttet, a ki nehéz munkát vitt végbe, de néha még jobban a lángészt, a ki egy csapásra két legyet ütött agyon.

Mert most már a postamester megvesztegetésére szánt 300 forint is meg volt takarítva. Ha csak ezt kapja meg a bárónétól, már illendő honorarium.

Csak egy kellemetlenség volt hátra. Mit csináljon ő egész nap, egész este ez unalmas vidéki városban? A gyorsvonat éjjel tizenegy óra után indul: mivel ölje el addig az időt?

Egyelőre nem tehetett mást, mint szobát nyitattatni a vendéglőben, s ott lefeküdni az álmatlanul töltött éj után.

Kérdezősködni akart, de közel hozzá ott állongott egy igen rozzant és szennyes bérkocsi, melyre fölugorván, parancsolá a kocsisnak, hogy a város legjobb vendéglőjébe hajtson.

E pillanatban ismerős hang üti meg füle dobját. Mintha a földből termett volna elé Visziák uram, s egyik lábát föltevéen a kocsi lépesőjére, úgy látszott, hogy ő is be akar ülni.

— Ah — mondá — ugyancsak hamar végeztél az alispánnal.

A prokátor kicsinylőleg, majdnem megvetőleg nézett az erőlködő emberkére. Mert az utóbbi negyedóra óta gyökeresen megváltoztak a körülmények. Az ügyvédnek többé semmi szüksége sem volt a postamesterre, s azzal vége lön a korábban hánytorgatott barátságának is.

Bámulva nézett rá, mint a kit soha életében nem látott, s mondá:

— Mit akar ön? s kiesoda ön, hogy ily bizalmasan mer megszólítani?

Visziák úr kövé dermedt e szavak hallatára, s nagy akadozva mondá.

— Talán csak tudom, kivel beszélek. Nem te vagy az én egykori korhely pajtásom, a ki ma reggel lélekszakadva rontott be hozzám és esküdött, hogy a föld kerektségén egyedül csak en, az itteni postamester segíthet bajában.

— Ah, ön az itteni posta-expeditor?

— Maga a postamester, ha megengedi (már nála is tor-kába fagyott a bizalmas tegezés).

— Oh, ha ön a postamester, akkor ezer bocsánatot kérek. Elismerem, hogy tévedtem. Már volt szerencsém. Ott voltam önnél, s kérdeztem, nincs-e számomra levél, posta restante?

Többé rá sem nézett, hanem igen elbizakodott hangon parancsolá a kocsisnak:

— Hajts!

A kocsi megzökkent, s döcögött tovább a város irgalmatlan kövezetén. Azt az ügyfogyott lelket pedig arra sem érdemesíté, hogy legalább visszanezesse s látná, mint áll ott elképedve s megsemmisülve, mint a kit megloptak, kirabolnak és koldusbotra juttattak; csak azért, mert szorgalmatos volt, az érkezett leveleket idő előtt is kiadta, s az ezriben egyszer kínálkozott alkalmat valami kis «akezidenciá»-ra elszalasztotta.

A vendéglő nem meszsze volt, de még fele útját sem haladá meg a kocsi, a midőn a prokátornak új eszméje akadt.

- Szégyen, gyalázat — dörmögé — hogy a mai világban, a midőn a vasúti «menet-rend» könyvecskéje az emberek bibliája, csak most jut először eszembe. Mert mi az ördögért töltsen itt hiába az időt, a midőn ebéd után rögtön tova indulhatok! Hát miért építettett «gazdag Magyarország» egy irányban két vasutat is? Miért várjam itt késő éjfélig a Miskolcz felé vezető gyorsvonatot, midőn a kassa-oderbergi vonalon másfél óra múlva már mehetek?

Megbökte tehát esernyőjével a kocsis hátát, s parancsolá:

— Egyenesen az indóházhoz!

II.

Másnap viradóra egészen új világ támadt. Volt újság több, mint várni lehetett. Fölvonták az éj függönyét s a színpad tündértájt rajzolt elénk. Vége van a prózai alispán, ügyvéd, postamester, s a vidéki város egyhangúságainak. Történetünk egy csapással a társadalom ragyogó köreibe sodor bennünket. Új emberek, más nézetek, hatalmasabb érdekek, s az eddigiektől eltérő szokások és előítéletek következnek.

Kezdetét e változásoknak a távirdai hivatal küldöncze idézte elő, a ki korán reggel esengetett a kapun, s a következő sürgönnyt hozta:

Bereghfalva, april 19, éjjel 11 óra.

«Gróf úr. Szomorú kötelességem jelenteni, hogy méltóságod rokona, az én kegyes földesuram, gróf Bereghy Tamás úr, agyvelő-vértolulás által megtámadtatván, épen most, éjjel előtt 11 óra, 40 perczkor, egy újabb roham kövekeztében az Úrban elszenderült. Miután méltóságod az elhúnytnak egyedüli rokona és örököse, azon véleményben vagyok, hogy a további intézkedések megtételére méltóságod jelenléte elkerülhetetlenül szükséges.»

Mozsár Máté,
urodalmi tisztartó.

Később néhány órával s a szokott időben megerkezett a várvavárt válasz Pestről is. (Miután Markóczy ügyvéd már tegnap az indóházról értesítette a bárónét, hogy kéznél a fölbontatlan levél, szabad a pályatér, s a báróné nincs többé bármely elhamarkodott ígélet által lekötve.)

A báróné levele így hangzott :

«Monsieur le comte ; cher cousin.

Vettem kedves leveledet. Mondhatom szörnyűkép megleptél vele. Én pedig szokásom szerint mindjárt in prima furia tollat ragadtam, s megírtam neked, hogy óhajtvá várt kérő vagy. Adom a lányt szívesen, két kézzel, sőt ha ez nem elég, mellé még egy kiállhatatlan sauertöpfisch vén mamát is, dupla házi keresztnek.

Már postán volt levelem, s el is küldték, a midőn érkezik Bereghfalváról a höchst interessant depeche, hogy Tamás bátyádnak épen most jutott eszébe, a halálnak halálával kimúlni. Most már te megint az lehetsz, a minék születéssel s nem szorultál többé a vármegyéd fekete kenyerére.

Én tehát nyakra-főre lóditom fiskálisomat a gyorsvonaton, levelem után, hogy élve vagy halva, de azt az elhamarkodott firkámat visszaszerezze. Ha másként nem lehet, még a postát is gyujtsa föl petroleummal.

Mon Dieu ! ha ezt nem teszem, bizonyosan azt mondtad volna: ez a vén néni szelét vette, hogy guta kerülgeti a bácsit, s most nem nekem, hanem a gazdag örökösnek adja Erzsikéjét, a ki pedig neki szemevilága e földön, egyetlen kincs e rövid életben.

Most tehát halld megmásíthatatlan határozatomat. Hogy én valaha töled leányom kezét megtagadnám, abból ugyan semmi sincs. Mostanra azonban szavadtól és zálogba adott ígéretedtől ünnepélyesen fölmentelek. (Ez háromszor volt aláhúzva) Úgy tekintsd, mintha nem írtál volna, s tölem e választ sem kaptad.

Mert te úgy írtál, mint azon Isten háta mögé dugott vármegyének szegény vicispánja. Hogy adjak én választ annak, a ki időközben roppant örökségre tesz szert s beülvén a bereghfalvi kastélyba azt mondja magáról: Apropos! mától fogva 120,000 forint évi jövedelmem van! Itt azt beszélnek legalább félmillió kész pénze maradt az öregnek a Wertheimban. Az égre kérlek, mit fogsz tenni e tömérdek kincsesel? Decidemment csak ily kikiáltott *mauvais sujet*-nek lehet ily szerencséje e nyomorú világban. Jaj de boldog lesz a feleséged; már tudniillik az, a kit grófnéddá teendesz, mert boldogult ferjemtől tanultam: honores mutant mores. Pardon, ha aszsonyos orthographiával írtam a diák szókat.

Cher Paul! Olyan mindennapi léleknek tartasz-e, hogy ily radikál változások után is obligódból ki ne bocsássalak? Ha így gondolkodol felőlem, akkor nem ismered vén nénédet. Mert tudd meg az újságot, hogy azon pillanattól fogva, melyben leányomnak kérője akadt, az egész társaság előtt deklaráltam, hogy beállok öreg asszonynak. Van is jogom hozzá, mert, Isten jóvoltából elmúltam 39 éves. Nem sokára olvasni fogod az újságban, hogy ránczosodni kezd az orcám.

Tehát még egyszer: szavad vissza van adva. A szegény alispán ajánlata a papír-kosárba hullott. Hogy is juthatott eszedbe, a vármegyévet szolgálni? Itt nálunk a vicispánra úgy neznek, mint valami kóbor színészre, kit az urak néha meghíznak ebédre, hogy legalább egy héten egyszer jóllakják a szerencsétlen.

Belőled azonban mától fogva a hatalmas bereghfalvi földesúr fog szólni; most már beszélhetsz, követelhetsz. Mi itt azt hittük Tamás bácsiról, hogy 70 éves; most sül ki, hogy alig 60, szegény, daczára meglehetősen púpjának a hátán, igen derek úri ember volt. Egy kicsit ravasz, utálatosan fősvény, embergyűlölő s a kárhozatig liberalis. No de ez utóbbit némelyek mai napság még hibának sem tartják. Aztán meg a fősvény embertől lehet tisztességesen örökölni, nem pedig a

pazarlótól. Tehát még is igazat szóltam, hogy bátyád jámbor, istenfélő keresztyén volt; nyugodjék békében.

És most a viszonzlásig. Ha valaha, most vagy később (mert hélas! a gyásztartási hónapokat sehogysem kerülheted ki) akármilyen ügyben szolgálatodra lehetnék, soha se feledd el, hogy van neked Pesten egy aufrichtig nénéd, a ki lakik a Sűgár-úton 88-dik szám alatt egy zsidó uraság házában (múltkori leveledet még régi szállásomra ezímezted) s ez a téged szerető nénéd mindig kész lesz kívánságodat teljesíteni, a hányszor csak tőle valami helyest, okosat és teljesíthető dolgot követelnél.

Au revoir, cher cousin.

Thekla Regéczy.»

E két levél tartalma képezé a rögtön bekövetkezett nagy változások alapját. Ezer gondolat merült föl a gróf elméjében, s új helyzetének majd egyik majd másik részletét vette bonczolás alá.

Hogy hivatalát tovább nem viselhette, az világos volt. De e kérdés legkisebb nehézséggel sem járt, mert a megyében legalább tizenhatan voltak, kik helyébe léphettek, s még kétszer annyian, kik az üresedésben maradt széket szíves örömmel elfoglalták volna. Ezt úgy mondták a megyében: «nagy itt az intelligenzia», csak a kenyér volt kevés hozzá. Tehát lemondani, átadni hivatalát az egyelőre ideiglenesen kinevezendő helyettesének, volt az első lépés.

Hanem a báróné levele egész sorát foglalá magában a rejtélyeknek és találgatásoknak. Egyáltalában érthetetlen volt, miért kellett a föl nem bontott levelet minden áron, még a legvégsőbb eszközökkel is, csaknem erőszakosan visszakövetelni, ha csakugyan nem volt abban más, mint a mit a báróné a második levélben írt az elsőnek tartalmáról? tudniillik a legteljesebb s legföltétlenebb «igen».

Kézzel fogható volt, hogy egészen más valaminak, s lehetőleg épen az ellenkezőnek kellett abban rejlenie. Talán kereken tagadólag hangzott? Az a nagyon is merész hasonlítás az alispán s az éhező kóbor színész között mód fölött gyanúsan hangzott.

Ámde az őszinteség teljes hiányának jelét semmi sem árulá el nyiltabban, mint azon ellenmondás, mely az ügyvéd

és a báróné eljárásában mutatkozott. Mindketten visszavenni igyekeztek az első levelet: de egészen különböző okokból.

A prokátornak prózai és köznapi észjárása találta föl a mesét a tévedésről, hogy más idegen levél csúszott be a borítékba. Az a «*családi titok*»-ról szóló fontoskodás sem lehetett egyéb, mondva csinált és vastag kézzel fabrikált regényességnél.

De már a báróné sokkal ügyesebben értett az udvarias föllentes művészetéhez. Miután visszakapott levelét tűzbe dobta, érzé, hogy teljes szabadsággal azt írhatja, a mi tetszik, a mi érdekeinek leginkább megfelel.

Mintha szóról szóra ismételné első levelének tartalmát, hogy mennyire örvendett s mily készséggel fogadta a megtisztelő ajánlatot, s csak a közbejött nagyszerű változások következtében kényszerül ma már másként beszélni s ebben sem felel tagadólag, csak módosítólag, a mi a lényegre s a következményekre nézve ellenkező elhatározást úgy sem foglal magában.

Azonban ha mindez igen szépen s nagyvilági hölgyhöz méltólag szinte túlgöngyöden is volt eléadva: azért mégis kirítt belőle valami, a mi az asszonyi politika tökéletlenségét nyíltan elárulá. Mert a főkérdést: miért kellett az első levelet minden áron visszakaparítani? sehogy sem oldhatta meg.

Azt már hallotta a világ, hogy a szép lányt odaigérik a derek de szegény férfinak; az is megtörtént néha, hogyha időközben a kérő véletlenül dúsgazdaggá lett, a gyöngéd érzelmű anya visszaadta a férfinak szabadságát, mely egészen más föltételek mellett volt elzálogosítva, s azt írta neki: vizsgálja meg szívét, gondolja meg jobban tervét, s nyilatkozzék újra, ha igazán és önérdek nélkül szeretett.

Jelen esetben azonban tökéletesen érthetetlenül maradt, hogy a jóhiszemű kérőnek az első ajánlatra adott kedvező választ még látni, még olvasni sem volt szabad!

Mit árthatott ez a völegénynek, mit a menyaszonynak? A báróné csak nem félhetett attól, hogy Bereghy gróf, mint Shylock, a kötvénnyel kezében vért és húst fog követelni, ha már, mint szerény alispán is szívesen fogadtatott, s mint hatalmas főúr bizonyára nem változott kevésbé kívánatos kérőve.

Tehát, minden kétséget kizárva, be lön bizonyítva, hogy

a korábbi levél határozottan tagadólag hangzott, s a csinos boríték alatt igazi, valódi és hamisítlan fűzfa-vesszőkből font kosár rejtőzött.

Hogy a rideg «nem», a keserű lapdacs kellőleg meg volt czukrozva, s az elősorolt okok és mentségek az alispán önszeretetét legtávolabbról sem sérthették, legkevesebbet sem változtathatott a dolgok állapotán. A báróné a kellemes bókók és udvarias kifejezések szórásában csak olyan bőkezű volt, mint bármely társnője a nagy világ előkelő köreiből.

Igen, de mért beszélt mást a küldő, mást a küldött?

E tekintetben csak találgatni lehetett a rejtélyt. Legvalószínűbb volt, hogy a báróné, miután levelét elküldte, s aztán csak hamar a bereghfalvi halálesetről is értesült, a nagy sietésben arra sem ért rá, hogy az ügyvéddel a levél visszavételének indokairól összebeszéljen. Tökéletesen hitte, hogy az aláírt meghatalmazás, kísérve a három darab százforintos bankjegy támogató erejével, teljesen elég lesz a postamester megvesztegetésére. A második levelet pedig akkor írta, a midőn az ügyvéd küldetése sikeréről őt értesítette, de hogy miként indokolta követelését, azt a rövid távirati tudósításban szükségtelemnek tartotta érinteni.

Így vélekedett az alispán. Bizonyos, hogy jó részben közel járt az igazsághoz; de hogy még sem tudott mindent s mégis volt ama levélben oly valami is, a mit a kérőnek semmi áron sem volt szabad megtudnia, azt az olvasó később bővebben megértheti.

Két nap telt bele, míg az alispán minden kifogáson fölülló módon hivatalától bucsút vehetett; azután sietett rendeltetése helyére.

Útja a fővároson vezetett keresztül, de itt csak addig várt, míg a legközelebbi vonattal tova szállhatott, nyugotra, az ország legmíveltebb s leggazdagabb vidékére.

Oda, hol a Duna és a Vág mentében lombos hársfasorok és jó karban tartott utak metszik át a szántóföldeket. Oda a hol soha sincs túltermés, de a teljes csalódás is ismeretlen. Oda, hova nagy uraink közül főleg azok vertek fészket, a kik a lefolyt harcziás századokban az osztrák uralkodólház iránt tanúsított hűségöknek köszönhetik czímöket és nagy vagyonukat.

Itt fekszik Bereghfalva, kissé félre az úttól, mely a vas-

úti állomástól egyenesen a kastely parkjának vasrácsos kapuja elé vezet. Valóságos fél út Bécs és Buda-Pest között, biztos közlekedésben az egész művelt Európával.

Pál gróf gyermekkora óta nem volt itt, mert bátyja, a mint öregedett, s látta hogy egyenes utódot nem hagyhat maga után, szívéből gyűlölte a mellékes örököst, kit a törvény értelmében halála után a vagyon birtokából ki nem rekeszthetett.

Különben is különczködő, magába zárt, mindent megvető, kicsinylő s gúnyolódó ember volt. Hogy púpos hátú lett volna, mint a báróné írta, ez nem egészen igaz. Csak széles, lapos, egyenes válla, s merev nyaka volt. Hátgerinceze kissé görbe, lábai vékonyak, hosszúk s a térde kalácsában esontkinövések mutatkoztak.

Kétszer lépett házasságra, mindig szerencsétlenül. A faluban azt beszélték, hogy első feleségét méreggel végezte ki, a másodikat, szerelemföltő dühösségében sarkával tiporta agyon; a miből csak annyi igaz, hogy ilyesmit valaha C. Cæsar Caligula és Nero csakugyan elkövettek.

A közéletben halálos ellensége minden forradalomnak, de azért a Bach-korszakban a legnyakasabban ellenzékeskedett. Nevette a magyar nemzetiség és alkotmányosság küzdelmeit, de azért német vagy épen osztrák sehogy sem akart lenni. Az 1867-diki kiegyezésre rászavazott, de azt mondta róla: lássuk ezt a komédiát, tart-e tovább három esztendőnél?

Ha Buda-Pest emelkedéséről beszéltek, szánakozva mosolygott s a bécsi Ring fényes magán épületeit, s a kevély paloták egész sorát említé. Ha pedig Bécsét dicsérték előtte, haragra lobbánva válaszolá: Csak erőlködjenek; annál több kedvet kap hozzá Bismark, s csinál belőle keleti Németországban czifra provinciális várost.

Nem hitt, mondták, sem Istenben sem emberben, a papokat gyűlölte. Csak azt tartá igaznak, a mit látott, tapasztalt, és kézzel megfoghatott. Különösen pedig érzé mily szép, kényelmes és dicsőséges állapot ős Bereghalfván grófi módra élni, parancsolni és senkinek sem engedelmeskedni. Természetesen, hogy az adót pogánynak és elviselhetetlennek nevezte, holott jövedelmének felét sem tudta elkölteni, a maradékot pedig szorgalmasan tőkésítette, mint mondá: gonosz életű demagog öcsese számára.

Tulajdonkép csak saját számára, mert erős érczes hangja s megronthatatlan egészsége levén, teljes meggyőződése volt, hogy a százéves kort eléri, s azért vitatkozás közben gyakran kiszalasztá: hiszen majd meglátjuk, hová jutunk ezzel a parlamenttel s a velejáró deficittel 1920 felé! Épen ekkor leendett annyi éves, a mennyit magának kiszabott.

De épen csak 40 évvel hibázott számításában. E pillanatban ott fekszik már a pompás ravatalon, körülrakva nemesi ezimerekkel, élő virágokkal, óriási koszorúkkal, legalább 500 viaszgyertya között.

Megmeredt ujjai között még most is tartja vas penzszekrényének kulcsát, melyet sem könyezete, sem a balzsamozást végbevivő doctorok nem mertek onnan kicsavarni, nehogy az olvasatlanul halmazban fekvő bankjegy-csomagok miatt felelősségre vonattassanak. Ám vegye ki onnan az érkező örökös, a ki egyedül veszi hasznát.

Ez pedig már megérkezett a vasúti állomásra. Ott úri fogat várta mély gyászba bujtatott inassal és kocsissal. Egy másik, szerényebb alkalmatossággal Mozsár Máté tisztartó jött, kész köteles szolgálatát följánlani új urának, azon megjegyzéssel, hogy eddig minden tökéletesen rendben van, s az elkerülhetetlen kiadásokról bizonyítékokkal támogatott jegyzéket vezetett.

Derek embernek látszott az öreg, s nem lehet máskép, ha húsztendeig tűrhette ura csodálatos szeszélyeit. Már vagy azért, mert az öreg gróf nem volt oly megtestesült ördög, mint híre járta; vagy pedig mert a rendes és szokás szerinti tisztartói hűség mellett is jól megszédhette magát Bereghfálnán az ügyes ember.

Megérkezve a kastélyba, vendégszobába szállt. A nagy számú eseléség közül az volt legboldogabb, a ki bármely csekély szolgálatot tehetett, vagy valami kívánságát elleshette és szerencsésen kitalálhatta. Volt ruhakéfélo, eszmaporozó s hatan vesztek össze, ki vigye föl a gróf könnyű úti podgyászát. A szobaleányok mosdótálat, szappant, törülközőt hoztak. A «táblaterítő» pedig ünnepélyes hangon, melyből azonban a fölvezt gyász mély registerei kihangzottak, jelenté, hogy tálalva van.

De az ifjú gróf nem akart enni. Tán böjtöl? mert épen péntek volt, gondolá az egyik. Bizonyosan megevett Érsekúj-

vártott egy rostélyost, s megfekszi a gyomrát ket hetig — vélekedék a másik.

Ő azonban bevezetteté magát a nagy terembe, hol az elhúnyt a ravatalon nyugodott. Fölemelé a brüsszeli csipke szemfödőt s megnéze a halott arcát, melyen a nyugalom, szelidség és az Isten akaratában való megnyugvásnak vonásai tükröződtek.

Le akart térdelni, hogy rövid imát mondjon; de nem tette. Olyan világban élünk, melyben már dicséretre méltót sem teszünk, nehogy azt mondják a körülállók: ime mily tökéletes képmutató!

Keritettek ide az öreg gróf betegsége alatt valahonnan egy kapuczinus barátot is, a ki bő szóval beszélt el az elhunyt-nak végső pillanatait. Nem mondhatott ki ugyan egy szót sem a haldokló, de szeme forgásából látszott, mennyire «dedit signa pœnitentiæ» s ha eszméletét visszanyeri, bizonyosan végrendeletet ír, és szép összeget hagy a kolostornak.

Hogy megértette-e az örökös ez ájtatos lélekből származó figyelmeztetést: e sorok írója nem tudja.

A komornyik elbeszélé a kules dolgát. Csakugyan ott fénylett e csillámló jószág a holtak sárga ujjai között s látszott, hogy csak erővel s az ujjak félrecsavarásával lehetne azt onnan kiszabadítani.

Az örökös azonban sem érdeklődést, sem sietséget nem mutatott a kules birtokába jutni. Még a szobalányok is azt suttogták: Lám, mily jól tudja, hol van az a kules a legbiztosabb helyen; én ugyan nem próbálnám kivenni; hátha föléledne és pofon vágna?

A nap többi része a temetés felőli intézkedésre lön szentelve. Az előkészületek különben, nagyjában már megvoltak s most az örökös is megérkezvén, minden ok a késedelemre megszűnt.

Ezalatt mindenki leste, kutatta s magyarázgatta az ifjú grófnak szavát, magaviselet s legkisebb mozdulatát. Érdekes tanulmány-tárgy volt ő a cselédek előtt, kik kíváncsisággal vizsgálták: miként viseli magát egy ember, a ki tegnap hivatalából élt, ma pedig nyakig úszik a beregylfalvi kis királyság összes kenyelmeiben?

Milyen ember volt, mivé válik? Megmaradnak régi hajlamai, vagy újabb gyönyörökre vágynak? Szórni fogja a pénzt?

böven osztja az ajándékot, s gavallérosan jutalmazza a szolgálatot és az ügyességet?

Hol kezdí meg az élvezetek sorát? A pincze dús tartalmát veszi számba, vagy szétekint a vidéken, hol a piros arczok és tüzes szempárok faja még mindig tenyészik s folyvást új példányok kerülnek napvilágra?

Szereti a nagy társaságot, pompás ebédeket, lakmározásokat, mikben az urak isznak, kártyáznak, halotázznak, a cselédek pedig teli marokkal lopnak? Kell-e neki szép háttas ló, elegans fogat, egész farka vadászkutyá? Otthomműlő lesz, vagy jár világszerte kóborolni? Hátha szenvedélyes muzsikusz, s csapatostól hordja ide a hegedűsöket, fuvalásokat és zongoravirtuozokat? Vagy ellenkezőleg fősvény lesz, számon kéri az ezüstöt; levonja a cseléd béréből, ha poharat, porcellán tányért eltör? Fölírja a fehéreneműt, tudni akarja hány abrosz hány asztalkendő ment mosásba? Megnézi mit esznek a cselédek; hány liter tejet adnak a tehének; hova lesz a vaj, s mennyi abrakot fogyasztanak a paripák?

Ámde a kémlélődőknek minden erőfeszítése füstbe ment. Senki töle oly szót nem hallott, miből következtetéseket vonhatott volna. Mindig nyugodt, egykedvű, részvétlen de mégis komoly maradt, s föltünőleg óvakodott bármely fölmerült kérdésben elhamarkodott ítéletet mondani.

Csak annyi mutatkozott, hogy legalább rögtönében nem szándékozik sem a házi rendben, sem a birtok kezelésében változásokat behozni. Egyetlen egy új arcz sem lépett be vele a kastelyba. Megelégedett az elhúnyt gróf komornyikjának szolgálatával. Nem akarta észrevenni, ha hiba történt, s a cselédek közül senkit sem fenyegetett azzal, hogy rögtön elcsapja.

A tisztartó hiába kérte és figyelmeztette: mennyire ideje volna már a pénzszekrény tartalmát megvizsgálni és átvenni. A temetés előtt még a kulcsot sem akarta magánál tartani. Pedig az «*entreprise des pompes funèbres*» emberei, már huszonnegy óra előtt kivették az elhunytak ujjai közül.

Mozsár Máté uram nem győzött ez érdektelenségen eléggé csodálkozni. Pedig ismételt ízben, mintegy mellékes megjegyzéskép érintette, hogy számítása szerint legalább fél milliónak kell ott egy rakáson heverni.

Csak azt parancsolta meg az ifjú gróf, hogy a temetési

költségeket az urodalmi pénztárból kell földözni: mert hátha végrendelet van, s az ingó vagyon fölött az elhunyt másként rendelkezett.

E szó «végrendelet» leírhatatlan bámulatba ejté a jámbor tisztartót, s mint a ki nagyon jól tudja, mit beszél? mit állíthat mit tagadhat? felelé:

— Végrendelet? Oh méltóságos uram, az én kegyes grófomnak ilyesmi még álmában sem juthatott eszébe.

— Ki tudja? Hátha mégis tette.

— Bocsánat, gróf úr, de ez teljes lelektani lehetetlenség. Dicselkedhetném ugyan, hogy elhunyt uramnak teljes bizalmát bírtam, s hogy komoly ügyet tanácsom és meghallgatásom nélkül soha meg nem indított: de nem ez okból bátorkodom a végrendelet létezését tagadni. Tamás gróf mindenre gondolt e világon, csak a halálra nem. Teljes hitben és meggyőződésben élt, hogy éveinek javát még csak ezután fogja élvezni. Mindig tíz, húsz, harmincz évről beszélt, hogy mit fog akkor tenni? Gyárat akart építeni és magán vasutat tervezett birtokán keresztül délre a Dunáig, éjszak felé az osztrák államvasút legközelebbi állomásáig. Azt mondta, majd egykor valahára 300 holdas parcellákra osztja birtokát, ennyi és ennyi cserépszindelyes majorházat épített, s mindent bérbe ad, mint az angol lordok szokták. S végre, hogy gondolkodott volna végrendeletre oly erős és vas egészségű ember, a ki legutolsó percében is azzal foglalkozott, hogy néhány hét múltával megházasodjék.

— Hogyan? megházasodjék?

— Oh, kérem, e tekintetben már mindent bevégzett ténynek tekinthettünk. A halál is ott lepte meg az első emeleten, a midőn épen 180,000 forintot utalványozott arra, hogy egy egész sor termet újra bútoroztassak; megmondta melyik szállítóval, kárpitossal, tükörgyárossal és szobrászszal alkudozzam.

— Egészen új dolgot mond, tisztartó uram.

— Egy hét alatt minden fenekestől föl lett volna forgatva. Nem beszéltünk itt másról, mint a park újra alakításáról, gyönyörű téli kertről, külföldi virágokról, chinai és ó-he-truriai vázákról, s a jövő szép napok dicsőségeiről. Azon napon, april 19-dikén, a midőn drága uramat ama szörnyű szerencsetlenség érte, egy nap alatt három távirati tudósítás érkezett

Buda-Pestről, s ugyan annyit küldtünk vissza. Nem is más okozta ama rettenetes vértorlódást, mint a fölöttébb való izgatottság; mert az én áldott grófom egyébről sem beszelt, mint a legszebb menyecskéről fél Magyarorszában, s hogy majd miként fogja gyermekeit nevelni, s hogy első szülötte már a férfi kort is elérte, a midőn örökségéhez juthat.

— S mind e szép álom megsemmisítésére elég volt néhány kanálnyi vér, mely a fejbe tolúlt s az agyvelő hártáját megtámadá! És ki volt az a szerenesés nő, a kit bátyám boldogá szándékozott tenni?

— Oh, méltóságos uram, ez egész regény. Először egy özvegy asszonyra vetette szemét, de aztán meglátott azon háznál egy serdülő lánykát, s azzal rögtön szélnek eresztette az anyját. Azt mondta: a kinek férjhez adni való lánya van, az kifogás nélkül beállhat a vén asszonyok kategóriájába, a kitől a férj már gyermeket sem remélhet. Természetes, hogy az özvegy nagyon ragaszkodott a selyem pamlaghoz, melyen mint Bereghfalva ünnepelt királynője trónolni fog, de végre meg kellett elégednie a második helylyel is, s a harmadik távirati értekezés után az «üzlet perfekt» lön.

— Titok, ki ezen özvegy nő?

— Ha az volna is, most már mindegy, és én méltóságodnak föltétlen őszinteséggel tartozom. Hiszen magam hordtam az állomásra a távirati alkudozásokat, mert az özvegy nő, nem tudom mi okból, épen e napon végkép tisztába akart jönni az ügyvel. Nekem pedig nem volt szabad az állomásról visszaindulni, míg a válasz meg nem érkezett. Az is igaz, hogy egy ízben sem kellett sokáig várakoznom.

— És mindez ápril 19-dikén történt?

— Ápril 19-dikén, s a nap még le sem ment, s uram a halottas deszkán feküdt.

Az első pillanatban Pál gróf maga sem tudta, miért tűnt föl előtte e dátum említése oly sajtószzerűleg? De egyszerre rögtön, akaratlanul és erőszakosan egy gondolat villant elmejébe. Mint mikor valaki a közelben tükördarabkával játszik, s a napnak visszugara szemünkbe lövell, aztán minden ismét elenyészik s nem hagy más emléket, mint hogy a legpontosabban meghatározhatjuk a helyet, honnan a föltetszett verőfény származott, úgy látta lelki szeme előtt e végzetes napot, ápril 20-dikát, a midőn azon levél megiratott, melyet Markóczy

Dániel, ügyvéd, oly kétségbeejtő módon visszaszerezni igyekezett, s oly könnyedén kezébe is kapott.

— És hogy hívják azon özvegyet?

— Főrangú hölgy a budapesti előkelő körökből. Egy főispán özvegye, ő méltósága báró Regéczy Miklósné.

— És a lány? Erzsike kisasszony?

— Igen, ez volt neve. De az Istenért, gróf úr egészen elhalaványodik.

— Semmit se aggódjék. Már elmúlt minden. Pillanatnyi meglepetés, a minek semmi következése sem lesz.

Megfordult; kinézett az ablakon s gondolá: Tehát ez a nagy titok, melyet semmi áron sem volt szabad tudnom! Most már mindent értek. Az első levél határozottan tagadólag hangzott. Sajnálták, hogy későn nyilatkoztam, mert Erzsike báróné már a hatalmas Tamás úr boldog menyasszonya! Akkor közbe jött a hirtelen halál, s elhiszem, hogy a gazdag örökös szívesebben látott kérő volt a hatvan éves nagybátyánál.

Ezzel röviden bucsút intett a tisztartónak; föltántorgott szobájába, bezárkózott, átadta lelkét az ezrével föltoluló gondolatoknak és el sem hagyá menedékhelyét, míg másnap meg nem jelent a temetés szertartásán, a mi ember emlékezetet haladó idő óta nem látott pompával és pazarló fényvel volt megtartva, az összes vidéki előkelők és közrendűek összegyűlt sokasága mellett.

És midőn mindennek vége lőn, ez volt a házban lakó pszichológok egyhangú ítélete:

— Ez a Pál gróf vagy mindig úr volt, vagy nagyon hamar megtanúlt azzá lenni.

III.

Elmult a nyár, bekövetkezett sárga faleveleivel az ősz, a midőn az ifjú gróf visszaérkezett kastélyába, mely most sajátja, elvitázhatatlan otthona volt.

Hogy töltött el többet öt hónapnál? Úgy mint az urak szokták, ha búbanat emészti szívökét; elmennek utazni, megnezik a világot, mindennap keresnek és találnak valami újat s a szórakozás ezer nemeiben duskálva válogatnak.

Járt, vándorolt mindenfelé, kivéven a hol nagy a meleg és egészségtelen a nyári levegő. Nem fárasztotta magát végtelen hosszú utakkal s ha valahol ráesteledett, kiszállott, megvaesorrált, meghált, s a reggeli gyorsvonattal tovább robogott.

Eleinte megnézte a már korábban látott palotákat, a regiségi és művészeti gyűjteményeket. Koptatta a fővárosok kövezetét, és szidalmazta kétes illatú szivarját, mely bizonyos áron túl, mentül drágább, annál rosszabb. Majd bucsút mondott a sokaság lepte boulevardoknak, a márvány oszlopoknak, granit pilléreknek, felhőbe emelkedő kupoláknak, s ment mendeiket keresni az örök hóval födött hegyek által védett paradicsomi kies völgyekbe.

De, roppant pénze daczára, nem utazott mint deklarált nagy úr; meg inast vagy komornyikot sem czipelt magával, tudván, hogy készpénzért mindenütt mint hercezetet szolgálják az embert a művelt világban. Csinos kis bőröndjébe csak a legszükségesebbeket csomagolva, gondja volt rá, hogy podgyásza ne legyen nagyobb, mint a mennyi a kocsí beljében az ülés fölötti polezra fölfér. Mostani s fiatalabb korában tett útja között egyéb különbség sem volt, mint hogy a vasúton első osztályú kocsira váltott jegyet, míg előbb igen megelégedett a másodikkal is, ha ugyan a gyors vonaton talált ilyet, a mi Angliában és Franciaországban ritkán fordul elé. Azon időben, útközben, címét és rangját eltagadá, most egyszerűen csak elhallgatá, a mi a gyakorlatban igen subtilis különbség lehetett. Most is, legfőlebb ha valahol ráismertek, adta meg magát, s igyekezett a grófi czímet vitézül eltűrni.

Voltak perczek, voltak helyek a hol valóban boldognak érezé magát. Ezt ő úgy nevezé, kezdek feledni. A folytonos új arcok, új ismeretsegek kényelmesek, s azon előnnyel bírnak, hogy semmire sem kötelezik az embert, bátran megfélekedhetünk rólok, s helyökbe másokat fogadhatunk.

Csak az ily czél s határozott irány nélküli nyargalásoknál tapasztalhatjuk igazán, hogy Európa vagyonos osztálya mily borzasztó módra vált kóborló publikummá. Ős eleink hazát keresni jártak a népvándorlós századaiban, ma pedig azok csavarognak legtöbbit, kiknek legkényelmesebb, legbiztosabb s legboldogabb otthonuk van. Harminez év előtt az iskolát végzett ifju megjárta Párist, Londont, Rómát, Svájcot s a lombardi tavakat: ma már sorba vesszük a provinczialis vá-

rosokat is; és turistai rettenthetetlenségünkben, kötelességszerűleg bámuljuk meg a helybeli toronynak izléstelen tetejét, vagy a toldott-foldott régi városháznak barbár faragványú erkélyét.

A vendéglőkben, a «table d'hôte» kétes ízű peccsenyéje mellett, mintha mindig ugyanazon vendégeket látnók, kikkel az elindulás napján Érsekújvárott, vagy Gänserndorfban már találkoztunk. S ha újra vasútra ülünk, bizonyosan a legvas-tagabb dáma s a leghortyogóbb férj közvetlen közelebe kerülünk.

De volt-e a mi szeretetre méltó utazónknak valódi és igazi szívfájdalma? ez a kérdés, melyet tán maga sem tudott volna helyesen megfejtetni. Nem volt oly szerelmes, mint a regényhősök, kik a puszták kietlenébe, a kösziklák vadonjai közé bujdosnak s a részvétlen viszhangnak panaszozzák el gyógyíthatatlan fájdalmukat. Sőt néha azt hitte: mily szerencse, hogy szép szerivel kimenekedhetett egy netán elharmarkodott házasság kelepczejéből.

Ide legalább nem ért el a Sugár-út 88-dik szám alatt cselet szövő bárónénak hosszú körme. Élni akart tehát szabadságával, ha lekötött szava vissza volt adva. Sőt a család játék, melyet vele űztek, teljesen följosította őt arra is, hogy korábbi összeköttetéseit félbeszakítsa, s minden további ismeretségtől óvakodjék.

Mért búsulna ő oly hölgyek miatt, kiknek nem ő, hanem egyedül csak a bereghfalvi kastély kellett? Elfogadták a hatvan éves különözöt, kit magok közt csak vén denevérnek neveztek; kastély nélkül pedig visszautasították a legszebb férfikorában élő kérőt, a ki, személyes érdemből, díszes helyet foglalt a társadalomban, tisztos munka után élt; szeretve, becsülve volt meggyében, és önereje által képes volt arra, hogy megszerzett népszerűségének lépcsőzetén előmenetelt s tán fényes jövőt is szerezhessen.

Így keresett vigasztalást utazónk; de mégis, mintha nem találta volna föl egészen.

Mert voltaképp ő ellene egyedül csak a báróné vétett; arra nézve pedig, hogy a még mindig kedves emléken maradt Erzsike is büntárs volna, semmi egyenes bizonyítékkal sem bírt.

Hogy a lyánka kezét odaigérték Tamás bácsinak nem sokat nyomott a mérlegben. Ezt a báróné tette, a leány legrosszabb

esetben is csak engedelmeskedett; vagy éppen kenyszerítettett. Talán azt sem tudta mind az utolsó perczig, hogy egy harmadik személy javára az ő boldogságának rovására alkudoznak? Legalább azon körülmény, hogy az utolsó napon, a válság legégetőbb pillanatában, a midőn egyfelől az alispán lépett föl mint kérő, másfelől az öreg gróf sürgeté a határozott választ, a háromszor egy nap alatt váltott távirati correspondentia csak arra mutathatott, hogy a báróné családjában nehéz küzdelem foly, s a főnhéjazó anyának teljes hatalmára és tekintélyére volt szükség, hogy a győzelem a gazdag követelő részére dőljön. Nem lehetett így a leány egészen ártatlan? Hátha többet szenved otthou mint a nagy világba menekült férfi, a ki ha szórakozást talált, feledni is megtanulhatott?

E gondolat utközben is fölmerült elméjében, most pedig, a midőn ismét itthou volt s három órányi útjába került a viszontlátás sikerét megkísérlenie, valamely magyarázhatatlan sejtelen vonzotta őt Buda-Pest felé.

Büszke volt ugyan, s a vele üzött lelketlen játékot nem akarta megbocsátani; de nemesebb szív dobogott mellében, mintsem igazságtalan legyen, s a bűnössel együtt az ártatlant is sujtsa és gyűlölje,

Azt határozta azonban, hogy az első lépést a viszonti közeledésre, mindenesetre az ellenfétől várja meg. A lapok már hirdették, hogy Bereghy Pál gróf hosszas külföldi útjáról, gazdag tapasztalatokkal megrakodva már hazatért, és tanulmányainak kincsét itthon gyümölcsözővé szándékozik tenni; tehát, ha lesz a bárónénak valami közleni valója, tudni fogja, hol találhatja őt legbiztosabban.

Néhány nap telt el.

Reggelenként a földszinten levő könyvtárban olvasgatott. Ott ült a barna bőrrel bevont óriási karszekben, kezében könyv, előtte íróasztal.

Oda pillant véletlenül s látja, hogy az íróasztal fiókjának zárában a kulcs is ott esillámlik, a mi pedig az előtt nem volt ott.

Teljes bizonyossággal maga sem tudta, mert oly csekély és jelentéktelen e körülmény, hogy százfélekép is megmagyarázható. Hányszor elhánýódik ily kulcs? s jön egy szolga, leporozza az asztalt, letörölgeti a könyvekkel rakott szekrényeket, s ha kulcsot talál, visszahelyezi a zárba.

Egészen gépileg emelé föl kezét, megforgatá a kulcsot, kihúzta a fiókot s látott ott egy rakás levelet, mintegy harmincz darabot.

A borítékra írt czímzésből azonnal látta, hogy ellúnyt bátyjának levelei feküsznek előtte, s legelső gondolata is az volt, hogy az egész csomagot a tűzbe veti, mely balra tőle a kandallóban vígan pattogzott.

Arra nem is gondolt, hogy ily levelek között gyakran a háztartásra, a birtok kezelésére vonatkozó irományok is akadhatnak, a midőn végtelen meglepetésére egyszerre csak a báróné kézírására, a már ismert borítékra és pecsétre talált.

— Hah! minő fölfödözés! Hiszen ez egész «kek könyv», mely a báróné diplomatai iratait foglalja magában, a lefolyt házassági tervek és alkudozások tárgyában.

Most tehát még erősebben el volt határozva mindent tűzbe vetni; természetes ösztönénél fogva igen dísztelennek tartván, az ellúnytnak magán titkait kíméletlenül kifürkészni.

Három levél volt a bárónétól, s még egy negyedik is hasonló alakú boríték, ugyanazon pecsét alatt, de föltünőleg egészen idegen kézírással.

Ki írhatta ezt?

A gróf gondolkodni s fokról fokra alkudozni kezdett lelkiismeretével. Mert valósággal arra, hogy általában véve, a hátrahagyott levelek tartalmáról tudomást vegyen, nem csak ürügyet, de igazoló okot is bőven talált.

Tehát nem lesz tiltott kíváncsiság, gondolá, csak annyit tudni meg, kitől származik e rejtélyes levél?

Kezébe vette; megnézte a czímlapra nyomott keltezés napját. «Buda-Pest, főposta, april 12.» Aztán óvatosan kivette a borítékból, s úgy tartotta a papírlapot, hogy csak az aláírást olvashassa.

És mintha kés döftek volna szívébe, olvasá: «drága jó nagybácsimnak, engedelmes húga, Regéczy Erzsike» —

Mintha keze elzsibbadt, ujjai megfagytak volna, s a levél az asztalra hullott. Egy mindent fölvilágosító, minden kétséget teljesen eloszlató hiteles okirat feküdt előtte; csak el kellett olvasnia s a lefolyt «szerelmi pör»-ben mint bíró legjobb meggyőződés szerint ítéletet hozhat.

De csakhamar megint nevette saját izgatottságát. — Ugyan mit tudnék meg belőle? A lányka szívének igazi tit-

kát semmi esetre sem, mert az ily leveleket száz esetben kilenczvenkilenszer a mamák szokták diktálni!

Tünődve ült székében, majd fölkel, s nagy lépésekben mérte a terem hosszát . . . de már benne volt a titkok fürkészésében, és szemlátomást sodortatott azon veszedelem felé, hogy az első indiskretio után a másodikat, s folytatólag a többi is mindvégig elkövesse.

— Hiszen, éltem boldogsága függhet e titkok földerítésétől! Nincs-e jogom fölhasználni a mit a vak szerencse kezembe játszott? Ártok valakinek, vagy kárt okozok embertársamnak? mert ha itt, bátyám titkaira is bukannék, sehol sem lehet az biztosabban eltemetve, mint saját mellemben. S végre is, bármennyire a férfias jellemhez tartozik a kínéletesség, lovagiasság a nők elleneben: abból nem következik, hogy az ember e szép tulajdonainak még valóságos bolondja is legyen.

De a midőn így bölcsekedett, érzette, hogy keze reszket, szokott nyugalma elhagyja, hidegvérűsége elszáll. Majd nagyot nevetve indokolatlan aggódásán, összehasonlítja magát a titkos rendőrkémmel, a ki a «cabinet noir» hallgatag falai között sorban bontogatja föl a gyanús egyénektől eredő, vagy ilyenekhez czímzett leveleket, s ezekből akar megismerkedni az állam és a fejedelmek, élete ellen kovácsolt összeesküvések szálaival.

— Sületlen beszéd — mondá. — Hát fölbontom-e ezen leveleket, ha már fél éve föltörve a fölvágott borítékban hevernek? Igaz, hogy nem hozzám írták, de bátyám után mindjárt én következem az első sorban, a kit a tartalom illet.

Elé vett tehát egyet a báróné levelei közül, de mielőtt olvasni kezdte, megtörhetetlen fogadást tőn, hogy bármi álljon e levélben: bármi álnokság, csalárdság és asszonyi kétszínűség is rejtőzzék a sorokban, azért soha, semmi alkalommal, akár valamely kétértelmű szóval, vagy csak az illetőtől érthető gunyos mosolylyal boszút állani nem fog.

A legelső levél, melyet kezébe vett, így hangzott:

Buda-Pest, márczius 30.

Drága jó bátyám!

Sehogy sincs igaza, mert az egész societé pletykáiból csak annyi igaz, a mi önt legkevesebbé sem nyugtalaníthatja.

Igen, nem, tagadom, itt volt nálunk Pál öcsénk; gyakran meglátogatott s veleszületett fiatalemberi kötelessége szerint hódolatteljesen udvarolt Erzsikének. Voilà tout.

Azt sem tagadom, hogy ha komolyabban lep föl, vallo-
mást tesz, és előttem nyilatkozik, részemről semmi plausible
ellenvetést sem tehetek vala. Neve, családja, ferfiás deli alakja
mind excellent. Hogy csak viczispán, annak nem ő az oka,
hanem apja, a ki referendarius levén Bécsben, végkép kiköl-
tötte magát. Azt mondják a viczispánság sem utolsó állás az
országban, s nekem annál kevesebb kifogásom lehet az ellen,
mert boldogult férjem, a midőn engem elvett, csak tiszteletbeli
főjegyző volt. Pál öcsénk pedig még sokra viheti; hallom,
imádják a vármegyéjében; a mikor akarja képviselő lehet,
innen pedig csak egy lépés a főispánság, államtitkárság vagy
epen a miniszterség. Ismertem egy vörös orrú plébánust, a ki
8000 forintot költött a választásra, s még is jól spekulált,
mert három évig correct szavazván, készen várta a gazdag ka-
nonokság. — Más különben sem estem volna miatta kétségbe,
mert hála Istennek, most saját külön miniszteriumunk van,
ennek pedig hazafias kötelessége a vagyoniilag tönkrejutott
mágnások számára hivatalt szerezni.

Írja bátyám, hogy ennyi és ennyi évet betöltött. Jó Isten!
nekem mondja ezt, a ki asszony vagyok? Mintha bizony tizen-
hat éves korunk óta nem mindig azt tanultuk volna az anyánk-
tól, hogy a férfi csak olyan idős, a milyen ép és egészséges és
a mennyi pénze van. Ne haragudjék bátyám, hogy így kifecse-
gem az asszonyok titkát, de valóban kényszerített rá indokola-
latlan szerénységével.

Nem hazudtak azok, kik Bereghfalván elhíreszteltek
mennyire szívesen láttuk Pál öcsénket. Egészen másként íté-
nek magamról, ha drága bátyám már akkor úgy nyilatkozott
volna, mint utóbbi levelében. Azon esetben Regéczy báróné
jól tudja, mivel tartozik családjának, s tehetsége szerint aka-
dályozza a közeledést. Én azonban Pál öcsémet addig sem bá-
torítottam bármely reményre. Az efélet azoknak hagyom, a
kikre ráfér, tudniillik a közönséges ténsasszonyokra, mert a
völegény-halászatnál nincs a világon alábbvaló mesterseg.
Pedig szegény Erzsikemnek ugyancsak szűken jutott abból, a
mit a férfiak hozománynak neveznek. Miként utasíthatnók
tehát vissza egy «in petto» minisztert?

Szerencsére a Zukunfts-miniszternél többet ér kedves
bátyámnak igazi rokon szeretete. Rajtam nem múlik, hogy
legszentebb anyai kötelességem szerint oktassam s megta-

nítsam leányomat, mennyire igaz a régi közmondás: a jónak a jobb az ellensége, azaz a bizonyos boldogságot ne adjuk oda a csalfa reményekért. Átlátandja, mily irigylendő helyzet, Bereghfalván a ház «malasztjának és kegyelmének» lenni, hol anyja lehet a szegényeknek és vigasztalója az árváknak.

Mert szemképráztató dicsőség az Bereghy grófnének hivatni! Már a verses könyvekben áll, hogy vitézlő Bereghy Boldizsár uram szerencsés volt hajdanában a «sanctio pragmatiká»-ra szavazni s ezen önzéstelen hazafisága díjául megis impetrálta a bereghfalvi dominiumot, mely 20,000 holdnyi szelességében, minden betáblázott adósság nélkül, ma is hirdeti a család ősi dicsőségét. Van-e lány a földön, a ki ennek hallatára ájultan ne rogyna a feléje közeledő völegény karjai közé.

Pál öcsénknek is van része a család fényéből; de végre a családfő mindenben családfő marad, s előtte a *branche cadet* meghunyászkodni tartozik.

Valóban sajnálnám a szegény fiút, mert szíveimből megszerettem, s hosszabb ismeretség után leányom sem érezhetne irányában legyőzhetetlen aversion-t: de a semmiből semmi sem lett; elútaozott, elfeledett bennünket, de azért még sem féltém őt, hogy unalmában elvette volna valami börze-báró leányát, s vele 1000 darab részvényt amolyan új banktól, mely hat hét múlva, szokás szerint elkrachol.

De hogy én most a legiszonyatosabb zavarban vagyok, az áll *sans contestation*. Bátyám még utolsó levelében is bölcseségéhez méltólag igen «verklausulirt» nyilatkozik, de mint gondos anya, leghajlandóbb vagyok minden szót a legkedvezőbbben magyarázni. De mit tegyek, ha időközben (mint boldogult férjem mondaná) valami *non putarem* történék? Például, levél érkeznék a Kárpátok aljáról, s megkérnék a lány kezét? Szépen a két pad között földre csücsülhetnék. Akkor, ha leányom csak annyit is mondana «nem bánom», ráadnám a foganatos anyai áldást. Mit tegyek? most tanácsoljon.

Votre affectionnée

Thekla Regéczy.

Végig olvasván e levelet, bátran elmondhatta volna: megáll az eszem! Oly annyira ellenkezője volt annak, a mit várt, hogy még egyszer megnézte az aláírást, a borítékot, a pecsétet.

— Valóban az ördög nem olyan fekete, mint festik! Azt hittem ha rólam szól, telve lesz megvetéssel és kicsinyléssel, s mily szépen, mily kedvezőleg nyilatkozik. Elhamarkodtam volna ítéletemet? Azt csak nem sejtette, hogy e levél valaha az én kezembe jusson? Vagy tán csak az volt célja, hogy bátyámat komoly vetélytárssal fenyegetse? Valósággal mind a három levélben többet ír rólam, mint az egész házassági tervről, mely pedig egész lelkét elfoglalá, melyet élte végczéljául tűzött ki.

Átfutotta aztán a többi két levelet is, mely három vagy négy nappal későbbi keletre mutatott. De ezekben is főleg a maga dicséretét olvashatta. Mint vörös fonal húzódék végig a sorokon, hogy széles e világon egyedül és kizárólag csak Tamás bácsi azon nagyrabecüilt kérő, kit Pál öcscsének elibe tesz.

— Lássuk mit mond a leány?

De már akkor valósággal elpirúlt. Valami szentségtelenséget vélt elkövetni, de a mi azért mégis jogos, mert erkölcsileg szükséges. Előbb azonban szétnézett a szobában, mintha félne, nehogy meglesse valaki cselekedetét.

— Úgy vagyok — mondá — mint a rabló, a ki már leölte az apát, az anyát s aztán agyonveri a gagyogni kezdő gyermeket is, nehogy árulót hagyjon maga után. Ím a rövid levél tartalma:

«Drága, kedves nagybácsi.

Anyám látogatni ment és én először életemben teszek valamit, a miről neki soha életében egy szót sem szabad hallania.

Végtelenül szeretem, határtalanul tisztelem nagybácsimat, a ki hozzám mindig oly jó volt; de az ég minden szenteire kérem, mondjon le rólam, érdemetlenről. Reszket kezem, a midőn oly szót kell papírra írnom, a mit eddig még gondolatomban sem mertem kifejezni. Ámde rettentő helyzetem kényszerít kitárnom szívemet, s letérdelve kérem, hallgassa meg esdeklésemet.

Ha tehetnem, legőszintébb örömmel fogadnám felém nyújtott kezét.

De lehetetlen. Isteut és embert esalnék meg, ha ki nem mondanám, hogy szívem többé nem szabad, én már mást szeretek.

Drága jó nagybácsimnak engedelmes lúga
Regéczy Erzsike.»

Kihullott a levél kezéből, de még esés közben utána kapott, fölfogta, szívéhez szorította és ezer csókkal halmozta el.

— De már ezt nem az anyja diktálta! Ily egyszerűen, szépen, szívhez szólva, nagyvilági hölgy nem tud fogalmazni. Csak az a kérdés: én vagyok-e, azon «más» a kit szeret? a kiért engedetlen lesz anyjához, papírra veti lelkének legféltettebb titkát, aztán címezi, lepecsételi levelét s végre valószínűleg maga, sajátkezűleg és lopva veti be a postaszekrénybe.

Még egyszer elolvasá. Minden betűből, minden vonásból új titkot kívánt kitalálni. Keresett a címzésben, az aláírásban, a sorok külebb vagy belebb helyezéseben valami szokatlant, valami rendkívülit és útbaigazítót.

Egyszerre csak főnhangon nevetett, s kiáltá:

— Szörnyű tréfa! irtóztató satyrája a sorsnak! Hiszen e levélről hiányzik az ötkrajczáros postajegy. Szegény leány, vagy elfeledte, vagy nem talált egyet keze ügyében. No hiszen érdemes volt kedves bátyámnak ily billet doux-ért dupla portót fizetnie.

Erre fölpillantott az órára. Csöngetett, s a legelső szolgának, a ki belépett, parancsolá:

— Rögtön fogjon a kocsis; 11 óra, 55 perczkor az állomáson akarok lenni.

PÁLFFY ALBERT.

A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK.

Irodalomtörténeti vázlat.

Második közlemény. *)

II.

József, mint jó szándékú, fölvilágosodott autokrata, mint ősi alkotmányunk megsemmisítője, mint nemzetiségünk ellensége sokkal ismertebb alakja történelmünknek, hogyszem képét ez irányban tovább színezni szükség lenne.

A történelemírás nem ok nélkül tagadta meg tőle a nagy nevet, az államférfi legfőbb tulajdonsága hiányzott benne: a tényleges iránt a tiszta érzék, a pozitív élet erejének kellő mértéke; vetni akart szántás nélkül, mint Széchenyi mondja; gondolkodó, bölcselő volt, csakhogy nem eredeti; mint fejedelem pedig szerencsétlen kezű, mert céljait megvalósítani nem bírta.

A történelem ítélete igazságos, mint bölcselőben nincs nagyszerűség, mint államférfi pedig maga rombolta le az épületet, melynek építésében lelke egész erejét összegyűjté.

S mégis az ítélet József fölött nincs egészen jól formulázva; Józsefet nem mint gondolkodót kell méltatni, a gondolat világában nincs neki előkelő, vagy egyáltalában nincs helye, de a való világban sikere nagyobb volt, mint rendesen fölveszszük.

József új szellemet teremtett a kormány pálczája alatt álló népekben, ha új intézményeket nem is; e szellem a gon-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 61-dik számában.

dolatok birodalmában nem volt új vívmány, ott egy század óta már kifejlett, de az életbe ő vitte át, s népei öntudatának részévé tette.

A kik előtt az állam csak szervezetében, intézményeiben éli életet, a kik előtt az intézményeket szabadon támogató közérület az állami létnek nem lényeges alkateleme, kevésbé tartják fontosnak e sikert s inkább kiemelik József intézményeinek, rendszerének egyes fönmaradt darabjait.

Igazuk van, a mennyiben az állam csakugyan nem a tiszta szellemvilág gyümölcse, ellenkezőleg épen a térben és űrben, a dolgok durva birodalmában építi föl az állam a szellem hajlékát, de tévednek, ha a szellem fejlődését teljesen a durva világon, az államon kívül képzelik, ha azt az esotericus philosophiai iskolákra szorítják, ha az állami intézményektől megtagadják a hatást a szellemre, s ha a politikusnak szellemi téren kivívott sikerét épen semmibe sem veszik.

József rendszere romba dőlt, mint egész, de a hatalmas lökés, melyet a szellemi életnek nem mint gondolkodó, hanem mint államfő, mint uralkodó adott, erejét nem veszte el halálával; a kilenczvenes évek reformjaiban, még inkább reformtörekvéseiben élt tovább, s mint fejlődésre képes csíra maradt fön a harminczas évekig.

József valósággal politikai sikert is aratott, a jövő reformjainak szellemét kirrthatatlanúl fölébresztve, bár nem az egész nemzet öntudatában, annak nem is jelentéktelen részében.

József a rendiségből kibontakozás, a politikai szabadelvűség, a fölvilágosodás szellemét megdönthetetlenül megalapítá, nálunk sokkal inkább, mint Ausztriában.

Korszakának legjellegzetesebb vonása a fölvilágosodás.

De mit is jelent ez a fölvilágosodás? Mit általában, mit reánk nézve?

Igazán oly korszakalkotó-e az emberi szellem történetében, mint hívei hirdették, vagy oly üres, vizenyős, csak rombolni tudó, a minőnek ellenei föltüntetik? Azt hiszem, egyik úgy, mint a másik.

Kant azt tartja róla, hogy az ember kilépése az önhibájánál fogva tartó kiskorúságból, melyben értelmét csak bátorság hiányából nem tudja mások vezetése nélkül használni. Sapere aude! Légy bátor! használd értelmedet, ez jelszava.

A mit Sonnenfels hirdetett, de a minek előföltételét

Mária Terézia meg nem adja, hogy a kormány a nép fölvilágosodásának előmozdítását saját kára nélkül, saját tekintélye kockáztatása nélkül el nem mulaszthatja, maga József veszi most ajkaira s valósággá törekszik tenni, széttörve a sajtó bilincseit.

A nagy jelszó fogékony földre esik Magyarországon; a «megvilágosodás» időszaka beáll hazánkra is, sugarai elhatnak a nemzet minden, a műveltség némi színvonalán álló rétegebe, a főúrtól kezdve a falusi káplánig, és pedig oly erővel, hogy Deesy Sámuel (Pannóniai Fénisz, 191. lap) ily erőteljes szavakra fakasztják: «A szabados gondolkodás, írás, nyomtatás... a hol e három dolog nincsen, nem kell ottan sem embert, sem tudományt keresni. A szabados gondolkodás oly természeti tulajdonsága a léleknek, mely nélkül nem lélek a lélek, hanem csak valamely alkotmányhoz (machina) hasonló valóság... és a ki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja az emberben fojtani, nincsen annál e világon nagyobb tyrannus».

A régi gondolkodásmód föltrezen ez új szellem szárnyainak csattogására, s ennél is inkább, mert ajkát nem idegen, nem holt nyelven, a nép saját nyelvén nyitja szóra.

Az elmés, lelkes, de nyers, középkorias vitatkozási módorú Szaicz Leo *Igaz magyarjában* egész hévvel száll ellene sikra.

A mily érdekes a fölvilágosodás ez engesztelhetetlen ellenének egyénisége, melyben a magasztos a piaczilag közön-ségessel, rajongó hazafiság, a nemzetinek kicsinyességig menő imádása a katholicismus kinövéseit is körömszakadtig védő ultramontanizmussal, s úgy politikai, mint társadalmi reactionárius irányzattal egyesülvék, ép oly nyomatékos bizonyíték az ő irodalmi működése a megvilágosodás áramlatának terjedtsége mellett.

«Mint hogy az egész világ teli vagy on Aufkláristákkal», vagy «Mint hogy tudom, hogy a mai világ egyik fő bálványá a szabad gondolkodás, én is annak egy kis áldozattal kívántam kedveskedni;*) de még inkább a fölvilágosodás híveit rajzó sorai: «Az Aufklärungs-Fantasztákról olvashadtsza egy új német könyvet. Tsak hogy ennek a könyvnek szerzője semmit sem tudott a Magyarországi Aufklärungs-Fantasztákról, például

*) Magyarország mind világi mind egyházi története.

a Magyar Kurirról, a Pannoniai Vitalistákról, a budai merkurialistákról, a pesti Hoffmannistákról,*) némely Magyarországi Profeszorokról, Kontzionátorokról, Plébánusokról, Káplányokról, barátokról, Eksz-barátokról . . .» Eléggé mutatják, hogy a fölvilágosodásnak tekintélyes serege állt készen e hazában.

De minő volt e megvilágosodás? Bajos volna röviden jellemezni, mindenesetre kiterjedt a szellemi élet legkülönbözőbb vidékeire.

Mi itt főleg ama jelenségeit tartjuk szükségesnek vázolni, melyekben a fölvilágosodás mint önálló cél szerepel.

A fölvilágosodás az egyéni értelem önálló használata lévén másnak vezetése nélkül, természetesen az ész fegyelmettsége szükséges ahhoz, hogy gyümölcsei éretlenek ne legyenek, másrészt természetes, hogy ez előfeltétel nélkül is a fölvilágosodás szükségképen összeütközésbe jő az emberi szellemnek azon irányzataival, melyek gyökere a tekintélyben van.

A mi fölvilágosodásunk is tehát mindenek előtt a katolikus egyház ellen irányul, de a kellő bölcselemi előkészület hiányában számos jelensége szerfölött éretlen, póriás, durva.

A vallási eszmék saját belső fejlődési törvényeit nem is sejtve, azokat merő csalás szülötteinek tartva, egyes termékei sekélységét, ürességét csak a bárdolatlan nyersség, ízléstelenség múlja fölül, melylyel azokban a katholicismus ostromoltatik.

Ez osztályba tartozik: *Az Izé Purgatoriumba való utazása.* 1786. (Sz. S. **)

- Valamivel magasabb színvonalú a *Zakkariásnak a pápa titkos író deákjának az ausztriai tartományokban lett vallásbeli megvilágosításról Rómából kelt levelei az ő lelki barátjaihoz.*

*) Hoffman a pesti egyetemen a német irod. tanára, ki egyszersmind magyar-ellenes német munkák írójának hírében állt.

***) A szerző, illetőleg fordító Szaesvay Sándor, eredetije ily czím alatt: «Theophili purefacti wunderbare Reise nach dem Fegefeuer, nebst einer genauen Beschreibung der eigentlichen Beschaffenheit und des jetzigen Zustandes wie auch Ursprungs des Fegefeurs» 1730-ban jelent meg németül, mint a Gavin és Emiliane-féle *Passe partout de l'église romaine oder die Betrügereien der Pfaffen und Mönche-féle* gyűjtemény egyik darabja.

Kiadattak egy eretnek által. Fordítottak olasz nyelvből. 1786. Valamivel magasabb, mert vezérgondolata a lelkiismeret, a kutatás szabadsága lenne, csakhogy illetlen, tisztességes társaságból száműzött hangokat ép úgy hallat Zakkariás is, mint az Izé, s Szaitz ítélete, melylyel őket két disznósdinak nevezi, épen nem alaptalan.

Mindkettő egyébként protestáns szellemű gúnyírat, a tekintély elvét azonban a protestantismus sem veti el teljesen, s így annak megtámadása a katholika egyházban tovább vezet.

«A keresztyén vallásban magát oktatni vágyódó utazó ember, Jeruzsálem» nem többé a keresztyénség egyik-másik tana vagy felekezete ellen küzd; minden kinyilatkoztatott vallást megtámad, bár részben némileg csak a katholicismus, s annak intézményei ellen küzd, mint ezt a XVI. században híres Palingeniustól, a *Zodiacus Vitae* *) szerzőjétől a papságra nézve kölesönzött mottója is tanúsítja: *Heu quas non artes, quae non miracula fingunt. Ut vulgus fallant, optataque praemia carpant.*

Ez írat, melyet Latzkovitsnak tulajdonít a könyvészet, népszerű, sok helyt piaczi, közönséges nyelvvel a keresztyén mysteriumokat minden főségöktől, minden értéköktől megfosztani törekszik, s cynikus modorral botor, oktalan meséknek tünteti föl.

Mellözve a keresztyénség erkölesi tanait, mellözve dogmái mélyebb értelmét, bensőbb magvát, az anthropomorphistikai hitcikkelyekre veti magát kedvteléssel, s azoknak tisztán külső vázát véve bonczolgatás alá, az egész keresztyénséget, de főkép a katholicismust ripök modorral csúfolja, megvetés, gúny tárgyává teszi.

Latzkovits ez írata páratlanul áll a magyar irodalomban, ily merészséget a vallási kérdések elemzésében, ily cynismust, kegyelet nélkül való elbánást alig termett többet a magyar irodalom.

Nem csoda, ha Alexovics **) az írat szerzőjét, mint a párisi parlament 1765-ben Le-Feburet kötélhalálra, nyelve kivágására, tetemei elégetésére ítélné. ***)

*) Hallam *Introd. to the literature of Europe*. I. köt. 287. l.

**) *A könyvek szabados olvasásáról*. Pest 1792.

***) Rokon irányú: *A Jezus társaságbeli szerzeteseinek Khinából való kiűzöttetése*. Rómában. 51. l.

Tévednénk azonban, ha Latzkovicsban egyszerű hitetlent, materialistát látnánk; istenkáromló csúfolódását a vallási érzés legnagyobb formája, a keresztyénség ellen, a járszalagról elbocsátott éretlen gyermek-észnek kell tulajdonítani, mely a keresztyén hit ellen szórt moeskolódásai után tagadhatatlan magasztossággal beszél racionalistikai Istenéről, s benső melegséggel hajol meg előtte.

A pozitív keresztyénség fölé emelkedni törekvő vallásos irány, melyet Latzkovicsnál is látunk, a fölvilágosodás egyik természet szerű jelensége.

Ez irány egyik érdekes képviselője a Gondolatfalván Elmélkedő János betűivel nyomott: *Vallás-cserélés, avagy egy Világi böltsnek, egy Jézsuitának és egy Hazafinak arról való Beszélgetések, ha valjon szabad-e az embernek vallását, a melyben született, megháynni-retni, és van-e szabad választása azt, ha hibás, jobbal felecsereálni? Egy emberbarát által.*

A Bodin művével: *Heptoplomeres sive colloquium de sublimium rerum abditiis* — a megindult fölvilágosodott vallási irányzatnak külalakját, a különböző nézetiek párbeszédés vitatkozását találjuk a *Vallás-cserélés*ben is; továbbá a XVII. század unitarius írói által fölkapott költött helynevek, mint: Eleutheropolis, Irenopolis nálunk a XVIII. században a fölvilágosodás jelzésére Gondolatfalvává, Kosmopolissá változnak.

A munkácska, mely Wielandnak *Über den freyen Gebrauch der Vernunft in Glaubenssachen* című nagyobb értekezése alapján készült, egészben véve az eddigieknél sokkal komolyabb dolgozat, bár előszavának ezek a versszakai:

E munka is meglásd felnyitva szemedet
Megvilágosítván homályos elmédet.
Tsak ragodjál rajta megérted a vallást
Mint konyháért való emberi Találást —

belső rokonságát az előbbiekkal határozottan tanúsítják.

Nem ostromolja úgy a vallást, mint Latzkovics, meg akarja csak tisztítani az «értelem erejével, mert azt a Nevelés, a Clima es a Temperamentum ha nem egészen szülte is, legalább nagyon megzavarta».

Sokkal érdekesebbek és hatásukban jelentékenyebbek a keresztyénség alapján álló, különösen a katolikus világban mutatkozó fölvilágosodási hajlamok; elhallgattatni a Latzko-

vics-fele hangokat s megtisztítani a római egyház gyakorlatát a kinyilatkoztatáson nem alapuló babonáktól, ebben foglalható össze a katolikus fölvilágosodási irány; fő képviselői Ausztriában vannak ugyan, hogy azonban német munkáik nálunk is mennyire keletnek örvendenek, tanaik mily visszhangra találnak a mi klerusunknál, legjobban tanúsítják az egykorú Szaitz és Alexovics.

Az Eybelek, Rautenstrauchok, Vitolák *) kedveltek nálunk is, sőt le is fordítottak, így Eybel *Was ist der Pabstja*, **) mely azonban inkább hangja, mint tartalma által nevezetes; írója közönséges mint ember, közönséges mint gondolkodó is.

Az emberszerető, példányos életű, tiszta lelkű probstdorfi plébános, Vitola írataiból fenköltebb szellem szól hozzánk. *A toleranciáról a katolikus anyaszentegyháznak hitbéli fundamentumos tudománya szerint, egy ausztriai plébánosnak német nyelven írt levele némely katolikus keresztyéneknek kívánságokra magyarra fordítva*. A keresztyénség fő parancsolatára, a felebaráti szeretetre, alapítja, hogy «az igaz katolikusnak nem tsak lehet, kell is a hamis vallásokat elszenvedni. Mert hiszen egy jó katolikust sem lehet gondolni, a ki egyszerűsmind jó keresztyén nem volna; sem jó keresztyént, a ki az ő felebarátját nem szeretné, sem pedig olyan felebarát-szeretőt, a ki azt a kit szeret, el nem szenvedné».

De a vallási türelmesség nem ellenkezik-e az egyház gyakorlatával? az inquisitíóval? nem, úgymond, «ha megkülönböztetjük a mit az Eklézsia cselekszik attól a mit az Eklézsiaiban a polyvák és konkolyok tselekednek».

Szélesebb alapon fogja föl a felvilágosodást Ewald: *A köznép megvilágosodásáról, ennek hatásairól és hasznairól*.

A német író az emberi élet összjelenségeit veszi bírálat alá, s teszi javaslatait reájok nézve a fölvilágosodás szempontjából.

Népszerű nyelven, mérséklettel, józan észszel, melegséggel szól mindig, a megvilágosodás határát azok önálló gondolkodási képességében találva, a kiket meg akarunk világosítani.

*) Seb. Brunner *Theologische Dienerschaft am Hofe Josephs II.*

**) Mint a *Gesamm. Schriften einige Verbesserungen in der kathol. Kirche betreffend* egyik darabja.

Olyanok fölvilágosítása, a kiknek kellő értelmi ereje nincs, hasonlít a majoméhoz, ki :

Egy tzedrus erdőnek éjjel tüzet vete
S örült, hogy oly fényre könnyen szert teheti.

S midőn ezt a többi majmok látták :

Egyszeribe zengett az örömkialtás :
Éljen majom bácsi ! Éljen úgy-e pajtás !
Mégérdemli örök emlékezetünket,
Megvilágosítá sötét környékünket.

A közoktatás, közgazdaság, közegészség, közrendészet egész rendszerét föltaláljuk népszerű alakban Ewaldnál.

A vezérgondolat mindenütt a fölvilágosodás, melyet azonban Ewald nem pusztán mint az előítéletektől való megszabadulást fog föl, előtte az az értelem segélyével elért tökélyesbülése az emberiségnek, mert «a szabadság, emberiség, az okos országlás, egy szóval: a megvilágosodás a pusztát is paradicsommá . . . teheti».

A köznépet az értelem eszközeivel is lehet Isten szeretetere tanítani, az értelmiség emelkedése, terjedése nem oka forradalmaknak, ezeket mindig a végső kétségbeesés szüli a népek között.

A forradalmak az isteni gondviselés eszközei, nem a megvilágosodás szükségképi következményei; a forradalmakban a gondviselés «a medvéket a méhetskék által öleti meg, és ki átkozhattya azért a méhetskét, hogy életének védelmezésében sokra vetemedett».

A fölvilágosodás az egyénnek önsorsa, önjava fölött elmékedő munkássága, így czélzataiban is főkép az egyén anyagi és szellemi javára törekszik, de mintegy akaratlanul a politika mezejére sodortatik s az egyén jólétének biztosítékait kutatva, a böles felsőbbstől a népszabadsághoz ér.

A fölvilágosodástól csak a despoták félhetnek, a királyok nem, ezt bizonyítgatja Ewald, «ha nem tsak egy rendnek, nem tsak egy különös kornak, hanem mint a nap elevenítő erei minden rendeknek, minden karoknak szolgálnak, ha szabadabb teszik is országukat, királyok maradnak azért, s mint a háladás és szeretet, uralkodásuk is örökké fönmaradó leszen».

A szabadelvűség és fölvilágosodás e kapcsolata azonban

nem általános; az egyesnek korlátolt értelmi tehetségéből épen úgy eljuthatni a bőlesebb felsőbbség gyámoló vezetéséhez, mint a fölvilágosodás követelte önálló értelem használatból a politikai szabadsághoz.

Bár a fölvilágosodási áramlat előbb-utóbb a politikai szabadságra vezet, van neki egy ennél állandóbb kegyeltje, melyet keletkezésekor csak úgy fölhalálunk benne, mint fejlődése délpontján: ez a boldogság.

A fölvilágosodás, mint a reflektív, nem pedig a teremtő esz gyümölese, mindennek okát, alapját kutatja, és így a történelmileg adott, vagy az ember természetében mutatkozó tárgyilagos erők iránt, csak azért, mert történelmileg létrejöttek s tényleg megvannak, nem viseltethetik kegyelettel s kutatásában csak annak kegyelmezhet, a mit a bonczolgotó értelem nem bír elemeire szétbontani; e munkájában az értelem igen messze mehet, csak egy van, a mit a megvilágosodás olvasztó görebe sem bonthat szét, ha csak magát megsemmisíteni nem akarja: az értelem alánya, az egyén s ennek önmagát affirmáló ösztöne, boldogságvágya marad vissza, mint elemzésének állandó üledéke, s csakugyan a boldogság, az egyesnek s az összeségnek egymástól függő boldogsága, a közboldogság lesz a fölvilágosodás mindenben uralkodó vezéreszmeje.

«A közönséges boldogságnak Előmozdítása», mint a *Vallás-cserélés* írója mondja, «a köztársaság, melyben a polgárok boldogsága össze vagyon foglalva», mint az *Igaz hazafiúi feljegyzések az örökös jobbágyság elmozdításáról Magyarországon* írója magát kifejezi, lesz a bálvány, mely előtt a megvilágosodás is porba hull, melynek mindent, a szabadságot is alárendel, mint a főcélnak, a közboldogságnak csak eszközet.

A közboldogság, a közjó lebeg mindenki ajakán, állam és közjó azonosokul vétetnek. A lelkes piarista Benyák, ki hosszú szünet után 1777-ben hirdeti újra magyar nyelven a philosophiát, József császár híres rendeletét a köztisztviselőkhöz így fordítja magyarra: «Felséges második József közjóbéli tisztviselői ház adatott intése 1783. Esztendőnek végén»; az ellentábor is elfogadja a boldogságot, mint e földön a legfőbb célt, belőle veszi érvét az örök boldogságra, Alexovics mondván: «Ha tinétek mivoltos kötelességtek, hogy azt hathatósan meggátoljátok, valami az alattvaló üdei boldogságát akadályoztatja, sokkal inkább az mivoltos hivataltok, hogy hathatósan

meggátolják valami az alattvalók üdvességét akadályoztatja».

Sőt akad, a ki a boldogságra meg is akar tanítani; Benkő Sámuel, a dijoni akadémia pályakoszorúsa, vállalkozik erre elég terjedelmes munkájában; *) mert szerinte nem elég a subjectiv boldogság, olyanra van szükség, melyet a társadalom az egész vagy annak legalább is nagyobb része, vagy a fejedelem is annak tart.

Az endaimonismus végkövetkezménye, az emberek boldogítása akaratok ellenére is Benkőben élesen kidomborodva áll előttünk, mert bár a boldogság-vágy minden emberben egyaránt föltalálható, meg kell azt tisztítani salakjától, biztosítani a veszélyek ellen, az emberi értelem kitalálta eszközökkel.

Nem jelentéktelen helyet foglal el művében a természetesen latin fejtegetés, melylyel a vad népeket a társas élet boldogító voltáról meggyőzni, annak elfogadására rábeszélni iparkodik, latolgatva, miképen hat a vademberek érzékeinek fejlesztése a társas ösztön meggyökereztetésére, s boldogító mesteriségének alkalmazását csak is a vadak szagláló érzékei emelésére találja fölöslegesnek, minthogy az nálok erősebb, mint a boldogabb művelt népeknél.

A fölvilágosodás korszakának világböleseire nem hiába írta Schiller gúnydalát, ők mindent csinálni akarnak az értelem mesterkedésével, a spontán teremtés kívül fekszik eszmekörükön.

Mi a boldogság Benkő szerint? A társas és baráti kapcsolatoknál nagyobb sokfélesége, de az egyes embernek nagyobb-szerű társas kapcsolat létre hozásához megkívántató ereje nincs, de nincs annak föntartásához sem, az egyes boldogságából kiindulva, jut el Benkő az egyén politikai önjogúságának megtagadásához, az atyáskodó felsőbbség tanához.

Ez átmenet logikailag nem lehetetlen. Hobbes keresztülvitte az egyén bekegyvát a souverain hatalom korlátlanságáig sokkal veszélyesebb szirtek között, mint a minőket a meg-

*) *Tentamen philopatric in monarchiis et aristocriis promouendae philosophicum.* 1787. 3.6. E munka is úgy látszik pályázásra volt szánva az akkoriban Olasz- és Angolországban kitézött ily tárgyú kérdésre.

világosodottak boldogságvágyának a böles felsőbbség körül-evezni kell. Hobbes Leviathanjából, a zordon, mindenható földi Istenből a fölvilágosodottak kezében a közboldogságnak szolgáló böles nemcsak érezni, de a fölvilágosodás egyik leg-sajátosb hangján is, az érzélgésén, népeivel érintkezni tudó fejedelem lesz.

Akár hogyan gondolkodjunk azonban a logikai kapocs szilárdságáról, az egyeni boldogságvágy s a korlátlan fejedelem-ség között az átmenet tényleges lehetősége nagyon plausibilis-nek tetszetett a fölvilágosodás korszakában; máskülönbén megfajthetetlen rejtély is lenne a francia encyclopædisták, a nemet «Aufklärísták» nagy hajlama az abszolút királyság iránt.

A jog, a tényleges hatalom, a vagyon, a szellemi fölény ez időszakban mind a társadalom kisebbségének részén áll, a többségén a fejszám egyedül; a ki e helyzetből a kibontakozást nem forradalom útján kívánja, a ki elég józan mindent nem az elő-jogozottak belátására és áldozatkészségére építeni, s a ki, mint Benkő az összes nép boldogságáért, birtok- és hivatalképességéért, jogegyenlőségéért lelkesedik, annyira rossz számító-e, ha főkep a kiváltságos osztályok fölött is álló korlátlan hatalomtól várja reményei teljesültét?

A mi báró Orczy Lőrinczel József-re dicsbeszédét mondatja, *) a mivel Hajnóczy hivataloskodását József alatt indokolja, **) fölvilágosodási irányunknak közmeggyőződése.

«Mikor egy rend a másikat elnyomja», mondja az *Örökös jobbjátság elmozdításának* írója, «a közjő elő nem mozdulhat, ezen pedig nem fog minden rend iparkodni, ha az Felső Hatalmasság a Rendeket egyenlő mértékre nem húzza. Ha a nemes-ség egy országban hatalmasabb, mint a király, akkor a parasz-tot szüntelen nyomja, mert tőlle fél és látja, hogy a parasztnak száma és ereje az övénel nagyobb».

«József a természet jussait visszaadta népének», mondja a *Miért nem szerettek József császár az ő népétől?* című röpirat, «tartományainak nagyobb része a rabszolgai jobbjátság-nak fertelmes lánczaiban nyög vala, . . . József széjjel verte azokat, visszahelyezettette az elnyomattatott emberséget újra a maga jussaiba, visszahozta a valóságos egyenlőséget a jobbjá-

*) Ballagi Aladár. *A magyar testőrség története.* 60. 1.

**) Fraknói: *Martinovics és társai összeesküvése.*

és fejedelem között»; — de «ellenségévé tette a papságot s ezzel népét is, mely a papok szívéből gondolkodik és a papoknak szájából beszél; a nemesség hatalmát határ közé szorította és az érdemnek azt megadta, a mi különben a nagy születésnek jussa vala; ezzel a nemességnek egy nagy része ellenségévé lett, s ezzel együtt a titkos íródeákok, komornokok, számtartók, inspectorok egész serege».

Benkő is hát, kora tényleges viszonyait véve a közboldogság megvalósítására a legkönnyebb módnak, a legközelebbi útnak a fejedelmi absolutismust találja, s szívékre köti a polgároknak, «gondolnák meg, hogy a fejedelem fejük és lelkök, ők pedig a tagok, melyek az előbbinek sugallatával, tanácsával kormányoztatnak».

A közboldogság tartalmának kifejtésén dolgozik Benkő munkája legnagyobb részében, s így az tényleges eredménye szerint az összes állami föladatok rendszerévé válik, felölelve a legtágabb értelemben vett közigazgatást, igazságszolgáltatást, az államlháztartás és honvédelem ügyét, s bár nagy részt Sonnenfels eszmekörében mozog, bár szerkezetében laza, el-laposodó, s az általános művelődés, az egyéni ethika mezejére átesapó, bár az alkotmányos kérdéseket csak ritkán érinti, egészben véve a rendszeres államtan első úttörő dolgozatának tekinthető, jóllehet Benkő tulajdonkép nem rendszerre törekszik.

Benkő nem a viszonyok belső kapcsolatát, nem azok természetes rendjét, nem az emberi össz-élet imminens törvényeit kutatja, célja, mint az iskolác, melyhez tartozik, mindenek fölött gyakorlati, kiválókép teleologikus; nem megérteni, a fölvilágosodásnak megfelelően újra kigondolni akarja ő is az emberi életet; ügyes, elmés szerkezetet találni, mely a közboldogságot biztosítsa, ennyiben vonja vizsgálódása körébe az összes állami föladatokat, így kerül ki kezéből mintegy öntudatlanul az államtan némi rendszere.

E czelszerűsködő iránynyal rontja el művének különösen érdekes alapgondolatát, melyre nem alap nélkül büszke.

Benkő sok érdekést, figyelemre méltót nyújt *Philopatriá*-jában, a szabadelvűség hive örömmel veendi abban a haladási eszmeket, a nemzetét hibáiból kivetköztetni vágyó magyar az eleslátást, mely száz évvel ezelőtt reá mutat az élethivatásoknak teljesen ma sem meghaladott helytelen fölosztására társa-

dalmi szerkezetünkben, de legérdekesebb, hogy az állam egész életét, szervezetét a hazaszeretetre akarja visszavezetni.

A hazaszeretetet az államiság központjává, fölvévé tenni, tagadhatatlanul eredeti gondolat. Az államtan a hazaszeretetet vagy egészen elhagyja, vagy mint lenni kellőt, mint kívánatosot említi csak; úgy mint az állam meglevő, tényleges alkatelemét, mely az államban ép oly lényeges, mint az intézmények, nem.

Mi hát a hazaszeretet, hogyan alapszik rajta az állam?

A szeretet a másnak tökéletességében és boldogságában talált gyönyörűség, a hazaszeretet ehhez képest az ország tökéletessége és boldogságában való gyönyörködés, melyet az állam szervezetének és törvényeinek helyes megállapítása által érhetni el.

A Wolf-fele értelmi philosophia íme mily egyszerűen világosítja föl a szeretet mystikus természetét, mert Benkő szeretettfogalma nem az övé, az egész fölvilágosodási iskoláét, nevezetesen Martiniét majdnem szószerint ismétli (*Amor in voluptate ex alterius perfectione consistit*).

A szeretet e magyarázata minden esetre könnyen érthető, nagyon fölvilágosodott, de igaz-e? Két lény, ember és ember, ember és haza, ember és hivatás ama szoros kapcsolata, összeolvadása, mely a kapcsolatban levőket megsemmisíteni látszik, s tényleg egyenkint is erősbekké, kiválóbbakká teszi, meg van-e oldva e fölötté «világos» formula által?

Reánk nézve azonban közönyös ezúttal a szeretet valódi fogalma; fontos az, minő értéke van a hazaszeretetnek az állam természetének megértésére? Ezt akarja Benkő magyarázni, de magyaráz-e valamit? Nem. A hazaszeretet az ország tökéletességében való gyönyörködés, ha tehát az ország tökéletességre tud emelkedni, szeretni fogják alattvalói; a mely országot pedig szeretnek alattvalói, annak mitől sem kell tartani, s a hol az alattvalók ezt tehetik, a hol szeretik az országot, mert tökéletes, ott boldogok is és így el van érve az eszme körfutása. Mi hát a czel? kérdi a «megvilágosodás» apostola, az ország tökéletességét és boldogságát minél helyesebben berendezni, de mi köze van ehhez a szeretetnek? A tökéletesség határozza-e meg szeretetünket, vagy az-e tökéletes, a mit szeretünk?

A fölvilágosodás, mint az értelem alapján álló fölfogás-

mód, a vak szeretetet el nem ismerheti, s így az értelem által helyben hagyott tökéletesség a határozó; az állam tökéletessége a szeretettől függetlenül, a társas élet értelem megszabta követelményei szerint jó létre, a szeretet azt mintegy készen találja, létre semmi esetre sem hozza, s a szeretetnek az állam természete megértésében más szerepe nincs, mint külső oknak; mert az ember csak azt szereti, a mi tökéletes, azért kell az államnak is, hogy szerethessük, tökéletesnek lenni, de a tökéletesség a szeretettől teljesen különböző valami s az államot a hazaszeretnek Benkő-féle felfogásával éppen nem fogjuk jobban megérthetni, mert a szeretet a más tökéletességében való gyönyörűség s e más itt a haza, az állam, pedig ezt kellene a szeretetnek érthetővé tenni, a mi azonban más, azt ez nem teszi érthetővé.

S csakugyan Benkőnél a hazaszeretet csupán a munka élén áll, mihelyt azonban elhangzott fogalma, hogy az az állam tökéletességében való gyönyörködés, nemcsak fölvilágosítást nem nyerünk a szeretetből arra nézve, miben áll e tökéletesség, de még a szeretet nevét is alig halljuk a munka további folyamában.

A fölvilágosodási irányban nyilatkozó észjárás egyébként általában nem oly természetű, hogy vele a szeretetet s annak egyik alakját, a hazaszeretetet megértsük, s Benkőnél a kiinduló pont is hibás, midőn egyedül a hazaszeretetet veszi az egész államélet forrásának, az állam valami tényleg külsőleg főnálló, az alanyi érületen kívül is meglévő, a fölfogás tehát, mely az államnak csak alanyi oldalából akarja az egész államot megérteni, szükségkép vagy hamis eredményekre vezet, vagy semmivel sem viszi előbbre belátásunkat az állam életébe.

De a mi a fölvilágosodás irányra oly nehezzé, majdnem lehetetlenné teszi a hazaszeretet megértését, az főleg a végcélban, az erkölesi jónak értékéről alkotott fogalomban rejlik inkább, mint a fölvilágosodás észjárásában, módszerében.

A hazaszeretnek alapja valami igen pozitív, a különös nemzetiség, nem egyedül és kizárólag ugyan, de mégis sokkal nagyobb mérvben, hogy sem a fölvilágosodás gondolatkörébe könnyen beilleszthető lenne.

A fölvilágosodás, mint minden adottnak, ténylegesnek ellensége, a hasontermészetű nemzeti tényezőnek sem lehet

barátja; a nemzetiséghez való ragaszkodás a fölvilágosodás előtt — kisebb-nagyobb mérvben — az előítélet színében tűnik föl; a világpolgárság lesz a legmagasabb eszme, melyre az embernek a fölvilágosodottak szerint emelkednie kell.

Benkő is két hazát is ismer, a szűkebbet s a szélesebbet, ez az egész világ, az egész emberiség, melynek szeretetét lelkesedve írja le; ily eszmekörben a hazaszeretetnek nemcsak mint az állam alkatelemének fölfogása, de magára is nehéz, ha nem lehetetlen.

A fölvilágosodás elmélete szükségképen a világpolgársághoz, a nemzetinek kicsinyléséhez vezet, bár gyakorlata önkénytelenül a nemzeti eszme erősödését hozza magával.

A fölvilágosodás értelmi operációja az elvont emberhez jut, annak nemzeti jellege valami külső, esetleges, és synthesise nem állapodhatik meg a nemzet korlátolt, kisszerű fogalmánál, az emberiségig kell emelkednie.

Az «emberbarát» az «emberi nemzet szeretője» a josephinus fölvilágosodás időszakában magasabb, nemesebb fogalmak, mint a «patriota», a «hazafi»: «a mai világ leginkább azzal kérkedik, hogy emberszerető», mondja Alexovics. Trenck pedig azzal dicsekszik, hogy ő «a nemesszívűek és fölvilágosodott elméjük levegőbeli tartományából való».

Van is elég baja «ezzel a nagy Mentsenlébbl» a fölvilágosodás ellenének Szeitznek, a ki azzal a nemzetiség szeretetét állítja szembe, bár nemzetiségi lelkesedésének motívumai nem egyszor gyermekesek, áradozása pedig szertelen.

Nemzeti lelkesedésenek nemcsak a nemzet többsége katholicismusa, ősi hagyományos vitézsége nyújt tápot, melynek elismeréseért és dicsőítéseért kész a «maszlagos fejű, világcsaló, aufklärista Trencknek is megbocsátani», — a magyar konyha máig híres különlegességei is nevezetes szerepet játszanak abban.

Az egi «matematika» toronytól kezdve a jobbágyság állapotáig minden a legnagyobb mérvben e hazában, mert ha a jobbágyságnak oly rossz dolga lenne nálunk, mint az aufkläristák hirdetik, miért jön be annyi sváb Magyarországha jobbágnak? Nemcsak extra Hungariam non est vita, de komolyan vitatja, hogy ha másutt jó élet van, ezt is Magyarországnak lehet köszönni.

A mily nagy a fölvilágosodás ez érdekes ellenlábásának

egész a hazai konyháig elható realismusa, ép oly levegőben járó Benkőnk gondolatmenete és írmodora.

A mint külföldön a fölvilágosodottak egész táborá, ha értelmi okokon kívül tényekkel is akar hatni, az ó-kor történeteirez folyamodik, Minossal, Lykurggal érvel, úgy Benkő is ezeket szereti, nem saját hazájának, a nemzeti öntudatban élő történeteit: s ez nagyon természetes, a megvilágosodás az emberi lélek egy tehetségére, az értelemre alapítja egész szellemi épületét, hogy ne szeretné hát mindenek fölött az ó-kort, melyet nem természetes ösztön, hanem az értelem tanult emlekezete tart csak életben.

Ha ezek után egy végpillantást vetünk hazánk fölvilágosodási korára József alatt, minő összenyomást nyerünk?

A fölvilágosodás irodalma a politikai szabadságon kívül századunk összes reformeszméit tartalmazza.

Az egyenlőség, a «természet jussai» az ember veleszületett jogai, a kiváltságok megszüntetése, a köztelviselés, a «gondolkodás és írás szabadsága», a lelkiismeret szabadsága, a «milliók szolgálatára rendelt fejedelem», a közpénzek felelős kezelése, «mert ha a fejedelem jót tenni, könyörületességet gyakorolni akar, tegye azt a saját maga vagyonából,» *) mind részét, lényeges alkatelemét képezik a fölvilágosodás irodalmának, melyet jobbnak hittem fővonalaiban, belső motívumaiiban vázolni, mint részleteiben föltüntetni.

Mind ezek együttvéve nemzetünk életében csakugyan új korszakot alkotnak s ha fölvilágosodásunk kora más nemzetekével akár szellemi termékeinek számát, akár belső intensivitását vegyük, távolról sem mérközhetik is, sőt némelyek tán hajlandók lesznek annak megnyilatkozását hazánkban kiesinyleni, idegen eszmék majmolásának tekinteni, annál is inkább, mert nagy részt csakugyan idegen művek átültetésével van dolgunk, s a hazai termékek parányi részét alkotják a fölvilágosodási irodalomnak, mely ez időben a műveltek táplálékát képezte s mely idegen, külföldi volt: kéjük függeszszék föl ítéletöket a 90-es évek irodalmának vázolásáig, mely ép úgy alapszik a fölvilágosodási áramlaton, a mint ez a Mária Terézia alatt megindult mozgalmon.

---

*) *Felséges második József közjübeli tisztviselőihez adatott intése* 1783. esztendőben.

Eléje vágva a 90-es évek szellemi mozgalmainak, én a fölvilágosodás korszakát hazánkra nézve a legjelentékenyebbnek kell hogy tartsam, melylyel a mi az eszmék gazdagságát és újságát illeti, kevés időszak vetekedhetik hazánkban.

Csak egy van, a mi, a fölvilágosodás világpolgáriás irányát tekintve, felötlő, hogy a nagy fordulat egyszersmint határozottan nemzeti is. A fölvilágosodás nem látszik a nemzeti ébredést magyarázni, ellenkezőleg, hisz alapiránya világpolgáriás.

József germanizálását egyedüli okul venni nem elég, az inkább az alkalom, a külső ok, mint a nagyszerű jelenség alapja.

Mélyebb oknak is kellett szülni e nemzeti ébredést, s nem habozunk kimondani, hogy azt is, a nemzetit eleinte megvető fölvilágosodásban s az általa terjesztett eszmekörben véljük találni; nem ugyan egyedül, hisz oly nagy történelmi jelenségeknek ezerféle szála vannak, s így a magyar nemzeti ébredésben nem jelentéktelen tényezőt képezett a fölvilágosodást ellenző tábor is, mely a nemzeti eszmét, mint valami ösztönszerű, történelem szentesítette tényt fogta föl, s József gyűlölt rendszerének egyik alkalmas ellenszeréül tekintette.

De a legnyomatékosabb tényező, azt hisszük, a fölvilágosodás volt, erre a nemzetinek eszméje cél is, eszköz is egyaránt.

A fölvilágosodás világpolgáriás iránya addig tart, míg annak egy nemzet a hordozója, melynek nyelvét használják a többiek is a magasabb szellemi élet terén, s míg az a társadalom felsőbb rendekre szorítkozik.

De a fölvilágosodást saját dialectikája előbb-utóbb nemzetivé teszi; a «megvilágosodás» akkor teljes, akkor éri célját, ha közönségessé válik, a valóban megvilágosodott mindazok megvilágosodását kell hogy kívánja, a kikkel együtt él, a megvilágosodás szükségkép demokratikus; a nemzeti nyelv a fölvilágosodás eszközeül tekintetik.

Miből indokolják a nemzeti nyelv, a nemzeti műveltség szükségét? A fölvilágosodott emberre mi bántóbb, mi nyomasztóbb, mint elfogúlt, előítéletes emberekkel együtt élni, ámde az elfogultság, az értelmi sötétség csak a nemzeti nyelv segítségével oszlatható el, e nélkül általánossá nem válhatnak; a megvilágosodottnak hevülnie kell a nemzeti eszméért, bár csak mint eszközeért.

Czéli a nemzetit, melyért élni halni kell, a megvilágosodás az a mozzanata teszi, mely a vallás ellen s a demokraciára irányul.

A kétely, a kutatás megrendítheti a hatalmas tényező erejét, mely a vallásban nyilatkozik, de csak hogy másutt, más alakban támaszsa föl.

Az ember az egyetemest, valami magánál fensőbbet, magasabbat nem nélkülözhet, a mint a vallás ereje gyöngül, helyébe lép a rokon természetű nemzeti.

Már a keresztyénség felekezetekre válása, még inkább a megvilágosodással járó skepsis öntudatlanul vonzza az embert a nemzeti felé, mely ugyan örökké hat az emberiségben, de nagy részt összeolvadva a vallással, s ez az oka, miért oly nehéz a nemzetinek határait kijelölni az egyetemes vallás, a keresztyénség fölleptével. Mint határozottan kidomborodó tényező azonban csak akkor bukkan elő, a midőn a vallás elég tartalékul, egyedüli összekötő kapesül nem szolgálhat az embereknek.

A demokracia individualisma, a régi társadalmi kapesokat lerontó, mindent egy színvonalra szállítani törekvő ereje, atomismusa, nem kevésbbé döntő befolyású a nemzeti eszme erelésére. Fölösztató, tagadó elvét mi sem ellensúlyozhatja jobban, mint a nemzetiben rejlő egyetemesség, annak összefűző hatalma.

A József korabeli megvilágosodás eredménye a 90-es évek reformtörekvése, de különösen politikai irodalma.

«II. József korában közfolyamatba jöttek az addig véka alá rejtett eszmetökek, s oly mennyiségben, hogy a régi márkásoknak és dénároknak rendkívüli depreciációja következett be, s hogy több addig igen szilárd hitelűeknek tartott testületek már közel voltak a végbukáshoz.» *)

A 90-es évek «fölserkent érzékenységű» nagy fordulatát sem az állami, sem az irodalmi téren nem szabad közvetlenül a francia mozgalmakhoz kapcsolni; e fordulat magában véve sem annyira francziás, hogy ily kapcsolatot igazolhatna, de eredetét, forrását tekintve, nyomról nyomra visszavezethető Mária Terézia uralkodására s a József-féle fölvilágosodásra; ezek voltak a mediumok, melyeken keresztül nálunk a 90-es

*) Szalay I. *Publ. dolgozatok* 2. köt. 15. l.

években az emberi szellem egyetemes áramlata a maga sajátosságos nemzeti alakjában megnyilatkozott.

Nincs ugyanis kétség benne, hogy e kor nemcsak általános európai eszméket hoz nálunk fölszínre, hanem azokat egyszersmind önálló, nemzeti jellegűnek mutatja.

A József-fele fölvilágosodás más növényt érlel meg nálunk, nemcsak mert más talajon művelik, de mert más is az öntözője.

Ausztriában Józseffel jó részt vége mindennek, az osztrák tartományi rendek mohón kezdenek a temetés munkájához, *) nálunk ellenben még az országgyűlés irányadó elemei is, bár egy és más tekintetben, így a közteherviselés, hivatal- és birtokképeség tekintetében retrogádok is, igen sok téren folytatják a josephinismust.

Magában az 1790—91-diki országgyűlésben, még inkább az általa kiküldött országgyűlési bizottságok munkálataiban mindenütt József szellemére akadunk, e munkálatok sok helyt egyenesen József rendeleteit veszik alapúl, s a hol azt nem teszik is, vagy épen ellenkező állást foglalnak, meglátszik, hogy a Josephinismus hatása alatt állnak.

Nem azt akarnám ezzel mondani, mintha törvényhozásunk József társadalmi szabadelvűségéig emelkedett volna, sőt azt hiszem, a dicséret, melylyel az 1790—91-diki országgyűlési bizottságok munkálatai, mint a reform és szabadelvűség valódi tárházai magasztaltatnak, túlzott.

E nagyszabású munkálatok a legfőbb elvi kérdésekben, az adózás, a birtokviszonyok, a politikai jogok terén a legfeltekenyebben őrzik a régi rendies alkotmányi és társadalmi szerkezetet, de kétségtelen, hogy a részletekben telvük engedményekkel az új kor követelményei iránt, sőt a hol a kapcsolat a reformok és az ország ősi alkotmánya, vagy tán jobban mondanók nemesi társadalmi szerkezete között nem oly szembeszökő, egyenesen meglepnek elfogulatlanságukkal, liberalismusukkal, mint a sajtóügyre, a zsidók jogállására vonatkozó tárgyalások- és javaslatokban.

Nem szükség e munkálatoknak nagyobb érdemet tulajdonítani, mint a mennyit valóban igényelhetnek, így is a múlthoz ragaszkodó, de az új korral számoló, sok helyt haladó

*) Wolf: *Geschichtliche Bilder aus Oesterreich.*

mivoltokban, önálló, új terveikkel tanúságot tesznek a fölvilágosodási æra hatásáról, és pedig egészen önálló, sajátos hatásáról a magyar uralkodó osztályokra.

E hatás signaturájaként amaz elegyülési folyamat emelkedik ki különösen, a melyben a fölvilágosodás világpolgárius szabadelvűsége a történelmi magyar szabadság eszméjével találkozik; e hatás észlelhető a törvényhozási munkálatok terén, de főleg az irodalomban.

A 90-es évek értelmes conservatívjai sem elégsznek meg a régi alkotmány visszaállításával s körülbástyázásával, alkalmazását a josephinismus által fölkellett igényekhez ép oly szükségesnek látják; de a régi alapelveket föl nem adhatva, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az úrbér s a közgazdaság javíthatása által vélik a régi elvek nyomasztó, de a nemzet főnállásától elválaszthatatlannak hitt hatását ellensúlyozni.

A publico-politikai bizottság elé terjesztett Balogh-féle munkálat az országgyűlés rendezéséről, a mennyiben a nemes és nem nemes ellentétes érdekeit nem tekintjük, egészen az újkori képviselőlet eszméjéből indul ki a követi utasítások eltörlésére, a királyi tábla kizárására, a városok képviselőletének a főrendi háznak reformjára vonatkozó javaslataival.

Ha a 90-es évek törvényeit és törvényelőkészítő munkálatait vesszük, a bennök foglalt reformok igen mérsékeltnek nemcsak a nyugat-európai koreszmékhez és fejleményekhez viszonyítva, de mérsékeltnek a szomszéd Lengyelország 1791 május 3-diki alkotmányában kimondott elvekhez képest, *) melyekben nem tekintve a lengyel alkotmány mechanikájának nagy részt modern szellemű átalakítását, főleg a társadalmi reformok emelkednek ki, mint az urak és jobbágyaik között létrejött örökváltási szerződések törvényesítése, a birtokszerzési képesség elismerése, a polgári elemnek a közhivatalokra bocsátása, a nemesség vagyis a teljes politikai szabadság megszerzésének nagy könnyítése.

Nem akarom e párhuzammal a lengyelek fölényét velünk szemben kiemelni, hisz ép ez alkotmány adott módot Lengyelország még megmaradt szabadságának megsemmisítésére, csak az összehasonlítás, az összemérés végett utaltam e tán a

*) Kollontaj *Vom Entstehen und Untergange der Polnischen Konstitution vom 3-ten May 1791—1793.* I. köt. 200. l.

mi viszonyainkhoz a nyugati államokénál inkább illő, inkább alkalmas mértékre.

E mértékkel mérve haladásunk, reformjaink szerényebbeknek tűnnek föl, mint a minőknek őket rendesen tartjuk, de azt hiszem, épen e mértéket alkalmazva, jobban kitűnik azok mérvének helyessége, hazai viszonyainkhoz illő jellege.

Nem abban volt a hiba, hogy a reformok igen mersékeltek, hanem abban, hogy tovább vitelük Ferencz uralkodása által megakadályoztatott.

Ugyanis a 90-es évek egész reformmozgalmát, egész szellemét nem szabad csak a megalkotott törvényekben s a bizottsági munkálatokban keresnünk, ezek csak nagyon kis mértékben hozzák fölszínre azt, a mi a nemzeti szellem méhében ekkor már megfogant, de világra csak a jelen század 40-es éveiben jött.

E kor igazi jellegét, egész mélységét, végső irányát és célpontjait csak politikai irodalmából ismerjük meg, mely törvényhozásunknak viszonyaink által nagyon is indokolt lassúbb meneteért bőven kárpótolhatja a reformok híveit.

Ez irodalmat, a nemzet szellemének ép oly édes gyermekét, mint a minő törvényhozási nyilvánulása volt, hozzá kell vennünk a 90-es évek jellemzéséhez, s akkor azokat méltán számíthatjuk nemzetünk életének legnagyobb forduló pontjai közé, méltán kezdhethjük velök a 48-diki reformok történetét, melyek kiinduló pontja, valódi forrása nem a jelen század húszas, harminczas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő.

A harminczas évek reformmozgalmi semmi új eszmét nem hoznak fölszínre, a mi már itt föl ne tünt volna, sőt el sem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harminczas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de a mit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még ekkor sem kelhetett ki.

A kapcsolat a 30-as évek reformmozgalmi s a múlt század végének politikai irodalma között sokkal szorosabb, mint rendesen fölvenni szokás, ez irodalom hatását nem semmisíte meg teljesen a közbejött reactió, a fölvilágosodási æra hagyománya nemesak általános szabadelvű irányával, nemesak

homályos, ismeretlen képével gyakorolt befolyást, annak politikai irodalma concret képből tartotta meg a nemzet szellemének egykori emelkedését a későbbi idők kiválóbb politikai egyéniségei részére.

A mit Szalay 1844-ben *) ez irodalom hatásáról följegyez, hogy «mi, kik a legújabb ivadékhöz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth lapjait olvastuk, hanem Kultsáréit vagy Mártonéit, bizony nem ezekből, hanem legalább részben — az 1790—1792-diki pamphlet-irodalomból — mérítettük publicistikai ismereteinket», határozottan tanúsítja a főntebb kiemelt kapcsolatot, és az a reformmozgalom több vezéregyéniségének hason megjegyzése által lenne támogatható.

CONCHA Győző.

---

*) Szalay: *Publ. dolgozatok*, II. kötet, 16. l.

A VÁROSOK KELETKEZÉSE-, ALAKULÁSA- ÉS SZEREPLÉSÉNEK TÖRVÉNYEI.

Egy-két fejezet a történelem, a közgazdaság és a földrajz philosophiájából.

Első közlemény.

I.

Azon nagy jelentőségű tagozatában a telepedési és a helységi rendnek, melyben az embereket tömegesebben csoportosulva látjuk, s a művelődés és polgárosodás processusának lefolyása legközvetlenebbül megfigyelhető: a városok s főleg az úgynevezett nagy-városok a legfontosabb szerepet viselik. A városokban, a népesség e gyüpontjain, találjuk a gazdasági és kulturai élet leghatalmasabb léktetéseit; találjuk a kormány-székeket és hatósági szerveket; a pénz- és hitelintézeteket; a forgalom és szállítási ügy gépezetének mozgó rugóit; nem különben a tudomány, a művészet, a publicistika, az igazságszolgáltatás székhelyeit és forumait. Városokban a köz és társadalmi élet szünetlen pezsgésben és forrongásban létezik; benők szemlélhető az emelkedés vagy hanyatlás képe; valamint gazdagság és szűkölködés, hatalom és szolgáltság, arisztokratia és demokratia, olygarchia és proletariatus, majd egymás mellett s békés viszonylatban, majd egymással küzdve és egymásra törve. Városok voltak a világtörténelem minden szakában azon erős sziklaszirtok, a melyeken a kényuralom, meg a népszabadság békői legelőször törtek meg; s melyek ellenében az elevenebb jogfejlődést lebilincselő hűbériség, az emberi egyenjogúságot és a haladást tagadó hatalmak tehetetleneknek bizonyultak; s azért megannyi védbástyaivá is lettek a polgári

és lélekismereti szabadságnak, a szellem legnagyobb diadalainak és uralmának.

E messzeható szerepe és jelentősége a városok-, s különösen a nagy városoknak kivált napjainkban, vonja magára a figyelmet, s kelt általános érdekeltséget; tekintve főleg azt, hogy alig van polgárosult nép életének egy nagy nyilvánulási köre is, a mely ez irányban legközvetlenebbül ne érintetnék; a melyre a nagy városok s városainak fejlődése és alakulása befolyást, még pedig jelentékenyét ne gyakorolna. Ezer meg ezer vonatkozásban látjuk ugyanis az imént jelzett mozzanatot az ország általános politikai, úgy mint művelődési érdekeivel; katonai és hadászati, valamint közgazdasági és forgalmi állapotaival; sőt hogy maga, a korunkat bensejében mozgó ügy nevezett «socialis kérdés» is igen nagy részben a nagy-városok fejlődése és népességi mozgalma, osztályszerkezete és struktúrája, administrációja és politikája, lakási, építési és egészségügyi viszonyaitól föltételezett: alaposan alig vonathatik kétségbe. Megannyi ok arra is, hogy ha már negyven évvel ez előtt az angol Vaughan: *The age of great cities* című könyvében ¹⁾ korunkat «a nagy városok korának» nevezte el, ez elnevezés ma még sokkal teljesebb mérvben és sokkal jogosultabban alkalmazható; s hogy azon különböző momentumoknak, melyek e kérdéssel állanak kapcsolatban ²⁾, a tudomány részéről való tüzetesebb méltatása ép oly magas érdekű, mint rendkívül tanulságos föladvány.

Bevezetésül az alább következőkhöz még egy rövid megjegyzés teendő itt, névszerint az összehasonlító geographiának föladatait illetőleg. Jelesül:

Mennél figyelmesebben vizsgáljuk az emberek társas és közületi életfejlődését, s különösen első telepedéseiket s bizo-

¹⁾ Megjelent 1843-ban Londonban.

²⁾ A városok keletkezésével, alakulásával és szereplésével már az ókori államphilosophok: Aristoteles, *Plutarch*, továbbá Plinius, *Vitruv*, az új kor elején a szellemes Botero (*Delle Cause della grandezza delle Città* 1598) s hazánkban Apáczai-Csere (*Magyar Encyclopädiájában* 1655. győri kiadás 1803-ban, főleg a 329 s köv. l.); századunk folyamán a föntnevezett Vaughan, s újabban ismét Buckley (*The great cities* 1869-ben közzétett könyvében), Stein, Roscher és Kohl foglalkoztak.

nyos helyeken és irányokban kifejezett forgalmukat, ¹⁾ sőt mi több, összes civilisatiójok és művelődésök történeti menetét: annál teljesebb fölismerésére jutunk azon nagy világtörténeti ténynek és törvénynek, hogy mind ez irányokban a tömegesben csoportosult emberek, illetőleg közületek jelleme, története és alkotásaik, meg a letelepedési helyek (vidékek, országok) természeti és physicalis tulajdonságai közt bizonyos viszonyosság és kölcsönhatás létezik s létezett mindenkor; s hogy ugyanazon mérvben, a mint az *emberi akarat*, értelem és munkaerő a természeti viszonyokra alakító, hasznosító es legyőzésre czélzó hatást törekedett es törekszik mindenha gyakorolni: ugyan oly mértékben viszont *a természet* és annak erői is az emberek egész erkölcsi es anyagi állapotára gyakoroltak s gyakorolnak mai napság (s nem ritkán igen nagy) befolyást.

E kölcsönhatásnak törvényei kiderítésére (folytonos ügyelettel a történelem es műveltségi historia minden nagy mozzanataira) az útát es módot, támogatva a halhatatlan emlékü Humboldt Sándor egyidejü kutatásai es hasonló irányü nagybecsü művei által, elsőként, az újkor legnagyobb földrajz-tudósa Ritter Károly mutatta meg, névszerint *Die Erdkunde im Verhältniß zur Natur und zur Geschichte des Menschen* címü ²⁾ remek munkájában, ³⁾ a mely tanítványai: Roon, Merlecker, később Kapp, ⁴⁾ Guyot, ⁵⁾ Rougemont, Levasseur, s mindenek fölött Kohl, ⁶⁾ nem különben Peschel, ⁷⁾ Reclus,

¹⁾ J. G. Kohl: *Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche* (1841) címü munkának főleg a 6. s köv., 165. s köv. es 524. s követk. lp.

²⁾ Bár befejezetlenül maradt.

³⁾ Először 1818-ban megjelent két kötetben, később szélesebb terjedelmü új terv szerint 1859-ig húsz vaskos kötetben, mely azonban csak Afrikát es Ázsiát foglalja magában. Ritter egyéb munkál közül még ide sorolható: *Vorhalle der Völkergeschichte* (1821), *Einleitung zur allgemeinen vergleichenden Geographie* (1852) es számos értekezése a berlini tudományos Akadémiában.

⁴⁾ Kapp: *Allgemeine, vergleichende physikalische Erdkunde* (1846) két kötet.

⁵⁾ Arnold Guyot: *Leçons sur la Géographie comparative*. Boston (1847.)

⁶⁾ Előbb említett munkájában es egy másik, alább idézendő könyvében.

⁷⁾ Peschel: *Probleme der vergleichenden Erdkunde* (1870) s egyéb dolgozataiban.

Klöden, Daniel, Ratzel, hazánkban Hunfalvy János, stb.-ek által részint kiegészítettven, részint rendszeresebb alakba öntetven, mint valódi korszakot alkotó dolgozat a modern tudományos «Geographia» valódi alapja- és kiinduló pontjává lett.

A modern tudományosság és szellemvívmányok e nagyjelentőségű eszmeköréből, és pedig abból, a melyben a topographia és földrajz, a physika és történelem, a közgazdaság és politika számos határkérdése érintkezik és érintetik, egy-két «Fejezet»-et közelebbről méltatni, képezi a következő fejtegetéseknek fôadatát. ¹⁾

II.

Ha valaha, úgy bizonyára a jelenben (hol a tudománynak már annyi segédeszköze és hódítmánya áll rendelkezésünkre) érdemes és lehetséges is sikerrel «azon okokról gondolkodni, a melyeknél fogva a kiválóbb városok épen azon a helyen, a melyen léteznek, s nem máson alapítottak». Nagy tévedés volna ugyanis azt hinni, hogy e részben, valamint az emberek megtelepedése processusában egyáltalában, ²⁾ akár fejedelmi önkény vagy szeszély, akár a puszta véletlen volt a határozó mozzanat. Az utóbbi már csak azért sem lévén magyarázó ok gyanánt föllállítható, mert ekként tulajdonkép már eleve minden megmagyarázásról lemondanánk. ³⁾ A tudomány ugyanis csak oly jelenségeket nevez véletleneknek, a melyeknek megmagyarázására egvelöre még képtelen; törvényének fölismerésére

¹⁾ E fejtegetések folyamában az illető szakaszokat legalaposabban tárgyaló Kohl-féle munkákon kívül a következő dolgozatokat veszzük alapúl (söt követjük is helyenkint szoroson), úgymint Steinnek *Zur Physiologie der Städtebildung* című (s 1861-ben a *Deutsche V. Schriften*ben megjelent) értekezését; továbbá Roschernek legújabbán közölt: *Nationalökonomik des Handels- und Gewerbeleisses* című nagy munkájának «bevezető» szakaszait, s ugyanannak: *Ueber die geographische Lage der grossen Städte* című (1871-ben s ismételten *Ansichten der Volkswirtschaft* című művébe foglalt) tanulmányát.

²⁾ Lásd erre nézve Kohl: *Verkehr und Ansiedelungen der Menschen* főleg 6. s köv., 165. s köv. és 524. s köv. lapjait, melyek jó részben Stein és Roscher fejtegetéseinek is szolgáltak alapúl, s a kérdés beható elemzését tartalmazzák.

³⁾ Roscher: *Die geographische Lage der grossen Städte* 3. lap.

még nem jutott. Pedig éppen a mi korunk van kiválókép hivatva, a véletlennek körét az itt szóban levő kérdésre nézve is megszorítani; korunk, melyben a történelem és a régészet oly bámulatot gerjesztő fölfedezésekkel állanak elő, az útazás roppant mérveket ölt, a földrajz meg a statisztika a legnépszerűbb ismeretágakká válnak, s a tudományos geographia mind teljesebben kezd megfelelni ama magas hivatásának, hogy a népek története jelleme és alkotásai, meg az országok természete és physikai tulajdonságai közt főnnálló viszonyoságot kiderítse és köztudatra hozza.

A mi immár a városok keletkezése és alapítása folyamatát magát illeti, egy általános érvényű, mindenütt nyilvánuló, egyetlen (történelem-, physiologia- és földrajz-philosophiai) törvényre e részben ugyan utalni nem lehet; de vannak mégis többféle, s nem nehezen fölismerhető bizonyos okok, melyek majd külön és egyenként, majd együttahatva minden (történelmileg előttünk ismeretes) jelentékeny város és népességi központ keletkezését és képződését, mintegy természettörvényi pontossággal megszabják,¹⁾ s a melyekre ugyan azért minden e részbeli alakulatok biztossággal vezethetők vissza.²⁾ Ez okok, illetőleg határozó viszonyok közelebbi szemügyre vétele a művelődési történet, de még az államfejlődéstannak is kiváló érdekességű föladványa;³⁾ mire nézve a következőkre utalhatni:

---

¹⁾ Lásd e tekintetben Kohlnek már idézett műveit; azután Kapp: *Philosophische Erdkunde*, s némileg Arnold Guyot és Peschel főntebb idézett dolgozatait.

²⁾ Erre nézve jegyezte meg Ritter már 1806-ban: «Ueberall fand ich dieselben Gesetze, dieselben Impulse des ersten Ansiedelns, des ersten Ackerbaues, der ersten Schifffahrt, des ersten Verkehrs» stb.

³⁾ Szükségtelen itt említeni, mily nagy érdekű universal-történelmi tanulmány-föladat volna, az államoknak fejlődéstörvényeit is kutatni és különösen azon befolyásokat kideríteni, a melyeket az illető országok vagy éppen világrések természeti viszonyai és physicalis meg geographiai structurája, configuratiója stb. (majd támogatva az emberi ész és erő törekvéseit, majd megakadályozva és nehezítve azokat) a szóban levő irányban gyakoroltak. Egyes kezdetek e tekintetben Xenophonnál, Aristotelesnél, korunkban Ritternél, azután Kohlnál, az angol *Progress of Nation* (1860) czimű munka névtelen szerzőjénél stb. megvannak ugyan, de rendszeresb «egészbe» e kutatások eredményei eddigélé összefoglalva tudtunkra nincsenek.

Ha a historia fonalán vizsgáljuk az első öntudatosb és tervszerűbb emberi telepedések azaz városok (s főleg a jelentékenyebbek) keletkezését, azt találjuk, hogy régiebb időkben kiválóan három főindok vezette az embereket ily népességi góczpontok alapításában; úgymint katonai s erődítési érdek; valami nagy jelentőségű istentiszteleti hely vagy intézet (templom, kolostor, búcsújáró); végre valami hatalmas úrnak (főnöknek, püspöknek, fejedelemnek) kormányászéki s residentiai szükséglete; ¹⁾ a honnan az is van, hogy valamennyi ó- és középkori államban, de az újkori népeknél is, találunk városokat, melyek egyenesen erődítvényi és várakkal bíró, ²⁾ azután püspöki vagy fejedelmi székvárosok, melyek mindegyike azon indokot, mely neki létet adott, századokon át, mind jellemben, mind alakzatában és szereplésében, kifejezésre hozta.

Ennek magyarázata nem nehéz. Ki ne tudná ugyanis, hogy minden nép középkorában a várak és erősségek védelmezésének szokásos fölénye a támadással szemben, legáltalánosabb mód és eszköz volt nemcsak a népességnek bizonyos védett helyeken való összeseregése, illetve városok alapítására, hanem az egész közélet és közgazdaság bekés fejlődésének biztosítására is. Így nevezetesen Görögországban a városalapítás határozó momentumát sok helyütt valamely hegy (a mely a rónából várszerűleg kimagaslott s könnyen volt megerősíthető) képezte. ³⁾

Hogy katonai táborok igen gyakran képezték városok keletkezésének kiinduláspontját, ⁴⁾ mutatja nem egy római tábor a Duna és a Rajna határvonalain; újabb időben a kozák hadtelepek déli Oroszországban stb. Ismereteseek a német királynak, I. Henriknek városépítési törekvései, közvetlenebbül

¹⁾ E mozzanatot kapcsolatban a népek politikai szervezkedésével, azután a kereskedési forgalommal, s végül az embereknek egyesítését előidéző egyéb érdekekkel: igen találóan jellemzi és fejt ki Kohl *Ansiedelungen* című munka 12—35. és 540—560-dik lapjain.

²⁾ Hazánkban a «város» szó is egyenesen innen névén eredetét.

³⁾ Gondoljunk Athénre s az előzásiai koloniális görög városokra, sőt hazánkban magára Budára!

⁴⁾ Hiszen a tábor tulajdonkép temporär erősítés, a mely körül, ha iparosok és kereskedők megtelepednek, a harcias katonai hely békés várossá lesz. — Lásd még Schäffle: *Bau und Leben des socialen Körpers*. II. kötet, 93. s köv. l.

védelmi czelokra a minduntalan betörő magyarok ellenében! Sok középkori erősségi város egyenesen a vár tövében keletkezék, de akként, hogy míg kezdetben inkább csak a félelem és a kultámadások miatti aggodalom avagy valamely hatalmas főúr vagy ép uralkodó parancsszava hozza az embereket össze: idővel a gazdaság és forgalom érdeke válik túlnyomóvá; s a mit kezdetben csak erőszak vagy kényszer fűzött egybe, az most a békés érintkezés és üzleti viszonyok sokkal tartósabb kötelekei által csatoltatik egymáshoz, sőt maga az eredeti kényszer-ok helyébe a szabad elhatározás és önkénytelenség lép.

Püspöki, kormányzékai s fejedelmi városok némelykor más keletkezési folyamatot tanúsítanak; bár kétségtelen, hogy a főntebb jelzett három fő indok városok alapításában gyakran azonegy helyre nézve együttesen is hat, azaz egy kezdetben erősségi város később püspöki, kormány-, vagy fejedelmi székhelylyé is lesz; mire nézve például szolgálhatnak egyebek közt több ó-kori nagy város (Theba, Babylon, Alexandria, Sidon, Carthago, Athén stb.); továbbá a német birodalmi városok, melyek mindannyian császári palotákból, meg érseki és püspöki székhelyekből alakultak; saját hazánknak egynél több városa (Buda, Győr stb.); újabb korban Oroszország második fővárosa Moszkva, mely nem egyéb, mint a fejedelmi palotának mintegy kiszélesítése, s mely az úgy nevezett Kreml körül egyenesen gyűrű-alakúan képződött.

Vannak városok, melyek keletkezése ugyan fejedelmi önkényre vezethető vissza; ¹⁾ azonban e tekintetben is bizonyos benső okok és szükségszerűség voltak befolyással a fejlődényekre. Szemléljük ezt jelesen a Keleten (a mire nézve jegyzi meg báró Eötvös ²⁾): «Babylon, Ninive, Memphis, e roppant városok a legnagyobb zsarnokság művei; a fényűzésnek és a diésvágynak emelt ily nagyszerű építmények csak ott létesülhettek, hol egyesek milliók munkájával kényök szerint rendelkezhettek» stb.) a Makedoni Nagy Sándor által alapított Alexandriában, a Constantin császár által székvárossá emelt Byzanczban, az új-korban Péter czár által a Néva partjára épített Szentpétervárbán, a Hohenzollerek által az éjszak-német homoksíkság közepére helyezett Berlinben stb. —

¹⁾ Curtius: *Alterthum und Gegenwart*, I. kötet (1877) 372. lap.

²⁾ Báró Eötvös: *Gondolatok* (1874) 205. lap.

Történelem-philosophiai szempontból az ilyenmü, talán leg-helyesebben dynastiaiaknak nevezhető városokról, s névszerint az öskori keletiekről, azt mondhatni, hogy igazi erővel és szilárdsággal csak addig bírtak, a míg maga az az önkényüri dynastia, melynek alapítói erőhatalommal létrehozták; míg azon dynastikus városok, ¹⁾ a melyek létrehozatalánál természetes vagy közgazdasági momentumok hatottak közre, az illető dynastiákat túléltek; ²⁾ magától értetvén, hogy ugyanily jelleget tanúsítanak oly városok is, a melyek bizonyos, mondhatnók, világtörténelmi szükségességet képeznek, s dynastiákon úgy, mint egész népeken messze túlterjedő culturális vagy politikai küldetéssel bírnak.

S miután már fejedelmi városokról szólunk, nem fölösleges talán arra is utalni, hogy a mily nagy összegyűlését a népességnek és a néperőknek szokta mindig maga után vonni valamely uralkodónak székhelye, ugyanolyan mélyhatású is lesz mindig az egész nemzetre nézve az, hogyha ana székhely máshová tétetik át. Jól jegyzi mege tekintetben Roscher: «Mily nagyfontosságú dolog volt, például, mint ok és okozat, Magyarországnak teljesebb önállóságára nézve az, hogy előbb a kormányzék s újabban az országgyűlés Budapestre helyeztetett át; mily nagy befolyású mozzanat volt az orosz nép és állam európai jellegű civilisatiója megalapítására az, hogy a régi fejedelmi székhelyek Kiew és Novgorod, Wladimir és Moskau elhagyattak, és a polgáriasult nyugathoz közelebb fekvő Szentpétervár lett a birodalom és a császári uralkodás székhelyé».

Egy további s könnyen megmagyarázható indok városok helyének megválasztására valami értékes természeti productum ³⁾ gazdag lellyeinek közelsege. ⁴⁾ Így keletkeztek s keletkeznek még napjainkban is: bányavárosok, ásványvízi városok, féntelep-városok; más irányban tengeri fürdői városok stb., melyek egyenként és együttvéve eredetök jellegét s ez utóbbinak közös vonásait híven tükrözik vissza, s különösen azon mérvben emelkednek vagy hanyatlanak, a melyben

¹⁾ Stein id. ért. *Physiologie der Städtebildung* 64., 65. lapjai.

²⁾ Ott van Alexandria, Konstantinápoly stb.

³⁾ Tüzetesben Kohl: *Ansiedelungen* 12. s köv., 561. s köv. l.

⁴⁾ Napjainkban Chicago, San-Francisco s több amerikai város.

speciál keletkezési okok s tulajdonságuk jobban vagy kevésbé méltattatik, például a bányakines, a nemesérez-erek, a köszen, a gyógyforrás eléggé bőven, avagy csak szük mértékben aknázattathatik ki és hasznosítható. Míg másfelől arra, hogy ilyféle város teljesebb virágzásra juthasson, megkívántatik az, hogy szállítási eszközökben bővelkedő s fizetésképes forgalomvidékkel bírjon; más szóval már valamivel magasabb culturának örvendjen, s nehézség nélkül legyen hozzáférhető. Például szolgálhatnak e tekintetben Németország, Belgium, részben Ausztria, s főleg Angolország, meg legújabban az Éjszakamerikai Egyesült-Államok, mint a melyeknek városképződési és várostörténeti viszonyaik egészen az itt jelzett alapokon nyugszanak s a fölállított szabályt eléggé igazolják.

III.

Meg teljesebb mértékben lehet föltüntetni azt, hogy a városok keletkezése és alakulása bizonyos törvények szerint megy végbe, az által, ha e keletkezés és alakulás gazdasági és physikai okait vizsgáljuk, illetőleg a forgalom meg a matematika és mechanika szempontját vesszük irányadóul.

E részben, jelestül, kétségtelen először is az, hogy az állandóbb lakhelyekhez áttért népesség (s különösen ennek mind termelő, mind vásárló elemei) azt a helyet választandják mindig rendes találkozási és érintkezési pontúl, a melyhez a legtöbb ember a legnagyobb könnyűséggel juthat el, azaz a forgalom es üzleti érdekeknek legmegfelelőbb. Azon kérdésre: «melyik volna tehát egy ily érintkezési középpontnak (városnak) természetszerű helye», általánosságban azt válaszolhatni: «egy adott rónának vagy síkságnak a matematikai közepe»,¹⁾ a mely (föltéven, hogy a járhatóság minden oldalról egyformán van meg) lassanként valamennyi érintkezésre utalt emberek forgalmi iránypontjává válik; s a kereskedelem s árumozgalom legfontosabb útjai összefolyásának színhelyévé alakul. Úgy hogy minden róna az idők folyamában a maga városát teremti meg; azon törvények szerint, a melyek a termelési folyamatot és a

¹⁾ Lásd főleg Stein id. értekezését és Kohl id. munkájának 108—128. lapjait.

piaczi árakat, a forgalmat és a munkamegosztást szabályozzák; míg egyidejűleg minden ilykép keletkező centralis fekvésű hely (város) igazi középpontjává lesz saját környéke- és saját szomszédvidékének, a mely központból a forgalom kifelé ép olyképen mozog, mint a körnek széleiről jövő forgalom befelé a középponthoz irányul. Ezt egyebiránt csak egész általánosságban mondhatni; mert a jelzett előfeltétel (a meghatározott s minden oldalról egyformán járható róna) a valóságban nem igen létezik; s a tényleges eltérés a városok fekvésében az illető tartomány vagy ország közepétől, azon különbözeteiktől feltételezett, a mely különbözetek a valóságban létező és a csak hypothetice fölvetett rónaság között állanak fönn; vagyis az ok, mely miatt valamely város ott fekszik, a hol fekszik, még más tényezőknél az itt jelzett okkal való összehatásában, meg ez utóbbira gyakorolt befolyásában is keresendő.

Ki ne venné észre, hogy az imént fölállított tételeknek is egyrészt alapja, másrészt igazolása azon epochális elméletben foglaltatik, a melyet néhány évtizeddel ezelőtt a nagy német nemzetgazda Thünen *Der isolirte Staat in Bezug auf Landwirthschaft und Nationaloeconomie* című munkájában a gazdasági termelésvidékek- és forgalomkörökre nézve kifejtett; s mely mind az itt tüzetesebben tárgyalt tünemények magyarázatára, mind a nemzetgazdaság általános fejlődési törvényeinek fölismerésére biztos kalauzül és kulcsul szolgál; illetőleg annak belbizonyítását képezi, hogy a népek háztartása nagyban és egészben, úgy mint részeiben és tagjaiban, nem a vak esetnek és véletlennek, hanem megismerhető és megmérhető törvényeknek uralma alatt áll, a mely törvények szerint a gazdaság és a gazdasági foglalkozások rendje és tagosulata alakul.

A mi már most azon tényezőket illeti, melyek a város helyét a jelzett róna-középtől eltolják, ezek részint az embervilág, részint a természeti viszonyok köréből valók; s közelebbi szemügyre vételt igényelnek. Névszerint:

A mi az *első* osztálybeli tényezőket illeti, ezek közül a had és védelmi tekintetek, azután uralkodói kény és szeszély, s végül a népességnek a tartomány vagy ország területén való megoszlási és sűrűségi viszonyai szoktak mérvadók lenni. Utaltunk e részben már a dynastiai városokra, melyek kényúri alapítóikkal együtt elenyésztek, vagy végkép lehanyatlottak,

ha csak nem feleltek meg valami más természetszerű, gazdasági vagy culturalis hivatásnak is; továbbá az erődítési városokra, mint a melyek bizonyos időben és körülmények közt szintén erős vonzó hatalmat gyakorolnak a várost a jelzett törvény uralma alól kivonni. Ott, hol a dynastiái vagy az erődítési város a róna közepére, tehát a természetes alapítási pontra esik: az eredeti alap idővel elenyészik és el is enyészhetik, s a város mégis fenn fog maradni, és pedig azon okokból, a melyeknél fogva az egyáltalában keletkezett volna. Ellenben ha a róna e közepétől távol esik: vagy elenyészik, vagy jelentőségéből sokat vesz, a szerint, a mint a béke és szabadság uralma alatt a gazdasági, forgalmi, vagy culturalis érdekek érvényesülnek; a mi ép egy új városnak ama természetes építéshelyen való keletkezésével történik.

Bonyolultabb lesz a dolog ott, a hol a tartomány vagy ország *népességének sűrűsége és megoszlása* a területen, gyakorolja befolyását az itt jelzett tüneményre. A népességnek mind sűrűsége, mind bizonyos vidéken vagy területen való megoszlása sok és különböző (részint physicalis, részint társadalmi, történeti és közgazdasági) faktorok hatásának eredménye, s kétségtelen, hogy adott rónak különböző vidékein a népesség-megoszlás rendszerint különböző lesz; s miután a városok (kivált valamivel előrehaladtabb műveltségi stádiumban) ugyan e népesség kedvéért s forgalmi érdekeinek tekintetéből építtetnek, a sűrűbb népesség a városépítést magához vonandja, s a város fekvésének elterése a matematikai közép-ponttól azon mértékben fokozódik, a melyben ama népességi sűrűség a róna két felében különböző. Egyébiránt egészen tiszta és módosíthatlan ennek a tényezőnek hatálya nem szokott lenni; s vannak esetek, hol az egyéb viszonyok eme sűrűségi momentumot ellensúlyozandják, s bizonyos (alább még megerintendő) föltételek alatt egy második város keletkezend, a mely még kedvezőtlen talajviszonyok mellett is a maga népességét mintegy megteremti, sőt még fővárossá is válhatik, daczára a róna másik részében levő népességi sűrűségnek.

A *második* osztálybeli tényezők köréből¹⁾ legnagyobb jelentőségűek az utak, a folyamok, a tenger, továbbá erdőségek, sivatagok és a hegyek, sok tekintetben még az égalj és

¹⁾ Roscher: *Ansichten der Volkswirtschaft* I. 334. s köv. 1.

a talaj természeti viszonyai is, mint a melyek befolyása alatt a városok alapítása, de egyidejűleg azon elemek is állanak, a melyek a városokat a jelzett rónaközéptől elvonják, s az e tekintetben föllállított törvényt módosítani szokták.

Így, a mi először is az *utakat* illeti, ezek, közgazdasági-lag szemlélve, azon közlekedési és szállítási vonalak, melyek az emberek különböző érintkezési pontjait összekötik; a productio és consumptio közti csereviszonylatnak mintegy természeti előfeltételei. Az útnak természetes fekvése a légbeli vonalak (Luftlinie) átmetszési pontja, a mely azonban gyakran nem követhető, úgy hogy a valóságban létező utak használata sok nehézséggel jár, és így ez utóbbiaknak a légbeli vonaltól való eltérése azt is okozza, hogy a természetes városhely a matematikai róna-centrumtól szintén el fog térni. Ismeretes tény egyébiránt, hogy egészen párvonalosan a civilizáció haladásával, az országok útjai és útviszonyai is tökélyesbednek, s a szaporodó városokkal kapcsolatban a városok rendszerével a közutaknak is bizonyos rendszere fejlődik ki, és lesz az országos forgalom egyik határozó jelentőségű érszövetévé.

Tekintve a *folyamokat*, ezek a közlekedés- és forgalomra s ezzel a városok keletkezésére gyakorolt befolyásuknál fogva, az útnál is jelentősebbek; természetesen akkor, ha valódi vízi utakat képeznek. ¹⁾ Bizonyosság erre egyebek közt az is, hogy igen kevés várost ismerünk az ó- és újabb korban, a mely nem folyók mellett közvetlenül vagy azokkal legalább közel szomszédságban alapított és fejlődött, illetve a folyam felé nem terjeszkedett volna. Mint összekötő út, a folyam a vidék vagy ország minden hozzája közelebb fekvő részeit egymással érintkezésbe hozza, mintán a folyam-út rövidebb és olcsóbb, mint a szárazföldi; a folyam jelentősége és hatása túlterjed a városi róna határán, fokozódik a folyami oldalon, és pedig, minthogy a torkolat felé rendszerint mélyebb és hajózhatóbbá lesz, a torkolat folyami oldala irányában. ²⁾ Ez által az említett matematikai középpont természetszerűen eltolatik, és

¹⁾ Kohl: *Ansiedelungen* stb. 431. s köv. és 489. s köv. lapon különös utalásokkal a vízi útnak a kereskedés és üzleti élet fejlődési irányára is.

²⁾ Minthogy a legtöbb folyó a torkolata felé hajózhatóbbá lesz, egy mérföldnyi partvonal kereskedelmileg annál értékesebb, minél közelebb van a torkolathoz.

pedig akként, hogy a város rendszerint a folyónak partján fog feküdni (és pedig ha a rónaság közepe táján két folyó találkozik, egészen természetszerűen, épen az összefolyás pontjánál), továbbá a matematikai középponttól a folyónak torkolata felé fog elvonatni, mely utóbbi tekintetben az, hogy *menyire*, mindig az adott külön viszonyoktól fog függni, például térségeiktől, vagy attól, hogy talán valamely erődítvényi város alapítására igen kedvező körülmények kínálkoznak. Egy további mozzanat, mely az itt mondottakat igazolja, illetőleg folyamoknak hatását városok alapítására érthetővé teszi, a következő. Kitünően alkalmasak forgalmi fokhelyek létesítésére azon pontok valamely nagyobb folyó mentében, a hol a hajózhatás fölfelé való irányban megszűnik, a mire mind Németországban és a Svajcban, mind Franciaországban, sőt hazánkban is találunk elégséges bizonytságot. Fölötte kedvező hely lesz valamely folyamvidék fővárosára nézve az, a hol folyam és tengeri hajózat találkoznak,¹⁾ a hol tehát legalább szabályszerűen, az áruk- és szállítmányoknak egyik hajóról a másikra való átrakódása eszközrendő, a mint azt például Hamburg, Brema, Antwerpen, Bordeaux, Glasgow, Cork, s mindenek fölött Londonban, melyet már Tacitus²⁾ közel kétezer évvel ezelőtt nagyhirű városnak nevezett «sok kalmárjai és kereskedési üzletei miatt»; de azután Ázsiában és Amerikában is, például Calcutta, Bankong, Nanking, Philadelphia, Quebec és New-Orleans városokban szemléljük.³⁾ Ha a folyamok, a mint ez legtöbbszörre szokott lenni, nem egyenes vonalúak, hanem kanyarulatok, akkor az ily kanyarulat csúcspontja annál nagyobb forgalmi terület fölött uralodik, tehát nagyobb kereskedelmi város alapítására annál alkalmasabb, mennél inkább közeledik a hajlat a derékszöghöz. Egy ily kanyarlati fejtáras fekvésének kedvező volta természeteskép annál nagyobb, mennél hosszabbak és a derékszöghöz hasonlóbbak az ágai, mert annyival szélesebb forgalmi körre terjed ki hatása. Ilyen városok névszerint: Regensburg és

¹⁾ Erre nézve különös tekintettel a forgalom és a kereskedési áruk mozgására ismét Kohl id. munka 432—438. lap.

²⁾ Tacitus: *Annales* XIV. 33. sz.

³⁾ Sokat fogja a fekvés ez előnyös voltát emelni még, ha apály és dagály odáig érnek, mert ebben a kereskedelmi gépezetnek egyik legtökéletesebb s legkevesebbe kerülő neme rejlik (Roscher).

Magdeburg Németországban; Basel Svájcban; Toulouse, Orleans és Lyon Franciaországban; Kasan és Jekaterinoslaw Oroszországban; Győr, Esztergom, Vác, Buda-Pest hazánkban.

Hasonló jelentőséggel bírnak városok ott, a hol valamely nagyobb folyó több ágra szakad, valamint igen fontos az, ha valamely jelentékenyebb mellékfolyó a főfolyamba szakad. Utalhatni e tekintetben az első pontra nézve az ó-kori Memphisre, s a jelenben Kairóra; az utóbbi tekintetben Mannheimra a Majna-Neckar mellett; Mainzra a Rajna-Majnánál; Coblenzre a Rajna, Mosel és Lahn egyesülési pontjain; Lyonra, mint a mely a felső Rhone, a Saone és az alsó Rhone találkozása által egész délkeleti Franciaország fővárosává lett; Toulousera, a mely a Canal du Midi-nek és a Garonnenak összeköttetése által mind jelentékenyebbé válik; sőt a mi Amerikát illeti, kétségtelen, hogy itt e törvénynek alapján Corrientes Paraguay és Parana közt, továbbá Saint-Louis a Mississippit és Missouri közt, folyampályáiknak óriási hosszúságánál fogva is, a közel jövőben a világ legnagyobb forgalmi gyűpontjaivá válnak.

Bizonyos továbbá, hogy a mint valamely folyam hosszirányzatában a folyami közlekedést fokozza, ugyanolyképp nehezíti annak harántossága a szárazföldi forgalmat, főleg ha még rohamosabb folyású is, tehát hegyekben; a min a rév- városok (Furthstädte) ¹⁾ jelentősége nyugszik, s még nagyobb mértékben a hídfő- városoké, különösen régi műveltségű országokban, főleg azon időtől fogva, a hol a hidépítés és hajózás technikája meglehetősen kifejlett. Másfelől minden folyamközlekedés, a mely szárazföld által megszakittatik, oda fog mindig törekedni, hogy e szárazföldi területet a legrövidebb úton szelje át, a miből foly a földszoros vagy Isthmus-fekvés előnyössége, ²⁾ mely utóbbi még két folyam között, vagy egy folyam és a tenger között való fekvésre nézve is áll. ³⁾

¹⁾ Melyek kétségtelenül minden országban a legelső telepedések fohelyei közé sorolhatatlanak.

²⁾ A földszorosok jelesül valódi gyűpontjai és forakodói a transzito és a szállítmányi árúknak, sőt nem ritkán szárazföldi utak concentrationalis fohelyei is.

³⁾ Hazánk városainak egy részére (például Szarvas, Zombor, Újvidék, Halas, Szentes, Szeged) meg az ezek kereskedési forgalmát s üzletbeli és utak általi összeköttetését illetően, tekintettel az e vidéke-

Magától értetik egyebiránt, hogy valamely folyónak jelentősége a forgalomra s ez alapon a városalapítás- vagy városképződésre még több egyéb körülménytől is függ,¹⁾ például vidékének termékenysége s általános fejlődésképességétől; vízmennyiségének lehetőleg állandó egyformaságától, esésének lassúságától stb. Mikhez még azt csatolhatni, hogy egyenlő viszonyok között oly folyók, a melyek a déllökkal (Meridiánokkal) párvonalosan folynak, a forgalomra nézve előnyösebbek, mint azok, a melyeknek kelet-nyugati vagy nyugat-keleti folyamirányok van; mert amazok főleg oly országokat vagy tartományokat kötnek össze, a melyek égalji tekintetben nagyobb különbségeket mutatnak, s így javak és termékek tekintetében (bőség és szűkölködés szempontjából) egymásra jobban utalvák. Hasonlítsuk csak össze például a Rajnát a Dunával, a Missisippit a Szent-Lőrincz folyóval, vagy a Laplatát az Amazonnal, hogy e tétel igazsága felől meggyőződhesünk.

IV.

Forduljunk a másik nagy vízi tényezőhöz: a tengerhez, a mint az majd a föllállított városépítési törvényt módosítja, majd meg egyenesen igazolja, s egyáltalában a városoknak, mint gazdasági és kulturális gyűpontoknak alakulására határozó befolyású. A «tenger» jelesül földadványunkban, a véghetetlen nagyságú kör, vagy a határtalan terjedelmű rónaság.²⁾ Minthogy a város a rónaságnak (mint jeleztük) közepe felé hajlik, szükségkép a tengerpartra fog esni, miután előbbre nem haladhat, sőt ha lehetséges, még valamivel továbbra is tör, azaz a lagunára helyezkedik, mint például Velence, avagy egy felszigetre, például Tyrus. Ily városok lakói igen jól tudják, hogy az ő igazi hazájuk a tenger; és mert ez így van, mutatja uralmát ama törvénynek, hogy a természetes közép-

---

ken létező s létezett mocsárokra: egy némely érdekes észrevételt tesz Kohl id. m. 516—517. l.

¹⁾ Kohl: *Ansiedelungen* 439. s köv. l.

²⁾ Lásd még Kohl id. munkáját, 343. s köv. l. és Stein: *Physiologie der Städtebildung* 68. s köv. lapon.

pont rájuk nézve messze túl esik az ő partjokon. E partron való kiszemelése a városra nézve legalkalmasabb helynek jó részben a physikai viszonyoktól függ, s ott, a hol a kikötő van, fog a város is keletkezni; ha csak nincs választási lehetőség több kikötő közt, a hol a közepén fekvő hely fog rendszerint választatni. Mennél kevesebb jó kikötő van valamely tengerparton, annál inkább lesz (a hát-mögötti ország egyforma kereskedelmi fejlődésképesége mellett) e kevés kikötő valamely jelentékenyebb városnak alapja és képződési pontjává. Szóló példa ezekre Dánia városai legnagyobb részének keletkezése, továbbá Portugallia fővárosa Lissabon stb. A meglehetősen körzetes alakú Irlandnak valamennyi jelentékenyebb városai a tengerparthoz közel vagy épen azon fekszenek.

Nem csekély befolyása van az itt vizsgált viszonyokra a *tengeröblöknek* is. Az öböl legbelsőbb szögletében találni rendszerint a fő forgalmi várost, és pedig (egyébként hasonló viszonyok közt) annál előnyösebb helyzetben, mennél tágasabb az öböl, s mennél inkább közeledik alakzata egy derékszöghöz. Gondoljunk például Odessa, Szent-Pétervár és Riga; Kiel, Schleswig és Flensburg; Christiania; Edinburgh és Liverpool; Nápoly, Genua, Velence, Trieszt meg Fiume; továbbá Korinth, Tunis, Suez, Calcutta, Canton és Jeddo városokra; végre az Éjszaki tenger két világforgalmi szögletvárosára, délkeleten Hamburgra, délnyugaton Londonra; mely utóbbiak még azon előnynek is örvendenek, hogy nemcsak az odatartozó tenger-öböl széles terjedelmű és egyenszögű, hanem még kitünő folyam által rendkívül gazdag hátmögötti ország is nyitattik meg számukra, a melynek termelvényeivel a világ legjelentékenyebb kereskedelmi gyüpontjaira juthatnak. Ott, a hol valamely tengerszoros mellett jó kikötő létezik, ez úgy tekinthető, mint közös fejpontja két együvé hajló tengeröblöknek; így például Konstantinápoly a Fekete-tengernek délkeleti öble és az archipelagus éjszakkeleti öblére nézve. Hasonló kedvező fekvéssel dicsekszik Kopenhága (annál inkább, mert a Sund az egyetlen világutat képezi a Keleti tengerbe); ugyanily fontos tengerszoros város Messina és Cadix.

A tengeröbli alakzat által nyújtott előnyök kihasználására nagy kereskedési kikötők valamely félsziget alappontjára szoktak helyzetetni (ott van Genua és Velence, Lübeck és

Hamburg, Bombay és Calcutta stb.); ellenben nagyobb hadi kikötők inkább a félsziget csúcsára építtetnek, a honnan ugyanazon hajóhad két különböző tengerre tekinthet; így nevezetesen Toulon, Cherbourg és Brest Franciaországban; Sebastopol az orosz Krimben; Póla Istriában; Spanyolországba nézve némileg Gibraltár, és Italiára nézve Malta képeznek ilyen pontokat.

A nyílt tengeren való forgalomra nézve valamely helynek centrális fekvése egészen hasonló előnyökkel kínálkozik, mint azt a szárazföldi forgalom tekintetében nagy rónaságokban föntebb fölismertük. Nem áll ez természetesen kis szigetekről nagy tengerek közepén (Malta, Bornholm, Szent-Ilona), de annál teljesebb mértékben terjedelmes, sokat termelő és bő fogyasztású vidékekről, melyek magokban véve is jelentékeny csel- és kiinduláspontjai lehetnek a kereskedésnek. Hogy például Carthago oly hosszú ideig volt az ó-kor első kereskedelmi hatalmassága, leginkább annak tulajdonítható, hogy majdnem a közepén feküdt a Középföldi tengernek, s e mellett Afrikának éjszaki partjain egyedül bírt kitünő kikötőkkel. Hasonló módon hatott az ó-kor meg a közép-kor utolsó századaiban centrális helyzete egyrészt Olaszországnak, támogatva még számos virágzó és gazdag város által is; másfelől Flandriának, mely az újkor elején az Alpeseken innen a legnagyobb városi civilizációval bírt, s az által is hatalmasan segítettett elő fejlődésében, hogy fokhelyi fekvésénél fogva a több irányban veszélyekkel járó hajózatot kikerülhetővé tette.

Hátra van még szólanunk a forgalmat és kereskedést nehezítő jelentékenyebb átjárási *akadályokról*, a melyek a városok keletkezésére nagyobb befolyással vannak. Itt jelesül a törekvés mindenkor és mindenütt ez volt: a rendelkezésre lévő jó utakat, a meddig csak lehet, használni, ezen túl pedig amaz átjárási akadályokat vagy kikerülni, vagy, ha ez utóbbi szerfölött terhes volna, a legrövidebb úton átmetszeni; mely tekintetben jól mondja Roscher, hogy a nagy hegységek kikerülési útszakaszai ép oly városalkotó hatással bírnak, mint ama vonalaknak végpontjai, melyek a hegységet a legkényelmesebb úton átszelik. Így van ez különösen valamennyi nagyobb heglánczolatoknál.¹⁾ Például szolgálhat itt Anapa és

¹⁾ Lásd Kohl idézett munkáját, 206. s következő lapokon.

Baku, mint a Kaukázus megkerülő állomáspontjai, míg Tiflis és Stauropol városilag legfontosabb végpontjait képezik azon vonalnak, a mely a nevezett hegységet közepén töri át. A Pyrenæi hegláncz, melynek közepén jó átjárók nincsenek, keleten a Cettétől Barcellonáig, s nyugati irányban a Bayonnetől San-Sebastianba vezető úton kerültk meg. Az Alpések nagy kerülpontjai egyfelől Bécs, másfelől Lyon. Svájcznak legjelentékenyebb városai századok óta azon helyeken fekszenek, a hol a hegyek kiválóbb völgyei a róna felé megnyílnak; a mihez hasonló az, hogy a Harz és a Thüringi erdőt valódi város-koszorú veszi körül.¹⁾ Miknek kiegészítéseül hazánk Kárpáthegységi viszonyaira s az ezek által föltételezett települési és népességesoportosulási alakulatokra nézve ezek esztoltathatnak még. Ha az Erdélyi hegységet a Kárpátoktól elkülönült heglánczként vesszük; az utóbbiak legszélsőbb végpontjainak nyugat felé a Morva folyónak Morvaországból való kilépése vidékét, kelet felé pedig az arany színű Bistriczfolyó völgyét tekintjük; s e két ponton át mint egy ellipsis végpontjait húzzuk, a mely ellipsis a Kárpátok éjszaki oldalán Brumnt, Teschent, Krakót, Lemberget és Czernowitz városokat, délszakra pedig Pozsonyt, Kassát, Egert és Debreczent érinti: akkor e tojásdad alakú vidékben átfogtuk az egész térséget, a melyen a Kárpátok, mint legfőbb természetes regulatora a földalakulatnak, a folyamok mentének, s ezzel a népesség összehalmozódása, tagosulata és megoszlásának szerepelnek. A hegláncz középső csúcspontjain (amaz ellipsisen belül) találjuk a legnagyobb politikai ellentételeket. Itt különülnek el nevszerint Galiczia és Magyarország, és az ellipsis végén Morvaország és Bukovina; melyek népesség és történelem tekintetében annyira eltérők egymástól. E legmagasabb pontoktól számítva mintegy három-négy mérföldre teljesen vad és műveletlen vidéket találunk; városok egészen hiányzanak; s a lakosság jobbra pásztori jelleggel bíró szegényes falvakban el együtt. De ama rideg körön túl a hegység kiesebb lesz, a völgyek tágasabbak, s a népesség egyes helyeken tömegebben és életvidorabban jelenkezik; a mint azt például Teschen, Bilitz, Tarnow, Przemysl, Stry, Szultsava osztrák

¹⁾ Roscher: *Lage der grossen Städte* 7. lap és Kohl: *Ansiedlungen* 538–560. lap.

városokban, az egyik oldalon; Szigéth, Munkács, Ungvár, Eperjes, Lőcse, Zólyom, Körmöcz és Nyitra városokban hazánkban szemléljük; mely városok legnagyobb része 8—10 mérföldnyi távolságban fekszik a Kárpátok fő hegygerinczétől, s ugyan annyira egymástól; s nagyságra és népességre nézve igen hasonlítanak egymáshoz; megannyi kisvárosai az egész vidéknek, a mely egyetlen igazán nagyjelentőségű fővárossal sem dicsekedhetik. ¹⁾

Az eddig mondottakkal kapcsolatban arra is utalhatni, hogy általános történelmi és culturali fejlődéstörvénynek bizonyul az, hogy minél magasabbra emelkedik az emberi műveltség, annál inkább enyészik a városoknak, mint mendeiki fohelyeknek, s mint egyházi és világi hatalmasok residentiáinak vagy ép erődítvényeknek jelentősége; ellenben annál inkább lép előtérbe közgazdasági fontosságuk, névszerint az, hogy a forgalom és kereskedés legfőbb közegeiül s közvetítőiül szolgáljanak. Másfelől kétségtelen, hogy a városoknak természetszerű fekvéshelyüktől való eltolása (az általunk jelzett tényezők és viszonyok által) a régi időkben (hol a műveltség fejletlenebb, tartósabb békeállapotnak s szabadságnak pedig a népek nem igen örvendettek) sokkal nagyobb volt, mint az új-korban; hogy a polgárosodás terjedésével ama természetszerű pontokhoz való közeledés növekedik; — s így a valószínűség arra nézve, hogy a jelentékenyebb városok jelenlegi helyzetök- és viszonyukból többé kizavartatni nem fognak; s hogy nem kell ezentúl tartanunk az ó-korban oly sokszor előfordult városkatastrópháktól: abban az arányban fokozódik, a melyben a műveltség, a béke és a szabadság terjed, és szilárdabb alapokra fektettetik.

Tény végül azon sajátosságai a városoknak, hogy egyfelől környékükből és szomszédságukból igen sok elemet magukhoz vonni s üzleti forgatagjukba ragadni, másfelől pedig sokat, s névszerint azt, a mi nekik szolgálatába állani nem akar, magoktól eltaszítani szoktak. Ez alapon válnak azután a városok majd új meg új telepítvényeket szülő, s helység- és

¹⁾ Lásd Kohl ilézett munkáját, 227—229. lapon, részben Hunfalvy János kitünő művét is: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása.* (1877) főleg I. kötet 118. s köv., 177. s köv., 429. s köv. lapokon.

városalapító központokká; majd telepítvények és városok fejlődését és terjeszkedését önzően akadályozó tényezőkké; mely utóbbira azt mondhatni, hogy valamennyi városok, mint egymás közt folytonos és állandó feszültségben, sőt harcban levők tekintethetnek; egy gyorsan fölvirágzó életerős város a lassúbb fejlődő szomszédvárost elnyomja s kiszívja, vagy megfordítva a kezdetben fiókváros az idők folyamában az anyavárost gyöngíti vagy épen megbuktatja. ¹⁾

V.

Eddigelé a városok keletkezésének törvényét inkább általánosságban vettük szemügyre, s még nem vizsgáltuk azt, hogyan foly le a szóban levő processus akkor, ha azonegy rónaság körében több város létezik; a mivel természetszerű kapcsolatban áll azon további tünemény, hogy ily esetben a több város közt bizonyos viszonylatnak kell kifejlődnie, a mely viszonylatnak kiváló érdekességű mozzanata az, «miként képződik ily körülmények közt a minden többi városok mintegy nehezkesési pontját képező legnagyobb s legjelentékenyebb (vagyis az úgynevezett) főváros!?»

A válasz e kérdésre nem egyszerű s nem könnyű.²⁾

A rónaság megmagyarázza ugyan az egy várost, de a sok város csak több róna által magyarázható meg. Kezdetben a városok meglehetősen egyformák. A mint azonban vagy a fönt érintett székhelyi, vagy az erődítési, vagy a kereskedelmi város-alakulás kezd érvényre jutni, már nevezetes különbségek állanak elő. Az a város ugyanis, a melyben az államfő és a

¹⁾ Kinek ne jutna itt (nem is szólva az ókori görög főbb városok rivalisatójáról) eszébe, miként nyomta el például Florenz városa Pisát, leigázva s mintegy segéd-kikötőhelyévé változtatva azt; mily soká tudták Amsterdam és Rotterdam városok Antwerpennek gyönyörű kikötőjét elzárni; s viszont mennyire nem bírta még a hatalmas Hamburg sem akadályoztatni Altona városának keletkezését és emelkedését; s mily nagy mértékben tanúsítja e tételt Anglia, Franciaország az Éjszakamerikai Unió, sőt hazánk némely városának története és fejlődése is!?

²⁾ Stein: *Physiologie der Städtebildung*, 71. s köv., 78—80. l.; Roscher: *Grosse Städte*, 7. s köv. lap.

kormány, meg a központi hatóságok ütik föl székhelyöket, lesz sok esetben az is, a hol a legélénkebb forgalom fejlődik ki; úgy hogy a politikai tekintetben uralkodó állású város a közgazdasági érdekeknek is mintegy centrumává, sőt mi több, az államnak is egyik képződési csomópontjává válik. A mi ilykép az egész országra nézve történik, az minden egyes tartomány vagy vidékre nézve is fog történni; melyek mindegyikének megvan természetes középpontja, a melyen a «résznek» politikai feje s ennek környezete telepedik meg; s előáll a «résznek», a tartománynak: fővárosa. Ekkor a «részek» az állam által egy szorosabb egészsze fűzetven össze, minden elkövettetik (részint állambatalmi, részint társadalmi úton) arra, hogy egymással anyagilag es physikailag szorosabb és állandó összeköttetésbe jöjenek; a mi majd a jól combinált közutak, majd folyók es csatornák által éretik el. Az ország fővárosa a többi városokkal szemben lényegileg ugyanazon helyzetben lesz, mint minden város a maga rónájával szemben; illetőleg miután főváros (egyes kényüri keleti fővárosoktól eltekintve) tulajdonkép nem építettik, hanem keletkezik, es pedig az által es akként, hogy az ország valamennyi városainak állami kapcsolata ugyanazon törvény szerint alkot magának fővárost, a mely törvény szerint a róna a maga városát hozza létre. A minek természetszerű következménye, hogy minden főváros lehetőleg közepébe fekdjék valamennyi városoknak.¹⁾

E «középből» azonban a főváros is épen azon törvény által szorítottatik ki, a mely szerint a város maga a matematikai középet elhagyja; s miután nem puszta (politikai) főváros, hanem egyidejüleg forgalmi fokhely is, majd folyamok, majd a tenger által fog arra vonzatni, a merre épen e két hatalmas tényező segélyével a legszelesebb összeköttetések tárnak föl előtte.

A főváros, mint az egész államélet középpontja, olybá fog mindig a nemzet által vétetni, a mely fekvésére nézve is különös biztosságnak es oltalomnak kell hogy örvendjen. Hogy erödítvények ily tekintetben nem elegségesek, az is mutatja, hogy esetleg előforduló ostrom már magában veve is

¹⁾ Roscher: *Nationalökonomik des Handels- und Gewerbeleises* 2. lap.

minden forgalomnak az ország többi részeivel való egyenes megakasztása volna; s várak és erődítvényekkel az, a mi egy főváros igazi rendeltetése, a nemzet testi és szellemi életében való organikus és fensőbb functiók teljesítése, ily módon alig biztosítható. Következik innen az, hogy a fővárosoknak más valamiben kell védelmüket és fedezetöket találni, és ez: a *város centrális fekvése*, mely az érintett czélnak legtermészetszerűbb biztosítéka; s mely mellett lehetővé válik, hogy az ország védelmi erői a határszélek mindenik pontján egyforma könnyűséggel összpontosíthatók, bárholman jöjjön a támadás. Ott azonban, a hol a főváros, az előbbieken jelzett tényezők, névszerint folyam vagy tenger által, a középtől el és a határszélek felé szoríttatik, egészen természetesen beálland egy processus, a mely, minthogy a főváros fekvését megváltoztatni nem lehet, magának a *határok fekvésének* megváltoztatására irányuland. Mutatkozik ez (tényleg és történetileg) abban, hogy minden ország, a melynek fővárosa valamely határszél felé közeledett, hódítás által vagy egyéb módon, ez irányban határai kiterjesztésére törekedett, s pedig annál határozottabban és sikeresebben, mennél öntudatosabb és uralomvágyóbb a lakosság, mennél szilárdabb amaz állam constructiója, erőteljesebb és tömörebb a szervezete. Nézzünk szét épen világgrészünkön Európában, s lépten-nyomon a legszólóbb tanúbizonyságokkal találkozunk. Oroszország Szent-Pétervár fekvése s hatalmi attractiv ereje által jutott Finnország birtokába; Stockholm fekvése addig, a míg Svédország a Keleti tenger keleti részeinek birtokában volt, természet-szerű vala, de ama részek elvesztése után természet-szerűtlenné lett és maradt is; Dánia helyesen cselekedett régibb időben, hogy Kopenhágát fővárosává tevő; ma gyöngye erődítvényekkel kényszerül magát megvédeni. Berlin csak Lengyelország fölosztása óta tette magát a tulajdonképi Poroszországnak közép-pontjává. Bécsnek fekvése Ausztriát Magyarországgal való kapcsolatra utalja. Franciaország már XI. Lajos óta sóvárog Belgium után, s legóriásibb háboruit akkor vívta, mikor Angliától a Normandiát kényszerült elvenni. Ugyan ilyképen van meg minden jelentékenyebb államban, a melynek fővárosa tengerrel határos, a vágy tengeri hatalommá válni; s e czélt el is éri, ha ereje és eszélye van a szemben fekvő parti tartományokat vagy egyenesen meghódítani, vagy gyarmatosítani.

Legtálalóbb illustratiója és igazolása e nagy történelmi törvénynek: Róma, mely világváros volt azért, mert az ó-kori kulturai vidék és világ azon országok csoportjából állott, a melyek a Középföldi tenger körül feküdtek; s volt azon időtől fogva, hogy nagy versenytársát Carthagót (a mely ugyanazon nagy medence közepében feküdt, s melylyel ép ez okból igazi elethalál-harcot volt Róma küzdeni kénytelen) legyőzte, s a parti tartományokat egymás után a maga főhatósága alá hozta. ¹⁾

Az imént jelzett viszonyoktól eltérő jellegű helyzetben van Európa sok más fővárosa, a mennyiben meglehetősen közepében fekszenek a hozzájuk tartozó rónaságnak. Így például Moszkva, München, Prága, utóbbi még az által is előnyben, hogy egyenes vonalon fekszik Csehország két fő-kapuja az éjszaki és a déli közt. A mi Németország jelenlegi fővárosát, Berlint illeti, erre is alkalmazható legalább bizonyos határig, az itt föllállított szabály; Berlin is képez (első sorban természetesen Poroszországra nézve) földrajzilag is központot, mely tekintetben az ország vasutjaiban meg folyam- és csatornahálózatában a leghatósabb előmozdító tényezőket bírja. Hasonló, de természetileg még sokkal kedvezőbb centrális fekvéssel bír Páris, mely nemcsak Franciaorságnak képezi valódi szívet és központját, hanem geographiai helyzeténél fogva még azon előnynek is örvend, hogy azon országgal, melynek fővárosa, a polgárisült Európa összes ország- és városkörében igazi centralis állást foglal el; és így ez okokból, valamint annak következtében, hogy az út Madridtól Stockholmig és Szent-Pétervárig, valamint Londonból Rómába Párison át vezet, s ez a művelődési mozgalomnak is mintegy gyüpontjául szolgál: az egész continensnek cultur-fővárosává lett. ²⁾

Ugyanazon törvény uralma alatt áll, sőt annak egyik legfényesebb igazolata saját hazánk fővárosa Budapest is, mely a magyar államterület centrumában, s épen azon ponton fekszik, a hol a két magyar rónaság, a kisebb nyugati, meg a nagyobb keleti, találkoznak; Szent-István birodalmának nem-

¹⁾ Kohl: *Ansiedelungen* 324. s köv. l. Roscher: *Nationalökonomik* stb. 5—6. lap.

²⁾ Kohl: *Die geographische Lage der Hauptstädte Europas* 1877) 162. lap.

csak politikai, hanem földrajzi tekintetben is legkiválóbb, valóban uralkodó állású városát képezi. Joggal mondhatja tehát Kohl (kinél a geographia philosophiájának s a területi alakzatok physiologiájának szellemesebb képviselője nincsen) erről,¹⁾ hogy: «ez azon nagy jelentőségű hely, a mely minden időben és állandóan Magyarország legjelentékenyebb városa és positiója volt, melyből az ország kormányzata és igazgatása legjobban teljesíthető, s melybe, ha a kormányszék bármikor is más valahová tétetett volna, mindig újra meg újra vissza lett volna szükségkép teendő; melyben Attila úgy mint Nagy Lajos világbirodalmi uralkodásuknak székhelyét tartották; s mely nagyfontosságú dunai szögletpont és hegyretesz körül, a magyar birodalom egész politikai élete, valamint nép- és gazdaságtörténete, mint kerék a kerékagy (Nabe) körül mindig forgott és fog forogni.»²⁾

Hasonlót mondhatni az Ausztriai monarchia fővárosáról Bécsről, mely³⁾ a közép Dunavidék természetes fő fohelye, délszakon az Alpések s éjszak felé a Sudetek meg a Kárpátok által mintegy óriási falzattal lezárva, a szögletekben pedig a három nagy fellegvár Csehország, Tirol és Erdély által mintegy körülbástyázva: a nagy Osztrák-Magyar monarchia kereskedelmi, hitel- és pénzüzleti, sőt strategiai, s sok tekintetben politikai centrumát is képezi.⁴⁾ E geographiai világállásánál fogva, mely e várost mint keresztezési pontját is tünteti föl két nagy, a természettől kijelölt s messzenyúló forgalmi pályának a Középföldi tengertől éjszaki Európa, és az éjszakiómet tengertől a dunai úton Dél és Kelet felé: Bécs igazi csomópontja és találkozója nyugatnak és keletnek, délnak és éjszakra; egy óriási átmeneti fohelye a keletről nyugat felé, és nyugatról kelet felé irányuló forgalomnak és

¹⁾ Kohl: *Die geogr. Lage der Hauptstädte Europas.* 247—268 lap.

²⁾ Hogy e gondolat és meggyőződés képezte halhatatlan Széchenyink politikai és közgazdasági rendszerének is egyik alapját, köztudomású dolog.

³⁾ Kohl és Roscher szerint.

⁴⁾ Ez egyik főoka, hogy Bécs közelében Czörnig állítása szerint hetven csata vívott, hogy még a cseh Ottokár is az általa tervezett Osztrák-Cseh birodalom középpontjává akarta tenni, s hogy Nagy Friegyes, az új kor egyik legnagyobb hadvezére, Csehország tartós birtokhatását Bécs birtoklásától föltételezettnek jelenté ki.

culturális áramlatoknak ; míg másrésről azon sajátos természeti helyzetnek örvend, hogy a monarchia jó részét képező országok Bécs irányában mintegy legyező alakban megnyílnak, olyképen, hogy az egyik tartományból vagy országból a másikba való jutásra a legrövidebb, vagy legalább is legkényelmesebb út az, a mely Bécsen vezet át.¹⁾

Még az államok fővárosait illető egy rövid megjegyzést csatolunk ide.

A fővárosok keletkezése sok tekintetben összefügg magának az *államnak* is keletkezésével ; legalább abban az irányban, hogy eredetileg több nagy érdeknek (például a politikainak, a védelminek s a forgalminak) közös gyűpontja, a fiatal közületnek mintegy feje és mozgató szelleme ; életével és működésével mindjárt kezdettől fogva a részeken uralkodik s azokra alakítólag befoly. Kétségtelen az is, hogy a főváros, a nép életének bármely stadiumában, az e népet mozgató érdekek geographiai középpontját kell, hogy képezze, s képezi tényleg is ; azon középpontot, melyből mindenütt és mindenkor ez érdekek képvisellete kiindult, s a hatalomnak hordozója, a mely ez érdekeknek érvényt szerez. Igaza van tehát az ó-kori Róma topographiáját nyújtó egyik újabb szakembernek, midőn azt mondja : «arra, hogy egy népet igazán megismerhessünk, szükséges, hogy azt főleg fővárosában keressük föl és vizsgáljuk ; a mi áll az ó-korra úgy mint az újra ; ott lüktetnek ugyanis életerei a népeknek legerősebben ; ott vannak történetének

---

¹⁾ Konstantinápolyt illetleg, melyről Kohl szellemesen azt jegyzi meg, hogy nem csodálkozhatni sem történeti nagyságán, sem hosszú idők óta való főmállásán, ha tekintetbe vesszük, hogy két világrész (Európának és Ázsiának), a melyek ölekezésében fejlődött és két tengert (a Feketét és a Középföldit), a melyek hullámtajtékából fölmerült, összefűz és közvetít : még azt is mondhatjuk, hogy valóban világlelentőségű centralis fekvése szolgáltatott kétségtelenül okot arra, hogy Nagy Constantin széles birodalmának fővárosává emelje ; továbbá arra hogy I. Napoleon, az új kor legnagyobb császára és hadmestere, e várost világstrategiai szempontból a legeslegfontosnak nyilvánította ; a mi jóformán ma is még egyik axiomájául tekintetik Európa diplomatiájának is, stb. Az, hogy a socialisták legmesszeblátó és legszemesebb apostola és vezére Saint-Simon messzeható de utopisticus terveiben szintén Konstantinápolyt vette a szervezendő világ-állam kormányzati és forgalmi középpontjául föl, — csak melleleg legyen megemlítve.

külső nyomai legélesebben kifejezve ; ott foly egybe, mint égő gyúponthban mind az, a mi a nemzetben nagy és alkotási erőből létezik».

Egy oly fővárosnak, a mely minden föbb nemzetérdeknek centruma és képviselője, bírása : minden népre és minden országra nézve a legjelentősebb egyesítési és hatalmi eszköz és szükséglet ; de arra, hogy a nemzetet és a nemzetépség igazi emeltyűjét és biztosítékát képezze, nem szabad sem aránytalanul nagynak, sem kicsinynek lennie ; amolyannak azért nem, mivel az állambetegségek egyik legveszélyesebbikét, a túlságos centralisatiót szüli, és sok szociális visszasságuak és kinövésnek valódi tenyészfészkévé válik : emilyennek azért nem, mert urálmilag nem képes elég fényt és hatalmi súlyt kifejezésre hozni ; az állami és culturalis erők (bizonyos mérvig) szükséges összpontosítására alkalmatlan ; a gazdaságilag kívánatos szállítási, és a katonailag mellőzhetetlen védelmi eszközök és intézkedések centralisatióját nem bírja meg ; végül sem a szellemi, sem a politikai elvharczoknak, lelkesülésnek stb. elég széles alapot soha se képes nyújtani.

Történelmi tény végül az is, hogy valamiut az embervilágban minden, úgy az emberi telepedések és városok is, az idők folyamában változásoknak, az emelkedés és hanyatlás nagy természettörvényének vetvék alá. Nem szólva itt azon nagy világkatasztróphákról, melyek néha (mint például a nyugatrómai birodalom szétbomlásakor) az európai emberiség egy nagy részének telepítvényeit és országait földülták : elég utalni arra, hogy az idők folyamában, még békés közállapotok mellett is, sok hely és város eredeti jelentőségét elveszíti és homályba szoríttatik vissza, míg más hely és város kedvező külső befolyások (politikai, közlekedésszükségleti stb. reformok és haladás) hatásai alatt lendületet vesznek és nagyfontosságú forgalmi vagy culturali fóklielyekké alakulnak ; sőt olyanok is vannak, a melyek különböző módon és különböző pházisok közt életben maradnak és új fejlődésnek mennek elebe. Helyesen figyelmeztetnek azért Kohl, Peschel, Roscher és mások arra, hogy például valamely városnak *középkori* viszonyok tekintetében kedvező fekvése *új-kori* viszonyok szempontjából alkalmatlan és hasznavehetetlen lesz ; így nevezetesen a parthajózat korában sokszor valamely város igen előnyös fekvésű volt, holott a tengerhajózat terjedtével e fekvése már épen nem megfelelő.

Középkori századokban, hol a védelem és biztosság érdeke a legparancsolóbb, a város-alapítás helyének megválasztása a könnyű védelmezhetőség szempontjából történt, s igen sok helyen bizonyos, s pedig könnyen lezárható s megóalmazható magaslatokra építettett a város; míg oly időkben, hol rendezett közállapotok kezdenek uralkodni, az örökös csatározás véget ér, s a békés forgalom és üzleti élet honosodik meg: ugyan e városok a gazdasági fejlődésnek akadályául szolgálnak, sőt saját terjeszkedésökben is föltartóztatvák. A honnan magyarázható meg azon érdekes tünemény is, hogy sok országban a hegyes vidékek, minthogy a közép-korban jobb védelmi positiót nyújtottak, vagyonosabbak s műveltebbek voltak a rónasági vidékeknél; míg az újabb időkben közlekedés tekintetéből való előnyösebb voltuknál, s a könnyebb összpontosítást lehetővé tevő viszonyaiknál fogva: a rónavidékek jutottak túlsúlyra s vannak előnyben legtöbb irányban. Elég e tekintetben tanúbizonyoságul déli és éjszaki Olaszországra, déli és éjszaki Frankhonra, s még inkább Dél- és Éjszaknemetországra hivatkozni.

VI.

Az eddigiekkel megadtuk a feleletet a föltéve volt kérdések elsejére. Forduljunk most a másodikhoz, a mely annak kimutatására ezélok: «mikép megy végbe a városok *belső alakulása*, s mely törvénynek uralma alatt áll (főleg a jelentősebb) városok helyi tagozata», mely kérdés ép úgy képezi a topographia philosophiájának (ha szabad e kitételt használni) egy szakaszát, a mint eddigi fejtegetéseink a történelem és a földrajz philosophiájának egy «fejezetét». ¹⁾

A tárgyra térve, mindjárt eleve arra utalhatunk, hogy a városok belső építési rendje és alakulata sem lesz (ritka eset kivételével) önkényre vagy pusztá véletlenre visszavezethető. Minden, csak némileg is jelentősebb helyre nézve ugyanis léteznek egyrészt bizonyos természeti, égalji, talajbeli stb. másrészt a népesség jellemében s erkölcsi és társadalmi tulajdonságaiban, viszonyok, melyek bizonyos irányban való fej-

¹⁾ Kohl: *Ansiedelungen* 6. s köv. lapokon és Roseher *Nationalökonomik des Handels*, második §-a.

lödést¹⁾ s különösen vagy egy meghatározott ponthoz való lehető közeledést, vagy e ponttól való távolodást, s a helyt-alkotó elemeknek széjjelmenetelét idézik elő, és teszik kívánatossá; úgy hogy nem egészen helytelenül szólhatni a város-alakzaton belül működő concentratív és repulsiv erőkről. Így jelesül:

A mi a concentratiót illeti, akár egy templom vagy kolostor, akár egy vár vagy áru piac, vagy más egyéb a népeséget magához vonzó pont képezze a város első telepedési középpontját: a keletkező laképületek az ezzel járó előnyök miatt minden oldalról a jelzett ponthoz lehető közelségben fognak létesülni;²⁾ a minek következtében e pont a maga körül alakulandó városnak közepére fog esni, a mennyiben minden irányban egyenlő vonzerőt gyakorol s valamennyi lakok és épületek körülötte bizonyos körökben helyezkednek el. E szerint általános szabály az, hogy minden város belső alakulási processusa *köralakúan* megy végbe,³⁾ mert itt a telepedés minden pontja valamennyi többihez lehető legközelebb esik,⁴⁾ s az egészet körülfogó falvonal építése, föntartása s őrzése is aránylag legkevesebb költséggel eszközölhető. Egyébiránt, valamint föntebb a városok keletkezése törvényénél, úgy itten is lesznek mindig a fölállított szabály alól kivételek, vagy módosító (nagyobb részt physikai) körülmények; így például ott, hol a város köralakja széthúzatik,⁵⁾ vagy igen járatlan részek (névszerint mocsárok, tavak, hegységek, erdők) vagy parkoknak és kerteknek föntartott térségek által; a mi ép oly természetszerű jelenség, mint a hogy kikötői helyeken az egész

¹⁾ Így nevezetesen azt, hogy mennyiben történhetik az alakulási processus szabályosan és természetes módon; miként létesül a város területén és határai közt a közlekedés általában s az egyes lakossági elemek közt különösen; milyen lehet az utak és házak építése; a környékkel való érintkezés stb.

²⁾ Észelve már az ókorban is, lásd például Hermann: *Griechische Antiquitäten* (új kiadás 1881, IV. kötet, I. rész, 129. s köv. l.) és Curtius: *Alterthum und Gegenwart* II. kötet (1881) 235. l.

³⁾ «Alle Städte streben sich in Kreisen zu erfüllen und ihre Häuseringe auf ähnliche Weise absetzen, wie ein Baum seine jährlichen Holzringe» (Kohl).

⁴⁾ Tehát a legbensőbb közösséget és a leggyorsabb közlekedést és érintkezést is teszi lehetővé.

⁵⁾ Illetőleg a város hosszúkás alakot nyer.

kör helyett csak félkör létesül; vagy ott, a hol valami város ékalakúan mint háromszög, két egyesülő folyam vagy tenger közé betolódik; a mint azt a világ legnagyobb város-háromszögében, Konstantinápolyban, szemléljük. Mutat a historia kivételkép oly városokat is, melyek a kördel alaktól egészen eltérve, a nélkül hogy ép természeti viszonyok által lettek volna kényszerítve, a négyszög-formát vették föl: így például az ókori Babylon, és China fővárosa, Peking.

Közgazdaságilag véve, a város föntemlített keletkezési középpontján (mely mintegy székhelye a városi élet mozgató rugóinak) azon okból, mert ez utóbbihoz a minden oldalú érintkezhetés könnyűsége és sebessége, de meg a kellő munka s foglalkozási tagozat miatt is, mindenki lehetőleg közel lenni törekszik: a tolongás és forgalom a legnagyobb, a verseny és sürgős-forgás a legélelkebb, az útezák és rakhelyiségek a legszűkebbek, s mindenek fölött telek és föld (mint a legintenzívebb keresletnek tárgya) legdrágább. Ennek az a következménye, hogy ugyanolyképen, mint a belterjes földművelésnél, itten, a városi telepedési téreken is, a teleknek belterjes kibhasználása, jelesen a házaknak magasabbra vagy mélyebbre építése által észlelhető. Kinek ne jutnának itt észébe az ókori Carthago meg Róma öt egész nyolcz emeletes épületei,¹⁾ a középkori német, francia és angol házak szédelgő nagysága, vagy korunkban Bécs, Berlin és Páris városoknak 4—5 emeletes házóriásai; a melyek tekintetében egy szellemes nemzetgazda találó megjegyzése szerint, mindig számítás dolga lesz a lakosságra nézve az, vajon a messzemenés és áruhárdás horizontál fáradságosságát, avagy a lépcsőkön való fölhágás és áruhárdás vertikális nehézségét tekinti-e kisebb bajnak. Ezzel kapcsolatban a központnak érintett nagy attractiv erejénél fogva meg van mindig a törekvés a házakat mintegy egymás fölé és egymás mellé halmozni; a mely törekvés, ha teljes mértékben sikerülne, a városok alakját egyenesen gömbszerűvé tenné; de mert nem sikerül, s nem sikerülhet, részint a házösszehalmozás ezernyi visszás következményei miatt, részint azért,

¹⁾ Vitruvius Pollio: *De Architectura* című (Krisztus előtt 13-ban közzétett) munkája II. rész, 8-dik szak. — Niebuhr: *Vorlesungen über römische Geschichte*, II. k. 241. lap. — Kohl: *Ansidelungen* 181. s köv. l.

mivel a lefelé vagyis a földbe való építés kellő világosság és levegő hiányánál fogva bizonyos ponton túl nem eszközölhető: a városok az itt jelzett alakulásukban mintegy föltartóztattnak, s legtöbb esetben igenis összenyomott köröcsöket (ellipszoideket) képeznek.

A városok növekedését tekintve, ez a jelzett föltétel mellett ¹⁾ rendszerint *gyűrű* vagy *kör* formában fog történni, és pedig, ha jó vízi utak vagy útczák léteznek, ezeknek hosszában s így sugáralakúan; míg másfelől, főleg a vasutak nagyobb elterjedése óta, ez utóbbiak indóhelyeik közelében hozatnak létre egész nagy házcsoportok; míg mindkét esetben az új építmények közt levő üres térségek, többnyire a város határszéle felől kezdődvén, lassanként építtetnek be.

Megvan egyébiránt a városi középpont eddig emlegetett vonzerejének nem hatálytalan ellensúlyozója is, és pedig a már föntebb szintén jelzett repulsiv és centrifugal iránylatokban, a mi a városok alakulásának második s határozó tényezőjét képezi. A városi elemek kölesönös attractiója ugyanis csak bizonyos határig mehet, a melyen túl az egymástól való elkülönülési iránylat jut érvényre. Már maga, például azon óriási mérvű concentratioja az egészséges, és ugyanolyan productiója az egészségtelen levegőnek, a mely városokban élő és holt lények, bizonyos árúk, a tűz stb. által előideztetik: szükségessé teszi az emberek és házak közt való szertelen közelségtől való óvakodást, s szabadabb fekvésű helyeknek, kisebb kerteknek és sétányoknak, meg udvaroknak tartását. A kalmár és kereskedő óhajt ugyan vevőinek lehetőleg közelében elhelyezkedni, de egyúttal arra is van utalva, hogy árúival és jószágaival terjeszkedhessék; azok könnyebb ki- és beszállítására szélesebb útczák létesítését elősegítse stb. A műveltség haladásával mind általánosabbá válik a tiszta s üde levegő, a világosság, a szabad mczoghatás, az akadálytalanabb érintkezés után való törekvés, szóval a rend, kényelem és szépség követelményei mind teljesebb mérvben találnak kielégítést; és mind ez iránylatok expansiv ereje megfordított arányban bizonyuland hatályosnak, vagyis ott, a hol e centri-

¹⁾ Hogy tudniillik: a központ minden oldalról járható úton elérhető; s a természeti viszonyok az ez irányban alakulást nem teszik szerfölött nehézé.

petalismus leggyöngébb, ama kifelé való törekvés legsikeresebb lesz, tehát a város kifelé eső gyűrűiben ; míg ott, a hol a vonzóerő legnagyobb, vagyis a város centrumában igen csekély lesz az eredmény.

Történelmileg nézve : a városok igen gyakran városokként születnek is, azaz ritkábban történik, hogy faluból helység, helységből város stb. képződjék ; mert a városok (és így a városkeletkezés is) sok tekintetben egészen sajátoszerű szükségeknek felelnek meg, egészen más situációkat keresnek ¹⁾ stb. Azonban megtörtént sokszor az is, hogy városok falukból képződtek, a melyek a műveltség alantabb fokán álló, s az állandó lakhelyekre való áttéréssel közületi formákat fölvevett ember-csoportok legősibb formáit képezték. Ily esetben kezdetileg a város csak abban különbözött a falutól, hogy fallal (itt-ott fakerítéssel) volt körülveve ; s igaza van Maurernek, ²⁾ hogy eredetileg várost alkotni (urbem condere) egyenlő értelmű volt valami nyílt hely körül falat húzni. Benső alakjuk a városoknak régi időkben (nem tekintve templomokat, kolostorokat, erődítvényeket) bizonyos számú körülkerített, nem ritkán meg is erősített úri lakokból a hozzájuk tartozó földekkel és jobbággyokkal, állottak ; míg a megtelepedett idegenek, valamint a fejlődni kezdő kézművekkel foglalkozó mesteremberek legtöbbször útczák szerint (néha szorosabban elkülönülve is) együtt laktak, s némi szabályosság csak abban mutatkozott, hogy a fejlendező város a két vagy négy fő városkapu irányában két, illetve négy egymást átmetsző főútczából állott. Oly esetekben, a midőn a város falain kívül fekvő telepítvények elővárosokká (hazánkban több helyütt, például Győrött is : új várossá) fejlődtek, vagy szomszédos falvak egészen a város határáig szélesedtek ki : az egész terület vagy hely egy újabb összfalzattal véteték körül, vagy egészesen erősítéssé alakítatott. Innen véli (legalább a középkori városok tekintetében) Roscher az e korbeli városok feltűnő tervtelenségét megmagyarázhatni, utalván egyúttal arra, hogy e jelenség nagyon is jól megfelel az egykorú hűbéries és testületies államszervezetnek ; míg az újkori városokban, az egyenes ellentételt,

¹⁾ Egynémely érdekes adat e tekintetben Maurer, Hegel, Maine, Spencer és Laveleye ismeretes műveiben.

²⁾ *Geschichte der Städteverfassung* című munkája I. 44. l.

vagyis a majdnem matematikainak nevezhető rendszerűséget és kiszámoltságot találjuk, főleg absolut monarchiákban, melyek a korlátlan uralkodók annyi kedvezenz alkotásaiak egyikét épen e tényben is mutatják föl.

VII.

Kiindúlva azon föntérintett elvből, hogy a városok alakulási processusa gyűrűi vagy kör formában megy végbe, s figyelembe véve azon elhelyezkedési iránylatot is, mely a város e különböző köreiben, illetőleg régióiban a lakosság különböző osztályai, foglalkozáskörei, és a városban létező többnemű intézetek részéről követtetik, ezekre utalhatni:

Minden elem, hivatási rend és intézet azon hely felé törekedvén, a hol a vele üzleti vagy egyéb-nemű viszonyban levők nagyobb részéhez legközelebb lesz: «az általános s közhasználatra szolgáló üzletek, vállalatok, intézetek stb. a város közepén vagyis a legbelsőbb gyűrűben fognak lehetőleg elhelyezkedni». E szabály következtében találjuk a városterület ezen részében a gazdag pénzembereknek házait és üzleteit, és pedig a nagy tőkésekeit és kereskedőkeit a kiválóan kereskedelmi városokban; a nagy gyárosokéit a magasabb fejlettségű ipari városokban, ¹⁾ az arisztokrátiáit és a főrangú államhivatalnokok és méltóságviselőkeit fejedelmi székvárosokban. Közismeretű tény, főleg századunk folyamában, (bár régibb időkben is található e jelenség) nagy városokban az úgynevezett city-k képződése, vagyis a város legélénkebb üzleti és forgalmi centrumában a laképületeknek lassankénti kivészése, s minden helyiségnek boltok, irodák, fényüzemi árútárak, bankokká való átalakítása; míg másfelől a tétlen gazdagok (a főurak, a méltóságviselők, tőkepénzesek) az alkalmatlan üzleti zajtól menekülendők, a tulajdonképeni középpontból kivonódnak, s az üzleti centrum mellett egy új, az úgynevezett előkelők világát képező második centrumot alapítanak; avagy oda építik palotáikat, a hol a várfalak lebontásával szabadabb, friesebb levegőjű, s még kertekre is alkalmas terek nyeretnek.

¹⁾ Laspeyres: *Die Gruppierung der Industrie in den grossen Städten* című értekezés a *Berliner städt. Jahrbuch* 1869-diki folyam.

Ugyancsak a város középpontján találjuk rendszerint a fő- s székes templomokat egekig nyúló dómjaikkal és tornyaikkal; tözsomszédságukban pedig a magasrangú papság palotáit, míg a kisebb templomok és imaházak már a második és harmadik gyűrűbe esnek, s külső fény és pompa tekintetében messze állanak amazok mögött. Igen sok fővárosban találjuk a belső gyűrűben végül az államkormányzat és a községi hatóság székhelyéül szolgáló középületeket, a fejedelmi palotákat, itt-ott a legfelsőbb bíróságokat, a központi póstaintézeteket, meg a fő színházakat; mint a melyekkel a lakosság jelentékeny része bizonyos kapcsolatban áll, s melyekhez lehetőleg közel lenni és könnyen juthatni, igen sok lakosnak áll érdekeben.

Csekélyebb ellenben már a törekvés a központi körbe jutni: nyilván könyvtárak, múzeumok, iskolák és tanépületek részéről, mint a melyeknek rendeltetése nem annyira általános, a miért is ezeket rendszerint a középső vagy második körben találjuk elhelyezve; épen úgy, mint azokat a kereskedelmi és ipari üzleteket, boltokat és árutárákat, a melyek inkább a mindennapi szükségletnek felelnek meg. Egyáltalában kézműveseket, kisebb kalmárokat, az értelmiségi osztály szerényebb hivatási köréhez tartozó elemeit stb. a melyek nem eléggé erősek, hogy egy városi középpontot alkossanak, de az első körben lakozóktól mégis gyakrabban kerestetnek föl: kiválóan szintén itt, azaz a második körben találjuk; és pedig a telhetősebbeket a népesebb főútczákon és azokhoz közelebb, a többieket a mellékútczában vagy ép padlás- és pinczehelyiségekben. Nem kevés nagy város létezik, melynek legújabbkori belalakulása, egyidejűen a forgalom és üzleti élet változásaival, a vasutak elterjedésével, meg a bel és külvárost elkülönítő falaknak vagy erődítvényeknek ledöntésével, oly módon megy végbe, hogy míg a kiskereskedés és kisipar mindenütt a földszintet keresi, s a drága fényűzési árukkal kereskedők a főútczákat, rendszerint a központ felé vagy egyenesen abban bent helyezkednek el: ¹⁾ addig a nagykereskedés a hajózható folyóknak meg a vasútaknak közelebe iparkodik jutni; a szélesebb térségre szoruló s terjeszkedési tendenciával

¹⁾ Kohl: *Ansiedelungen*, 180. s köv. és Roscher: *Nationalökonomik des Handels* 8. s köv. lap.

bíró nagy gyárak pedig lehetőleg kifelé, a város határszélei irányában vitetnek. Ez újabb alakulási processusról találóan jegyzi meg Roscher, hogy: «nem csekély árnyoldala minden igen gyorsan növekedő városnak, hogy itt a jelzett viszonyok folytonos változásban és fluctuációban vannak; a mi a legköltségesebb építési újjáalakításokat teszi szükségessé; a miért is közelebbi környéke ilyen városoknak azt a benyomást teszi, mint egy építkezési pusztaság (Bau-Wüste)»; ¹⁾ míg más felől arra utal, hogy mint minden életnél egyáltalában, úgy itten is, a kényelmes megállapodás és stagnatio a hanyatlást indítaná meg; s tönkre menő városokban az élet még legtovább azon a téren és körben tartja magát, a hol az eredetileg kezdetét vette, vagyis a központon.

A harmadik gyűrűkörben helyezkednek el ²⁾ egyrészt azon jótekonysági intézetek, kór-, dolgozó- és ápoló-házak, gyermek-menhelyek stb., a melyeknél a középponthoz való közelség szükségtelen, de különben is sok szabad s friss levegő és lehetőleg akadálytalan mozgathatás igényeltetik; másrészt a szegényebbek, a munkások, a kertészek és a konyhatermek előállításával foglalkozók, szóval azok, a kik mindenek fölött olcsó lakás- és táplálkozásra utalvák; a várost csak nappal s ekkor is annak nem egész részén át szükséglik vagy keresik föl.

Ezen a körön túl eső térség (részben ugyanezen körnek nemely vidéke maga is) már lényegileg faluszerű jelleggel bír; a lakházak és épületek (a vagyonosabbak nyaralóinak, meg a nyári évszakon át nyitva álló mulató helyeknek kivételével) fából vagy agyagból állanak; a városokkal való összeköttetés (legalább magasabb műveltségű országokban) nagyjából közúti vaspályák által közvetítettik; a népesség jó része pedig csak kivételesen keresi föl a várost, a melyben állandóbb tartózkodásra utalva nincsen. Ennek és az előbbi körnek szelein találjuk a temetőket, a lőportornyokat vagy lőszer-gyárakat, végre a vízvezetékek és a gázvilágítási vállalatok centrális telepeit és mozgató gépeit. ³⁾

¹⁾ Az újabbkori nagy átalakulásokról még Konstantinápolyban is, lásd Curtius *Alterthum und Gegenwart*, 2-dik kötet, 77. lap.

²⁾ Kohl: *Ansiedelungen*, 196. s köv. lap.

³⁾ Ugyancsak a Thünen-féle elvekre való tekintettel kísérlette

Ha ezek után még egy pillantást vetünk a városépítés technikai és architektonikai jellegére, azt találjuk, hogy ez utóbbi az illető nép, kor és műveltségi állapotok mindenkor hű visszatükrözését és kinyomatát képezi; s hogy míg például az ókori Kelet az óriásmérvű s nehézkes szerkezetű városoknak, Görögország az æsthetikailag szép, arányt és rendszereséget kifejező építésmódnak, a középkor pedig a várszerű helyeknek képviselője: addig a renaissance-idők meg az újabbkor városainak bel-alakzata egyfelől kiválóan közgazdasági és üzleti, másfelől a nemesebb comfort és a csinnal párosuló czélszerűség tekinteteinek hódolnak. ¹⁾

Ennyit a városok keletkezése és bel-alakulása törvényeiről; topographiai és földrajzi viszonyainak philosophiájából; — történelmi és közgazdasági szerepöknek elemzését a következő közleményben kísértjük meg.

KAUTZ GYULA.

---

meg s nem sikertelenül, néhány évvel ezelőtt, hazai írónk Weisz-Földes Béla a *Reform* című politikai lap egyik tárcájában Pestnek bel-alakzatát és tagosulatát elemezni.

*) Találón mondja a kitünő hellenista Curtius Ernő a görögökről, hogy valódi mesterei voltak a városépítésnek, s azért tanítóink lehetnek. Az ő városuk művészi alkotvány, szépségnek, rendnek, arányosságnak kifejezőménye, sőt mint minden igazi műalkotvány, egység is, a melyben minden egyes rész az egésznek szolgálatában áll és azzal kapcsolatban van, s együtt véve minden elem az egy nagy főczésnek kedvéért létezik. Lásd *Alterthum und Gegenwart* című munkája 372—373. lap.

DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL.

Ötödik közlemény. *)

A FÉNY FOKOZATAI A DANTE PARADICSOMÁBAN.

A lángész nagy alkotásai számtalan különböző oldalról vehetők szemügyre s — mint a kaleidoskop — mindig új meg új szépségek csodáit tárják a szemlélő elébe, soha nem ismétlődőket, mindig váratlanokat. A lángész egyetemességéből következik ez, mely a makro- és a mikrokosmost, a világot és az embert, belső mivoltában s ezer meg ezer külső jelenségeiben egyszerre s összesen felölelni s visszatűkröztetni képes. Nezzük az ily művekben, minők egy Homér, Shakspeare, Dante, Rafael, Beethoven alkotásai, az alapeszmét és a conceptiót, a kifejezés összhangját s a kivitel részleteit, a cselekvényt vagy mozzanatot, a jellemeket és alakzatokat, a költői hangot és színt, a fény és árny beosztását, a formákat és nyelvet — minden oldalról új, mindig saját és eredeti szépségek ötlenek szemünkbe, melyek összesége ugyan a tökély, de egyenként is bámulatosak, mert a tökély jelenlétét éreztetik lelkünkkel. Oly művekről, melyek csak egy oldalról szépek, a másíkról tekintve pedig félszegeknek vagy aránytalanoknak tűnnek föl: bizonyosak lehetünk, hogy nem lángészstől származnak; tehetségtől talán — s gondolkodás és tanulmány gyümölcsei lehetnek, mely egyiknél az eszmei tartalomban, másíknál a mese szövésében, harmadíknál a inegfigyvelés finomságában, a jellemek rajzában, a kivitel szépségében, a nyelv vagy a színek pompájában, szóval a tökély egyik vagy

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 37., 38., 39. és 41. számaiban.

másik elemében nyilatkozik; de nem az egész tökélyben, mely csak a lángész tulajdona, melynek jellemző vonása az egyetemesség.

A Dante *Divina Commediája*, a középkor e legnagyobb műemléke (a kölni dómot sem véve ki) — melylyel már több ízben foglalkoztam önök előtt is — a lángész e kétségtelen bélyegét viseli magán. Eszmei s erkölcsi tartalma talán a legnagyobb valamennyi egy ember által alkotott mű között, a legnagyobb a bibliáé után; részletei — s azokban a jellemek és a cselekvény gazdagsága ép oly páratlan s a Shakspeare összes drámáival versenyez; szerkezetének tökélyes arányossága az építészet nagy remekeire emlékeztet; s nyelvének ereje és bája, rhythmusa és gazdagsága, páratlan s magán kívül utolérhetetlen. Bármely oldalról tekintve, szép és fölséges; zordsága oly összhangzatba olvad, mint zenéje; egész világ van benne — szóval az egyetemesség, a lángész e bélyege van rajta.

Más alkalommal igyekeztem e mű szerkezetének, megismét alapeszméjének titkába hatolni; föltüntetni a pokol borzalmait, a purgatorium csavarosan emelkedő metetein s utolsó fensíkján az üdvösség nehéz útjának a peripetiáit. Ma megrázom e csodás kaleidöskopot s egy sajátságos és különleges oldalát kívánom láttatni: a bámulatós fényhatásokat a paradicsom különböző égköreiben. Jeleztem már egyszer a költemény harmadik részének, a *Paradicsomnak* egy sajátságos előnyét a két előbbi — rendszeren jobban méltatott — rész fölött. «A fényhatások — mondám *) — a menny különböző köreiben, a változatosság ugyanazon hatás különböző fokozatainak leírásában, maga ez a fokozatosság, mely a költővel minden következő énekben fölülmúlhatja az előbbieket, s mikor azt hinnők, nem emelkedhetik már magasabbra, fölülmúlhatja önmagát: oly előnye a *Paradicsomnak*, mely a *Pokol* ellenkező fokozatosságát, a sötétség és borzalmak fokozásait is fölülmúlja.»

Ha a fény fogalmát s hatását gondolóra vesszük: hajlandók vagyunk azt himni, hogy abban fokozatok lehetnek ugyan, az átszűrt enyhe fénytől kezdve a vakító fényig, de alig valami változatosság. Oly dolgok, melyeknek nincs alak-

*) *Budapesti Szemle* 41. szám. 69. lap.

juk, nincsenek körrajzaik, kisiklanak a leírás alól. Fény: fény; kisebb-nagyobb; inkább-kevésbé belterjes, intenzív; mértéke különböző lehet, de minőségére nézve egyik olyan mint a másik. A fokozati különbségeket köznyelvünkön csak egy-egy jelzővel, a felsőbb fokokon egy-egy fölkiáltással, a gyönyörétől egész a fájdalom fölkiáltásaig, veljük megjelölhetni, alig többel, alig máskép. Mi tárgya, módja lehetne itt a leírásnak?

A Dante *Paradicsomát* olvasva, meggyőződünk, mennyire téves volt e föltevésünk. Nála a paradicsom különböző égbölcseiben, nem csak fokozati, hanem minőségi különbségeivel találkozunk a fénynek; az a természeti jelenség, mely az érzéki szemek észrevételében mindig egy és ugyanaz, a lelki szemek idegreczéjén — ha szabad e szót a lelki szemekre is alkalmaznunk — nem csak különböző mértékfokokat, hanem különböző alakzatokat is vesz föl.

A Dante költeményének e harmadik részét a fényjelenségek és fényhatások e csodálatos változatossága tölti el, vagy — jobban mondva — legalább jellemzi. Mert e részben, még inkább mint a középsőben, a *Purgatoriumban*, csaknem elveszünk olykor a theologiai spekulációk tömkelegében, a középkori skolastika tantételeinek, szörszálhasogatásainak a tévegeiben, melyekben csak a ki Aquinói Tamásban és a mystikusokban járatos, tájékozhatja magát. Ezt sokszor szemére is vetették Danténak. Merőben igazságtalanul. Költeményének természete, egész terve és berendezése, sőt alapeszméje hozza ezt magával. Dantet azért viteti s viszi át Beatrice a túlvilág mind a három országán, hogy bűnei öntudatára s megbánására — és megtisztulva tőlök: vallási megismerésre jusson. Az elsőt a pokolban, a másodikat a purgatoriumban, a harmadikat — a megismerést — a paradicsomban kell megszereznie. Azert van, hogy a *Pokolban* az emberi bűnök minden nemének és fájának oly erősen festett concret képeivel, a *Purgatoriumban* a végkép el nem vesztettek — a milyen ő is — vezeklésének formáival találkozunk vele mi is; míg végre a *Paradicsomban* az Isten lenyének s végre személyének is tökéletes ismeretére való eljutás, az abba való behatolás üdvére eljutandót, — s vele minket is, e vándorút álmélkodó tanúit — a legmagasb titkok mélyébe kell a vezető szellemnek beavatnia, a mi e rejtelmek fejtegetése, a tévegeikbe való elmerülés, elemzés és

szörszálhasogatás nehézségei nélkül meg nem eshetik. Innen van, hogy a *Divina Commedia* három része közül a *Paradicsom* kétség kívül a legnehezebb, s azért a legkevésbé olvasott is, de nem csak, hogy a költemény egészének megértésére nélkülözhetetlen, a részleteibe behatolás nem kevésbé jutalmazó is. Túl a sokszor — tagadhatatlanul — nehézkes sőt a kommentárok minden erőlködései daczára homályos helyeken, e részben vannak a legfölségesebb jelenetek s leírások; s az egészen az a csodás fény ömlik el, melyről már föntebb szóltam; mely, távol attól, hogy egyenletes s az által végre untató is lenne, fokról fokra változik, s mindig új minőségben, sőt új alakzatokban is jelenik meg. E fény, mintha nem kívülről, a költő képzeletéből s leírásaiból, áradna a költemény e részének színterére, hanem igazán ebből magából sugárzanék ki; és pedig eleinte átszűrve a különböző égkörökön, azután közvetlenül a legmagas s legbensőbb (itt a legkülső a legbelső!) égből; valódi központi fény — az Isten fénye.

Itt a legkülső: a legbelső; e mértani paradoxont, ne mondjam absurdumot — metaphysikai értelem magyarázza meg. A *Paradicsom* szerkezete egyenesen rávezet. Míg a *Pokol* (a Dante kozmogoniájában) egy, közös tengelyen elhelyezett középpontokkal bíró, lefelé mindig kisebbedő körök által alkotott tölcser, melynek csúcsa a föld közép pontjában van; a *Purgatorium* pedig ellenkezőleg egy kúp külső fölülete, fölfelé kisebbedő körökkel s csonka tetején, a legkisebb kör, a földi paradicsom fonsíkja: addig a paradicsom közös középpontú üres gömbök egymást s a középpontjokba helyezett földet körülvevő rendszere, melyek szám szerint nyolczan: az akkori hét planetának (Hold, Merkur, Vénus, Nap, Mars, Jupiter, Saturn) és az álló csillagok táborának megfelelőleg emelkednek mind magasabba, — míg hozzájuk kilenczedikül az Első mozgó (*Primum mobile*) járul, egy mindeniken kívül helyezett nagyobb gömbür, melyből indul ki minden mozgás, melynek hivatása a benne foglalt nyolcz kisebb kört (vagyis gömbürt) a közös központ körül mozgatni. S ezen az utolsó, kilenczedik gömbüregen, a *primum mobilén*, kívül, fölül, őt s mind a kilenczet befoglalólag, van — de már nem forog hanem áll, s nem gömbalakban, hanem minden irányba végetlenül terjedőleg, az utolsó réteg, az *Empyreum*, melyet az Isten jelenléte tölt be, melyből a fény, az Isten lényének ez a nyilatkozása,

sugárzik ki és szét, hat át a kilencz körön, melyeken ő kívül van, s mégis központjukat alkotja, épen e fény áradása s ki- és szétsugárzása tekintetéből.

E fény, minden alsóbb körön gyöngébb, minden felsőbbiken erősebb, legfönn az empyreumban teljes hatályú. Az oda jutót az előbbi körök készítik s képesítik elhordozhatására. De a különbség a fény e különböző jelenségei közt, mint mondtam, nem csupán fokozati, hanem minőségi is egyszersmind.

Úgy hiszem elég érthetőleg megjelöltem ezzel a Dante *Paradicsomá*nak alapeszméjét s szerkezetét; most ennek a költeményben való érvényesülését kell illusztrálnom s ez jelen közleményem tárgya és célja. Mellékes czélom vele, hogy a költemény e harmadik részének — a legkevésbé olvasottnak — ismertetése s megkedveltetése végett, mellőzve annak dogmatikai fesegetéseit, legragyogóbb oldalának kifelé fordítása által tegyem meg a mi tölem telik. S ezt azzal igyekszem elérni, hogy — ha az eredetitől messze távol álló fordításban is — többnyire a költőt magát beszéltetem.

•Aunak, ki mindent mozgat, dicsősége
 Áthatj' a mindenséget; ám itt jobban
 Ragyog, amott kevésbé, fényessége.¹⁾
 Hová a fényből több jut: égbe' voltam;
 S olyasmit láttam ott, mit elbeszélni
 Se tud, se bír,²⁾ ki visszatére onnan.
 Mert vágya célját sietvén elérni
 Az ember-ész, oly mélyen elmerül,
 Hogy emlékével nem tud visszatérni.
 De mit a szent országból sikerül
 Elmémnek kincstárába összeszednem:
 Most énekem forogjon akkörül.
 Oh jó Apoll, e végső énekemben³⁾
 Tégy — fölruházni szent babéroddal ma —
 Méltó edényévé erődnek engem.

¹⁾ Isten, mint minden mozgás és fény (tehát minden élet) kútfeje van fölfogva. Aristoteles és az emanatio tanai vannak egyesítve e fölfogásban.

²⁾ Sem fölfogásra elég fogalma, sem kifejezésre elég ereje nincs.

³⁾ A *Pokol* kezdetén a költő általában a múzsákat, a *Purgatorium* elején azok fejét Kalliopét különösen, itt vezéröket Apollot hívja segítségül, így fokozva a segély szükségét a tárgy magasabb s nehezebb voltához képest.

Eddig nekem a Parnassz egyik halma
 Elég volt; most mindkettő kell, — a nélküli
 Nem érek észelt a hátra lévő dalba'.¹⁾
 Szállj kebelembe hát s fuvallj most végül
 Ugy, mint akkor tevéd, mikor kivontad
 Marsyast, tagjainak hüvelyébül.²⁾
 Oh isteni erő, ha adsz viszontag
 Annýt belém: bár árnyát visszavetnem,
 Elnémbe mint nyomúlt, a boldog honnak:
 Szent fádhoz látsz azonnal menni menten,
 S egy-két lombot szakítani koszorúnak,
 Mert rá Te s tárgyam méltóvá tön engem.
 Ma már, Atyám, ugyis oly ritkán nyúlnak
 E büszke lombért, költők s hadvezérek
 (Szégyen s bűn, ember hogy így elfajúlhat!)³⁾
 Hogy Delfi vidám szívü istenének
 Öröm lehet, ha a penéi lombra⁴⁾
 Akad csak egy is, kinek vágya éled.
 Kicsiny szikrából nagy tűz lesz gyakorta;
 Utánam is jobb hangok esznek tán majd.
 Hogy Cirrha⁵⁾ adjon visszhangot szavokra.

(Parad. I. ének, 1—36. v.)

Ennyi bevezetéssel, szokása ellenére, még nem éri be a költő, tárgya nagyságától áthatva s attól a tudattól, hogy a hová most száll, nehéz lesz követni őt. Abban a perczben, mikor csodás erőtol megragadva, s természeti törvény ellenére, mely a testeket lefele vonja, maga sem érti (de Beatrice később megmagyarázza) mikép, a földi paradicsomból fölfelé, a magasba emelkedik, így inti még egyszer az őt követni akarókat:

¹⁾ A Parnassz két halmát említi Ovid is, (*Metamorph* I. 316.). Az eredetiben itt lefordíthatatlan metaphora van. A két halom, két igának mondatik, görbe alakjáról véve a képet; s tovább: «a két igába kell fognom magam, hogy a hátra levő pályát megfuthassam».

²⁾ Ismeretes a Marsyas mondája, ki Apollóval dalversenyre kelt, s mikor az isten őt, minden erejét sípjába fuvallva, legyőzte: lenyúzta bőrét, büntetésből vakmerőségeért. A költő oly erős fuvallatot kér Apolltól most magának, mint akkor adott volt.

³⁾ A dicsőség vágya, panaszolja a költő, kihalt akkoriban költők-ből, — az eredetiben: császárokból.

⁴⁾ Penéi lomb: babér, mert a babérrá változtatott nimfa, Dafné a vízisten Penéus leánya volt.

⁵⁾ Cirrha, Apollonak szentelt város a Parnassz alján. Itt az isten vagy a hegy helyett van véve.

«Oh ti, kik eddig lenge kis naszádba'.
 — Hallgatni vágyván énekem' — kísérték,
 Mig a vízen hajóm dalolva szálla:
 Jobb lesz, ha révetekbe visszatértek.
 Ne szálljatok ki a tengerre; rajta
 Elvesztve engem, eltévedtek végleg
 Hová most szállok, még hajó nem hajta.
 Pallász fuvall, kormány Apollra hallgat,
 S a kilencz múzsa ¹⁾ a Gönczölt mutatja.
 Ti többi kevesek ²⁾ az angyaloknak
 Kik rég éreztek éhet kenyérére, ³⁾
 Melylyel itt élnek, de jól sohse laknak:
 Hajótok bizvást szállhat sós vizére
 A sik tengernek, barázdám nyomába.
 Mig össze nem csap a hab, visszatérve.
 S a hős nép, kit az arany-gyapju vágya
 Colchisba vitt, nem bámult, mint ti majd,
 Jázont szántóvetővé válni látva. ⁴⁾
 Az ős örök szomj, mely meglátni hajt
 Az Isten képét viselő országot,
 Oly gyorsan fölvitt — mint egy pillanat!

(II. ének, 1—18. v.)

Egyszerre az első csillagban: a Holdban találja magát.

A Ptolemeus rendszeren alapuló régi — s még a középkorban is, egész Kopernikusig dívó — fölfogás szerint, minden planetának külön égboltja van, melyre mintegy kiszegve, azzal együtt forog a föld körül. A hét planéta boltját, a nyolczadikkal, az álló csillagokéval együtt, közös erő, egyszerre mozgatja: az Első mozgó, a primum mobile.

Mellözöm Beatrice magyarázatát, melylyel a test fölfelé emelkedésének esodáját, egyszer mindenkorra megfejti Danténak; s csak a fény-hatásokkal foglalkozom. Az első fényfokozaton, a hold-belin, is könnyen akarok átesni, bár az valamennyi közt a legnehezebb. A költő egy — a középkorhoz illő, szörszálhasogató — kozmogóniai vitával vezetí azt be. Azt a saját (késsőbb tévesnek bizonyított) nézetét vitatja Beatrice előtt, hogy a

¹⁾ Nove muse. Némelyek nuove-t olvasnak (új múzsák).

²⁾ Tudniillik a kevés választottak, kik ez éneket is követni bírják.

³⁾ Az angyalok kenyere: az Isten-ismeret.

⁴⁾ Ovid (*Metamorph.* VII. 118—121. vers) írja le, mily bámulattal teltek el a Jázon kísérői, mikor őt a tűzokádó bikákon szántva találták.

hold foltjai annak kisebb vagy nagyobb tömörségéből erednek, melyen a fény inkább vagy kevésbé hat át. — Ha, feleli erre Beatrice, — a fénykülönbség oka csak a tömörség volna, valamennyi csillagnak egy természetű befolyása volna a természeti és a lelki életre s csak fokozatilag, nem minőségileg különböznek egymástól. Továbbá az következnek ebből, hogy vagy e ritkább helyek a hold egész testén átmennének s akkor a napfogyatkozásakor a napon a foltoknak megfelelő helyek nem, vagy csak is azok sötétülnének el; vagy a ritkaság a sűrűséggel rétegesen váltakoznék s akkor e gyéres részek fénye lanyhább volna ugyan, de foltok nem látszanának. A tűnemény valódi oka tehát — magyarázza Beatrice — hogy minden fény az első mozgó-, vagyis kristály-körből ered, s attól adatik át az alantabb forgó köröknek; az ezekben levő planéták s csillagok pedig, mint az emberi lelkek, különböző egyéniségekkel bírnak, melyek inkább vagy kevésbé alkalmasak a fény megtörésére s átérésztésére. A Hold mint legalsó planéta valamennyi közt a legkevesbbé.

A Holdban azok lelkeit találják, kik — hatalmukon kívül eső okok miatt — nem teljesíthették szent fogadalmaikat egészen, annál fogva kisebb dicsőségben részesülnek, mint az ég többi lakói.

Dante fölszállása az egymást követő magasb körökbe mindig előkészület s önelhatározás nélkül, váratlanúl, akaratlanúl, észrevétlenül történik. Az erre megkívántató mozgást sem látszik érezni. Csak a Beatrice arczának s egész jelenségének egyszerre fényesebbé váltán veszi észre, mivel a magasb ég fénye, a hova jutottak, azon tükröződik vissza. Így, mikor a Holdból, a második égkörbe a Merkureba készülnek emelkedni, ennyit mond:

Beatrice szerel'm szikráival

Telt szemmel néze rám, oly égi fénynyel,

Hogy öntudatom fékét, — mig kihal

Erőm — félig csukott szemmel ejtém el.

(IV. ének, 139—142. v.)

Mint Pál apostol, elragadtatva, magasb s magasb egekbe emelkedve, magán kívül van «s én nem tudom — úgymond — csak Isten tudja, hogy' történt»: Dante is, csukott szemmel, mintegy álomban, ejti el öntudata fékét, míg erői elhajják . . .

Beatrice magához téríti, bátorítva önkívületes aléltóságában s megmagyarázva egyszersmind a tünemény okát:

«Ha szemeim fénylő szerelmi lángja
 Felülmúlja a földön megszokottat,
 És oly erős, hogy szemeidet bántja:
 Azon ne bámúlj... A tökély ragyogtat
 Ily fényt, mely a fölismert jó felé
 Von ellenállhatatlan' s nem maradhat.
 Már látom is: elméd' hogy' eltélé
 Az örök fény, melyet ki csak meglátott:
 Szive örökre a szerelemé.
 S ha még valami más utáni vágy vont:
 Nem más az is, mint félig ismert fénye
 Annak, mi onnan szemedbe csillámlott...»

(V. ének, 1—12. v.)

Beatrice e beszédei közben a második körbe emelkedés valóban megtörténik.

Mint nyíl, mely a czélt oly hamar találta
 Hogy még a húr rezg, a honnan kilöve:
 Úgy röppenénk a második világba.¹⁾
 Ott kedvesemnek, a mint elmerüle
 E fénybe, arca oly lobbot vetett,
 Hogy fényesebb lön a planéta tőle.²⁾
 S ha még ez is szint váltá s nevetett:
 Hát én, természetemmel mindenképen
 A változásnak alávettetett!
 Mint kristálytisztá halastó vizében
 Külről jövő tárgyhoz szoktak közelgni
 — Azt tápnak vélve — a halak sebtében:
 Úgy láttam én vonúlui ott ezernyi
 Lángot felénk s hang hallszék mindenikben:
 «Im ez, ki jó szerelmünket növelni!»
 S a mint előttünk egyenként meglippen
 Árnyékuk, úgy látszék örömtől reszket
 Magukból kisugárzó fényeikben.³⁾

¹⁾ A Merkur egébe, hol azok a lelkek vannak elhelyezve, a kik eszközét s tehetségeiket a jóra használták.

²⁾ A boldogok gyönyörének növekedése üdvözült társaik láttára, okozza hogy mind Beatrice arca új lobbot vet minden új csillagkörbe érkezétkor, mind a csillag, a rajta levők, fénye növekszik Beatrice megérkezétre. «Szerelmük — egymás iránt — növekszik e közeledés által» mint az érkezők felé sietve, karban zengik.

³⁾ Az üdvözült lelkek kis lángok alakjában jelennek meg, melyek lobogtával libben árnyékuk is, de magukból kisugárzó fényeikben, mintegy örömtől reszketve.

Gondold el olvasó, ha ez a kezdet
 Nem folytatódik, többet tudni-vágyban,
 Magad' miattok *te* mikép epezted,
 S megérted abból: tőlök én tisztábban
 Megérteni mivoltukat hogy égék,
 Mihelyes: őket közelembbe láttam.
 «Boldog te, az örök trón dicsőségát
 Kinek meglátnod hagyta égi kegy,
 Mielőtt földi harcuzod érte végét!
 Minket amaz örök fény gyújta meg,
 Mely az eget betölti; hogyha több fényt
 Vágysz nyerni — itt merithetsz!»¹⁾ szóla egy
 Ama kegyes lelkek sorából, önként.
 S Beatric' erre: «Kérdezz, kérdezz bátran,
 És higjy aztán szavoknak, istenekként!»
 — «Tenfényedből özönlő fény sugarban
 Látlak ragyogni s az szemedből éled,
 Melyben, mikor mosolygysz, kettős csilár van;
 De nem tudom ki vagy te, drága lélek,
 S miért vagy itt, e csillagkörben épen,
 Mit más fény elrejt halandók szemének.»²⁾
 A fényhez szóltam egyenest ekképen,
 Mely az imént megszólított s mely arra
 Ragyogni kezdte most kétszerte szépen.
 És mint a nap, magát mely eltakarja
 Tulságos fénybe, hogyha nagy hevével
 Elpárolog mérséklő göztarajja:³⁾
 Saját fényébe ép úgy rejtezek el
 A szent alak, nagy örömébe', tőlem,
 Mig fátyl' alól szavát így emelé fel;
 Mint a következő dal zengi böven.

(V. ének, 91—139. v.)

¹⁾ Mi az Istentől nyertük megvilágosztatásunkat s azt örömmel közöljük veled is.

²⁾ A mosolyt Dante már a *Convito*-ban a lélek vidámsága villanásának nevezi (una corruscazione della dilettazone dell' anima), melytől a szem kettős fényre gyúlad.

³⁾ A Mercur mindig oly közel jár a naphoz, hogy ennek fényétől csak ritkán látható; legalább a távcsövek föltalálása előtt alig volt észrevehető. Copernicus, mondják, halálos úgyn is fájlalta, hogy a Merkurt egyetlen egyszer sem láthatta életében.

⁴⁾ A nap fényét göztarajja (udvara) mérsékli néha s akkor belezhetünk; de ha e gőz — a nap tulságos hevétől — elpárolog, akkor igen nagy fénye miatt nem látható, s így e fénybe mintegy beburkolózik gyöngé szemeink elől. A magyarázat, vagyis a kép, természetesen nem állja ki a természettan bírálatát.

Ez alak Justinian császár, ki a következő énekben elmondja a római birodalom történetét Aeneastól Cæsarig s alkalmat ad a költőnek világszászársági elméletei bővebb kifejtésére. E politikai elméletekbe bocsátkozás azonban jelenleg nem tartozik tárgyunkhoz s azért a költőt az égi út következő fokához sietünk kísérni, a harmadik planétába, Vénusba emelkedtében, melyről

Soká azt hitte a világ, vesztére,¹⁾
 Hogy szerelmet sugárz, a harmadik
 Körös-körben kerengő szép Cythére . . .
 (VIII. ének, 1—3. vers.)

S attól, kivel ma kezdek énekembe,
 Vevé nevét a csillag, mely a napra
 Majd visszáról kacsint, majd újra szembe.²⁾
 Nem is sejtém, hogy szállunk e csillagra,
 De hogy már fenn vagyunk, bizonyra láttam
 Azt hölgyemen, hogy sokkal szebb lön arca.
 S mint észrevenni a szikrát a lángban,
 S a hangba' hangot, ha egyik tünékeny
 A másik meg soká kitarat szilárdan:
 Más fényeket úgy láték ama fényben,
 Körben szaladni gyorsabb- vagy lassabban,
 Örök szemléletük mértéke-képen.³⁾
 S hideg felhőből nem száll, láthatatlan
 Vagy látható szél⁴⁾ oly gyorsan világgá,
 Hogy lassunak ne tessék mozdulatban
 Annak, ki e sok égi fényt itt látná
 Felénk közelgni, mely a széraf-körbe'
 Kezdet futását⁵⁾ itt halkabbra váltá.

¹⁾ Vesztére — mondja; mert lélekvesztő pogány balhit személyesítette a planetákban a képzelt isteneket, így a Vénus planétában a szerelem istenét. De hogy a — bár téves — istenhit jól választotta meg a planéták elnevezését: mutatja, hogy e csillagban, Dante szerint is, azok a lelkek laknak, kik a földön a szeretet erényében ragyogtak.

²⁾ Visszáról — vagy inkább hátulról — ha, mint esti csillag, a lement nap után néz; szembe, ha mint hajnali csillag, elébe.

³⁾ E lelkek gyorsabb vagy lassabb mozgása, véli Dante, Isten-nézetük teljes vagy kevésbé teljes mértékével áll arányban.

⁴⁾ Látható szél alatt a villámlást érti; az sem oly gyors, mint e szellemek közeledése.

⁵⁾ Minden mozgás eredete az első mozgóba viendő vissza. A kilencz égi körben pedig, az idevezült földi lelkeken kívül, megfelelő angyalsoportok is lakoznak; ezek közül a legmagasb rangúak a felső

S azok köréből, a kik legelőbbre
 Jártak, Hosánna hangzék, hogy mióta
 Hallám: sovárgok érte mindörökre.

(VIII. ének, 10—30. v.)

Mint az eddigi fokozatokra, ép oly észrevétlen a követ-
 kezőre, a Nap körébe való fölemelkedés is.

A természet nagyobbik szolgálója,¹⁾
 Mely közli az ég erejét földünkkel,
 Mig az időt nekünk kiméri lángja,
 Amaz előbbi részszel²⁾ im együtt kel
 Most körfutásra a csavarkörökben
 Mikben naponta korábban tűnik fel.³⁾
 S én benne voltam; ⁴⁾ de belé hogy' jöttem:
 Nem vettem észre, mint ember nem érzi
 A mint eszébe egy új eszme szökken; ⁵⁾
 Hisz' Beatrix, ki jobbról jobbra nézni
 Oly gyorsan készit s visz, hogy telő időnek
 Nincs abba semmi — bár parányi — részei.⁶⁾
 S mily fényvilág, magából eredőleg,
 Mi benn a napban, melybe most beléptem,
 Nem szín, de fény által érezhető lett⁷⁾:
 Művészet, ész, gyakorlat bár segédem,
 Nem írhatnám le úgy, hogy elgondolni
 Bírnád; hihetd csak s vágyhatsz látni épen.

körben, vagy az első mozgóban, melyet Dante szeráf-körnek nevez itt rólok. A «szeráf-körben kezdett futás» alatt nem azt érti, hogy e szelle-
 mek onnan jönnek; csak hogy mozgásuk onnan ered, mint fő mozgató
 erőből.

¹⁾ Tudniillik a nap.

²⁾ Az állatkörrel, melyben a nap jár, s mely előbb volt említve.

³⁾ A nap az állatkörben mindig visszafelé haladva, s e mozgá-
 sában minden nap körül forogva (látszólag) a földet, kettős mozgású
 csavar-körök folytonos vonalát képezi; minden nap korábban kél —
 tudniillik a tavasz-nyári évszakban; ámde a *Divina Commedia* épen
 ez évszakban játszik; kezdete tavasz kezdő napján levén.

⁴⁾ Itt van jelölve az időpont, melyben, észrevétlenül a Napba
 száll föl az előbbi csillagból.

⁵⁾ Így is fordítható: «mint ember nem érzi Az eszmét, mielőtt
 eszébe szökken». Természetesbnek találtam az előbbi fordítást; mert a
 napba szökkenés, D. részéről, már megtörtént.

⁶⁾ E gyorsaságot azzal magyarázza, hogy Beatrice az, ki őt,
 jobbról jobbra, felsőbb körről felsőbbre, készíti s viszi magával.

⁷⁾ A fényvilág, a napban levő szellemeké, nem a naptól köl-
 csönzi fényét, hanem önmagából; színével nem különbözik a naptól,
 de igen nagyobb fénye által, melylyel annak alapjáról kiválik.

S ha képzetinkkel nem érünk utol mi
 Oly magasságot: mit bámulni rajta?
 Hisz a napon túl szem nem bír hatolni!¹⁾
 Úgy fényle Isten negyedik csapatja
 Az ég atyjának, ki őket — szünetlen
 Mutatva mint fuvall s nemz — jól lakatja²⁾.
 És Beatrice szólt: «Borúlj le menten,
 S hálát az angyalok napjának³⁾ adj, ki
 Kegyével eddig fölhozott imetten.»
 Ember-szív oly kész még hálákat adni
 S Isten iránt oly áhitatra gyúlva
 Nem volt, mikép én, ama szók miatti
 Felbuzdulásban, hogy elé' borúlva
 Egész valóm úgy rászégezve volt ott
 Hogy Beatrix is elhomályosúla.⁴⁾
 Ő nem neheztelt; sőt rám úgy mosolygott,
 Hogy mosolyától ragyogó szemének
 Egységes elmém újra megosztolt most.⁵⁾
 Látám a mint az élő röpke fények,
 Koszoru-tánczba körülünk — szavokra
 Még édesbek mint fénylők — eredének.
 Latóna lányát⁶⁾ látjuk így gyakorta
 Magát övezni oly sűrű ködökben,
 Hogy megszorúl körülé öve fodra.
 Ég udvarában, honnan visszajöttem
 Oly gyönyöröknek sokasága van,
 Miket kihozni onnan lehetetlen...
 E fények éneke is ép olyan —
 S ki szárnyat rá nem ölt hogy fölrepülne,
 Némáktól vár hirt róla csakugyan!

¹⁾ A nap fényét sem bírjuk el szemeinkkel; csoda-e ha az annál is fényesebbet, e szellemek fényét, még úgy sem!

²⁾ Az ég atyja, e negyedik csapatát a maga éltető és teremtő munkásságának szemléletével táplálja. Vajon e negyedik csapat alatt az itt lakó üdvözült lelkek (Aquinoi Tamás s a többi hitbölessek) érten-dők-e, vagy az angyaloknak itt lakó serge: el nem dönthető.

³⁾ Mint a nap csillagok feje, az angyalok feje, Isten, mondatik itt az angyalok napjának. Neki adjon hálát Dante, hogy kegyelme által idáig, testben s imetten följutott.

⁴⁾ Isten iránti hálája, s áhitatában még Beatriceről is megfeledek-zett.

⁵⁾ Előbb kizárólag Istenre függesztett elméje, most ismét képes lón egyebet is látni, tudniillik Beatricet, s a körülök forgó szellem-lángokat.

⁶⁾ A holdat; itt a hold udvarának nevezett fényjelenség van leírva, mely mint «öve fodra» szorúl a hold teste körül.

Háromszor táncoltak dallal körül e
 Fénylő napok minket, mint csillagok, ha
 Lejtnek szilárd gönczöljüket kerülve.
 Mint hölgyek tüntek föl nekem, kik abba
 Nem hagyják még a táncot, néma csöndben
 Várják csupán míg új dallam riadna.
 S egyszerre ily szót hallék egyikökben: ¹⁾
 «A kegy sugára, melyen a valódi
 Szeretet meggyúl s nő — szeretve — nőtten, ²⁾
 Ha ennyire birt benned fokozódni,
 Hogy fölhozott e lépcsőn, a melyen
 A ki leszáll, meg' vissza kezd vágyódni: ³⁾
 Most korsaját szomjadtól, kénytelen
 Ki megtagadná, szintolyan rab volna
 Mint viz mely le nem fut lejtős helyen. ⁴⁾
 Vágysz tudni mily virágokból van fonva
 E koszorú itt szép hölgyed körül,
 Ki téged fölvezet az égi honba . . .»

(X. ének, 28—93. v.)

S a szellem megnevezi és mutatja egyenként az Isten-
 ismeret és hitbölcse ség fejeit — bölcs Salamontól kezdve, a
 középkor nagy skolastikusain át — önmagáig, a ki nem más
 mint Aquinói Tamás. S mikor e bemutatás véget ért:

Most, óramű gyanánt, a mely jelenti
 Az úr arája fölkeltét, szerette
 Urát korán «jó reggellel» köszöntni: ⁵⁾
 Fogózva egy kerék a más kerekbe ⁶⁾
 «Tin-tin» szavok oly édesen csendültek
 Hogy szeretet gyül minden jó lélekbe.

¹⁾ A körülök lejtő szellemek — lángok — egyike (Aquinói Tamás) kezd szólni.

²⁾ Az előzékeny kegyelem (*gratia praeveniens*) gyújtja meg bennünk a szeretet (az Isten iránti szeretet) lángját, mely aztán, szeretve, nőtten nő, s fokozódik, önmagát táplálva . . .

³⁾ A ki egyszer az égben, onnan el nem szakadhat. Leszállhat alsóbb körbe — de azonnal vissza vágy. Dante ezzel magát biztatja, hogy ha már egyszer oda bejutott, az eget többé el sem veszítheti.

⁴⁾ Oly természetes, ösztönszerű belső szükség készíti az üdvözült szellemeket, hogy a Dante tudni-vágyát kielégítsék, mint a vizet, hogy lejtőn lefelé folyjon. Csak ha megfogják s rabbá teszik a vizet, nem foly lefelé; így e szellemek is csak kénytelen, erőszakolva tagadhatnák meg korsajokat a Dante szomjától.

⁵⁾ Az úr arája az egyház; a hajnali harangra fölkél, hogy ura — Krisztus — iránti szerelmét a reggeli üdvözléssel tanúsítsa.

⁶⁾ Egyik tag a másikat ellenállhatatlan vonja a részvételre.

A dics-teljes kar, látám, így lendül meg,
 S át hangra hangot oly kimért dallamban,
 Oly édesen, hogy kedvesebb a fülnek
 Csak ott lehet, hol örök üdv s összhang van . . .

(X. ének, 139—148. v.)

E körét a szenteknek, mely dallva lejt, az Aquinói Tamás szószólása mellett, a jövevények körül, nem sokára egy második fogja és lejtő körül. Az első körben Aquinói Tamás, a domonkosi, magasztalja szent Ferenczet; a másodikban viszont Bonaventúra, a ferenczrendi, szent Domonkóst, — az isteni tudomány egyaránt kitünő két fő-doctorát.

Ím a két fényes szellemkör leírásának a zöme :

Az áldott láng¹⁾ alighogy elvégezte
 Az utolsó szót és azonnal arra
 A szent malom megint forogni kezdte.
 De még egy fordulót se tön, mikorra
 Egy második kör fogta ezt be önként,
 Mozgásuk, énekök hogy egybe forra.
 Daluk, mely égi füvelákon zöngvén
 Múzsá- s szirén-dalt annyival haladt túl,
 Mint első fény a visszaverődött fényt²⁾);
 S mint gyöngye felhőn a hogy párosan gyűl
 Egyenközü s hasonzinű két félkör
 Ha szolgálójának³⁾ Junó parancsol,
 A belső származván külsőbbikéből,
 Az epedő lány hangjaként, a kit
 A szerelem mint nap ködöt, emészt föl,
 Hogy jóslónának mind a népnek itt,
 Hogy több özönviz nem jó már a földre,
 Mint a kötés Noéval kötteték:⁴⁾

A sornak van erőltetettebb (bár nyelvtanilag) elfogadhatóbb magyarázata is; én fordításomban az egyszerűbbhöz ragaszkodtam.

¹⁾ Aquinói Tamás lelke, a láng alakjában.

²⁾ A földi zengemény, bár múzsáké s sziréneké, csak gyöngye visszhangja az éginek.

³⁾ Tudniillik Irisznek. A következőben Dante a szívárványt s jelesen a kettős szívárványt veszi alapjául a képnek, melylyel a kettős zengő kört festi; szól a kettős szívárványról s bele szövi a képbe a Narcissus iránti szerelmében elhaló nimfa (Echo) esetét is, kiből végre csak hangja maradt meg. Mint imént egy akustikai jelenséget optikai-val magyaráz, itt megfordítva.

⁴⁾ A kép ismét a szívárványra tér vissza.

Akép füződék mikörültünk körbe

A két füzér amaz örök rózsákból,

Egyik a másnak szolgálván gyönyörre¹⁾ . . .

(XII. ének, 1—21. v.)

Dante eljárása a *Paradicsomban* (a költeményt értve itt), hogy a vallás legnehezebb kérdéseit, a különböző fokokon, s hova tovább mind nehezebbeket, az Isten-ismeret s kijelentés legnagyobb mysteriumait, a különböző üdvözültek által fejteti meg magának, — mint a *Pokolban* az elkárhozottak által az erkölcsi kérdéseket — a kikkel találkozik s a kik vele szóba ereszkednek. Itt szent Tamás a föltámadásról s a dicsőséges testről ad neki fölvilágosítást. Ő ugyan kérdezni sem meri, de Beatrice olvassa vágyát lelkében s figyelmezteti reá a szentet.

«Ím ez szeretne, bárha nem jelenti

Szóval se' nektek, gondolatba' sem még,

Egy új igazság gyökerére menni,

Mondjátok néki: vajjon e fényesség,

Mely lényetektől sugárzik ki néktek,

A milyen immost, úgy marad-e mindég?

S ha megmarad, mondjátok azt is még meg:

Hogy' lesz, ha láthatókká lesztek újra,

Hogy meg sem árt az a látó érzéknek?»

(XIV. ének, 10—18. v.)

A körök, örvendve hogy a nekik Istentől adott világos-ságot mással is közölhetik, még élénkebb, vidámabb tánczra lendülnek. Daluk oly édessé vál, hogy a legnagyobb érdemnek is elég volna megjutalmazására. S Dante folytatja:

S a kisebb körben legdicsőbb csillagba'²⁾

Hangot zendülni hallék, oly szelíden

Mint Máriához volt az angyal hangja.

Felelve rá:³⁾ «Paradicsom ölében

A milyen hosszan tart az öröm-ünnep,

Szerelmünk így ragyog sugármezében.

¹⁾ Czélzás a két rend fönebb említett kölcsönös dicséretére.

²⁾ Az először alakult kisebbik (belső) körben szólal meg egy szellem láng. A X. ének, 109. verséből kitűnik, hogy az épen Bölcs Salamon.

³⁾ Tudniillik a Beatrice előbbi fölszólítására.

Világosság kíséri láng-hevünket,
 E hév a látást — s ez oly véghetetlen,
 Mint a kegy, mely erők fölött kitüntet.¹⁾
 S ha újra a dicsőült, lelki testben
 Leszünk; személyünk annál kedvesbbé lesz,
 Ruházkodjék minél tökéletesben.
 Minél több fényt ad ingyen kegyelméhez
 A legfőbb Jó, oly égi fényt nekünk,
 Mely őt meglátni minket képessé tesz:
 Azonkép nőni fog szemléletünk,
 És nő a hév, lángját mely nyerte onnan,
 Nő a sugár melyben viselkedünk.²⁾
 De mint a szén, a melyből láng kilobban,
 Izzó tüzével ezt felül haladja,
 És látható voltát megtartja jobban:
 Akép a fényt, mely lelkünk sugárzatja
 Legyőzi majd a test, dicsőbb szépségben,
 Bár most a földnek nyom még súlya rajta.³⁾
 És mégse' fáradunk ki ennyi fényben,
 Elég erős lesz új testünknek szerve,
 Bármily gyönyör hogy petyhüdtté ne tégyen!⁴⁾
 S oly hirtelen kiálta s oly egyszerre
 «Ámen»-t a két kar, — meglátszék mint vágynak
 Hogy elhalt testét lelkök visszanyerje;
 Nem magokért tán, de apák-, anyáknak,
 S a többi kedviért, kiket szerettek,
 Mielőtt még örök lángokká váltak.
 S im, körülöttök az előbbieknél
 Új kört, hasonló fényűt, gyúlni láték,⁵⁾
 Mint láthatár ha kipirúl körösleg.
 S mint kora estén, éj ha le se szállt még,
 Új-új csillámok lobbannak az égen,
 Hogy azt se tudni: való-e vagy játék —

¹⁾ Az isteni kegyelem adja (érdem fölött) a látást, tudniillik Isten ismeretét; ez ismeret hév szerelemre gyűlasztja a lelket; s e szerelemből ered a világos kisugárzás.

²⁾ A testtel, tudniillik a megdicsőült testtel való fölruháztatás, e fényt, e hevet nemhogy csökkentené, sőt még növeli.

³⁾ A megdicsőült test még szebb lesz a mostani — testetlen — léleknél; ez úgy lobban ki belőle, mint a láng a szénből; s a szén izzóbb, fényesebb, láthatóbb a belőle kilövellő lángnál.

⁴⁾ A megdicsőültek testszervezete mindent képes lesz elviselni, a mi gyönyörére — ismerete növelésére — szolgálhat.

⁵⁾ Ez új kör is még a napbeli lelkekből van-e, vagy már a Mars-belieké — hová mindjárt emelkedik Dante — vitás kérdés a magyarázók előtt. Én, Philaletes-sel az előbbi értelmet fogadom el; mert Marsba csak később, Beatrice egy új pillantására, szállnak föl.

Ugy tünedeztek a szemembe nékem
 Ez újabb lények, koszorút alkotva
 A más kettőnek a kerületében.
 Oh szent fuvallat égi sűgárzatja,
 Mily hirtelen s ragyogva tűnt szemembe,
 Hogy nem türhetve, elvakult miatta.
 S Beatricét oly szépnek, s égi kedvbe'
 Látám, hogy őt a többi látottakkal
 A közt hagyom, mi el van már feledve.¹⁾
 Erőt vevén, szemem' fölnyitni halkal,
 Magam' hölgyemmel egyedül találtam,
 Magasb üdvkörbe²⁾ helyeztetve által.
 Jól észrevettem, hogy magasbra szálltam,
 Ama csillag kigyúladt mosolyán,
 Égvén a rendesnél rötebb világban³⁾
 S szívem teljéből — s ama nyelv szaván,
 Mely mindnyájunkban egy⁴⁾ — ez új kegyéhez
 Az Urnak méltó lánggal áldozám.
 És már is érzém, — szívem tüzhelyén ez
 Új áldozat mikor még el sem égett —
 Hogy kedves ott fönn a mit a szív érez;
 Mert új lángok, oly fényesek s oly rötek,
 Tüntek föl két sugár közt, hogy kiáltám:
 «Oh Heliósz, mi széppé tetted őket!»⁵⁾
 S mint sarktól sarkig a tejút, kiválván
 Sok nagy s kicsiny csillagtól, átfehérlik,
 Hogy böles se' tudja mit gondolni láttán:
 Úgy sorakoztak, Mars egész mélyéig
 E fényvilágok a szent jelbe össze,
 Hogy szemeim a keresztet szemlélik...⁶⁾

(XIV. ének, 34—99. v.)

A Marsban a hősök lelkei laknak, első sorban természetesen a kereszt hőssei, kik Krisztusért és anyaszentegyházáért harczoltak s dicsően haltak. Itt következik a *Paradicsom* ama méltán híres részlete, melyben Dante egyik ösével, (harmadik

¹⁾ Beatrice új fénye úgy elkápráztatta, hogy akkori alakjára, a többi látottakkal együtt, már nem bír visszaemlékezni.

²⁾ A Marsba.

³⁾ A Mars színe rendszeren is rőt; most, a Beatrice fényétől még rötebbre gyült.

⁴⁾ A szív, a gondolatok hangján, nem élő szókkal, melyek minden nyelvben mások, míg a szív szava egy.

⁵⁾ Helios: a nap. Dante a szellemlángokat először csillagoknak véli; s akkor azt hitték, minden csillag a naptól kapja világát. Némelyek Helios helyett Héli-t (az Isten egyik bibliai nevét) olvasnak.

⁶⁾ A szellem-lángok keresztjelbe sorakoztak.

ízen nagyapjával, anyai ágon) Cacciaguidával találkozik s ez neki a régi Florenz nemesebb erkölceit festi, régi család-jait s hőseit; majd megjósolja Danténak is, földre leendő visszatérte utáni sorsát, küzdelmeit, száműzetését. Végre bemutatja a Mársban lakó kegyes hősök lelkeit: Józsuét, Makkabéust, Nagy Károlyt, Rolandot, Bouilloni Godfrédot s a többit. Nagybárá királyok és fejedelmek.

De mindez nem tartozik mostani tárgyamhoz. A fény fokozatos jelenségeit keresve, a következő csillagra kell sietnünk, Jupiterre, hol az igazság-keresők s az igazságot szeretők lelkei lakoznak; lássuk mikép adják ezt magok tudtára Danténak.

Az új, csillagra érve, így folytatja elbeszélését:

Jobb oldalra fordulék, hogy lássam
 Beatriz arcán, teendöm mi légyen,
 Egy szó-, egy mozdulat-, vagy jeladásban.
 S szeme csillagjait oly üdén, oly szépen
 Látám ragyogni, hogy túltett az arca
 Mind másokén, mind ő mi vala régen.
 Mint a ki jöttévsben, napról napra
 Több örömet lel, abból látja át
 Erénye hogy növekszik mind nagyobbra:
 Úgy vettem észre, mily magasra hág
 S az éggel szélesül ki körfutásom,
 Hogy egyre szebbnek láttam e csodát.¹⁾
 S mily percz alatt megy át nagy változáson
 Fehér asszonynek arca, hogyha végre
 Erőt vesz már a szégyenpiruláson:
 Ugy tűnt szemembe szép ezüst-fehére,
 Hogy fölpillanték rá, e hatodik
 Bolygónak,²⁾ a mely fölvelt most keblére.
 S a szent sereg, mely ott tartózkodik,
 E Jupiter-fáklyán szikráit úgy szórta
 Hogy bennök érthető szó láttatik.
 Mert mint vízpartról madarak csoportja
 Fölszállva, pástnak már előre örvend,
 S majd körbe alakúl, majd hosszú sorba,
 Ugy szálltak itt dalolva, föl s le, körben,
 A szellemek, kik e lángokba' laktak,
 Majd D, meg I, meg L alakba törten;

¹⁾ Minél felsőbb csillagra jutnak, annál szélesb körben mozognak; annál szebb a Beatrice ragyogása.

²⁾ Jupiternek. A vörös Mars után a halvány-fehér, ezüst színű Jupiter, a piruló, de pirulását aztán legyőző fehérarcú nő gyors színváltozására emlékeztet.

Mozdúlva elsőbb hangján dallamoknak,
 Majd megalkotva egy és más jelet,
 Megálltak egykevessé — s elhallgattak.¹⁾
 Oh égi múzsa, a ki hirnevet
 Adsz embereknek s halhatatlanságot
 S ők, városok - s országoknak, veled:
 Oh kölcsönözd belém világosságod'
 S mutasd erőd' e rövid verszetben,
 Hogy irhassam le, mit szemem ott látott.
 Egymás után ötször hét ízületben²⁾
 Mással- s magán-hangzók alakja ége,
 És a mint láttam úgy meg is jegyeztem
 DILIGITE JUSTITIAM — név, meg íge, —
 Volt első része az egész írásnak,
 QVI JUDICATIS TERRAM — volt a vége.³⁾
 S az ötödik szó M-jén, azután csak
 Nyugton maradtak, látszva Jupiternek
 Ezüst földjén mintegy arany sujtásnak.
 S leszállni láték erre új fényserget
 Az M. csucsára, s megpihelve rajta,
 Annak ki őket vonja, énekeltek.
 Mint égő testek össze-összezsapva
 Szórnak magokból számtalan szikrákat,
 Mikből magának jósolgat a balga,
 Ezernél több fényt láttam, hogy főlzálltak,
 Ki kevesebbé magasan, ki fenn,
 Mint az a fény adá, min fölgylának.⁴⁾
 S mikor helyén mindegyik megpihen:
 Egy sas alakja, feje, nyaka tün ki
 Világosan, a lángok fényiben.
 Ki ezt formálta: nem vezérli senki,
 Vezér maga, amaz erővel szemben,
 Melyből az élők kelnek fészkeken ki.⁵⁾

¹⁾ A boldog lelkek sokasága, tűz szikráiként szállongnak; mint a partra szálló vízi madarak csoportja, alakokat vesznek föl, egyes betűk alakjait, melyekből végre érthető szó jő ki. Mikor egy-egy új betűbe akarnak sorakozni, dalolnak és saját dallamuk hangjára mozdúlnak. Ha a betű megvan, megállapodnak kissé s elhallgatnak, hogy a néző fölvehesse a betű alakját, mielőtt fölbomlanék s ők új betűbe sorakoznának.

²⁾ Öt szót alkotnak, melyek együtt $5 \times 7 = 35$ betűből állanak.

³⁾ «Szeressétek az igazságot, kik e föld bírái vagytok». E bibliai mondat azt adja értésül, hogy e csillagban az igazságos fejedelmek lelkei laknak.

⁴⁾ Az Isten akarata szerint.

⁵⁾ A legnehezebb helyek egyike. A fénylángok sas alakot alkotnak (a Jupiter madara, a király-madár); kényszer, parancs, vezér nél-

S a többi boldog, kik előbb az M-ben
 Liljom keretben ¹⁾ édesen pihentek —
 Gyors mozdulattal oda szálltak egyben.
 Oh édes csillag, sok szép ékkövednek
 Fényében olvasám — hogy igazságunk,
 Gyümölcse csak a te fénylő egednek! ²⁾

(XVIII. ének, 52—117. v.)

E fölséges királyi madarat, e formára sorakozott fény-
 csillagokból alakult sast megszólaltatja a költő.

Kiterjesztett szárnyakkal állt előttem
 A bájos kép, mely itt boldog csapatba'
 Oly sok lelket fűröszte örömkben.
 Rubinnak látszék mindenik; de abba'
 A nap sugára lángolt, oly erővel,
 Hogy azt szemembe vissza csillogtatta.
 S mit festenem már sor s idő most jött el,
 Szó nem beszélt, toll nem irta még le,
 Sőt képzelettel sem volt érhető fel —
 Mert nyilmi látám — s hallám hogy beszéle —
 Száját, s a szó hangzék én- és enyém-nek,
 Holott mi és miénk volt, értelmére. ³⁾

(XIX. ének, 1—12. v.)

Mit beszél a sas, most nem tartozik reánk. Mikor elhall-
 gat: az egyes fények a melyekből áll, még jobban ragyognak
 s egyenként kezdenek dicsénekeket zengeni.

Ha az a fény, mely a nagy mindenséget
 Világítá, egünket oda hagyja,
 S köröskörül a nappal-fény kiégett:
 Az ég, inént mely fényét tőle kapta,
 Egyszerre sok kis fénytől gyúl legott,
 De amaz egynek fénye ég mind abba!

kül teszik ezt; önként, magoktól, belerőből, mint a madár,
 természeti erőből s nem embertől formálva, alakúl meg tojásában, kél
 ki fészken.

¹⁾ Most az utolsó M. is fölbomlik, mely eddig az ezüst lapon,
 mint liljom-keretben pihent; s az azt alkotott lángok is a többihez, a
 sashoz, csoportosulnak.

²⁾ Mint Marstól a hadi erény, Jupiter planéta befolyásából úgy
 ered az igazságosság. Igazságunk tehát nem saját érdemünk, csak e
 csillag fényes egének a gyümölcse.

³⁾ A sas mint egyén, egyes számban szól; pedig sok lélekből
 állván, többesben kellene szólania. De ez egyetértő lelkek szoros össze-
 tartása, közös egy-értelme van kifejezve az én, enyém, egyesí sza-
 vaiban.

Eszembe im ez égi tény jutott,
 Hogy a világ s vezéri e jelvénye ¹⁾
 A sas — ez áldott száj — elhallgatott.
 Mert valamennyi csillag élő fénye
 — A mikbül álla — szent dalokba kezdett,
 Mik keltek és meg' elhaltak elmémbe.'
 Oh édes szerelem, mely égve részket
 Mosolyukon, szikrád lángokra mint kel,
 És szent eszmékre lelkem' mint függesztele
 S mikor a drága ékköveknek, mikkel
 A hatodik csillag kirakva volt,
 Angyalharangja többé nem csilingel:
 Mintegy patak-morajt hallottam ott,
 A mely csillogva szökken körül köre,
 Míg vízbősege habjain ragyog.
 És mint a dal, a lant nyakán kitorve
 Alakot nyer, és mint a sípnek ajki
 Szintúgy bocsátják a hangot előre:
 Ugy jött a sas torkán ez a moraj ki,
 Nem váratván magára, mintha épen
 Üreg voln', mely tud búgni és sohajtni;
 És hanggá vált egyszerre s azonképen
 Szavak alakját ölté föl az ajkon.
 S nyomult szívembe, a hová bevéstem . . .

(XX. ének, 1—30. v.)

E — mielőtt hallhatók lennének — láthatóan alakuló hangokban a sas, mint összesített egyén, az öt alkotó egyes szellemeket dicséri, megmondja melyik ül szemében, fejében, nyakán stb.

De innen is válni kell; s Dante a Beatrice egyre növekedő ragyogásán veszi észre, hogy ismét felsőbb égbe, a Saturnuséba emelkedtek, a hol a remete életben szemlélődő szentek lelkei lakoznak. Magas lépcső áll ott — talán a Saturnus gyűrűjének megfelelő, melyen a lelkek föl s alá járnak. E körben, a remeték jellemének megfelelőleg, hang nem halatszik, ének nem zeng, Beatrice nem mosolyog, — mert a mi itt történik, ember lelki érzékei azt nem foghatják föl.

Szemeim hölgyem ragyogó arczára
 Függesztve voltak s vélők szinte lelkem,
 Minden más gondolat elől bezárva,

¹⁾ Tudniillik a sas, a világnak s vezéreinek (fejedelmeknek) jelvénye.

S ő nem mosolyga. — «Nem szabad nevetnem,
 — Kezdő — mert té's ugy járnál mint Szemele,
 Mikor nagy fénytől hamvvá vála menten; ¹⁾
 Mivel szépségem, minden lépcsején e
 Mennypalotának mind jobban világol,
 Mint láttad is, minél magasbra méne;
 S ha nem mérséklek itt: oly égve lángol
 Hogy halandó erőd ugy érzéné meg
 Mint lomb, lesújtva mennyei villámtól.
 Körébe értünk a hetedik fénynek;
 Sugári most, az égő oroszlányban ²⁾
 S azzal vegyülve, kettős lánggal égnek.
 Fordítsd a lelked' szemeid nyomában
 S tedd tükörévé őket ama képnek
 Mely e tükörnek tiszta kristályán van.»

(XXI. ének, 1—18. v.)

S e kristályban, a mely dicső vezére
 Nevét viselte — szüntelen forogva —
 Ki alatt a gonoszság véget ére, ³⁾
 Arany színben, sugártól átragyogva,
 Létrát, olyan magasra nyúlni láttam,
 Hogy be nem foghatám pillantatomba;
 És lépcsein, le-föl, oly sokaságban
 Világokat szálldosni, — azt hihettem
 Az égből minden fény leszállt a hány van . . .

(XXI. ének, 25—33. v.)

Itt hagyjuk szent Benedeket, rendutódai s általában a zárdák elleni kifakadásaiival, hogy a szegénységi fogadalmak daczára gazdagságra törekszenek — s sietünk a nyolczadik égbé föl, túl a planetákon: az álló csillagokéba.

Az eddigi égboltok mindenikére csak egy csillag, a maga planétája, volt kiszegezve. Most abba az égbé jutunk, melynek boltja egész sereggel, az álló csillagok sokaságával van tele hintve. Itt a pontot is meglehet jelölnie a költőnek, melynél ez égbé épen föllép. S meg is jelöli — az Ikrék csillagzatát választva, az égi jegyet a mely alatt született, melynek tehát mindent köszön. De halljuk ide jutását tőle magától. Még a

¹⁾ Semele, Jupiter kedvese, az Istent egész dicsőségében kívánva látni — bár Jupiter ellenkezett e dőre kívánsággal, — annak fényétől, villámától sújtva, — porra égett.

²⁾ A Dante útazása idétte a Saturnus csakugyan az Oroszlán-jegyben volt.

³⁾ Saturnus alatt, az aranykorban — jámbor erkölcs uralkodott a földön.

s Saturnusi létra alján áll, melyen a szent remeték lelkei föl a magasba sietnek.

Édes hölgyem csak egy intéssel unszolt
A létra lépcsein őket követnem,
Akarata erőmnek úgy parancsolt.
S természetes mozgás, mely föl s le sebtén
Hág s száll a földön, fogható sosem
Volt még ahhoz — a hogy ott fölröppentem.
S a mily igaz, hogy hő vágygyal lesem,
E diadalhelyt látni még ujontan,
Melyért mellem' bűnbánón verdesem :
Újjad' se dagnád tűzbe oly legottan
S vonnád ki, — mint a Bikát követő jel ¹⁾
Szemembe tünt, s egyszerre benne voltam.
Oh drága csillagok, hatós erővel
Telt fény, neked vagyok adósod, néked,
Hogy bírok olyan a milyen elmével; ²⁾
Veled kele, útját veled tevé meg
A fény, mely minden földi élet atyja, ³⁾
Hogy elsőbb szívtam a toskáni léget.
S most égi kegy hogy im meglátnom adta
Azt a dicső kört, a melyben forogtok,
Országotokban lőn beléptem abba. ⁴⁾
Lelkembe', buzgón, hozzátok sohajtok,
Esdvén erőt a nagy lépésre, melyhez
Sietnem — ellenálhatatlan' vontok.
«Oly közel állsz a legmagasb üdv-helyhez
— Kezde Beatrix — hogy valóba' tiszta
S világos szemre mostan szükséged lesz.
Azért, mielőtt még mélyebben iszsza
Szemed e fényt, előbb tekints alá, lásd,
Mennyi világ maradt mögötted vissza,
Hogy szíved teljesb örömmel mindjárást
Léphessen a diadalmas sereghez,
Mely itt ez égi körben nyere szállást.»

¹⁾ Tudniillik az Ikrek, az állatkör tizenkét égi jele közt a Bika után jő sorban.

²⁾ Dante 1265-ben, Májusban született. A nap, 8—27-dike közt, nem bizonyos. Az Ikrek jegyében a nap Május közepétől június közepéig állván, föltehető hogy Dante csakugyan e jegy alatt született. Há-lája kifejezése érthető, meggondolva, mily nagy befolyást tulajdonítottak korában — és még sokkal később is — általában a csillagoknak s különösen a születés kori égi jegynek.

³⁾ Tudniillik a nap, mely azzal a jeggyel kél s teszi útját, melyben épen van.

⁴⁾ Tudniillik az álló csillagok egébe. — A csillagzatot Dante hol egyesben, hol többesben szólítja meg, — két (s több) csillagból állván.

S szemem, fordúlva, gyorsan visszarepdez
 Át mind a hét körön — s látám tekénket ¹⁾
 Milyen silány, s nevetség hol fetreng ez !
 S igazat adtam ama véleménynek
 Mely legkevesbre tartja ; s ucsegéljen !
 Ki többre nézi : nincs esze szegénynek. ²⁾
 Latóna lányát látám, szende fényben
 Menten az árnytól, mely tévutra vitt,
 Hogy itt ritkábbnak, ott sűrűbbnek véljem. ³⁾
 Fiaid tekintetét állhattam itt
 Hypérion! ⁴⁾ s látám közel, körülé
 Mája ⁵⁾ s Dióne ⁶⁾ járja útait.
 Szemembe Jupiter mérséke tüne
 Apa s fiú közt ⁷⁾ — s akkor, helyzetökben
 Látám hogy változnak, egymást kerülve.
 És mind a hét világos lön előttem ;
 Milyen nagyok, milyen gyorsan keringnek,
 S mint járnak mind külön-külön körökben. ⁸⁾
 A kis pont, ⁹⁾ — büszkesége sziveinknek —
 A mint forogtam az örök Ikrekkel,
 Hegy-völgyivel tisztán látszék meg innét.
 S a szép szemekhez emelém szemem' föl . . .

(XXII. ének, 100—154. v.)

Tudniillik a Beatrice szemeihez, a kitől további utasítást várja. Beatrice pedig hő vágygyal szegi tekintetét a magasba, várva onnan valamit. Mindjárt megtudjuk mit — s mily hatást tett az Dantera.

Beatrice szolt: «Im egész csoportja
 Krisztus diadalmenetének! Íme
 Az ég-körök minden gyümölcse, sorba!» ¹⁰⁾

¹⁾ A földgömböt.

²⁾ Oly magasból nézve látja: mily silány az s mily mélységben fetreng. Azok véleményét helyesli, kik lehető legkevesbre tartják s neveti azokat, kik nagyra vannak a mindenség e parányával.

³⁾ Vesd össze a hold természetéről s tömegéről való elméleteket a II. énekben.

⁴⁾ A Nap (Apollo), Hyperion fia.

⁵⁾ Vénus — és

⁶⁾ Merkúr, a Mája fia, a nap közelében s körülé járnak mindig.

⁷⁾ Jupiter, fia (Mars) és apja (Saturn) közt jár, mérsékelt (fehéres) színével; s a távolból nézve másképp látszanak változó constellatióik.

⁸⁾ Onnan a magasból tisztán kivehette s becselhette mind a hét alsó csillagot.

⁹⁾ A föld.

¹⁰⁾ Minden földi erény az égi körök hatásának a gyümölcse; így az erénynek üdvössége is.

És úgy lángolt előitem arcza színe,
 S szemei oly gyönyörrel teli voltak,
 Hogy arra nincs szó, sem a nyelvnek ríme.
 Mint tiszta éjein a tele holdnak
 Örök nimfák közt Trivia¹⁾ nevet,
 Hogy szint adjon az égen minden boltnak
 Ugy láttam, lámpák ezrei felett
 A napot,²⁾ mely meggyújtá ott mindnyáját,
 Mint a mienk ez égi mécseket;
 S az eleven fényt lángként úgy hatá át
 A fénylő állomány, izzó fehéren,
 Hogy szemem el nem bírta ragyogását.³⁾
 «Oh Beatrice, én édes vezérem . . .»
 De ő így szóla: «Mi legyőze téged,
 Nem állhat annak ellent semmi lény sem.
 Itt látod a hatalmat s bölcseséget,
 Mely földön, égen, megnyitá az ösvényt,
 Melyért a vágy már oly régóta éget.»
 Mint felhőből kicsapni látsz erős fényt,
 Kiterjedvén, mert meg nem férhet abban,
 S természet ellen földre csap le töstént:⁴⁾
 Ugy szellemem, e táptól izmosabbam,⁵⁾
 Kitért magából — s véle mi történik,
 Nem tudja már azt, szókkal mondhatatlan.
 «Nyisd föl szemed — s lásd, milyen vagyok én itt!
 A miket láttál, megerősítettek:
 Hogy elviselhesd mosolyomnak fényit.»
 Olyan valék, mint a ki elfelejtett
 Álomra eszmél, s vissza mindhiába
 Erölködik idézni az elveszettet,
 Hallván e fölhívást, melyért a hála
 Abból a könyvből kitörülhetetlen
 Melynek fölírva áll a múlt, lapjára,⁶⁾

¹⁾ Trivia, a hármass istennő; az égen Lúna, a földön Diána, az alvilágban Hecate. Az örök nimfák: az égen a csillagok.

²⁾ E nap: Krisztus; kitől úgy gyúlnak föl s nyerneik fényt az égi lángok, az üdvözültek lelkei, mint a csillagmécsek a mi természeti napunktól.

³⁾ A fénylő állomány — mely a többit áthatja s melynek ragyogását a Dante szeme nem bírja el, — mint az alábbiakból kitetszik: Krisztus.

⁴⁾ A mennyköt nem súlyos testnek, hanem égi tűznek veszi Dante, melynek természete fölfelé törni s így, ha földre csap, azt természet ellen teszi, csak mert nem férhet meg a felhőben.

⁵⁾ Megerősítve, megizmosítva attól a mit látott, nem férhet magában.

⁶⁾ Tudniillik emlékeimből.

S ha szólhatnék egyszerre annyi nyelven
 A hányat Polyhymnia s hűgai¹⁾
 Tejökkel tápláltak, legédesebben,
 Ezredrészt sem birnak utánzani
 E szent mosolyt, s hogy mint dicsőíté meg
 Ama szent arcot, lantom hűrjai.
 Rajzában így az égi dicsőségnek
 — Mint az, ki ösvenyét elvágva érzi —
 Hézagot hagyni kénytelen az ének.
 De a ki a tárgy fontosságát nézi,
 S a melyre nehezül, a gyöngö vállat,
 Ha reszket is tán, megbocsátja néki.
 Sík tengeren kis sajka meg nem állhat,
 Melyet merész hajó hasítva szegdel,
 Sem oly hajós ki rajt' remegve száll csak.
 «Arczom miért ragadt el úgy, szemeddel
 Hogy nem fordúlsz a kerthez, Krisztus fénye
 Melyet virág-ruhával ékitett föl?
 Ott van a rózsa, melyben Isten lénye
 Testté lön; ott a liljomok, melyeknek
 Illatja jegyzi: hol az üdv ösvénye!»²⁾
 Ekép Beatrix. S mint ki nem vetek meg
 Tanácsot, készséggel menék harczára,
 (Mely itt rám várt) az erőtlen szemeknek.³⁾
 S mint a verőfényen, tört felleg árnya
 Alól kicsillanón, árnyalt szemem
 Vidáman néz a napsütött virányra:⁴⁾
 Úgy tünt föl itt nagy fénysereg nekem,
 Mely feljülről kapá a fényességet,
 De ama fénynek ő kútfője nem.
 Oh jóltevő fény, mely áthat' tad őket,
 Magad fönn-ülve, hogy szegény szemeknek
 Helyt adj, mely el sem is birt volna téged.⁵⁾

1) A múzsák mind.

2) A rózsa: Mária, a szűz anya; a liljomok: az apostolok.
 A kert: az üdvösség ege.

3) Az erőtlen szemeknek nagy föladat, kemény harcz, a Mária s
 oly első rangú üdvözültek fényébe nézni, mint az apostolok.

4) Mint, ha szemünk árnyalva van, s az árnyból nézünk felleg-
 árnya alól kicsillanó verőfényre, vagy napsütött tájra: úgy tünt föl
 Danténak a fényes sereg, mely szintén fölülről kapta fényét (Krisztus-
 tól) — nem önmagából.

5) Magát Krisztust látni: nem bírhatta volna el; a róla má-
 sokra sugárzó fényt, ezeken mintegy megtörve, alig. Azért állja, hogy
 felsőbb égbe vonúlt ismét vissza, s helyet adott szemének, hogy
 lásson.

A szép virág neve,¹⁾ kit emlegetnek
 Imáim este, reggel, össze szedte
 Elmém' — hogy lássam a nagyobb tüzet meg.
 S hogy két szemem előttem lefestette
 Az élő csillag mekkora- s mi-voltát,
 Mely győze itt leun s győz fenn az egekbe: ²⁾
 Hozzá leszállni láték most egy fáklját,³⁾
 Körben forogva, koronát formálva,
 Sugári azt önként körül-karolták.
 A legszebb dallam, mint a lélek álma,
 Oly vonzó, a mi ittlenn a legédesb,
 Felhőket szaggató dörgésre válna
 Az égi lantnak lágy hangjáló' képest,
 Mely ama kék zafirt körül-karolt',
 Mely most az égre kék zafir színét fest. ⁴⁾
 «Az angyal én vagyok, ki — így dalolt —
 Az üdv körül udvarlok, mely sugárzik
 A méhből, mely vágyunk tanyája volt;
 S fogok forogni, ég úrnője, váltig,
 Míg fiadat kíséred, és veled
 A menny, hová belépsz, dicsőbbé válik.» ⁵⁾
 A körbe forgó dalnak vége lett;
 De mind a többi fények lángsugári
 Hangoztaták a Mária-nevet.
 A világ összes testinek királyi
 Palástja, ⁶⁾ melyet Isten jelenléte
 Legjobban éltet s táplálnak munkái,
 Fölöttünk még ott olyan messzeségbe
 Fenn boltozott, hogy onnan a hol állék
 Meglátható se volt még fényessége.
 Azért szememben nem volt oly hatály még,
 Követni azt a koronázott lángot,
 A mint fiához szállt, — hogy rátalálnék. ⁷⁾

¹⁾ Mária, kinek nevét esti s reggeli imáiban, az Avéban, emlegeti.

²⁾ Ő az «a nagyobb tűz» mindeniknél, — ő az «élő csillag» — ő az ki földön és égen mindent legyőzött, fölülmúlt, erőnyeivel.

³⁾ E fáklja, mely Máriát tisztelve körül tánczolja, mint mindjárt kitűnik, Gábor angyal, ki neki a mennyei üdvözlötet a földre hozta volt.

⁴⁾ A kék zafir: Mária, kinek színe a képeken is a zafir kék, melyet nem csak magán visel, hanem az égen is előnt.

⁵⁾ Tudniillik a legmagasb ég, az empyreum.

⁶⁾ A Primum mobile, a legfelső égboltozat, melyben legközevetlenebbül hat s érezhető Isten teremtő lehe.

⁷⁾ Mária oda száll föl, hová Dante szeme nem ér, előbb oda emelkedett fiához.

S mint csecsemő a lány emlő után hogy
 Repes kezével, ha tejét izlelte:
 A belső tüztől mind a többi láng ott
 Kifelé hajtva, hegyét fölemelte,
 S nyilván-való lön és meggyőze engem
 A Máriához vonzó hő szerelme.¹⁾
 És így maradtak mindnyáján szememben,
 Oly édes Regina Coeli-t énekelve,
 Hogy e gyönyört sosem lehet felednem!

(XXIII. ének, 19—129. v.)

Ettől a fokozattól a legfelsőbbig már csak egy lépcső van; de a halandó szemnek sok előkészület kell még, a fény ama teljességét elbírhathatnia. Beatrice-nek kell körben járni a boldogoknál, hogy megvilágosítsák Dantét s előkészítsék azzal a legfőbb fény szemléletére. A fia után égbe röppent Mária által ott hagyott apostolok közül először Péter ad neki kijelentést a hit felől s midőn Danténak, kérdéseire adott feleleteivel meg van elégedve, háromszor körül öleli őt fényével. (XXIV. ének.) Azután Jakab apostol a reményről, végre János a szeretetről, ad hasonló fölvilágosítást s nyilvánítja hasonló módon megelégedését a Dante tanulékonyásával (XXV., XXVI. ének). Az egész ég helyeslést int; karénekekben kiáltják: Szent, szent, szent! — a mindenség urának. Most a három apostolhoz egy negyedik fény, az ősapa Ádám szelleme járul, a ki még a teremtőről — kinek kezéből közvetlenül jött ki — ad neki tanítást. Itt adjuk a szót ismét a költőnek.

Az Atya, Fiu, Szentlélek nevének
 Az egész menny Glóriá-t dalola,
 Hogy szint' ittassá tön ez édes ének.
 Mit láttam: a Mindenség mosolya
 Gyanánt tetszék nekem, mert az ittasság
 Belém a szem s fül útján hatola.²⁾
 Oh öröm! Oh kimondhatlan vigasság!
 Oh béke- s szerelemmel teljes élet
 Oh vágy nélküli bizonyos gazdagság!

¹⁾ A mint Mária fölszállt, a többi lángok hegyei oly vágygyal emelkedtek s nyíltak utána, mint csecsemő az emlő után, melynek már kóstolta édességét; s ezzel mutaták ki hő szerelmöket Mária iránt és győzték meg felőle Dantét.

²⁾ Hallott és látott oly dolgokat, melyektől megittasult.

Szemem előtt egyszerre lánggal égett
 Ama négy fáklya,¹⁾ s az mely legelől járt²⁾ ?
 Lobogni kezdé és élénkebbé lett.³⁾
 Tekintete meg oly szint ölte mindjárt,
 Mint Jupiter voln', ha — mint madarak —
 Márs és ő, tolluk' kicserélni birják.⁴⁾
 S mely itt mindennek, mint fő-akarat,
 Rendet szab és sort, a boldog seregben
 Csöndet parancsolt — s mind csöndes maradt —
 Mikor ezt hallám: «Ne csodáld, színemben
 Ha változom, mert mihely' ajkam szól ma:
 Mind elváltoznak, meglásd, egyetemben.
 Mert a ki földön helyem' bitorolja,⁵⁾
 Az én helyem', mely az Isten fiának
 Szemében annyi, mintha üres volna:
 Kloakává, melyből vér büze támad,
 Tevé sirom' — engesztelésül annak
 Ott lenn, kit innen csúful ledobának.»⁶⁾
 S oly színbe', milylyel a felhőket a nap,
 Túl-félen állva, színzi reggel-este,
 Látám egész eget most szintolyannak.⁷⁾
 S mint nő, kinek szeplőtlen lelke-teste,
 Biztos magáról, de önkénytelen
 Megrendíti, csak hallva, másnak este:
 Úgy változék Beatrix hirtelen;
 S ily napfogyatkozás lehete égben
 Mikor az Ur elvérze ideleonn!⁸⁾

(XXVII. ének, 1—36. v.)

Míg Péter folytatja vádjait a pápák s a pápai szék súlyos-
 dése fölött, Beatrice s az egész ég megtartja színe változását
 s csak midőn bevégzi, derül föl újra. Az apostol pedig, Danté-
 hoz intézve, így végzé beszédét:

¹⁾ A három apostol (Péter, Jakab, János) és Ádám.

²⁾ Péter.

³⁾ Jelélül, hogy szólni akar.

⁴⁾ Tudniillik Jupiter nagysága és méltósága a Mars haragos vö-
 rös színével egyesülve.

⁵⁾ Tudniillik VIII. Bonifác, az akkori (1300) pápa; a ki, mintha
 nem is volna pápa s széke üres volna a Krisztus szemében. — Az ere-
 detiben a «helyem, az én helyem» háromszor ismétlődik nyomatékosan.

⁶⁾ Mintha csak Lucifernek akarna engesztelést szerezni bűneivel
 s a szentszék és Péter sírja meggyalázásával.

⁷⁾ Az egész eget bíbor-vörös szín önté el, milyen különben csak
 a hajnali és alkonyi eget szokta.

⁸⁾ Az evangéliom szerint Krisztus keresztre feszítésekor napfo-
 gyatkozás sötétíté el az eget.

«Látsz te fiam, ki földi terhed végezt
 Leszállandó vagy még, csak nyisd ki szádát
 S ne rejtse el, mit én mondték, e beszédet!»
 Mint megfagyott gőz légkörünkön áthat
 S leszáll, mikor az égi Baknak szarva
 A nappal összeér — s hó este támad: ¹⁾
 Oly sűrűen, fénypelyhekkel takarva
 Nyüsgött az éther, mind a fényeket,
 Mik itt velünk valának, fölkaivarva.
 Szemem addig kísérté röptüket
 Míg a közegnek nagy kiterjedése
 Miatt tovább velök nem érhetett. ²⁾

(XXVII. ének, 64—75. v.)

Szerelmes lelkem, mely úrnöm körében
 Forgott szünetlen, visszafordult rája,
 Még hőbben vágyva hogy körüle legyen.
 S ha természet s művészet bármi csábja
 Hatott valaha ember érzékére,
 Lekötte lelkét egy tekintet vágya:
 Az semmi volna, mind is összevágott,
 Az égi kéjhez, a mely elfogott,
 Hogy belenéztem mosolygó szemébe.
 S az erő, melylyel szeme rám hatott,
 Kimente Léda hálójából engem, ³⁾
 És a leggyorsabb égbe vitt legott. ⁴⁾
 Oly életteltjes, oly felséges ebben
 S oly egyenlő minden rész, ⁵⁾ hogy magamban
 Hol rendelend Beatrix helyet vennem,
 Kétkedve kérdém. S ő, ki, mi vágyam van,
 Átlátta rögtön, oly szépen mosolyga,
 Hogy Isten is kéjt látszék lelteni abban.

(XXVII. ének, 88—105. v.)

¹⁾ A nap tél kezdetén lép a Bak jegyébe, mikor a hóesés kezdődik. A költő hópelyhek sűrűségéhez hasonlítja a lélek-lángok fölszálltát a magasabb égbe.

²⁾ E felsőbb ég végetlen terjedelme miatt a fölszálló fények egy időn túl elvesztek szeme előtt.

³⁾ Castor és Pollux, az Ikrek, a Léda fiai. A Léda hálója alatt az Ikrek csillagzatát s szélesb értelemben az álló csillagok egész egét érti, honnan most fölebb emelkedik.

⁴⁾ A leggyorsabb ég: a legnagyobbik, tudniillik a Primum mobile; mert ugyanannyi idő (egy nap) alatt, a legnagyobb körutat teszi.

⁵⁾ Itt nincsenek csillagok; az egész ég egyenlő nemű állomány, de azért életteltjes. Nem levén rajta megkülönböztethető pont, a hol megállanának, mint eddig egy-egy csillagon, Dante nem tudja hol kellend helyet foglalnia.

Ámbár az Istent Dante nem láthatja még; de Beatrix beszél róla, kitől itt, ez első mozgó körben, a hol vannak, minden közvetlenül ered. Dante el van telve elragadtatással e leírása fölött a legmagasabbnak.

De mindjárt szemben is álland vele; Pál apostol mondanása szerint «Most csak tükör által s homályosan látunk, de majd szemtől szembe . . .»

Mint fáklya lángját tükörben pillantja
 Meg az, a kire hát megől világít,
 Bár róla tudta nincs, se' gondolatja;
 S megfordul, látni: vajjon nem csak ámit
 A tükör? — s látja hogy a tárgytól a' kép
 — Mint vers a mértéktől — annyit se' tágit;
 Emlékszem én is jól, hogy' tettem akkép,
 A szép szemekbe nézve, a melyekből
 Hálót font Amor, a min fönnakadnék.¹⁾
 S hogy megfordúltam — és egyszerre szemtől
 Szemben valék Azzal, kit, a ki széjjel
 Tekint e térben jól, könnyen lelend föl:²⁾
 Egy pontot láték³⁾ — égni olyan fénynyel,
 Oly élesen, hogy szememet be kellett
 Húnynom, mert élet nem viselhetém el.
 S a legkisebbnek látszó csillag, melyet,
 Az ég mélysége rejt, — mellette holdnak
 Látsznék, ha állna csillag csillag mellett.⁴⁾
 Olyan közel hozzá, mint csillagpontnak
 Az udvara, melyet rajzol magának
 Mikor párái legsűrűbbre vontak:⁵⁾
 A pont körül tűz-kör forgása támadt,
 Oly gyorsan, hogy mozgása túltett volna
 Leggyorsabb forgó övén a világnak.

¹⁾ A Beatrice öt szerelemmel igéző szemeiben s előbbi szavaiban, mint tükörben a fáklyalángot, látta Isten képét; most, meggyőződni: igazat mondott-e a tükör, a valóhoz fordúl.

²⁾ Tudniillik az empyreumban, mely az első mozgó körrel határos s a hol Isten lakása van.

³⁾ E pont az Isten.

⁴⁾ Az Isten tökélye s oszthatatlansága egyaránt követeli, hogy az öt jelképző pont, bár minden más fénynél fényesebb, de minden csillagnál kisebb — vagy is úgy nevezett matematikai pont legyen.

⁵⁾ Holdnak s planetának vagy csillagnak annál szorosban közeli udvara rajzolódik maga körül, párái minél sűrűbbre vannak összevonva.

E kört egy második tartá karolva,
 Ezt harmadik, azt újra negyedik,
 Azt ötödik, meg hatodik is sorba'.
 A hatodik fölött a hetedik
 Oly tágas már, hogy a Junó követje
 Egész körével is szűk voln' nekik. ¹⁾
 Majd nyolez- s kilenczedik, egymást követve, ²⁾
 És a szerint forogva mind lassabban,
 A mint az egytől távolabb kerenge.
 S a fény a legtisztábban ége abban
 Mely ama pontra legközelről nézett
 S igazságától át volt hatva jobban.
 Hölgyem pedig, látván: mi gond emésztett
 S tartott függőben, így szólt: «Ama ponton
 Függen minden ég — és az egész természet!»
 (XXVIII. ének, 4—42. v.)

Dante megdöbben a jelenségen, hogy míg a természeti világban annál gyorsabb a körök — s jelesen az égi körök — forgása is, minél távolabb a középponttól s minél nagyobb sugárral forognak, — itt a középponthoz legközelebbi kör forog a leggyorsabban. Beatrice ezt is megmagyarázza neki; de e magyarázat itt messze vezetne tárgyunktól; az égi rendek magyarázatára. S ezt máskorra kell föntartanunk. Most, elhagyva az angyalok — e magasabb rendű s szintén kilencz rangfokozattal bíró mennylakók — köreit s nem ereszkedve természetök elemzésébe, — ott vesszük föl ismét leírásunk fonalát, a hol az angyalkörök eltűnnek Dante szemei elől s ismét csak Beatricével szemben találja magát.

És mint a nap legfényesb szolgálánya
 Haladtával ³⁾ kihúny az égnek minden
 Csillagja, míg le nem zárúl mindnyája:

¹⁾ A Junó követje Iris; alatta a szivárvány értetik, s az van mondva, hogy e hetedik kör már oly nagy, hogy egy egész körre kiegészített szivárvány sem tudná befogni azt s a benne levő belső köröket.

²⁾ E kilencz kör, az Isten (a középpont) körül: az angyalok kilencz rende. A legbelső, a ponthoz legközelebbi a legfőbb rendű angyaloké; az a legtisztább fényű s leggyorsabb mozgású, mert legközelebb levén Istenhez, legközvetlenebbül van áthatva annak ismeretétől, az igazságtól.

³⁾ Vagy is: nap felköltével.

A diadalmi fény, a mely szünetlen
 A pont körül játszik, mely győze rajtam,
 S központnak látszik tőle környezetben,¹⁾
 Akép halványult egyre, szakadatlan,
 S Beatricére néznem kényszeríte
 A szerelem — s mert más nem is láthattam.²⁾
 Ha mind, mi eddig róla volt említve,
 Egy szóba most mind összefoglalhatnám :
 Dicsérete nem volna kimerítve.
 Szépsége nem csak elménk foglalatján
 Emelkedik túl, azt hiszem — soha
 Nem fogja föl más, alkotója csak tán.
 E ponton minden képz'-erőm oda,
 S legyőzve jobban, mintsem tárgya által
 Szomoru vagy vig költő valaha!
 Mert mint a reszkető szem, napvilággal
 Akép ez édes mosoly emléktől
 Én lelkem, elmém elszakad magától.
 Mióta képe először tűnék föl
 Elöttem : mind e pontig énekem
 Eltiltva nem volt a kíséretétől.
 De most fölhagynom illik már nekem,
 Mert nem maradt céltől művész oly messze,
 Mint szépsége mögött költészetem.
 S méltóbbra bizva hogy nevét híreszsze,
 Mint kis sipom, mely nagy föltétele
 Nehéz tárgyát siet hogy elvégezze,
 Ő kész vezér hangjával felele :
 — «A legnagyobb testből³⁾ — az égbe, a mely
 Merő fény, épen most léptünk bele.
 Értelmi fény az, telve szerelemmel,
 Igaz szerelme, teljes annyi éddel,
 A melyben a gyönyör határra nem lel.
 Itt leled a menny mindkét seregét fel,⁴⁾
 S egyiket⁵⁾ oly ruhában, a milyenben
 Találja majd a végítélet-tétel.»

¹⁾ Az Isten a mindenséget környezi, befoglalja végetlenségében — s még is annak központjának látszik.

²⁾ Ana pont s a körüle forgó fénykarikák, az egész látomány eltűnik s csak Beatricét látja maga előtt.

³⁾ Az első mozgó kör, melyet most elhagynak, a legnagyobb test ; a mi azon kívül van, s végtelenbe terjed, az empyreum, hová most belépnek, az nem test, az merő fény, az Isten tartózkodása helye.

⁴⁾ Tudniillik az üdvözülteket s az angyalokat.

⁵⁾ Az angyalokat, kik nem változnak. Ellenben az üdvözültek a végítéletre majd ruhát váltanak : felöltendik a megdicsőült testet.

A hirtelen villámként, melyre menten
 Elvakul a látó szerv, hogy nagyobb
 Tárgy képe sem maradhat meg a szemben :
 Egyszerre rám oly élő fény ragyog,
 S az oly fátyolt boríta rám a fényből
 Hogy látnom épen semmit nem hagyott.
 «A szeretet, melytől az ég kibékül,
 Ily üdvözlettel vesz mindig keblére,
 Mig a tartó a lánghoz neki-szépül.¹⁾»
 Ez a néhány rövidke szó nem ére
 Gyorsabban hozzám, már is emelkedtem
 Erőm fölötti erő érzetére.
 És új látás érzéke gyúla bennem,
 Hogy nincs oly tiszta fény, melyet felfogni
 Ne voln' erő, úgy érzém, szememben.²⁾
 S sárgás csillámu fényt láték ragyogni,
 Folyó alakban, két part közt, csodásan
 Himes tavasz-pompában mosolyogni.
 Szikrák a vízből pattogtak busásan
 S ültek virágokon körös-körül le,
 Aranyba foglalt rubin-ragyogásban.
 Majd, mintha illattól megrészegülve,
 A csoda örvény-mélybe visszaszálltak,
 S ha egy leszállt, más szállott fel belüle.³⁾
 «A magas vágy mely téged sarkal s áthat,
 Megérteni a mit látsz: annál jobban,
 Tetszik nekem, minél mohóbban támad.
 De innod kell előbb itt e habokban
 Mielőtt csillapulna szomju lázod.»
 Szólt szemleinek napja most. — Azonban
 Hozzá tevé: «E folyam, e topázok,
 Mik kelnek s szállnak, e füvek mosolyja,
 Valójukat csak árnyként magyarázóik.

¹⁾ A tartó: a látó szem, vagy lélek. A láng melyet a tartónak hordoznia kell, s hogy hordhassa: nekiszépülnie: az égi dicsőség s igazság.

²⁾ E legfelsőbb körben az eddigieket még elbírt emberi látás nem elég; itt új látó szerv, a lelki szem kell. De az eddigi látományok azt előkészítették benne; s most oly erőt érez, mely mindent elbírhathat már.

³⁾ E látomány, mint Beatrice mindjárt (78 v.) mondja, csak előképe, árnya, a meglátandó valónak. Itt sárgás csillámú folyó alakban látja a mi ott fénykarika lesz; az ott, ama kört körülvevő boldog lelkek itt virágok, az angyalok itt szikrák, melyek majd e lelkekre szállnak le, majd ismét Istenhez emelkednek. S hogy Dante a képek jelentőségét megérthesse s aztán kép nélkül láthasson: innia kell e fényhullánokból.

Nem, mintha ez nehéz értelmű volna;
 De benned a hiba, csak tenmagadban:
 Ki nem láttál ily fényt s mitsem tudsz róla.»
 A csecsemő se' fordúl s nyúl mohóbban
 Kezével az emlő után, ha jól
 Elkésve ébred, túl a megszokottan —
 Mint én, hogy két szemem világiból
 Jobb tükrök váljanak, a víz fölébe
 Hajoltam, mely jobbülésunkra foly.
 S alig ivott szempilláim peréme
 Belőle: — im kerekre válni láttam
 Mi előbb hosszan elhuzódva méne.
 És erre, — mint a kik inént álczátkban
 Jártak, máskép tűnnek föl, idegen
 Színök' levetve és valóra váltan —
 Nagyobb tüzekké úgy váltak nekem
 Szikrák s virágok, — s lehetett szemlélnem
 Két udvarát az égnek idefenn.
 Oh Isten mása, — diadalát vélem
 Az igaz országnak mely megláttatta —
 Oh adj erőt, mint láttam, elbeszélmem!
 Oly fény van ott fenn, a mely látni hagyja
 A teremtőt a teremtés szemének,
 Kinek egy üdve csak, ha őt láthatja.
 Határi kör-alakban terjedének ¹⁾
 Oly szélesen ki, hogy kerülete
 Igen is tág öv volna a napfénynek.
 Merő sugár egész tekintete,
 Mely vissz' az Első-mozgótól sugárzik,
 Éltet s erőt mely tőle nyerhete. ²⁾
 S mint domb, a vízben, melyben állni látszik,
 Magát tükrözve nézi kedve-telve,
 Mi dúsan zöldell és mikép virágzik:
 Körös-körül úgy láttam, fölemelve
 Ezernél több fokon, tükrözni szépen,
 Kik tőlünk jöttek, honjuk' itt föllelve. ³⁾
 S ha ennyi fény gyűl össze legbeljében
 E rózsának, s ha szirma szirma hátán:
 Milyen nagy kell hogy szélessége légyen!
 Szemem se' teljén, sem a magasságán
 Nem tévedett el, — sőt ez üdv-kehelynek
 Mérvét s egész mivoltát jól belátám.

¹⁾ Nem az egész empyreumról mondja ezt, — mely végtelen s határtalan, — hanem arról az alakzatról, melyet itt lát, az üdvözült lelkekből alakulva: az égi rózsáról.

²⁾ Az Első mozgó is innen nyer életet és erőt; s onnan sugárzik vissza a kölcsönzött fény az égi rózsára.

³⁾ Az üdvözült lelkeket.

tt nincs hatása távolnak, közelnek;
 Hol Isten közvetlen kormányoz s végez,
 A természet törvényi szünetelnek.
 Ez örök rózsza sárga közepéhez,
 — Mely nyílik, fokozódik s a virágba'
 Öröklő napnak¹⁾ illatot tömjénez —
 Ugy vont — mint hallgatót, ki szólni vágyna —
 Engem Beatrix, s szóla: «Nézd s figyeljed
 Hogy mennyin vannak itt fehér ruhákba!
 Nézd, városunk mi roppant körre terjed,
 Nézd, ülő helyeink mi telve vannak,
 S milyen kevés nép lelhet itt még helyet!»²⁾

* * *

S itt megállapodunk ezúttal; nem, mintha a fény legmagasabb fokozatát elértük volna már. Még a legmagasabb, a szent háromságnak egymásba futó s egymást fedező körei szemlélete hátra van.

De czélom a *Paradicsom* három utolsó énekét, melyekben a mennyei rózsza részletes leírása s a legfelsőbb ég szentek-szentébe való bepillantás foglaltatik, egész terjedelmében közölni s ez alkalommal az égi rendek osztályozását, a Dante cosmogoniájának e transcendentalis részét is fejtegetni. Ez alkalomra tartom tehát fönn, hogy ezzel kapcsolatban, a paradicsomi fény ama legmagasb fokozatát is bemutatthassam olvasóimnak.

SZÁSZ KÁROLY.

---

¹⁾ A hol a nap jár, ott tavasz és örök virágzat van. — A nap alatt itt Isten értetik, a ki örök munkásságban s tenyészetben él.

²⁾ A rózsza ülőhelyei jó formán tele vannak már. A következő két ének s jelesen a XXXII. az üdvrózsza részletes leírását, ülőhelyei beosztását tartalmazza. E szerint a főhelyen a Boldogságos szűz ülvén, a tőle átmenő tengely baloldalán az ó-testamentomi szentek ülnek, kik Krisztus várásában üdvözültek; itt a helyek mind tele vannak, korszakuk be levén fejezve. Ellenben a jobb oldalon, hol a Krisztus utáni boldog lelkek helye van, bár a helyek nagyobb része elfoglalva, van még üresség. A részletekről szólni, máskorra tartjuk föl.

CSÖNDES A SZÍV . . .

Csöndes a szív, halk verése
Oly egyhangu, nesztelen ;
Mégis úgy bánt rezzenése,
Mint őrlő szu perczegése
Gyötrő, kínos éjjelen.

Únom a mát, mást ohajtok,
Munkás, vidám holnapot ;
Mégis, hogyha tova hajtott,
Tartanám már, s megsohajtok
Minden elfutó napot.

Száll az idő röpke szárnyon,
S véle hajh, az ifjuság,
Egyre szűkül szük határom,
De való nem lesz az álom,
Nincs babér, nincs mirtus-ág.

Kárba veszett ifju évek
Sivatagja lett a mult,
Útam is már ködbe téved,
A remény csak gyöngé fényt vet,
Szép világa elborult.

S lelkem, e gazdátlan sajka,
 Hányódik tehetlenül,
 Hab himbálja, hullám hajtja,
 Oh ki tudná, ér-e partra,
 Vagy végre is elmerül ?!

VARGHA GYULA.

ÉLTEMNEK TITKA VAN . . .

ARVERS FELIX *utin francziából.*

Éltemnek titka van, szívem hűn őrzy, rejti . . .
 Egy percze' megfogant örökös szerelem ;
 A sebre nincsen ír, a világ nem is sejti
 S ő, ki okozta, nem tudja meg soha sem.

Oh, nem vesz észre, bár nem távozom mellőle,
 Örökké oldalán és mégis egyedül.
 Kisérném a sírig így észrevétlenül,
 Nem merve kérni, nem nyerve semmit tőle.

Gyengédnek, kedvesnek alkotta bár az Isten,
 Megy utján, nem figyel s elröppen észrevétlen
 A léptein kelő szerelmi bús sohaj.

Rideg kötelmihez ő hű maradvá szentül,
 E dalt olvasva, mely csak értte, róla zendül
 Szól: «Ki lehet e nő?» S nem tudja meg soha!

JÁNOSI GUSZTÁV.

A VÁMJÖVEDELEM ÉS FOGYASZTÁSI ADÓK.*)

A *Budapesti Szemle* januári számában Hunfalvy János ily című tanulmányban a magyar állam jelentékeny károsodását akarja kimutatni, mint következményét azon törvényes rendelkezésnek, hogy a fogyasztási adók visszatérítése az export alkalmával a közös vámjövdelemből fődöztetik. A magyar kincstárt érő eme veszteség szerinte akkora, hogy már ez egy ok indokolná a fogyasztási adóvonal fölállítását. Kétségtelen, hogy pénzügyi rendezésünk, mezőgazdasági iparunk fejlődése szerfölött meg van nehezítve az által, hogy a vámközösség miatt az indirect adók szabályozása a monarchia két államában azonos módon történik, és hogy az itteni sör- és cukorfogyasztás után az adó legnagyobb részét nem a magyar kincstár élvezi, minthogy az Ausztriában termelt és a mi fogyasztásunkat ellátó nagy tömegű cukor és sör után az osztrák gyárosok már a termelésnél a Lajthán túli kincstárnak fizették az adót. Ez adózási szempontból Magyarországnak legnagyobb sérelme régtől fogva; ezt a bajt 1867-ben nem méltattuk eléggé a kiegyezés alkalmával, 1878-ban pedig, mikor már teljes nagyságában fölismertük az ország ebbeli károsodását, nem bírtuk helyreütni, illetőleg nem feszítette a kormány a szakítással határos végetig, a mint az indicálva volt, a hűrt, hanem belenyugodott a nagy károsodásba, mert kisebb bajnak tartotta, mint az önálló vámterület fölállítását.

Súlyos kifogás alá esik tehát a magyar érdek szempontjából az osztrák-magyar vámszövetség már csak adózási tekin-

---

*) Közöljük e cikket, mint Hunfalvy János ily című cikkére írt ellenvéleményt egy oly tárgyban, mely annyira foglalkoztatja a magyar közönséget. Hunfalvy János a jövő számban szintén megteszi reá észrevételeit.

Szerk.

tetben is. Nagy sérelmünket képezte továbbá 1878 közepéig az a mód, a mely szerint a kivitt czukor, szesz és sör után a fogyasztási adó a vámjövedelemből visszatérítettett. Hunfalvy cikkében ezt a károsodásunkat, a melynek eltüntetése 1877—78-ban az akkori kiegyezési tárgyalások alatt nehéz küzdelmekbe került, még mindig fönnállónak mondja, s cikkének legnagyobb részében úgy számít, úgy érvel, mintha az 1867-ben megállapított kapcsolat a vámjövedelem és restitutio között változatlanul ma is fönnállana. Cikkének vége felé registrálja ugyan, hogy 1878-ban módosítva lön az adóvisszatérés és vámjövedelem közti viszony, azonban a javulás szerinte csak lényegtelen, károsodásunk érzékeny, és így föntartja a cikke elején nagy veszteségeinkről előadott számításait.

Ezek ellenében ki akarom mutatni, hogy miképen áll valósággal a törvény és ennek alkalmazása, s ki akarom fejteni, hogy azon állítólagos baj, melynek eltávolítására Hunfalvy oly nagy súlyt fektet, nem egyéb, mint szövevényes elszámolási mód, melyet jó lenne megszüntetni, de a melynek elmellőzése után egyéb, igazi nagy sérelmeink a fogyasztási adók szempontjából még teljes mérvben fönnállanak.

I.

Az 1867. XII. törvényczikk 64. §-a kimondja, hogy azon esetre, ha a vámközösség föntartatik a monarchia két fele között, akkor «a vámközből befolyó jövedelmek a közös költségek fedezésére fordítandók; e jövedelmi összeg tehát mindenek előtt le fog vonatni a közös költségek összegéből». Hunfalvy nagyon hibáztatja azt, hogy az 1868 XIV. törvényczikk 3. §-ában e rendelkezést megváltoztatta. E szakasz, Hunfalvy idézése szerint, így szól: «Az 1867 XII. törvényczikk 64. §-ának azon intézkedése, mely szerint a vámközből befolyó jövedelmek mindenek előtt a közös költségek fődözésére fordítandók, ekkép igazítottatik ki, hogy a vámok tiszta jövedelméből előbb a közös vámvonalon átvitt adó alá vetett tárgyak után fönmaradó fölösleg fordítottatik a közös költségek fődözésére.»

Hunfalvy cikke folyamában gúnyolódik azzal, hogy a törvény «kiigazításnak» keresztelte azt, a mi az alaptörvénynek valóságos megrontása lön. De erre a gúnyolódásra

nincs egyáltalában oka; mert a törvény nem kiigazításról, hanem kiegészítésről szól. Akár honnan írta ki a más, lényegtelen szavakban is hibás szöveget, észre kellett volna vennie, hogy itt csakugyan kibővítésről, kiegészítésről, nem pedig kiigazításról van szó; mert az 1867 XII. törvenyzikk 64. §-ának egész tartalma megmarad, csak új rendelkezés járul még hozzá.

Tagadhatatlan, hogy az a rendelkezés, melynél fogva a fogyasztási adók visszatérítése a vámból fődözendő, Magyarországnak 1878 közepéig nagy kárára volt; de azt az egyet nem ismerhetem el, a mit Hunfalvy olyan bizonyosnak vesz, hogy az osztrákok, midőn a magyar quota-küldöttséget e módra reávettek, ravaszúl kilesték volna, hogy itt meg fogják csinálni Magyarországot. Nem tud erre Hunfalvy semmiféle támpontot fölhozni, míg én megkísérlem kimutatni, hogy az osztrákok őszintén, egész más okból kívánták a restitúciónak fődözését a vámjövedelemből, és hogy az osztrákok pénzügyileg igen nagyon megkárosulhattak volna, ha a magyar küldöttség alkotmányi scrupulusok miatt vissza nem utasítja az osztrák quota-küldöttség egy másik ajánlatát, melyet ez viszont bizonyos közösségi czélzattól a fogyasztási adókra nézve tett. Könnyű ma, tizennégy évi tapasztalás után a tévedéseket bírálgatni; de 1867-ben nemcsak mi, hanem az osztrákok sem tudták tisztán előrelátni e sok tekintetben új és csak némely részben a volt német vámegylet viszonyaihoz mérhető alakulás mindennemű következményeit.

Az osztrák quota-küldöttség a tárgyalásoknak már előre haladt stadiumában indítványozta azt, hogy a fogyasztási adók visszatérítése a vámjövedelemből fődöztessék. Indokolta ezt azzal, hogy bár az osztrák pénzügyi érdek ellenzi a vámnak közös költségekre való fordítását — a miben sok igaz van — mégis elfogadják a szabad forgalom tekintetéből; csak hogy ugyan ez az érdek követeli azt is, hogy a restitutio körüli eljárás lehető egyszerű például a származási bizonyítvány nélkülözhető legyen, mi végből a restitúció a közös vámjövedelemből fedezendő.

Ez a kívánság a szabad, könnyű forgalom szempontjából nyomatékosan és őszintén van indokolva; a magyar küldöttség méltán annak tekinthette, nem is reflectált reá izenetében; az egyezségi pontok megállapításakor nem foglalta a szövegbe,

utóljára bevették a végleges szerkezetbe, de az irományokból sehol sem tűnik ki, hogy akár az osztrákok, akár a magyarok e föltétel el- vagy el nem fogadására súlyt helyeztek volna. Helytelenül utal tehát Hunfalvy Herbstnek 1877-ben tett azon állítására, hogy az osztrákok csak azért fogadták el 1867-ben a 30:70-es quótát, mert a magyar küldöttség a restitutionnak a vámjövedelemből való fődözését elfogadta. Ezt mondhatta Herbst 1877-ben, mikor látta, hogy milyen nagy és 1867-ben bizonyára általa sem sejtett haszna keletkezett Ausztriának ama rendelkezésből; mondotta azért, hogy az 1867-diki visszatérítési mód föntartását, vagy súlyosabb magyar quótát vívhaszanak ki az osztrákok. Nem szedték tehát reá «az együgyü magyarokat», a mint Hunfalvy Herbsttel mondatja, mert ez csak utólag állítja, hogy tudta, hova vezet ama rendelkezés. Nem is tudhatta; mert a mi az adóvisszatérítés elfajulását okozta, tudniillik a czukoradó és a czukor-export alakulása az utóbbi években, az az osztrák törvényhozást ép úgy megdöböntette, mint azokat az együgyü magyarokat.

Hogy az osztrákok sem voltak 1867-ben valami esodálatos előrelátással megáldva, az kiderül, épen a fogyasztási adókra vonatkozó egyik indítványukból, melylyel, mint említém, nagyon pörül jártak volna, ha a magyar küldöttség elfogadja. A quóta kiszámítására ugyanis a magyar küldöttség az egyenes és közvetett adóbevételeket jelölte ki alapúl, az osztrák deputatio csupán az egyeneseket. Az osztrákok beismerték a magyar üzenet érvelese következtében, hogy az általuk föllállított alapon Magyarország túlságos quótával fogna megterhelhetni, s azért azon javaslatot tették, hogy kiegyenlítésül a közös költségek fődözésére a vámjövedelmen kívül még némely fogyasztási adók is fordittassanak és csak az ezután még fönmaradó közös szükséglet fődöztessék a quótakulcs szerint. A magyar küldöttség erre a nagy fontosságú ajánlatra azt felelte, hogy ez «oly javaslat, mely egyéb pénzügyi tekintetek mellett, a melyeket mellözünk ez úttal (a melyeknek jelentőségét azonban mai napig sem fejtette ki senki) azon okból sem fogadtathatik el a magyar országos küldöttség által, mivel ellenkezik azon határozatokkal, melyek Magyarországnak a közös ügyeket szabályozó törvényében a közvetett adókra nézve foglaltatnak». Hiába felelte az osztrák küldöttség azt, hogy hisz a magyar deputatio csak javaslatot készít és hogy

a törvényhozás megváltoztathatja a törvényt; hiába ismételte, hogy «célszerűbbnek és igazságosabbnak tartja, ha a közvetett adóbeli jövedelemnek a közös költségek fődözésére fordítása vétetnék inkább tekintetbe, mint azoknak egyedül belevonása a számítási kulcsba; mert első esetben a mindenkori valóságos jövedelem, az utóbbi esetben pedig egy előbbi, az események által talán módosított viszony vétetik a hozzájárulási arányra alapul, és mert ezáltal a két birodalmi felkötözi szabad közlekedésre nézve egy igen fontos kérdés, tudniillik az adóvisszaszolgáltatás könnyű s egyszerű megoldást nyert volna». A magyar küldöttség nem állott ez ajánlatra, hanem ragaszkodott ahhoz, hogy nincs joga ily módozat fölött egyezkedni; pedig a tárgyalások további folyamán elejtette az effele scrupulusokat, midőn utasításától eltérve, az államadóságok fölött is egyezkedésre lépett és az 1867 XII. törényczikk-től eltérőleg, abba is beleegyezett, hogy a vámjövedelem a restitúcióra is fölhasználtassék.

Világos, hogy a magyar küldöttség ép oly kevéssé látta az osztrák javaslatban kínálkozó előnyt, miut a mennyire az osztrákok sejtették, milyen pénzügyi kárak származhatik abból, ha a magyar deputatio elfogadja ajánlatukat. Igaz, hogy az ajánlat csak a szesz- és czukor-adóra szoritkozott, de nem valószínűtlen, hogy azon oknál fogva, mivel az adók közös visszatérítése ugyanazon adók bevetelének is közösségét föltételezi, reá állottak volna arra, hogy a söradó szintén, úgy mint a szesz- és czukor-adó meg a vám a restitúcióra s a közös költségekre használtassék föl. Ez esetben — hogy az első kiegyezés időszakából vegyek példát — 1875-ben a vámfölöslegén kívül a három fogyasztási adóból 47·1 millió fordítottatott volna a közös költségek fődözésére, a mely utóbbi összeghez Magyarország 8·5, Ausztria pedig 38·6 millióval járult volna; és ha a quota kiszámítására el is fogadtatott volna az osztrákoktól kívánt alap, melynél fogva az egy-két százalékkal nagyobb lett volna, mint harmincz százalék: még mindig igen jól jártunk volna, mert különösen az utóbbi években a fogyasztási adó- s a vámbevételek nagyban fölszaporodván, aránylag csekely lett volna a közös költségekből fönmaradó azon összeg, mely a két állam által és pedig Magyarország részéről 30, illetőleg 31·4 százaléknál valamivel magasabb quótával lett volna fedezendő.

Kissé hosszasan időztem e kérdés megvilágításánál nemcsak azért, hogy kimutassam, miszerint nem az osztrákokon múlt, hogy a létrejött alkuhoz képest magokra nézve sokkal rosszabbat nem kötöttek, hanem azért is, mert úgy hiszem, hogy e kérdésnek még jövője van. Az osztrákok, mikor azt javasolták, hogy a restitutio közössége miatt bizonyos fogyasztási adóbevételek szintén közösek legyenek, a német vámegelet és az éjszak-német szövetség példáján indultak el. A vámegeletben a cukoradó, mihelyt az egylet államaira nézve közösen szabályoztatott, közös bevételt képezett, és később, mikor a restitutio behozatott, ez az adóbevételből fődötztetett. Minthogy pedig a vámegeletnek nagyobb közös költsége nem volt, a vám- és cukoradó-jövedelem az egyleti államok közt a népesség arányában osztatott föl; az éjszak-német szövetségben azonban ezek a vámkezelés és restitutio után fönmaradó bevételek a szövetség közös költségeire fordítottak. Az osztrák javaslat határozott mintát követett, és én, ezúttal nem először, azon meggyőződésemet jelentem ki, hogy közös vámterületen csak ez a megoldás felel meg az osztó igazságnak és Magyarország pénzügyi érdekeinek.

Az új kiegyezési tárgyalások folyamán én a *Pesti Napló*-ban ismételve visszatértem az 1867-diki osztrák quota-küldöttség idézett javaslatára. Ha sikerül közös fődözetre fordíttatni a három fogyasztási adót, akkor nem szükséges ugyanezen adók restitúciójára külön kulcsot, külön elszámolást megállapítani: mert a mint a monarchia két államából befolyó fogyasztási adó egy tömeget képezne, úgy osztatlan terhe lenne e tömegnek a fogyasztási adók visszatérítése. A nehéz küzdelem, melybe 1877—8-ban a jobb visszatérítési mód kivívása került, elmaradhatott volna, mert fogyasztási adók közössé tétele azt a megoldást eo ipso magában foglalta volna. Igaz, hogy ama javaslat érvényesítése sokkal nehezebben lett volna kivívható; mert az osztrákok makacsul ellenezték volna azt, mit 1867-ben magok ajánlottak; ellenezték volna annyival inkább, mert okvetlenül ki kellett volna terjeszteni a söradóra is, míg ők eredetileg csak a szesz- és cukor-adóra értették. De a magyar kormánynak és vele a magyar küldöttségnek annyival inkább kellett volna e javaslatot tenni s hozzá a végsőig ragaszkodni, mert ez az egyetlen módja annak, hogy közös vámterületen elenyésztesse Magyarországban abbeli érzékeny kára, hogy

a nálunk fogyasztott osztrák czikkek adóját nem a magyar kincstár kapja meg. Ha Ausztria azt a javaslatot el nem fogadja, akkor a fogyasztási adóvonalt kellett volna fölláztatni, a minek azután idővel messzebb kiterjeszhető előnyei is lehetnek volna. Ez a javaslat itthon is, a sajtóban, ellenzésre talált egy ideig; mert tévesen úgy értették, mintha a fogyasztási adóknak közös fődözetre fordítása új közös ügyet teremtene, holott világos, hogy a törvényhozás épúgy, mint az administratio e három fogyasztási adóra nézve ugyanaz a monarchia két államában, mint a vámról nézve, a mely utóbbi pedig közös fődözetre használtatik, és az e célra fordítás legkevesébbé sem alterálná a fogyasztási adóknak sem kezelését, sem törvényhozói szabályozását.

A kiegyezési tárgyalások folyamán, mikor Tisza miniszterelnök lemondását beadta volt és egyebek közt Bittó István a királyhoz hívatott, ő a kiegyezési program egyik elengedhetetlen pontjául a fogyasztási adóknak közös fődözetre fordítását tűzte ki. Bittó ez eszmét a képviselőházban is előadta, de a jó kiegyezés esélyei már annyira megoszlottak, hogy ez a javaslat, melyet különben is az alkudozások lelegején kellett volna a magyar kormánynak az osztrák miniszterium elé tűzni, nem látszott többé realizálhatónak; kivált miután soha sem lett komolyan az osztrákok elé állítva a külön vámterület vagy legalább fogyasztási adóvonal szervezése. De a mi akkor elmulasztatott, az nem lehet elveszve a jövőre nézve; s én remélem, legalább óhajtom, hogy a jövő tárgyalások alkalmával, miután a kiindulás a vámszövetség fontartása, az első kikötés, még pedig mint *conditio sine qua non*, a három fogyasztási adónak restitúcióra és közös fődözetre fordítása fog lenni.

De visszatérek Hunfalvynak a mostani adórestitúció ellen tett kifogásaira.

II.

Az 1867-diki törvény azon rendelkezése, melynél fogva a vámjövedelem a kezelési átalányon kívül mindenk előtt a fogyasztási adó megtérítésére fordíttassék és csak a maradék jusson a közös költségek részben fődözésére, az 1868-tól 1878

közepéig terjedő időközben a magyar kincstárnak sok millióra menő kárt okozott. Az új quóta-törvény 1878 közepétől fogva megszüntette e károsodásunkat, a mennyiben a restitutió nem képez többé közös terhet és nem járulunk a kivitt cukor, sör és szez után visszafizetett adóhoz 31·4 százalékkal, mikor a cukor és sör utáni adójövadelmünk hét illetőleg öt százalék. Az a rendelkezés azonban, hogy a visszatérítés a vámjövedelemből fizetessék, még fönmaradt; bár nincsen semmi értelme, hogy miért a vámpénztárból történjek az adó megtérítése, mikor többé nem közös teher a restitutió, a mint igenis közös jövedelem a vám, hanem ellenkezőleg az adóbevétele nagysága szerint számíttatik és a két kincstár közt a nem közös bevételekből egyenlítették ki. A kiegyezési tárgyalások folyamán én ezt az anomaliát vitattam a *Pesti Napló*ban és úgy tudom, hogy Széll Kálmán, akkori pénzügyminiszter, megpendítette az osztrák pénzügyminiszter előtt azon eszmét, hogy választassék el a vámjövedelem teljesen a restitutiótól, hanem teljesítse mindegyik kincstár a maga bevételeiből az adó-megtérítést és történjek azután az elfogadott termelési kulcs szerint a kiegyenlítés. Az osztrák pénzügyminiszter elismerte, hogy ez az eljárás nemcsak logikaibb, hanem sokkal egyszerűbb is lenne; de látva azt, hogy mily nehéz az osztrák quóta küldöttséggel a restitutió új megosztási módját elfogadtatni: nem akarta még nehezíteni a megegyezést azzal, hogy az 1867-diki módozatnak egy további feltétele, hogy tudniillik a vámpénztárból láttassék el az adó-megtérítés, bár nincs többé semmi realis értéke, szintén eltöröltessék. Herbsték elleneztek ezt már csak azért is, mert legalább külsőleg fönmarad a közösségnek és a vámjövedelem meg az adóvisszatérítés közti kapcsolatnak színe. Ez által szerfölött bonyolulttá vált a két kincstár közti elszámolás, kivált a cukoradónál, a melynél nemcsak az adófizetés, hanem az adójövedelem is, minthogy ez a monarchia két államára nézve közös contingenst képez, többféle kiegyenlítést tesz szükségessé. E szövevényességen kívül előállt még az az anomalia is, hogy a harmincz millió körül járó vámjövadelmet a visszatérítés fölemészti; sőt a folyó évre még négy milliónyi vámdéficit — valóságos keptelenség — volt előirányozva; a mi mind nem történhetik meg, ha az adó az adóból és nem a vámból fizetetik vissza, minthogy arról gondoskodva van, hogy a cukornál is, a melynél pedig

beláthatatlan a visszatérítés nagysága, minden esetre 10–12·8 milliónyi adófölsleg maradjon.

Ez a complicált viszony zavarta meg Hunfalvyt is, mikor azt hozta ki, hogy a vámjövedelem és a közös költségek közti kapcsolat következtében Magyarország 1882-ben nem 31·4, hanem 42·9 százalékkal járul a közös teherviseléshez. Hunfalvy ugyanis a következőket írja: «1882-re a közösügvi költségvetés 125·5 milliónyi összes kiadást előirányoz, ebből a quóták szerint Magyarországra 39·4, Ausztriára 86·1 millió forint fog esni. Ámde, ha a kezelési költség levonásával maradó tiszta vámjövedelem, tudniillik 29·6 millió forint a közös költség fődözésére fordíttatnék, s még azonfölül megkívántató 4·1 millió forintnyi adórestitutió is levonatnék a közös költségből, akkor csak 91·8 milliót kellene a quota arányában fődözni. Midőn tehát Magyarországra tetteleg 39·4 milliót róznak ki, Ausztria tulajdonképen csak 52·4 milliót fődöz, mert az adómegettérítés majdnem egészen az ő javára történik. Ezekből látjuk, hogy a quóta-arány teljesen föl van forgatva a szerencsétlen 1867 XIV. törvényezikk 3. §-a által; valóságban a közös költségnek 42·9 százalékát viseljük, nem pedig 31·4 százalékát, mint a quóta arányáról szóló törvényezikk megállapítja. E szerint nem csak a közös hadsereghez szolgáltatjuk az ember-anyagnak negyvenkét százalékát, hanem a közös költségekhez is negyvenhárom százalékkal járulunk hozzá.»

E számok nagyobb része nem felelt meg a valóságnak már akkor sem, midőn Hunfalvy belőlök okoskodott; mert a 4·1 milliónyi vámdéficitet, mint ő maga is említi, s a mint én talán szerénytelenség nélkül hozzátehetem, a *Pesti Napló*ban tett kezdeményem következtében, a delegatiók törölték. Ha Hunfalvy mindamellet e 4·1 milliót és általában nem a megszavazott költségvetést, hanem az előirányzat nagyobb számaít vette alapul, azt lehet hinni, hogy ő a nagyobb számokkal károsodásunkat minél kirívóbb színben akarta föltüntetni. De ennél nagyobb hibát követ ő el, midőn az 1882-diki quótánkat és az ez évi adóvisszatérítést még az 1867-diki mód szerint számítja, mindig csak az 1867 XIV. törvényezikk 3. §-ára utalva, a mely pedig 1878-ban változást szenvedett; s még különösebbnek tűnik föl ez egészen positiv módon előterjesztett számítás, ha az olvasó azt látja a czikk további folya-

mából, hogy Hunfalvy figyelmét nem kerülte el az 1878-diki quotatörvénynek az előbbtől lényegesen elütő tartalma.

Vegyük azonban a præmissákat úgy, a mint Hunfalvy adja: 1882-re a közös költségek tesznek 125·5 milliót, ebből esik a quoták szerint Magyarországra 39·4, Ausztriára 86·1 millió. Ha a 4·1 milliónyi vámdeficit elesik és a kezelési átalány levonása után a vámjövedelem, tudniillik 29·6 millió, csupán a közös költségekre fordítatik, akkor csak 91·8 millió lenne quotaszerűleg fedezendő. Eddig a számítás rendben van. Hozzá tehetjük, hogy ez utóbbi esetben Magyarországnak quota címén közvetlenül 28·8 és nem 39·4, de Ausztriának is nem 86·1, hanem csak 63 milliót kellene befizetni. Csakhogy ez esetben, ha tudniillik 10·6 millióval kevesebbet fizetne Magyarország egyenesen a közös pénzügyminiszter pénztárába: keletkeznék másfelől épen annyi kiadása, a mely az előbbi számítás szerint elmarad, és elesnék jelentékeny jövedelme, mely épen amaz okból előáll. Így csakis azon okból, mivel a vámjövedelem a restitutióra fölhasználtatik, és mert a vámdeficitet is quótával kellett volna pótolni, a magyar kincstár 7·5 milliót kapna az osztrák pénzügyminiszteriumtól. Továbbá, ha az adómegettérítés nem a vámból fölöztetnek, akkor Magyarországnak a magáéból kellene megfizetni a termelési arány szerint öt terhelő 3·3 millió restitutiót; és vegre külön kellene megfizetnie azon 188,400 forintot, mely a megszállott tartományoknak járó vámalány címén minket terhel és az első sorban előadott számítás szerint már a vámjövedelemből teljesítve van. Ha már most az ekként megtakarított kiadásokat és az osztrák kincstártól nekünk járó kárpótlást összefoglaljuk, de levonjuk azon 352,000 forintot, a mivel mi a quótaszerűnél nagyobb szesz-exportunk miatt az osztrák kincstárt kárpótolni tartozunk: akkor látjuk, hogy teljesen egyre megy, akár 39·4 millió quotát fizetünk, de élvezzük az épen felsorolt három előnyt, mely 10·6 millióra megy, akár pedig fizetnők a 10·6 millióval kisebb 28·8 milliós quótát, de elvesztenők az említett előnyöket.

Hunfalvy, mint cikkének további folyamából kiderül, tudja ugyan, hogy az 1878-diki quotatörvény értelmében a mérleg így kell hogy álljon, meg is engedi amúgy szóval, hogy javúlt a viszonyunk, de azért számítását a folyó évre még is az 1867-diki rossz alapon állítja föl, és minden megszorítás

nelkül mondja azt, hogy míg mi 39·4 milliót fizetünk, addig Ausztria tulajdonképen csak 52·4 milliót fedez a közös költségekből, és hogy mi nem 31·4, hanem kerekszámban 43 százalékos quotát viselünk. Valótlan ez az állítás, mert Ausztria készpénzben a közös pénztárba 86·1 milliót fizet, elveszti a vámjövedelméből öt megillető 20·3 milliót és fizet nekünk 7·5 milliót. Azt mondani tehát, hogy mi fizetünk 39·4, Ausztria pedig tulajdonképen csak 52·5 milliót, kiáltó valótlanság.

Azonban Hunfalvy okát adja annak, hogy miért is fizet Ausztria «tulajdonképen» csak 52·4 milliót. Azért — úgymond — mert az adómegeterítés «majdnem egészen» (az 1881-dik évről keresztülvitt számításnál azt mondja «kizárólag») Ausztria javára történik. Hogy nem kizárólag, nem is majdnem egészen Ausztria javára használtatik föl az adómegeterítésre a vámjövedelem, az kitünt az előbbi adatokból, melyek szerint Magyarországot 3·3 millió visszatérítés illet, a melyet azonban nem fizetünk directe, mivel a vámból fődöztetik. De különben is nagyon téves Hunfalvy egész combinatioja az adóvisszatérítést illetőleg, minthogy a czukoradónál sok tekintetben hibás adatokból indul ki. Úgy veszi, mintha a magyar czukorgyárosok alig 100,000 mázsát termelnének, mintha Magyarország 600,000 mázsa czukrot fogyasztana, és mintha Magyarországból épen semmi czukrot sem exportálnának. Mind a három állítása téves.

A magyar czukorgyárosok az 1878—9-diki campagneban fizettek a termelés után, és pedig contingentalis pótlás nélkül, 1.597,673, az 1879—80-diki idényben 1.226,102 forintot; a folyó évre előirányoztatik, szintén csak mint üzemi adó, 2.000,513 forint. Ha csak annyi czukrot termelnek is a gyárak, a mennyit a törvény föltételez, akkor is 100,000 métermázsánál jóval többet producálnak a magyar gyárak; de tudjuk, hogy a czukornyeredék egy mázsa középminőségű répából nemesak minálunk és Ausztriában, hanem más államokban is jóval több, mint a mennyit az adótörvény föltételez és épen ebben gyökerezik a kiviteli præmium. Tekintetbe véve ezt a körülményt is, a magyar gyárakban termelt czukor a 100,000 métermázsát sokkal, de sokkal meghaladja. Másfelől a 600,000 métermázsas czukor fogyasztása hazánkban aligha nem túlzott összeg. A pénzügyminiszter legalább az új fogyasztási adók jövedelmének kiszámításánál csak 470,000

métermázsa cukor fogyasztását veszi alapul. Minden esetre téves pedig az az állítás, mintha magyar cukrot nem exportálnának. Már az 1877-diki kiegyezési tárgyalások idején a kormány egyik előterjesztésében, mint köztudomású tény, említette azt, hogy «cukorgyáraink jelentékeny része nem a belfogyasztásra, hanem kivitelre s Ausztria részére dolgozik». A képviselőház pénzügyi bizottsága előtt 1880-ban megtartott enquete alkalmával a nagyszombati s nagysurányi cukorgyárak tulajdonosa (Stummer) azt mondta: «Sokan vannak Magyarországon, a kik termelvényöket kiviszik. A nagyszombati gyárak összes productumukat Triesztbe küldték, hasonlókép dolgozik a soproni gyár kifelé is, Grácba s külföldre, valamint a surányi gyár is. De annyi bizonyos, hogy a magyar cukorfogyasztás többre megy, mint a termelés.» Az edelényi gyár igazgatója (Rode) hasonló értelemben adott igen érdekes fölvilágosítást. «Nekünk exportra nézve csak egyetlen egy irányunk van: via Pest, és a Dunán le Belgrád felé stb. Más útunk nincs. A soproniak jobban állnak, ott van a déli vasút és így Triesztbe szállíthatnak, ma már természetesen nem oly könnyen, mivel az olasz kormány a legutóbbi években rendkívüli védvámot adott iparúnak.» Arra a kérdésre, hogy miért nem cultiválják a keleti piacokat, azt feleli: «A keleti kivitel annyira cultiválják, hogy jobban már nem is lehet. A keleti kivitel Konstantinápolyig megy, másfelől pedig a Jóremény fokáig, Alexandriáig.» És midőn ismételte, hogy éjszaki Olaszország most elzárul cukorkivitelünk elől, és újból kérdezték, hogy miért nem törekszenek kelet felé, azt felelte Rode: «Van is kivitel egész Konstantinápolyig stb. Ha jól tudom, a surányi gyárnak Szerbiába és Romániába is.» Mindezek kiegészítésére csak azt érintem még röviden, hogy legújabb külforgalmi statisztikánk szerint az 1881. július-októberi hónapokban Magyarország cukorkivitele Ausztriába s a külföldre 63,492 métermázsát tett, 2.486,000 forint mértékben.

Ha Hunfalvy figyelmét e tényekre kiterjeszti vala, bizonyára nem állítaná, hogy Magyarország semmi cukrot sem exportál, és hogy a restitutióban foglalt prémiumok kizárólag cseh- és morvaországi gyárosok javára szolgál. A mi gyárosaink termelésökhöz képest legalább is oly nagy arányban exportálnak, mint az osztrák gyárosok, és minthogy a kincstár

az adómegettérítésben csak a termelés arányában vesz részt: semmi esetben sem járulunk a prémiumokhoz nagyobb mérvben, mint a melyben a mi gyárosaink azokban részesülnek.

Azonban igen is tény az, hogy a magyarországi czukorfogyasztás legnagyobb részét osztrák gyártmány fődözi és itt erzekeny kárt szenved a magyar kincstár, a mely veszteség csak kevéssé talál ellensúlyozást abban, hogy mi is kiviszünk Ausztriába czukrot; nem is szólva most a söradónál szenvedett károsodást, mely ismét csak kevéssé pótoltatik helyre az Ausztriába való szesz kivitelünk által. Ez a sérelem azonban nem függ össze a restitutió és a vámjövedelem kérdésével, és e kár mikép leendő helyrehozásáról elmondottam már nézetemet.

Lenne még számos helyreigazítani való Hunfalvy czikken, milyen például az, hogy hibásan számít, midőn azt állítja, hogy 1882-ben a czukoradó-befizetésnek a két államban 39.872,000 forintnak kell lenni, ha 30 millió lesz a restitutió; és még inkább téved, mikor azt mondja, hogy a két államban a befizetett czukor-adó valósággal csak 19—20 millióra rúg. Hisz a törvény értelmében, ha 30 millió adó visszatérítették, a gyárosok tartoznak, 10·4 millió biztosított contingens eléreése végett, összesen legalább 40·4 milliót befizetni. És mint-hogy 1882-re 30 milliónál több volt eredetileg restitutióra előirányozva, egy maga az osztrák pénzügyminiszter 41·1 milliót praeliminált czukoradó-bevételül; tavaly pedig 30·8 milliót vett föl e czímen, úgy hogy a 19—20 millió összes czukor-adó, melyről Hunfalvy azt mondja, hogy azzal csak fele fizettetik be annak az adónak, a minek befolyjni kellene, rég elmúlt, és a mai viszonyoktól egészen elűtő mennyiség. Lenne még észrevételem Hunfalvynak a czukor-adó kivitelénél főnnálló præmium megszüntetéséről szóba hozott javaslatára s a visszatérítésnek a provenientiák szerinti megosztása iránti tervére vonatkozólag: de ellenészrevételeim kifejtése messze vezetne túl azon a kereten, mely e helyen elem szabva van. Mindent összevéve, nézetem az, hogy a czukor-, de a szesz-adót is reformálni, a kiviteli præmiumot meg kell szorítani, de nem eltörölni, a míg más államok adják; hogy a vámjövedelem és visszaterítés közti kapcsolat, ha complicálja is ok nélkül az elszámolást és nehezíti a tájékozást, érdemileg nem károsítja meg Magyarországot; hogy ellenben igenis nagy kárunk van abból, hogy a hazánkban fogyasztott osztrák sör

és cukor után a termelési adóból nincs semmi bevétele a magyar kincstárnak. Ezt a veszteséget, ha fogyasztási adóvonalat előbb fölállítani nem lehetne, helyre kell ütni legalább az új kiegyezés alkalmával; és ha Ausztria nem fogadná el amaz adóknak közös fődözetre fordítását, vagy más kiegyenlítő módot, akkor ez magában elég ok lenne a fogyasztási adóvonal fölállítására. Nem szükséges mondanom, hogy ez által nemcsak említett károsodásunk fogna elenyészni, hanem hogy az egész fogyasztási adórendszert mezőgazdasági specialis viszonyainknak és pénzügyi szükségleteinknek jobban megfelelő módon szervezhetnők.

FENYVESSY ADOLF.

ÉRTESITŐ.

Kiss József költeményei. 1868—1881. Kiadja a Petőfi-társaság. Második bővített kiadás. Buda-Pest, Grill Károly királyi udvari könyvkereskedése (bizományos). Franklin-társulat nyomdája. 1882.

Mint sok egyébben, az irodalmi ízlésben s jelesen a költészetben is vannak időnként divatok. Egy-egy nagy tehetség valami új modort kezd, s műve — belső jelességeinél fogva — annyira hat, hogy érette a modor is divattá lesz, s mindenki azt igyekszik utánozni. Így lett divattá egy időben a Wertherismus Goethe után, a rajongó sentimentalismus Schiller s a világgűlölet a Lord Byron hatása alatt. Az ily irodalmi divatoknak, melyeket irányoknak s áramlatoknak is nevezhetünk, könnyű megtalálni az okát. A lángész ellenállhatatlan varázsában van, melynek befolyása alól még aránylag önállóbb szellemek sem vonhatják ki magokat. Nálunk a Petőfi hatása, s utánczóinak húsz éven át sűrűn zsbongó raja — de a kik közől, mint dalköltő, csak az egy Tóth Kálmán emelkedett jelentőségre, míg nem utánczói is egyben-másban mintegy követőivé váltak, — példája ennek az igazságnak.

Nehezebb azonban magyarázatát adni annak a szeszélynek, mikor az irodalmi divat valamely kevéssé jelentékeny művet vagy író-t, azt sem tudni miért, egyszer csak fölkap, egekig magasztal, betölti vele a napi lapok olcsó hasábjait, «noch nie dagewesen»-t kiált s oly lármát üt vele, hogy a közönség egy része végre elhiszi, hogy «csakugyan van benne valami!» Ilyen dolog volt az, mikor Petrichevich Horváth Lázár Hiadort elkezdette isteníteni; mikor a Dóczy *Faust*-fordítását, majd *Csók*-ját «tünemény»-nek hirdették barátai; később aztán kisült, hogy Hiador csak Petőfi bosszantására állíttatott nagy költőnek; hogy *Faust* (tudniillik a magyar) tele van

értetlenséggel s csakúgy hemzseg benne a magyartalanság s képtelen kifejezés; és hogy a *Csók*, némely lyrai szépségei, mellett a drámai és lélektani igazság teljes hiányában szenved.

Némileg hasonló történik közelebről Kiss József költemé-
nyeinek második bővített kiadásával is. Az első kiadás ezelőtt öt
vagy hat évvel jelent meg; néhány lap többé-kevésbé lanyhán méltányolta a fiatal költő tehetségét, kitől már az előtt egy füzetke *Zsidó dalok* jelentek meg, melyeknek javát szintén fölvette kötetébe. Az óta a költő — ki termékeny soha sem igen volt — nem írt sokat, évenként két-három darabot, úgy hogy a második bővített kiadás alig egy negyed vagy tán ötödrészszel több az elsőnél; s a szerzőnek nem is épen legjobb darabjai az újak, hogy valami föltűnő haladás volna belőlök kimutatható. S most egyszerre a sajtó bizonyos része elkiáltja magát: «tünemény!» Egy kis napi lap, egyik heti lapunkkal polemikiában, kijelenti, hogy Aranyhoz ugyan nem hasonlítja Kiss Józsefet, mert Aranyt senkihez, s Aranyhoz senkit nem hasonlít; de ez egyen kívül a többi ma élő lyrikusunk mind félre Kiss József elől. A vitába a nagy *Pester Lloyd* is beleszól. Egyik, a magyar irodalomban meglehetősen járatlan, de különben is egy kissé zavaros fejű tárczaírója, dr. Silberstein Adolf, egyenesen Aranyval, és csakis Aranyval méri össze Kiss Józsefet, a ki szerinte «kétségkívül Aranytól nyerte a költői keresztelőt»; «szerencsével folytatja Arany nyelvét, stílusát és versformáját» (!!) «egyenlő lépést tart a mesterrel a magyar verselés legmagasabb fokán s az irodalmi színvonalra emelt népies nyelvben» (!!). De még ezek csak külső (bár szintén becses) tulajdonok, melyekben Kiss József egy rangban áll Aranyval. «A népies kifejezés ereje, a költői kifejezés plastikája, az elbeszélő phantasia működése, bámulatra méltó rövidség s a cselekvény találó szabatosága» kiváló tulajonai Arany múzsájának (ezeket bizony szabatosabban is meg lehetett volna határozni) s Kiss József «bizonyos mértékben hasonló tulajdonságokkal lép föl».

Honnan egyszerre ez a nagy elismerés, az öt-hat év előtt oly lanyhán üdvözölt költő második bővített kiadásának? Vajon igazán csak most fedezték föl műbírálóink e nagy költőt? s talán épen Lewinszky fedezte föl nekik, a ki tavaly idejött, hogy Petőfit nálunk népszerűvé tegye német nyelven, s az alkalommal Kisstől is egy költeményt (*Ágota kisasszonyt*) szavalt; és másnap mindjárt lett nagy láрма a lapokban (bizonyos lapokban): hogy «tünemény!»

Lehet; s a mulasztást, ha van, helyre hozni soha sem hiba. De talán nem csak a véletlen s külső körülmények tették Kiss Józsefet

egyszerre nagy költővé bizonyos bírálók szemében. «Kiss József a költői tárgyak új világát hódította magának, melyben fejedelmi hatalommal uralkodik»; halljuk! — «Többnyire a zsidó népelethől merített balladái az eredetiség bélyegét viselik magokon», «eredetiség és velő (Originalität und Mark) van bennök», «nemcsak gyöngyei a kötetnek, hanem mintaképei a balladáknak s bátran kiállják a versenyt akármely irodalom ezen fájával». Tehát a Goethe s az Arany balladáival is, nem említve az ó-skót, az angol, a dán stb. balladákat. «Minden ízében eredeti, nincs semmi benne, a mit mástól tanult vagy érzett volna el» (tehát már Aranytól sem tanult semmit). «Phantasiája hatalmasan működik s föltünteteti előtte szegény földvilágunk, de különösen a magyar néposztályok (hát már nem a zsidó népelet) tragikai alakjait és sorsukat».

Ha e hűn idézett részletekben olvasni tudunk, nem leszünk soká kétségben az iránt, mi tetszik Kiss Józsefben oly nagyon némelyeknek. Az eredetiségnek és költői erőnek nevezett specialitás. Egyenesen kimondhatnók: a zsidóság.

Hogy a specialitás jogosult a költészetben, nem vonjuk kétségbe, ha a költő általános érdekűvé tudja tenni s benne a tisztán emberit tudja föltüntetni; vagy ha költői ereje varázsával vonja be, mint például Petőfi az alföld költészetét s népeletét. De tagadjuk, hogy csak mint specialitás, bár mily érdekes is magában, jogosult volna általános érvényt követelni. Hogy az azon specialitás iránt fogékony keblekre erősebben hat, mint az általános emberi: megengedjük, de hogy mindenkire úgy hasson, magában képtelenség. Hogy a zsidó is ember, senki sem tagadja; hogy sorsa úgy alá van vetve a tragikumnak, mint bárki másé, kétségtelen; a zsidó tragikuma lehet ép oly általános érdeklő, mint bármely írja vagy uralaltáji fajú emberfiáé; de nem azért mert zsidó, hanem mert ember; ha tragikuma csak zsidóságában áll, természetes hogy a nem zsidót nem fogja oly erősen érdekelni, talán meg sem értheti; épen mint az Ada Christen tragikumát a nem a fajta nők nem értik meg. A specialitásoknak megvan az az előnyök, hogy bizonyos szűk körben sokkal erősebb rokonszenvvel találkoznak s nagyobb hatást tesznek; de ez előnyért viszont le kell mondaniok az általános hatásról, melyet mindenkire csak az általános emberi, vagy az azzal egybekötött nemzeti tehet. Nagy költők az egész emberiség, vagy egész nemzetök érzelmeit, vágyait, fájalmát, hangulatát fejezik ki; a ki csak egy rész nevében szól, az csak ahhoz az egy részhez szól.

Az eredetiség fogalmával is sokszor visszaélték már, egyes írók

előnyére, de az igazság kárára. Kivált nálunk nem szokatlan: a rendkívülit, vagy épen természetlent, a csinált vagy affectált érzelmet, a különös mesterséggel kikeresett s összeállított lehetetlen helyzetet, vagy legalább is kivételes lelki állapotot nevezni eredetinek. Sőt nem példátlan, hogy az eredeti büszke nevével az akrobatai tagficzamot s a jongleur arczfintorát, a gladiator dulakodását, vagy a durva realismus csatornatisztogatóinak sárban vájkálását tisztelik meg. Ha eredetiség olyat mondani, mit még senki sem mert: könnyű eredetinek lenni. De szépet, igazat s magasztost érezni s fejezni ki, és mégis eredetinek lenni, a mindenki által érzettet vagy érezhető új nyelven, új képben, új hangulatban adni elő: becsesebb s ritkább módja az eredetiségnek a szellemi tótágas-állásnál.

Mindezt Kiss József költeményei s a rólok írt kritikák alkalmából mondjuk, de csak részben magára Kiss Józsefekre vonatkozólag. Benne is némely lapok nem annyira azt méltányolják, a mi inkább sikerült, hanem a különöst, keresettet és természetlent. Kiss József szűk költői látkörrel s korlátolt hanglétrával rendelkező, de a maga körében tehetséges költő. Egyes darabjaitól a költőiséget nem lehet megtagadni. S örömmel jegyezzük föl ezek közé például az *Egy szó miatt* (33. lap) egészen heinei ízű, de sikerült dalt; az *Egy református lelkész emlékezete* (37. lap) című meleg elégiai hangú, bár kissé elnyújtott falusi képet, az *Egy képpel* címűt, melyben a zsidó egy keresztyén barátjának Krisztus-képet küld:

«Ö értetek meghalt, mi érte szenvedünk» (43. lap).

Továbbá a *Krisztust*, az egész kötet egyik legszebb darabját (144. lap), melyről csak azt nem értjük, hogy tartozik az *Utczáról* gyűjtő cím alá, de melyben mély és igaz érzés szól, a zsidó érzése, a ki tudja s érzi, hogy van valami magasabb, egyetemesebb a felekezetiégnél, a közös szenvedés s a közös szeretet; az *Ágról ágra* című cyclusból többeket; így a *Drága nyomok* (151. lap), *Oh adjatok innom a Léthe vizéből* (182. lap), s a *Betegén* (186. lap) címűeket, melyekben nem a zsidó, hanem az ember, a költő szól, rokonszenves, őszinte fájdalommal, visszhangot költve mindnyájunk szívében.

Ezekben s még egy pár másban is, melyeket az elfogulatlan olvasó könnyen megtalál, tehetséges lyrikus szól hozzánk, a ki nem közönségesen érez, de olyant érez s úgy fejezi ki, hogy mindenki megérti s vele érzi. Képeit a természetből s a szív életéből veszi hozzá; benső ösztönből írván, nem egyszer megtalálja az igazi hangot is a kifejezésben; bár azt sem hallgathatjuk el, hogy épen a

kifejezésben sokszor kívánni valót hagy fönn, s különben legjobb darabjaiban is ritkán ad bevégzettet. Például az *Egy sir* című oly erős hangulattal kezdődik, hogy egyszerre megragad; de a mit érez, nem bírja teljesen kifejezni, s kivált a vége elbágyad. Gyakran megesik rajta, hogy jó versszakait rossz sorokkal rontja meg. E mellett rhythmus-érzéke nem erős, nyelvében néha a népies törekvés küzd az idegenszerűséggel.

De ha e darabokkal a nem kis számú, csekély értékű vagy értéktelen darabokat, néhány alkalmi s az alkalmiságon felül egy vonallal sem igen emelkedő verset szembe tesszük, azt kell mondanunk, hogy Kiss József bár keveset ír, még annál is kevesebbet kellene kiadnia. Mert például oly darabok, mint *Redactor ur* (153. lap), *Egy képes lap halálára* (177. lap), s még néhány más, nemcsak hivatásról nem tanúskodnak, de valóban meghazudtolják a költő magasztalóinak azt az állítását, hogy ő «csak» benső szűkségből ír.

A kötet elbeszélő költeményeiről külön kell szólnunk. Ezeknek, jelesen balladáinak, köszöni Kiss azt a nagy elismerést, sőt szertelen magasztalást, melyben részesült; ezeknek kell tehát költői tehetségének értéke fölött dönteniök.

Két lyrai (dalokból szótt) költői beszély van a kötetben. Egyik, melynek címe *Regény* s hét dalból áll, két össze nem illő szívnék, egy ábrándos, szerelem, hír és boldogság után sovárgó férfinak s egy jó, de kissé közönséges érzelő nőnek a története. Hangulatosan kezdődik a *Szerelenvágyban*, emelkedik a *Nászokkrétában*, teljes disharmoniával végződik a *Nehéz órában*; mert a mi még hozzá van adva: a már említett *Egy sir*, az anyja sírja, annyira külön áll, hogy csak a hangulat háttéréül szolgálhat, de a cyclushoz s a benne levő úgy nevezett regényhez nem tartozik. — A másik, a *De Profundis* című, tizenegy dalból áll, s egy bukott nő szíve történetét festi a bachanáltól a kórházig, sőt azon túl is. Ada Christen-történet, egyes jelenetekbe szedve, melyek közül a *Vezeklés* (67. lap) sikerült legjobban; bár egy s más tekintetben majd mind figyelomre méltó. Hangjokban van némi rejtélyes bensőség, szerkezetökben a balladai töredékesség s a lyrai lendület egyesül (a mit épen balladáiról kevésbé mondhatni); egyenként többet érnek, mint egészben, mert a történet, mely bennök leperdül, épen nem rokonszenves. A leányt a mámor kéjes izgalma öntudatlanul, majdnem ártatlanul, viszi bordélyházba; lehetséges ez? Bachanáliák részese s nem tudja, hogy elveszett; ki higye ezt? Most valódi sze-

relemre gyulad; teljes odaadással élvezi boldogságát kedvesével, s ekkor jut annak tudatára, hogy elveszett; ki képzelhet ilyesmit? Megszökik a bűn helyéről; szolgáló lesz, aljas cseléd-munkát végez vezeklésből, kórházba kerül. Ez a két mozzanat való. A kórházból kikerülve, éhenhalóként lézeng a váci utcán s a csemege- és hús-kirakat előtt küzd az éhhalállal s a betörés és lopás csábjáival. Egy roué fölfogja — s lesz belőle kitarzott nő. A történet megoldása közönséges, igaz is lehet; de vajon alapja lélektani-e s hatása költői-e?

Venio nunc. — Az 1876-ban megjelent költemények közt *Tragédiák* cím alá sorozva négy ballada volt: *Dal a szegény Árjeről*, *Kántor Klári*, *Lea Eszter*, *Simon Judit*. — A második kiadásban ezekhez járul még öt: 1877-ben *Szép Batóné*, 1878-ban *Ágota kisasszony*, 1880-ban *Gyilkos harang* és *Kincses Lázár leánya*, 1881-ben *Kerekes Katicza*. Összesen kilencz ballada. A szerző tragédiáknak nevezi. «Tragédia dalban elbeszélve», formulázza Greguss a ballada elméletét; költőnk, nem épen szerényen, azt akarja mondani, hogy balladái minta-balladák, azért nevezi tragédiáknak, ámbár elhagyja mellőle a «dalban elbeszélve» amplificatiót, mintha érezné, hogy balladáiban gyöngö a lyrai elem s a ballada egyik kelléke, az énekelhetőség, teljesen hiányzik belőlök. Meg kell jegyeznünk, hogy valahányszor szerzőnk egy újabb balladával, *Ágota kisasszony* és a Lewinszky fölfedezése óta, a Petőfi-társaságban, mint tag, vagy a Kisfaludy-társaságban, mint vendég föllépett, a journalistika ujjongása «esemény!» mindig megújult, de a szerző maga szerényen távol maradt a zajütéstől; s a mit előbb nem épen szerény elnevezésnek neveztünk, hogy balladáit tragédia címen mutatja be, azt sem mernők szándékosnak nevezni, sőt hajlandóbbak vagyunk öntudatlanul esettnek tartani. Ez azonban mellékes; fő az: vajon tragédiák-e valóban? A hogy veszszük. Amolyan igazi tragédiák, az élet sötét mélységeiből, ellenállhatatlan elemi erővel, a lét gyökerét megrendítő s a létet magokkal sodró hatalommal, mintegy erkölcsi végzetességgel előtörők: biz' azok nem igen. Kotzebue-féle érzelgős tragédiák vagy külvárosi melodramák inkább. *Ágnes asszony*, a *Velszi bárdok*, a *Tetemre hívás* vagy *Bende vitéz* sötét, hatalmas, szívünket megkapó tragédiáját hiában keresnök ez érzelmes, de tiszta tragikumot épen nem nyújtó történetekben. A *szegény Árje* története egy elégiai kép, de nem ballada. A csinos legény, különben pántlikás zsidó, nem enged szép szeretője marasztásának, haza siet, hogy édes anyja ne várja hiába, péntek este. Eléljeledik; zsványok meg-

támadják, megölik; édes anyja hiába várja, szeretője sem látja többé. Szomorú történet, érzéssel elbeszélve; de hol a tragédia? Tragikai vétségnek, tragikai küzdelemnek nyoma sincs benne. De vajon mint kép sikerült-e? Csak félig-meddig. Kezdeté két minden hangulat nélküli versszak, a melyek elmondják, hogy ki volt Árje. A következő versszakok már élénkebbek, a két szerető párbeszédében vannak jó sorok, de az ilyenek:

Szól a legény: «Ha anyám oly *bizton* nem várna . . .
Én vagyok az édes anyám *haza jaro* lelke.

megrontják a többit, s mikor aztán maga a költő ily ízetlen köz-
helyekkel kíséri a párbeszédet:

Barna Eszter ölelése az ígélet földje,
Édes ajka sóhajtása ösregék szellője,

elpárolog belőle minden költői zamat. Árje halálának rajza szintén erőtelen. Legsikerültebb az egészben a kedveséről álmódó leány, s a fiát váró anya. Amaz álmából halála hírére ébred, ez fiát késő éjjel várja, a gyertyák leégnek, sötétben marad s a költő felkiált:

Jehova küldj sugárt neki a vadonsötétbe.

Azonban a költő nem épen így tesz; jó gondolatját elrontja azzal, hogy a sok gyertya «nagy hirtelen elalszik mind, mint egy lehellésre». Neki nem kell az egyszerű és igaz, inkább kedveli a melodramai mesterkedést. — *Kántor Klárinak* szeretője volt; de a leány elhagyta gazdagabb kérőért. A legény kétségbeesésében betyár lesz; akasztófára kerül. Klári a gazdag kérő menyasszonya lesz, négy lovas csengős szánon viszik haza; de néma, bánja bűnét. Az akasztófa mellett mennek el; megismeri rajta függő egykori kedvesét; megborzad, elájul s mikor fölocsudik is, esze meg van bomolva. Ebben volna tragikai elem, a földolgozás is közeledik a balladaihoz, de egyik sem tud érvényre emelkedni. Két holló beszélgetése, melyek egy tragikai eseményt beszélnek el, a népköltészet régi eszméje. Egy ily skót balladát Erdélyi is lefordított nyelvünkre. Puskin és Garay is földolgozták, sőt a Petőfi *Farkas kalandja* sem egyéb, mint ez eszme igen sikerült fölelevenítése. E költeményekben van valami rejtélyes báj, mely épen abban nyilatkozik, hogy baljóslatú állatok beszélnek el valamely tragikai eseményt, melynek tanúi vagy épen részesei.

Itt természetesen szorosán vett lélektani mozzanatok nem szerepelhetnek, de az olvasónak fölindult képzelme utánpótolja, megteremti azokat. Kiss nem indult e hagyományos úton: kettős czélt tűzött maga elébe s egyiket sem érte el. Ő is a hollók beszélgetésén kezdi balladáját, de aztán maga veszi át a szót, maga beszél el a katasztrófát. A rejtélyes báj elpárolog, s a szokott balladai tárgyalás pedig, a melybe bele zökken, már csak azért sem sikerülhet, mert hangulatunkat zavarja. Kiss mindkét mód báját akarta egyesíteni, s mindkettőt kockáztatta. — *Lea Eszter* sem igen jobb. Zsidó asszonynak Zsófi leánya volt. Kedvesét, Áron Jóskát, katonának vitték. A kapzsi asszony nem szenvedte meg otthon a lányát, elküldte szolgálatba. A lány elzüllött, elbukott, elsülyedt. Anyja beleőrült; mindig kopott ruháit, szalmazsákját fódozgatja (ezüst pénzét dugdossa benne), batyúval jár, utcagyermekek bosszantják, csúfolják. Áron Jóska haza kerül a katonaságból; kérdi Lea Esztertől: hol a leánya; az asszony rögeszméjével felel. E rögeszme, sőt egyes egész sorok is, például:

«Oda gyűl az asszony, gyermek,
Lea Eszter mit fejt ke' med?»

erősen emlékeztetnek *Álmes asszonyra*, csakhogy keletkeztét s a bomlott elmében meggyökerezét a költő nem tudta világossá tenni s költőivé emelni — *Simon Judit*, a zsidó leány, megesezt s gyermekét elvesztette. Büntetésből aztán, mikor férjnél volt is, minden gyermeke csecsemőtől hal el; egyet sem nevelhet föl. Vezekel, bánkódik, szép haját lenyírja; mind hiába. Végre a pap arra ítéli, hogy ha még gyermeke lesz: azt nem szabad megcsókolnia. Leánya lesz; gyönyörű, szereti, majd meghal a vágyban, hogy megcsókolhassa; de el van tiltva az anyai csóktól; erőt vesz magán. A lány növekedik; egyszer beteg lesz, homloka ég, kéri anyját, csókolja meg; nem szabad. Simon zsidó, nem tudva a feleségére szabott vezeklést, szívtelennek tartja; elűzi magától. Juditból koldús asszony lesz. Ott kóvályog férje ablaka alatt; várja, mikor lesz a leányából menyasszony, — mert a vezeklés csak addig tart, akkor meg lesz váltva. A lányt Náthán zsidó eljegyzi; nagy lakodalmat csapnak; a koldúsasszony is oda furakodik: most meg szabad lányát csókolnia. Ráborúl s a csókban meghal. Itt valóban nem hiányzanék a tragikum, ha a középkori zsidó szellem e sötét képe nem volna előttünk visszatetsző, s a magyar népies rhythmus nem ellenkezne e specifus zsidó tárggyal. De van még ennél nagyobb baja is. Egy gyer-

mekgyilkosból a legszeretőbb anyává lett nő bonyolult lélekállapotának rajzát vajon megbírja-e a ballada gyors menete és töredékesége? Nem lehetetlen, hogy a ki egyszer megölte magzatát, később az anyaérzés oly erősré fejlődjék benne, mint itt Simon Juditban; de ezt lélektanilag indokolni kellene, a mit lehetne regényben, költői beszélyben, de így balladában oda állítva, nem hiszszük el. — *Ágota kisasszony* nem zsidó lány; táblabíró volt az apja, de soha sem ment férjhez, megvénült. Pedig fiatal korában volt szerelmi regénye neki is. Kedvesével együtt egy rózsafát ültettek; de az ifju elesett Kápolnánál s Ágota kisasszony hajadon maradt. Egész életét rózsafája ápolásának szenteli. De a Körös vize bontja szaggatja a kertjét; fenyegeti a rózsafát. Ágota kisasszony orvoslást kér a vármegyétől a Körös vize ellen. Látják, hogy rögeszméje; ígérik, hogy megváltják a földjét, mit a víz elvett; neki nem kell, neki a földje kell, s rajta a rózsafája. Rögeszméjébe mintegy beleőrül, belehal. Ebben is épen úgy hiányzik a tragikai elem, mint *Szegény Árjében*. Aztán nem is ballada, hanem rajz, kép s mint ilyenek a bája az előadás hangjában s egy pár igen sikerült versszakban keresendő, nem pedig a fölfogás és alkat erejében. Kiss nem a legtermészetesebb oldalról szokta fölfogni tárgyait, s a jellemző vonásokat nem annyira emeli, mint torzítja. Ágota kisasszony egy rózsátót oltott kedvesével együtt, de nem reggel, délután vagy alkonyban, ez igen természetes volna, hanem éjjel, holdvilágos éjjel. Kedvese elesett a csatán, de szívében emléke, habár vénül, oly élénken él, mint a hogy a rózsátó virul. Egy vénülő leányban a szerelem emlékének rajza lehet komikai, érzelmes vagy humoros, de a két utóbbi esetben finom érzéket és sok mérsékletet kíván. Kiss a humoros fölfogást választotta, a mit épen nem lehet hibáztatni, de vajon jól vegyítette-e az elemeket? Nekünk úgy tetszik, hogy Ágota kisasszony egy hysterikus, teljesen megzavarodott nő. Azt még értjük, hogy panaszokkal folya-modik a vármegyéhez, főispánhoz, a Körös megfékezése végett, mely kertjét és rózsafáját fenyegeti, de hogy sikertelen panaszai után is nem jut eszébe a rózsátó beljebb ültetése, holott panaszai előtt is eszébe juthatott volna, azt teljességgel nem értjük, hiszen neki nem annyira a föld becses, mint a rózsátó. Maga az előadás sikerült, de Ágota kisasszony beszéde nem mindenütt jellemző. Például:

Minden göröngy nekem ottan drága,
Emlékeztet fényre, ifjúságra,

Tavaszejre, a milyen azóta
 Nem volt, nem lesz — és pacsirtaszóra,
 Mely a szívben oh csak egyszer csendül,
 Élő rege elhunyt jegyesemről.

Ez egy kissé mesterkéltten fellengős beszéd, nem igen illik Ágota ajakára; sokkal egyszerűbben és meghatóbban beszélhetne. Aztán a tavaszéj és pacsirtaszó nem illenck együvé. Jól tudjuk, hogy a költő nem éji madárnak képzei a pacsirtát, de a tavaszéj emléke a fő, ebből kellett volna kiszőni a szerelem hasonlatát is. Így a kettő összefoly és zavarja a benyomást. — *Szép Batóné*, keresztyén asszony létére, vén ura mellett egy zsidó boltosba szeret, a hosszú Jónásba (miért nem a nyakig-láb Jónásba, így még tragikaibb hatású volna?) Nem lehetetlen, de bizony szokatlan dolog; legalább nem tudunk rá esetet: alföldi magyar menyecskének, ha szép s kaczer vagy épen rossz, mint Batóné, magyar legény is akad. De Jónás, hosszú nap levén, ellenáll a csábítónak s templomba megy; hiába, esze a szép asszonyon veszett, nem tud imádkozni. Batóné pedig boszúból fölbujtja vén urát a zsidó legény ellen; magokhoz csalják s mikor ez estére odajó szerelemre, a vén Bató agyonüti. A rossz asszony megbánja, a mit tett, s magára vall. Itt már volna tragikai elem, vétség és bűnhődés is, de a költő nem hogy költői, de még lélektani érdekűvé sem tudja őket tenni, épen azért az egész alig több egy közönséges bűnvádi esetről. A sértett nő boszút akar állani, de vajon oly nagy-e szerelme, hogy a visszautasítás ily véres boszúra ingerelje? Bajosan. Legalább így, a mint előttünk áll a viszony, sokkal természetesebbnek találnök, ha csak megverné urával a hosszú Jónást. De tegyük föl, hogy Batóné szívében minden ok nélkül egy egész vulkán forrong. Vajon öreg férje kész-e szintén a véres boszúra? Ezt ugyan a költő egyetlen vonással sem festi, s így mindeunek képzelhető, de épen azért már öregsége miatt sem vagyunk hajlandók oly hevesnek és vérengzőnek képzelni. A nőnek egyetlen részvételre gerjesztő vonása sincs, s mikor a költő föltüntetne valamit, tudniillik a légyottnál, csak ennyit mondat vele: «fuss, ha szeretsz». Tehát átváltozott, boszúja szerelemmé olvadt. De hogyan? Erről hallgat az írás, de annál többet beszéltet vele a költő a törvényszék előtt, a hol egész nemes lelkűvé válik, nem tagadja bűnét s azt is bevallja, hogy a hosszú Jónást a világon legjobban szerette. Tények halmaza az egész, minden lélektani alap és indokolás nélkül. Általában Kissnek, mint balladairónak egyik jellemvonása, hogy a lényegest mellőzi, vagy ha nem, képtelen azt

költőileg kiemelni. — A *Gyilkos harang* más bajban szenved. A vén Bordács, nagy módú ember, egyetlen leányát szíve ellen máshoz kényszerítette, mint a kit szeretett. A menyecske kétségbeesésében a Tiszába ölte magát. Harmadnap kihúzták; s a mint temették, az öregot a harangszó örültté teszi. Hiába muzsikáltatja magát az egész bandával. Mindig csak azt a harangszót hallja. Megveszi, gondolja, a harangot. Hajnalban hívatja a tanácsot; a nemes és nemzeti tanács oda is megy hozzá. Alkudoznak a harang fölött. Az öreg Bordács kész odadni mindenét, nem is a harangért, csak az ütőjeért, csakhogy ne szóljon. Alku közben megkondul, hajnali misére. Bordács neki bősül; a toronyba rohan, hogy feltartsa a harangot; a harang agyon zúzza. Goethének van egy játszai balladája a járó harangról; csinos gyermekmese; csodatörténet s mégis oly igaz. De ebben a gyilkos harangban egy csöpp igazság sincs. Hogy az egész tanács hajnalban fölkerekedjék egy bolond emberrel a harang fölött alkudozni: ez oly nevetséges, hogy elrontja az egész történetet. Különben az örült Bordács a tanács megkérdezése nélkül is kitéphetné a harang nyelvét, a mint hogy ki is akarja. Mire való hát az egész komédia? De más tekintetben is elhibázott e ballada. Kissnek nincs pathosza s a tragikai alak torzképpé válik kezében. Az örültet épen nem tudja beszéltetni. Lea Eszter oly homályosan beszél, hogy tulajdonkép nem tudhatni rögeszméjét, s így maga a cselekvény is homályban marad; a Bordácsét tudjuk, de egész megjelenése egy részeg ember garázdálkodásának benyomását teszi reánk, visszatetszést kelt bennünk s épen nem varázsol a *Pester Lloyd* magasztalta «schauerlich ergreifend» hangulatba. — *Kincses Lázár*nak, a dúsgazdag zsidónak, egyetlen leánya Esztike, a szegény özvegy Salamonné fiát szerette s a fiú is viszont; de a dúsgazdag, kevély apa hallani sem akart a szegény vöről. A lány halálos beteg lett, hervadt, minden orvos kifogyott belőle; végre kétségbeesésében a megtört apa fogadást tett, hogy ha leánya fölgyógyul, odaadja a legszegényebbnek. A lány meggyógyult, s Kincses Lázár, bár fájó, nehéz szívvel, megtartotta fogadását; s Esztike boldog lett a szegény özvegy Salamonné fiával, a kit szeretett. Ez a kis történet jól van elbeszélve. A szegény ifju aggályai beteg kedveseért, a mint anyját hozzá küldi beteglátóba; a mint a lány fogadja kedvese anyját; gyűrűt ad neki, hogy

«Ha majd drága kezét csókolja valaki,
Karika-gyűrűmre hulljanak csókjai;»

az apa kétségbe esése, bőjtje, vezeklése, fogadástétele; a fölgyógyult leány felöltöztetése aranyba, selyembe, megkísértése engedelmességének, gazdag főúri kérő meséjével; az igazság megmondása; kítőró néma öröme: rokonszenvenné teszik e művet. De hol a tragédia, melynek a költő nevezi? Még ballada sem, hanem csak érzelmes beszélyke, mely minden esetre legtöbbet ér a költő elbeszélő művei közt. — *Kerekes Katicza*, anyja rossz példája, rossz tanácsa után megesett leány; szolgabíró, írnok, urak voltak a szeretői. Gyermeke született; anyja segítségével elveszté a gyermeket; s pirosított képpel kiáll az útcaajtóba, hogy félrevezzessék a falut, mintha mi sem történt volna. Hiába; a faluban mindenki tudja; az egyházi szemébe mondja; s a törvény emberei jönnek, hogy elfogják, vasra verjék. De mielőtt megvasalhatnák: Katicza meghal. Ez is csak bűnvádi eset minden költői alakítás nélkül, mint Batóné; nem szívesen időzünk rajta.

Íme a kilencz tragédiából mi marad? Egyetlen egy sem. S hol vannak a *Pester Lloyd* azon mintaballadáit, melyek kiállják a verseny akármely irodalom legkitünőbbjeivel? Sehol. Kiss sajátkép nem is balladaköltő tehetség. Nem tud hangulatot ébreszteni, kedveli a borzalmast, de nincs érzéke a tragikum iránt, a lényegest nem tudja kiemelni, a különöst jellemzőnek nézi s igen kevésbé látszik érteni a töredékesség összhangját. Nem tudjuk, balladáit közé sorozzuk-e, nem üt el tőlök, a *Czigány vajda elégiáját* is. Sajátságos vegyülete ez a népiesnek és mesterkéltnek, az egyszerűnek és keresettnak, a humorosnak és ízetlennek.

Kiss József verselése- és költői nyelvéről nem sok a megjegyezni valónk. Nem áll a technika valamely kiváló fokán, de gondosságra törekszik, zeneibb hangot nem tud kicsalni se a magyar, se a nyugot-európai schemákból, de megvan az a jó oldala, hogy ritkán bőbeszédű, sőt fukar inkább, noha megesik rajta az is, a mitől Horatius óvta a költőket, hogy rövid akarván lenni, homályossá válik. A festőiség és plasztikaiság épen nem erős oldala, egy pár jobb sora, mint

Országúti nagy árok, betelik sötéttel,
Bokor, csalit vesződik a mátrai széllel,

nem oly nagy becsű, hogy hozzá hasonlót akár melyik lyrikusunknál ne találhatnánk. Részünkről többre becsüljük azt a sajátját, a melyet különben ritkán érvényesít, midőn a természet képeit röviden

s minden mesterkedés nélkül a kedélyállapottal, vagy helyzettel kapcsolja össze. Például:

Reszket a dér sárguló harasztan,
Egyre vénül Ágota kisasszony.

Vagy:

Aléltan vonult meg egy kapu mélyébe,
Álom s árnyék védte a rejtezőt!
Csillag után csillag lopódzott az égre,
Vaj' lesz-e csillag, mely kísérje őt?

Csak hogy a *kísérje* helyett jobban állhatna *vezesse*, a mennyiben inkább megfelel a helyzetnek.

A mi nyelvét illeti, az kivált magyarosság tekintetében nem egy kifogás alá esik. Hogy például Batónét Bató Klárának, Simonét Simon Juditnak nevezi, ez lehet zsidós, de minden esetre németes; «Barna Eszter csókjából hejh nehéz beérni», a beérni ige ily kapcsolatban nem *ból*, hanem *val* ragú főnevet vonz; azt sem mondja a magyar a virágról «elhervadó félben», hanem csak hervadó félben, mert az *el* a bevégzett cselekvést jelöli s kizárja a *félben*-t. «Én vagyok az édes anyám *hazajáró lelke*», nem tudja Kiss József, hogy hazajáró lélek magyarul annyi, mint kísértet; vagy ezt akarta-e mondani? «Nem-e hideglelés bántja», e rít provincialismust egyetlen kitünőbb költő sem használja. «S én remegve várom *micsoda* perczen sülyed el a hajó»; talán *melyik* perczen? «S kaczagjon a hirnév álmai *felett*». Germanismus. A magyar kaczag valamin s nem valami felett. «De a Körös tovább *évre évről* részt hasogat Ágota kertjéből». Az *évről-évre* oly kifejezés, a melyen még költői nyelvben sem változtathatni. «Salamonné *düledt* házikója». *Düledt dült* vagy *döledező* helyett nem állhat; más a *dült* gabona, s más a *düledt* szem vagy mell; Petőfi sem írja: *düledt*, hanem *dölt* kéményű csárda. «*Évődik* fiával Salamon özvegye», ez azt jelenti, hogy kötekedik fiával az özvegy, pedig a költő azt akarja mondani, hogy aggódik érte. Az *évődik*-nek meg van az aggódik árnyalata is, de más kapcsolattal. Például Vörösmartynál: «Csorna sötét bűnben sanyarú gondokkal *évődik*» stb.

De elég. Befejezzük részletező bírálattunkat. Eszünkbe sem jutott volna ily aprólékosságig menni, ha a szertelen magasztalások mintegy ki nem híznak reá bennünket. Részünkről Kiss Józsefet tehetséges költőnek tartjuk, de éppen nem tüneménynek, sőt még

valami kiválóbb tehetségnek sem. Nincs megáldva a kedély és képelem különösebb adományával, ízlése nem igen művelt s eredetisége inkább tárgyaiban van, mint szellemében. Saját népe sorsát mélyen s erősen érzi, ez hatásainak egyik titka — hitfeleire, de oka egyszerűs mind, ha másokat ott hagy hidegen, hol talán maga legerősebben érzett, ámbár nyomai vannak, hogy zsidóságát a keresztyénség impregnálta, továbbá, hogy zsidói képzelt zsidók, minők (legalább nálunk) nem találhatók vagy nem az általa festett helyzetben. Balladáit keveset érnek, azonban lyrájától nem tagadhatni meg a bensőséget, csak hogy oly szűk körben mozog, mint jeles lyrailköltőké ritkán. Van egy-két accordja, mely viszhangot kelt szívünkben, de hangja azon túl nem terjed. Egy szóval kortársai s a még fiatalabb költői nemzedék közt tisztas állást foglal el, de az előbbi nemzedék jelesbjeivel nem versenyezhet s legnagyobb élő költőnk, Arany mellé helyezése pedig, a mint azt a *Pester Lloyd* tette, vagy együgyűség, vagy a legotrombább reclam.

m. p.

A magyar királyi pénzügyminiszterium működésének története az 1878—1881-diki országgyűlés tartama alatt. Kiadja a magyar királyi pénzügyminiszterium. (Buda-Pest, 1881. A magyar királyi államnyomdából.)

E cím alatt megjelent műben ismerteti meg a pénzügyminiszterium az 1881. évi szeptember hóban megnyílt országgyűlés tagjaival a múlt országgyűlés három évi ideje alatt kifejtett működésének történetét. A füzet nincs ugyan a nagy közönség számára szánva, de mint a nyilvánosság elé jutott mű bizonyára érdekelni fogja mindazokat, kik a magyar pénzügyek történetével foglalkoznak.

A történetírásnak alig lehet becsesebb forrása, mint ha az eseményeket azoktól találja megírva, a kik az események előidézésében, intézésében s lebonyolításában részt vettek, vagy az azokat intéző körök közvetlen közelében állottak.

E szempontból véve a művet, melyet ismertetni akarunk, csak elismeréssel adózhatunk a tudományos kutatás és irodalom nevében gróf Szapáry Gyula pénzügyminiszternek, hogy a letelt három év pénzügyi viszonyainak történetét megíratá, s ezzel egy becses forrásművet szolgáltatott az utókor kezébe.

A pénzügyminiszteriumban már korábban is érezték hasonló

összeállítások szükségét. Kerkápoly Károly, volt pénzügyminiszter, 1873-ban összeállíttatá a pénzügyminiszteriumnak az új alkotmányos korszak első öt éve (1867—1871) alatt kifejtett működésének történetét,*) mely igen becses forrásként használható e korszak pénzügyi történetének tanulmányozásánál. Az 1872—1877-dik évi időszak pénzügytörténetének megírása azonban, fájdalom, elmaradt. Pedig valóban csak sajnálnunk kell, hogy a Kerkápoly- és a gróf Szapáry-féle összeállításban tárgyalt korszakok között levő 1872—1877-dik évi időszak pénzügyi igazgatásának története megírva nincs, mert e korszakra esik a pénzügyi erőnkön való túlterjeszkedés államháztartási válságainak és az e válságokból való kibontakozást célzó actió megindításának s a Széll Kálmán által megkezdett kibonyolításnak története.

Ez örökre emlékezetes hat évi korszak pénzügyigazgatása történetének megírása valószínűleg Széll Kálmán váratlan visszalépte miatt maradt el ; de mindegy, tény marad az, hogy az ekként kitöltetlen ür mindig nehézség lesz az azon időszak pénzügyi viszonyainak tanulmányozásánál.

Igaz ugyan, hogy a gróf Szapáry-féle összeállítás némileg pótolja e hiányt, a mennyiben az 1878—1881. évi korszak hitelműveleteinek történeténél meglehetősen részletezéssel van ismertetve az e korszakra átjött hitelműveletek eredete és fejlesztése körül tett intézkedések sorozata is ; de már az administrationális szervezet megkezdett átalakításának tovább fejlesztéséről szóló fejezetben csak meg vannak érintve, de jellemezve nincsenek az 1875. év nagy horderejű alkotásai: az adófelügyelői intézmény, az illeték-kiszabási hivatalok, valamint nincs kifejtve az sem, hogy minő hatást gyakorolt egész adókezelési rendszerünkre nézve az egyenes adó, s részben az illeték-kezelésnek is a községek és közegeikre való bízása ; hasonlóképp nincsenek szoros kapcsolatba hozva az 1878—1881-dik évi időszak alatt az adóügyi törvényhozás és az administration által tett intézkedések sem az 1875-dik év alatt befejezett s még ma is érvényben álló egyenes adóreformmal.

Mindez azonban inkább csak hiány, mint hiba ; mert ha az ismertetett műnek címét és gyakorlati célját veszszük, nem ígér az többet, s szorosán véve, nem is kell annak többet adnia, mint

---

*) *A magyar királyi pénzügyminiszterium öt évi működése 1867-től 1871-ig.* Hivatalos adatok alapján szerkesztette b. Pongrácz Emil és Lukács Béla. (Buda-Pest, 1873.)

megismertetni a pénzügyminiszteriumnak a legközelebb befejezett országgyűlés alatt kifejtett működését.

És ezt teszi a mű gonddal, kitünő előadással, s választékos és egészben véve jó magyar nyelven. Az előadáson bizonyos közvetlenség és egyöntetűség látszik meg, a mi mutatja, hogy a mű nem többeknek közreműködésével összeállított compilatio, hanem egy kéz és egy fő munkája, ki az óriási anyagot teljesen bírja, s uralkodik rajta. És ez nem kis dolog, mert a források, melyek a mű megírásánál fölhasználándók voltak, száz és száz ívekre terjedő törvény-, acta- és irománytömeget foglalnak magokban.

A báró Pongrácz és Lukács Béla által szerkesztett összeállításban gazdagabb anyag van összeállítva, az ismertetett műben azonban az anyag rendezve s a mennyiben a korszak kerete engedte, szerves kapcsolatba hozva.

Csak egyet kell sajnálnunk és ez az, hogy a mű megírásánál a pénzügyminiszteriumban meglévő statisztikai anyag nagyobb mérvben nem használtatott föl, vagy legalább nem úgy, hogy adózási és pénzügyi viszonyaink a számok által kifejezett tények által is illusztrálva volnának. Mert igaz ugyan, hogy ilyen rövid korszak pénzügyi viszonyainak mérlegelésére az e korszakból vett statisztikai anyag nem elegendő; de azért még is kiváló érdekekkel bírna, ha össze volna állítva a műben legalább az a statisztikai anyag, mely a korszak alatt behozott, illetőleg eltörölt adókra vonatkozó kormányi actionál alapúl vétetett.

A mű gyakorlati céljának, vagyis annak, hogy a letelt országgyűlés alatt kifejtett működés története az új országgyűléssel megismerttessék, a mű írója által követett módszer is megfelel ugyan, annyival is inkább, mivel az általunk jelzett adatok jó részt benn vannak a költségvetések és illető törvényjavaslatok indokolásaiban; mi azonban a művet tudományos mértékkel mérvén, igen kívánatosnak és szükségesnek tartjuk, hogy azon esetben, ha a műnek idővel folytatása lesz, a mit őszintén óhajtunk, a pénzügyminiszterium működésének történetében az elméleti deductiók mellett a számok bizonyítékai is helyet foglaljanak.

Nézzük már most a mű nyomán, melyek pénzügyminiszteriumunk három évi működésének főbb alkotásai.

A pénzügyi administratio szervezetét illetőleg a pénzügyigazgatóságok és adófelügyelőségek száma apasztatott, a királyi adóhivatalok és a királyi illetékkiszabási hivatalok száma pedig szaporított; de sokkal nevezetesebb az, hogy az illetékkiszabás és nyil-

vántartás tekintetében mutatkozó hiányok eloszlatása végett az illetékkiszabásra hivatott szakközegek hatásköre és felelőssége szigorúan meghatározott, az illetékkiszabási hivatalok hatásköre pusztán csak az illetékkiszabási szakteendőkre szorított, az illetékek nyilvántartása és könyvelése pedig a királyi adóhivatalokra bízott, végül az illetékek kezelésére nézve a királyi adófelügyelőknek is hatáskör biztosított.

Mindezek oly intézkedések, melyektől a pénzügyminiszterium az illetékek kezelésének javítását várja.

Ezen kívül az illetékek kezeléséről szóló törvényben, valamint a közadók kezeléséről szóló törvény módosítása iránt benyújtott törvényjavaslatban következetesen keresztül vitetett a pénzügyek terén a közigazgatási bíróság eszméje; e szerint a pénzügyminiszterium már jó eleve segíté lerakni a pénzügyi közigazgatási bíróság alapjait.

Érdekes az is, hogy a cukor-, kávé- és sörfogyasztási adó megállapítása vitás esetekben az érdekelt körök képviselőiből s a pénzügyigazgatás megbízottjaiból alakított vegyes adókievő és föl-szólalási bizottságokra ruháztatott s ez által az önadóztatás először nyert nálunk tért a közvetett adók megállapítása körében.

A pénzügyigazgatás munkakörét kiválóan módosítja egy részről az állami erdőknek a pénzügyminiszterium ügyköréből való kivétele, más részről a mezőgazdasági állambirtokok egy részének áruba bocsátása.

Az erdészeti javak a velők összefüggő s kiegészítő részöket képező kisebb mezőgazdasági jószágokkal együtt a kizárólag mezőgazdasági javaktól külön választván, 1881 január 1-től kezdve a földművelési miniszterium kezelése alá bocsáttattak. Ezeknek, mint elidegeníthetetlen államjavaknak továbbra is állami kezelésben tartása kimondatott, s ezekre nézve jövőben is a házi kezelés rendszere fogadtatott el.

A mezőgazdasági államjószágokra nézve azonban sokkal helyesebbnek találtatott, ha azok egy része eladatik. E célra 264,571 katasztrális holdnyi birtok 37.912,730 forintnyi becsértékben jelöltetett ki eladásra s engedélyeztetett a törvényhozás által; ezen kívül eladásra kijelöltettek a kincstár tulajdonát képező összes kisebb királyi haszonvételi jogok, közel tizenegy millió forint értékben, mindazonáltal oly megszorítással, hogy ezek egyelőre csak községeknek adatnak el.

Fölösleges lesz talán részletesen igazolnunk, hogy a pénzügy-

miniszteriumnak az állami jószágokra vonatkozó ez intézkedései helyesek. Az erdő-birtokok helyesebben kezelhetetnek az erdőtörvény végrehajtásával is megbízott földművelési miniszterium által; a mezőgazdasági javak eladása pedig már csak az által is indokolható, hogy azok helyett, azok értékét és azok közgazdasági hatását sokszorosan meghaladó vasútak szereztettek, melyek bizonyára jobban megfelelnek a modern államjavak követelményének, mint a mezőgazdasági jószágok. Egyébiránt a mezőgazdasági jószágok eladásánál figyelem is fordítatik a telepítési ügyre s egyéb politikai és közgazdasági mozzanatokra is.

E szempontból helyeseljük azt is, hogy az állami vasbányászati ügyeinek igazgatására központi vasmű-igazgatóság alakítatott s a diósgyőri vasművek és kőszénbányák az állami vasútak kezelésébe bocsáttatván, az aczélsín-gyártásra rendezettek be. E módon lehetséges lesz az állami vasipart a kor színvonalára emelni, s az állami és garantizott vasútak sínszükségletét az állami vasgyárakban előállíttatni.

Az adóügyet illetőleg ki kell mindenek előtt emelnünk a földadószabályozás ügyét.

Kiváló fontosságot kell tulajdonítanunk ez adó rendezésének, mert kormányunk és törvényhozásunk ez adót mint «az általános adóreform létföltételét» jelölé meg, s hogy többet ne mondjunk, ez adó szabályozásának befejezésével fog hatályba lépni a polgárosított határőrvidéki részekben a magyar adórendszer.

Mint tudjuk, 1878 körül a földadó-szabályozási műveletek iránt némi aggályok merültek föl nem csak a földbirtokos osztályban, hanem a főbb tisztviselők körében is. A földbirtokosok aggódtak, hogy a földadó-szabályozásnak országos földadó-főlemelés lesz a vége, a kataszteri szakértők pedig aggódtak, hogy a műveletek túlságos hosszú időre nyúlnak ki s ez által az országnak mód nélkül sok költségébe kerül. Törvényhozásunk mindkét nézetiránynak igazat adott. Az 1881-diki XL. törvényezikk által a földadó összege, beleértve a magyar-erdélyországi földtehermentesítési pótlékot is, negyven millióban contingáltatott, az eljárás egyszerűsített; az új földadószabályozás szerinti adókimetetés pedig már a reclamationok befejezése előtt megengedettetett. Az 1881 XLII. törvényezikk által pedig szabályoztatott az ármentesített területeknek adott adókedvezmény.

A pénzügyminiszteriumnak a földadó-kiigazítás és szabályozás

körül kifejtett tevékenysége egyébiránt a következőkben foglalható össze :

A földadó szabályozásáról szóló 1875 VII. törvénycikk végrehajtása még azon évi júliusban megkezdett ugyan, de a két első év nem az új kataszterre, hanem a változott mívelési ágak, valamint a mívelés alá vont földterületek azonnal megadóztatására fordított. E művelet évi 2.200.000 forinttal növelte ugyan 1876-tól kezdve az állambevételeket, de két évre elodázta magának a földadó-szabályozásnak megkezdését.

Ez csak 1877 nyarán vette kezdetét s további két évet a járásbecslők kioktatása s járásleírások elkészítése, valamint az adatok gyűjtése vett igénybe.

Ebben az állapotban volt a földadó-szabályozás 1878 őszén.

Az 1878—1879-diki téli idő a tiszta jövedelmi fokozatok kiszámítására használtatott s 1879 tavaszán a járásbecslők járásaik beütazásához fogtak, a mi szeptemberig mindenütt véget érvin, azon évben még az osztályba sorozás is megkezdődött.

De épen ennek folyamán erősödött meg a szakközegek azon föltevése, hogy a kinyomozott jövedelem messze túlhaladja a valót.

A miniszterium ennél fogva a kiszámított tiszta jövedelmi fokozatokat arányosan leszállította, s 1879 őszén kataszteri szakértekezletet hívott egybe.

A kataszteri szakértekezlet üléseinek befejezése után az egész munkálat újból revisió alá vétetett, a járások és osztályozási vidékek végleg megállapítottak, a járási bizottságokkal a munkálatok alaposan megismertettek s az osztályba sorozás megindított.

Ezen kívül a már 1878-ban fölvetett árterek a valónak megfelelően kiigazítottak, s a kataszteri munkálatokban keresztül vezetettek.

A többi egyenes adók szerkezete maradt a régi, de némely határozmányaik lényegesen módosítottak; így a házadó-menteségek köre különösen Buda-Pest fővárosra, Szeged és Zágráb városokra tetemesen kiterjesztett, az önszegélyző egyletek adómentessége kitágított; ezen kívül egyenes adóink két új adóval, úgy mint a nyereség adóval és az egyenes adók módjára kezelendő hadmentességi díjjal szaporítottak. A nyereség-adó céljának nem felel meg, mert kevesebbet hoz be, mint a mennyi veszteséget okozott a lottóbevételekben; a hadmentességi díj azonban életerős tagja lesz adórendszerünknek.

E korszakra esik a fényűzési adók eltörlése. E korszak adó-

ügyi alkotásai között kiváló fontossággal bír még a hazai iparnak adandó állami kedvezményekről szóló 1881 XLIV. törvényczikk is; ezen törvény értelmében ugyanis az újonnan keletkező gyárak, melyek nálunk eddig elő nem állított czikkeket készítenek, valamint azon már meglevő gyárak, melyek a nálunk leginkább óhajtott iparágak körébe tartoznak, ha a technika jelenlegi fejlődésének megfelelőleg rendeztetnek be, adó-, bélyeg- és illetékmentességben részesíttetnek.

A közvetett adók közül a sör-, cukor- és szeszadó Ausztriával egyetértően csak 1878-ban alapított meg legutóbb, mindamelllett szükségesnek látszott a cukor- és szeszadót korszakunk alatt már is változtatni. A cukoradóra nézve az adótétel 9₈₈ százalékkal, az adóvisszatérítés pedig 3₂₉—3₃₁ százalékkal emeltetett; ezenkívül a contingentált adóösszegre nézve is változás történt. A contingentált adóösszeg, mely az 1878 XXIII. törvényczikk szerint az 1880—1881-diki cukortermelési idényre az egész osztrák-magyar fogyasztó területre csak 6.500,000 forintot tett volna, tíz millió forintra fölemeltetett s minden következő idényre egész 1887—1888-diki idény végeig négy-négy százezer forinttal nagyobb összegben állapított meg; az áztatásra berendezett gyárakra nézve kimondatott, hogy termelő képességek megállapításánál nemcsak a batteriák megtöltésére szükséges répamennyiség, hanem a töltések száma is figyelembe veendő, s a töltések számának ellenőrzésére számláló készülék alkalmaztatik. A szeszadó tekintetében főleg a mezőgazdasági szeszfőzdék előmozdítása képezte a pénzügyi kormány kiváló figyelmének tárgyát.

A letelt korszak egyik legnagyobb horderejű alkotása volt a cukor-, kávé- és söradó behozatala, és pedig nemcsak azért, mivel ez által e czikkek fogyasztása megdrágított, hanem főleg azért, mert ezen adócím jelöli meg a kormány által követni szándékoltt adóügyi politika irányát. Az egyenes adóemelésekkel szakítanunk kell, hogy tehát államháztartásunkban az egyensúlyt helyre állíthassuk, a fogyasztási adóforrásokhoz kell nyúlnunk. Ez elv kifolyása az ugyancsak e korszak alatt meghozott, azonban az Ausztriával szükséges egyezés létrejöttének elmaradása miatt egyelőre végre nem hajtott petroleumadó törvény is.

Sajátságos viszonyaink között adóforrásokat, valóban, más úton nyitni nem is lehet, bár sok idő kell hozzá, míg ezen, a legintelligensebb és legmagyarabb kereskedő osztályunk, a gyarmatárúkereskedők érdekeit első sorban érintő adózási forma, éppen ez osz-

tály izgatása miatt, meghonosulhat, s a többi már megszokott adókkal egyenlő polgárjogot nyer.

Az illetékek reformjánál elvképen állítatott föl, hogy azon illetékeket, melyek voltaképen fogyasztási vagy forgalmi adót képeznek, el kell választani a tulajdonképeni illetékektől. Az első lépés e tekintetben meg is tétetett, a mennyiben a kártyákra vetett fogyasztási illeték külön törvény — az 1881-diki XXVII. törvény-czikk által szabályoztatott. A másik elv, mely az illetékügy reformjára nézve fölállítatott az, hogy az illetékekre vonatkozó alaki szabályok az anyagiaktól külön választassanak, s a bélyeg alakjában lerovandó illetékekre vonatkozó alaki határozmányok is külön szabályoztassanak. A végből a közvetlenül lerovandó illetékek kezelése külön törvény által szabályoztatott, s erre vonatkozó szabályok szerves egészbe foglaltattak. Az anyagi rész és a bélyegilletékek gyökeres reformját csak akkor lehet eszközölni, ha magánjogi codexünk készen lesznek. Addig is azonban az 1881 XXVI. törvényczikk által és nyomán megtétetett mindaz, a mi az illetékek ellen fölhozott panaszok megszüntetését, a méltányos követelmények kielégítését s a gyakorlati alkalmazhatóság könnyítését célozza.

Hogy a letelt három év alatt nagymérvű hitelműveletek is voltak, az önkényt foly államháztartási és pénzügyi helyzetünkéből. E korszakra esik a tiszai kölcsön, az öt százalékos papíráradék, a törlesztési kölcsönök esedékes részleteinek új törlesztési módja.

E korszakra esik a hat százalékos aranyjáradék legnagyobb mérvű kibocsátása s négy százalékra való szerencsés conversiójának megindítása. Ennek történetét a pénzügyminiszterium a következőkép adja elő:

«Az összesen 400 millió névértékig kibocsátott hat százalékos aranyjáradék-kötvények túlnyomó részét a 153 milliós kölcsön kötvényeinek beváltása vette igénybe, mely beváltásra kerek számban 180.000,000 papír forintra volt szükség.

Miután az aranyjáradék-kötvényeknek átlagos árfolyama 1877-től egész 1879-ig, midőn a kincstári utalványok beváltására szükséges összeg biztosítva volt, netto 85 forint 18 krajczárt tett papírban, a beváltásra szükséges összeg beszerzése végett 208.900,000 forint névértékű hat százalékos aranyjáradék-kötvényt kellett kibocsátani, s ezenkívül az államjóságok eladásából a kölcsön tartama alatt befolyt 1.930,737 forint 67 krajczárt is e célra fordítani.

Ez utóbbi összeget a beváltás végett kibocsátott kötvények név-

értékéhez adva, az összes szükséglet névértékben 210.830,737 forintot teszen, a melyből ha levonatik azon 145.947,766 forint 60 krajczár készpénz papírban, mely a 153 milliós kölcsön után az államkincstárba folyt, a tőkeveszteség e rövid tartamú kölcsönnél közel 65 millió forintra tehető, melyhez számítva az aranyra szóló névérték agióját tizenhét százalékkal, vagyis kereken 35 millió forintot, az összes veszteség papírban kifejezve, mintegy 100 millió forintra tehető.

Nagy áldozatok árán lehetett tehát csak a 153 milliós kölcsöntől szabadulni, de e nagy áldozatok meghozatala kétségtelenül egyikét képezte azon tényezőknek, melyek az állam hitelének újabb megszárdulására vezettek.

A kibocsátott aranyjáradék-kötvényeknek többi része kereken 189.000,000 forint névértékben, kisebb részökben a boszniai occupationalis költségeknek s egyes beruházásoknak, túlnyomó részökben pedig az épen ez okokból nagyra nőtt 1876—1880-ik államháztartási hiányoknak fedezésére fordítottak.

Az 1876—1879-ki évek hiányai, melyek kizárólag az aranyjáradék-kötvényekből fedeztetek, összesen 149.108,168 forint hetvenegy egyfél krajczárt tettek, s ezek fedezése végett mintegy 175 millió névértékű kötvény kibocsátása vált szükségessé.

Az 1880-ki hiány fedezésére az aranyjáradék-kötvényekből csak 15.000,000 forint névérték, illetőleg az ezek után az államkincstárba netto befolyt 13.065,000 forint készpénz (aranyban) fordítottatott.

Az aranyjáradék történetében a legnevezetesebb és pedig kedvező fordulat az 1881-ik évben állott be.

Ugyanis az év april 8-dikán a pénzügyminiszter az egész 400 milliónyi hat százalékos aranyjáradék-kötvényeknek négy százalékos, szintén adómentességben részesített aranyjáradék-kötvényekre leendő conversioja iránt kötött szerződést a Rotschild-consortiummal.

E szerződés az 1881 XXXII. törvényezikk által helybenhagyatott.

E conversio lényeges föltételét képezi, hogy a kibocsátott 400.000,000 forintnyi hat százalékos adósság a hitelezőknek, illetőleg kötvénybirtokosoknak részletenkint hirdetmény útján legalább három hóval előre fölmondatik oly módon, hogyha hat százalékos kötvényeket bizonyos mennyiségű négy százalékos kötvényért föl nem cserélik, vagyis az államnak hat százaléknál olcsóbb hitelt nyújtani nem hajlandók, hat százalékos kötvényeik teljes névértékben ki fognak fizettetni.

A conversionalis műveletnek 1883, minden esetre azonban 1884 végeig keresztül kell vitetnie s a 400 millió forintnyi hat százalékos aranyjáradék után most fizetett évi 24 millió forintnyi kamat helyett, a kibocsátandó négy százalékos aranyjáradék-kötvények után fizetendő évi kamatnak 21.800,000 forintot nem szabad meghaladnia, hanem a

conversio teljes keresztülvitele után a minimalis évi kamatmegtakarításnak, szemben a most fizetett 21 millió arany forinttal, legalább 2.200,000 arany forintot kell tennie.

A conversionalis művelet legfőbb előnye, hogy a magyar állam a conversiohoz szükséges egész összeg erejéig jóval olcsóbb kamat mellett kap kölcsönt, mint az a hat százalékos kamat, melyre a most forgalomuan levő kötvények névleg szólnak, s mely addig, míg a hat százalékos kötvények parin alul állottak, hat százaléknál is nagyobb volt.

A szerződésben kikötött évi 2.200,000 forintos kamatmegtakarítás elérése végett az új kölcsön után fizetendő effectiv kamat legfeljebb 5·45 százalékot tehet, vagyis az új négy százalékos kötvényeknek legalább is átlag 73·40 százalékos netto-árfolyam mellett kell forgalomba hozatniok, a mennyiben pedig ennél kedvezőbb árfolyam mellett adatnak el, az évi kamatmegtakarítás is nagyobb lesz.

S épen a kedvezőbb árfolyam iránt táplált alapos reményt szolgálta indokul arra, hogy négy százalékos s nem ennél magasabb névleges kamatra szóló kötvényekben történik a conversio; mert az öt százalékos kötvények árfolyamának ugyanazon megtakarítás elérése végett kilenczven százalékon fölül kellene lenniök, úgy hogy kevés tér nyílne az árfolyam emelkedésére. Igaz ugyan, hogy míg a négy százalékos conversio mellett a jelenleg 400 milliónyi névleges adósság 130—140 millió névértékkel fog emelkedni, e névleges emelkedés öt százalékos conversio mellett kisebb leendett, de a járadékadósság természetéből folyólag csak másod rendű jelentőséggel bíró névleges adósságszaporulat alig ellensúlyozhatná azon, az évi kamatmegtakarításon kívül nagy horderejű pénzügyi és közigazgatási előnyöket, melyek az által fognak elérteni, hogy a négy százalékos kötvények árfolyamának emelkedésével az állam fokozatosan mind olcsóbb hitelre tehet szert, s hogy ez olcsóbb hitel azon szoros kapcsolatnál fogva, mely különösen viszonyaink között van, hatályos befolyást gyakorland a magánhitel olcsóbbá tételére s ez által újabb lendületet adand mindazon gazdasági ágaknak, melyeknek az olcsó hitel mellőzhetetlen alapfeltételét képezi.»

És végül, ha még megemlítjük, hogy a pénzügyminiszteriumnak oroszánrészre volt a vasúti politika irányzásában, úgymint a tiszavidéki, illetőleg a károlyváros-fiumei vasútvonal megszerzésében s ez által a magyar állami vasútnak az osztrák állami, és a déli vasút veszélyes versenytől való megszabadításában, a határvidéki vasútnak tovább fejlesztésében s ez által Fiume emelésében, végül a zimonyi vasút építésének megkezdésében, a vágvölgyi vasút megszerzésében s a helyi érdekű vasútügy előmozdításában: ezzel jeleztük az ismertetett mű tartalmát legfőbb vonásaiban.

Ismertetésünk végén azonban ismételjük a már fönt is említett azon óhajunkat, vajha a pénzügyminiszterium minden országgyűlés végén megírná és közre bocsátaná a letelt törvényhozási ciklus alatt kifejtett működésének történetét. Szükséges lenne ez törvényhozóink, de szükséges lenne a tudomány férfiai szempontjából is, mert ez úton rendszeresen összeállított kész anyagot nyerne a múlt tanulmányozására.

D. R.

Történeti kézi könyvek.

1. *A görög nép története.* Írta Fyffe, oxfordi tanár. Buda-Pest, Athenæum. 1879. Ára 60 kr.

2. *A görög irodalom története.* Írta Jebb, glasgowi tanár. Fordította Fináczy Ernő. Buda-Pest, 1880. Ára 90 kr.

3. *A római nép története.* Írta Creighton, oxfordi tanár. Buda-Pest, 1880. Ára 60 kr.

4. *Ó-görög élet.* (Görög régiségek.) Írta Mahaffy, dublini tanár. Buda-Pest, 1881. Ára 50 kr.

5. *Római régiségek.* Írta Wilkins, manchesteri tanár. Fordította dr. Keleti Vincze. Buda-Pest, 1881. Ára 60 kr.

6. *A német nép története.* Írta James Sime. Fordította Angyal Dávid. Buda-Pest, 1881. Ára 70 kr.

Tudományosan népszerű történeti irodalmunk hiányait az élet ép úgy érzi, mint az iskola. Ezért indítottak meg újabban népszerű világtörténelmeket, hogy közönségünk ne legyen kénytelen folyton folyvást a Schlosserekhez, Weberekhez fordulni. De világtörténelem, mely nálunk többé-kevésbé compiliáció, nem tesz eleget a komoly szükségnek. A ki sokat markol, keveset szorít. Kisebb specialis művekre, melyek azért egységet, teljes képet adnak, melyek a tudomány mai állásából indulnak ki s gondolkozni tanítanak: nagyobb szüksége van az életnek is, az iskolának is. Nagy könyv nagy baj. Kis könyvet a laikus is örömeztőbb megforgat.

Ily történelmi művecskéket szerkesztett néhány tudós angol tanár, s ezeknek magyar kiadására vállalkozott az Athenæum. A hol eredetünk nincs, fordításnak örülünk. S valóban örvendhetünk e választásnak, mely logikus, tiszta fejű angol írók műveivel ajándékoz

meg bennünket; tudományt és egészséges gondolatot ad, nem német szőrszálhasogatást.

E történelmi művecskéket szigorúan tudományos alap, szellemes földolgozás, rövid velős teljesség jellemzi. A stílus egyszerű, kedves csevegés, de nem affektáltan szalonias, hanem oly igazán naiv hang, mely a tudományt nem rátartólag híreszteli, hanem egyszerűen, mesterkéletlenül elmeséli; az ifjú lélekhez annyira hozzázól, s a meglett ember is szívesen meghallgatja. Mintha csak egy ember volna a szerzőjük e könyvecskéknél, úgy eltanúlták egymástól azt a közvetlenséget, elmére és képzeletre egyaránt ható élénkséget, azt a — hogy úgy mondjam — tudományos jóakaratot, melylyel széles tudományukat ily kedves kis csermely medrébe szorítják.

Kívánatos, hogy e műveket iskoláink részint tankönyvül, részint segédkönyvül befogadják. Megbízható eszközt adnak velök a tanulók kezébe, mely az eddiginél kétség kívül nagyobb sikert fog fölmutatni; gyümölcsözőbbé teszi a classicusok tanulását, szélesebbé ifjaink látása körét. Kívánatos, hogy a laikus közönség tudományszerető része megszerezze ez olcsó kiadást s könyveiből mulatva okuljon. Akkor majd nagyobb érdeklődéssel és több műértelemmel megy a nemzeti színházba, hogy Sophokles *Antigonéj*át, *Oedipus*át végig nézze.

CSENGERI JÁNOS.

Thackeray mint humorista.

I.

Baráth Ferencz tisztelt barátom a *Budapesti Szemle* előző füzetében Thackerayról írt érdekes és tanulságos cikkében, a 91-dik lapon ezeket mondja: «Bizonyos értelemben még a pessimista jelzöt is lehetne alkalmazni rá (Thackerayre), s akadhatott egy-két révedző német aesthetikus, a ki egyszerűen kizárta őt a humoristák sorából, sőt ez a vélemény még nálunk is kifejezést nyert (tudniillik e sorok írójának egy cikkében). Azonban, ha azt az elemet, a melyet Thackeray képvisel, kizárjuk a humor birodalmából, úgy az igen

szűk körűvé válik s kevés erő marad meg benne. Szerencsére, e veszély nem fenyegeti se Thackerayt, se a humort; legalább saját hazájokban nem; és talán majd Németország is engedni fog valamit. Addig pedig mi csak fogadjuk el humoristának.»

Tisztelt barátom küzd valami ellen, de sem azt nem mondja, hogy mi ellen, sem azt, hogy mivel küzd. A czáfolat tárgya és eszközei egyaránt igen homályosak. Ezért kockáztatom e néhány sort.

Arról van tudniillik szó, hogy Thackeray humoristának vagy satiricusnak tekintessék-e; a sok értelmű pessimismust, melyről senki sem beszélt, kár belekeverni az eszmecserébe.

Baráth már most úgy tünteti föl a dolgot, mintha az akár Thackerayre, akár a humorra nagy szerencsétlenség volna, ha elválasztjuk egymástól, holott Thackeray természetesen Thackeray marad, ha satiricusnak tekintjük is; a humornak pedig megvan a maga köre, melybe nem lehet, személyes plaisirünk szerint, Thackerayt befogadni vagy be nem fogadni. És itt van Baráth okoskodásának leggyöngébb oldala, hogy tudniillik elfelejtette megmondani, hogy mit ért hát humor alatt. Én részemről ma is ragaszkodom régi nézetemhez, hogy Thackerayt humoristának nem lehet tekinteni; ő satiricus. Nem képzeltetem, hogy azért valaki kisebb költőnek, vagy kisebb elmének fogná tarthatni.

E nézet nem is «egy-két révedező német æsthetikus» véleménye, mint Baráth gondolja; mert e nézetnek, tudtommal, első és legkiválóbb képviselője Taine H., ki *Histoire de la littérature anglaise* című művének V. kötetében, a 67—144. lapokon Thackeray mesteri jellemrajzát adja s Thackeray műveinek finom és szellemes elemzésében kézzel foghatóan kimutatja, hogy Thackeray úgy viszonylik Dickenshez, mint a satiricus a humoristához. A ki Taine e szép fejezeteit elolvasta és Thackerayt mégis humoristának tartja, az a «humor» szóval egészen egyéni értelmet kapcsol össze.

Baráth arra is hivatkozik, hogy honfitársai Thackerayt humoristának tekintik. Ebben nagyon csalódik. Igen, *nevezik* őt néha humoristának, de a mint a humorát jellemzik, azonnal láthatjuk, hogy satiricust értenek alatta. Igen jellemző például Brimley nézete, melyet Baráth a 92-dik lapon maga is közöl. Thackeray humorának hatását az olvasóra imígy jellemzi Brimley: «Senki sem állapodhatik meg a pusztá gyönyörködésnél Thackeray leírásai és elmékedései olvasása közben. *Saját hibáinak piritó érzése, valamint azon világ gyarlóságaié, a melyben él, támad föl ellendállhatatlanul az olvasóban*». Helyes, nagyon helyes; csakhogy a humor, mióta

ilyen van a világon, még soha sem tette ezt a hatást az olvasóra. Ily hatással csak a satira lehet, még pedig az olyan Thackeray-féle satira, mely a legkomorabb és legsujtóbb fajtából való.

A humorista szereti és védelmezi, a satiricus gyűlöli és megveti az embert; amaz még a gonoszban és bolondban is talál szerezetre méltó vonásokat, nemes érzéseket, szép tulajdonságokat; ez még a jeles és derék emberben is csak gazembert vagy szamarat lát, s legnemesebb tetteit is aljas indokokra vezeti vissza. A humorista könyve fölött nevetünk és sírunk össze-vissza; a satiricus komor érzésekkel, a világ és az ember megvetésével tölt el bennünket. De minek folytassam e parallelát, melyet mindenki maga is folytathat, ha Dickenst és Thackerayt ismeri? Nem veszítenek e nagy költők legkevesebbet is, ha akár így, akár úgy nevezzük. De az æstetikának mindenek előtt tiszta, világos, pontos meghatározásokra van szüksége, különben kész a bábeli zavar. Ha azért valakinek nézetét Thackeray humoráról idézzük, kérdezzük meg előbb azt a valakit, hogy mit ért humor alatt, és csak azután hívatkozunk reá.

Thackeray pedig, azt hiszem, satiricus marad, még pedig századunk legnagyobb satiricusa, mint Dickens annak legnagyobb humoristája. E fölfogás alaposságát azon humoros részletek, melyek Thackeray regényeiben is találhatók, meg nem ingatják mert: a potiori fit denominatio.

HEINRICH GUSZTÁV.

II.

Tisztelt barátom, Heinrich Gusztáv, megjegyzéseire kevés mondani valóm van. A kérdés közöttünk, a mely felől eltérő nézetünk van, az, hogy Thackeray *humorista-e* vagy *nem*? Ez ismét azzal áll legszorosabb kapcsolatban, hogy mit értünk humor alatt. Szememre hányja, hogy ezt dolgozatomban elfelejtettem megmondani. Nem; csak elhagytam, mert nem tartozott oda; mert azt hittem, s hiszem most is, hogy Thackeray minden olvasója és ismerője tudja, hogy mit értettem akkor a humor alatt. De itt a vita ezen fordulván meg, kénytelen vagyok azt is elmondani.

A humor fogalma majdnem a legnehezebben definiálható és ezért a legtöbb eltérést megengedő az összes æsthetikai fogalmak közt. Végtelenül alanyi és végtelenül gazdag. Alanyi, mert minden nagy

humorista erősen más-más színezetű; és gazdag, mert igen sok hangulat és lélekállapot helyet találhat benne. A népmesék egyszerű, tréfás humorától, Jókai derült, napfényes humorán keresztül, Arany *Bolond Istókja* vagy *Nagyidai cigányokja* sötétebb, itt-ott sírni készítő humoráig minő nagy a változatosság, s hát még a világ-irodalom nagy humoristái: egy Cervantes, vagy Dickens, vagy Carlyle, vagy Turgenjev között? Hangra nézve, a főséges és a nevetséges, az érzelmes és a gúnyos, a keserű és a vidám váltakoznak benne, az író geniusa szerint. S ezért az æsthetikusok is, hogy e sokféleségbe némi rendet vigyenek be, általánosan kétféle, úgymint *derültebb* és *keserűbb* humort szoktak megkülönböztetni. De bármely alakjában, az irodalmi humornak (a népitől megkülönböztetve), a *gúny*, a *satirai* elem, egyik lényeges alkotórészét képezi. Tehát a humorista satiricus is egyszersmind, de azért különbözik a tiszta satiricustól. Miben?

Én a humort úgy határozom meg, hogy az alapjában jóság és emberszeretet, de a melyet a tapasztalás többé-kevésbé keserűvé tett. Amaz adja neki a derűt, emez a gúnyt. A humoristáé egy nagy emberszerető szív, a melyet a világ és az emberek ezer gyarlósága, néha rosszasága, többé-kevésbé megkeserítettek ugyan, de nem tettek embergyűlölővé. E szívben még igen sok gyöngédség maradt, a mely mi más, mint szánalom és szeretet az ember iránt? Mint épen Thackerayról mondja az idézett helyen egyik bírálója: «Jánost, Pétert, Tamást kigúnyolja ugyan, de szívéből szereti bennök az embert». Nem az embert, csak annak gyöngeségét és hitványságát gúnyolja ki; nem az ember megvetésére, mint inkább annak gyöngéd szánására tanít. Mert, — és itt van a lényeges különbség, a mi a humoristát a tiszta satiricustól megkülönbözteti, — ő magát sem tekinti bálványának és eszményképnek, saját személyét sem veszi ki a közgyengeség alól, olykor saját maga fölött is gúnyolódik: a mit a tiszta satiricus nem tesz, mert ő a világ fölött mint erkölcs-bíró áll.

Illenek-e a humoristának ezen vonásai Thackerayre? Heinrich tisztelt barátom, fölszólalása végén egy pár mondatban, párhuzamosan vázolja a humoristát és satiricust. Nos, megjegyezve azt, hogy a vázlat csak töredékes, s kissé erősen szétválasztja a két elemet: a két jellemzés közül a humoristáé sokkal inkább illik Thackerayre, mint a másik; s voltaképen a satiricusnak általa adott definitiója bizonyít Thackeray satiricus volta ellen. Avagy az ember megvetésére tanít-e az, a ki Esmond Henri nemes, derék, s még fenkölt

természetű tévedéseiből való kiábrándulása után is annyira tiszteltre méltó alakját alkotá? Embergnyűlöletre tanít-e az, a ki Pen-dennis anyjában s Esmond úrnőjében az anyai és női végtelen szeretet és gyöngédség örök szép képeit teremte meg; a kiknek, s főként az elsőnek, még tévedései is — kissé haszontalan fiának bálványozása — olyanok, hogy bizonyára nem kevesen s nem egyszer megnedvesült szemmel áldjuk azt az anyát, a ki a Penére emlékeztetett? S vajon Dobbin kapitány, a ki majdnem szolgálai hódolattal függ egy emberen, barátján, a kinél ő százszor többet ér: ezért csupán «szamár»-e, tisztelt barátom erős jelzőjével élve, — vagy pedig valami egészen más, egy alapjában nagyon jó, nagyon nemes szívű ember és valódi gentleman? És Amália (*Hiuság vására*), — s hogy a rosszabb alakok közül vegyünk egy párt: az öreg Castlewood gróf és neje, a magát kendőző vén Jézabel, *Esmond*ban: csupán csak gyöngeségből és gyűlöletes vonásokból vannak-e alkotva, vagy pedig még gyöngeségeikben is annyi jóság és emberi van, hogy szinte megszeretjük őket? Mert ez is a humorista tulajdona, hogy minden jellemben meg tudja találni és ragadni az általános emberit s az által kibékít vele. S Thackerayt épen az teszi nagygyá, hogy minden jelleméhez annyi emberit, annyi szeretni és szánni valót tud vegyíteni, hogy többé-kevésbé megbocsátjuk gyarlóságait. Avagy csupán csak satiricusnak nevezhető-e az ilyen író? A ki a *Hiuság vásárának* azon fejezeteit írta, a melyekben Sedleyeknél az árverés van, s a hol az öreg Osborne kitörli fia nevét a családi biblia lapjáról, vagy a hol a két apa (Sedley és Osborne) haláláról van szó: az az író minden lehet, csak embergnyűlő és megvető nem. Szeretném, ha minden keresztyén pap prédikációjában annyi valódi emberszeretet volna, mint Thackerayben: jobban épülnének az emberek; és bámulom annak az aethetikai érzékét, a ki Thackerayból az emberszerető szívet ki nem érzi.

Heinrich Dickenst teszi szembe Thackerayvel, mint humoristát. De hát vajon Dickens mindenütt derült és napfényes-e? Nem vet-e ő is sokszor sötét, néha szinte gyűlöletes világot alakjaira és tárgyaira? S mindenek fölött nincs-e ő benne is némelykor erős, kegyetlen satíra? Avagy a *Hard Times*, *Bleak House*, *Martin Chuzzlewit* nem a legmaróbb satíra termékei-e? Mert a tény az, hogy a humor nem lehet el satíra nélkül, s ez utolsó elemből egyik íróban több van, a másokban kevesebb. Thackeray gúnyja mily messze van Byron *Don Juanjának* szinte daemoni gúnyjától, és mégis *Don Juan* egészben a humor terméke, s máshová nem sorolható. S a két elem-

nek olyan szétválasztása, mint a hogy Heinrich teszi, az újabbkori nagy írókra alkalmazva, lehetetlen, mert absurdumra vezet.

Heinrich azt is fölhozza, hogy nem csupán német æsthetikusok tagadják meg Thackeraytól a humorista nevet, s erre nézve utal Taine *Az angol irodalom története* című könyvének néhány lapjára. E kérdés a dolog lényegére nézve másodrangú ugyan, de felelek erre is. Sajnálom, hogy azon rövid idő alatt, a mennyi e kis fölvilágosítás megírására a szerkesztő úr szívességéből részemül jutott, Taine azon újabb kiadásához, a melyben Thackerayról is szól, minden fáradságom daczára sem juthattam hozzá. De ez se nagy baj, mert hiszen az ott fölhozottak nem mondják azt apodictice hogy Thackeray nem humorista. Ott csak annyi van mondva, hogy Thackerayben átlag erősebb a satirai elem, mint Dickensben. Bizonyosan az író, az ő tárgyalási módja szerint, egyes fő vonásokat emelt ki tárgyaiban, s azok szerint igyekezett őket jellemezni. És még ha Taine nem tartaná is humoristának Thackerayt, az sem bizonyítana valami sokat. A humor fölismerése és főként *fogalmának meghatározása* végett semmi esetre sem fordulnék *francia* emberhez, a kinek fajában tudvalevőleg igen kevés humor van.

S a mi végül az angolokat illeti, itt őszintén gyönyörködtem Heinrich polemiájának naivságában. Arra az állításomra, hogy Thackerayt az angolok legalább humoristának tekintik, egyszerűen oda veti, hogy ebben nagyon csalódom. (Soha nagyobb csalódás ne érje életében őtet, de még engemet se!) S rögtön bizonyít azzal, hogy igen, «nevezik őt humoristának», de «satiricust értenek alatta». De hát, boldog Isten, akkor miért nevezik humoristának és miért nem satiricusnak? Egyszerűen azért, mert nem az; mert bár legkorábbi művei után sokan pusztán csak satiricusnak tartották is, de a mint teljessége egészen kifejlődött és nagy regényeiben a maga teljességében föltárult a világ előtt: belátta minden hozzá értő ember, hogy Thackeray a pusztá satiricusnál jóval több és hogy annál valami egyéb. Valóban erre J. Hannay általam jelzett művében reflectál is, ebben az értelemben. De hát miért hallgatja el Heinrich azon angol írók nevét, a kik Thackerayt *nem tartják* humoristának, ha oly biztosan tudja, hogy én csalódom? Mert Brimley jellemzése, a melyet idéz, még megfér a humorról, a mint hogy Brimley is azon kezdi, hogy «Thackeray humora». Én legalább négy angol író t idéztem, a kik humoristának tartják, s ötödikül vehetném még Mac-Carthy-t, a ki a *Budapesti Szemle*-ben közlött vázlatos tanulmányában szintén azt mondja, hogy Thackerayt és Dickenst

általános szokás a XVIII. század két nagy *humoristájához*, Fieldinghez és Smolletthez hasonlítani.

Heinrich végül az *æsthetikai* fogalmak pontos, világos meghatározását hangsúlyozza. Helyes dolog, azonban az *æsthetikában* nem mindig lehető. A szépművek, a végtelen lélek teremtményei nem férnek be mindig a szoros meghatározás korlátai közé, mert magok is végtelenek. A kisebb elbeszélések közt mindig lesz egy csomó, a melyek a műbírálót zavarba fogják hozni, hogy a balladák közé sorolja-e őket, vagy a románczok közé, vagy egy harmadik műfajhoz. Az alsó vígjáték és bohózat határain is előfordul a keveredés s általában minden érintkező műfajnál: mennyivel inkább a humor és satira gazdag birodalmában. Hogy mennyi satirai elemet bír meg a humor, a mely mellett még megtartja lényeges természetét: az mindig kérdéses marad. Én azt a határt vetném neki, hogy humor addig, a míg alapjában megmarad emberszeretőnek,*) a míg kaczagtat és ríkat, fölemel és megszegyenít egyszerre; más, meglehet, még ezt is keveseli. De hogy Thackeray e határon jóval innen van, azt úgy hiszem, minden olvasója beismeri. Heinrich, úgy tetszik nekem, a humor fogalmát nagyon szűkre szorítaná össze; szerintem helytelenül. A kérdés olyan, a melyben az elfogadott *æsthetika*, de egyszersmiud minden művelt olvasó is maga ítélhet.

Csak még egy apróságot hadd idézzek Heinrich fölszólalásából, már csak azért a vidámsáért is, a melyet nekem olvasása szerzett. Komolyan idézi és czáfolja azon nekem tulajdonított állítást, hogy Thackerayre nagy szerencsétlenség volna az, ha akár a németek, akár valaki más, humoristának el nem ismernék. De hát oly kevés érzéke volna Heinrichnek az *ironia* iránt? Bizonyára Thackeray ugyanaz a nagy író és jellemfestő marad, akár humoristának, akár satiricusnak nevezzék; nem veszít csak egy hajszálnyit is értékéből. Legyen ez a mi vigasztalásunk, meg Thackerayé is.

BARÁTH FERENCZ.

---

*) Tulajdonkép a gúny lélektani alapja is emberszeretet: érdeklődés az ember iránt, a kit kigúnyol; de az eszmény és önszeretet nála nagyobb amannál s mindenek fölött a formában veszi föl könnyen az embergyűlöletét. S a satiricusból az élet folytán könnyen lehet humorista, mert a lelki fejlődés útja szükségkép oda vezet. Egyébiránt a humorista és a tiszta satiricus közti különbség kimutatása több szót követel, mint sem ily szűk téren elintézhető lenne.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Bocsásson meg, hogy újra alkalmatlankodom. Elismerem, hogy nem vagyok reá fölbátorítva, de ha csak azt tenné az ember, a mire ösztönzik, bátorítják, igen szűk körre szorúlna az emberi, különösen az írói tevékenység. Ezelőtt néhány héttel szintén egy nyílt levelet intéztem önhöz, melyben a *Nyelvőr*nek a költői szabadság kérdésében kiadott sylabusát vettem bírálat alá. És ön e levelet nem adta ki. Kárba veszett fáradságom; aztán őszintén megvallom, a mellőzés sértette hiúságomat is. Azonban megvigasztalódtam. Úgy látszik, hogy önnek e kérdésben írt cikke már kész volt, az enyém elkésztet, de mintha a kiadott cikk egy pár ötletet fölhasznált volna az az én félre dobott levelemből is. Vagy csak történetes találkozás lett volna-e? Mindegy. Ez jól esett, megenyhültem, újra írok s remélem, hogy második levelemmel szerencsésebb leszek, mint az elsővel.

Nem vette-e észre, tisztelt szerkesztő úr, hogy a *Nyelvőr* prózája nem valami derék próza. Dolgozó társai nagyon fenn vannak magyarságukkal s lenézik, a ki nem tartozik hozzájuk, például a ki *nyomdat* ír *nyomtató intézet* helyett, *időt* vagy *idényt* *érad* helyett, *látkört látó kör* helyett, *törzsöt törzsök* helyett stb., de a szókötésre már kevesebb a gondjok, s a stíl hangzatosságát, fordultatos könnyedségét, átlátszó tisztaságát, találó keresetlenségét, tárgyyszerű sajátosságát, színező erejét épen nem tartják fontosnak. Bizonyos keresett magyarosság és keresetlen magyartalanság, bizonyos népieskedő affectatio és elméskedő ízetlenség jellemzik nagy részt cikkeiket. Olvassa el csak, szerkesztő úr, a *Nyelvőr* utolsó számának (1881-iki XII. füzet) *Nyelvművelő vajadások* című cikkét s meg fogja érteni, mit értek a keresett magyarosság s az elméskedő ízetlenség alatt, sőt megtalálja ott a keresetlen magyartalanságot is. Például: *«Eszébe törődött egyszer valakinek, hogy új igealakokat teremtsen»*. Az író, úgy látszik, azt akarta mondani, hogy eszébe ötlött vagy jutott, de nem jutott eszébe a találó kifejezés. Ez valóban nyelvművelő vajadás.

A *Nyelvőr* egy idő óta irodalmi rovatot is nyitott az æsthe-

tikai és költői művek bírálatainak. Úgy látszik, hogy Bánóczy a rovat vezetője; már két cikket írt bele. Eddig a *Nyelvőr* a nyelvtudomány ítélőszékének nevezte magát, most úgy látszik az ízlés ítélőszékévé is akar válni. Azonban egy kissé könnyedén veszi a dolgot. Megbírál két könyvet s az egész bírálat sem több, sem kevesebb, mint az, hogy Greguss könyve legjobb iskolai könyv s Fáy Béla a legkiválóbb regényfordító. Egy szikrányit sem bizonyít. Nem elbizakodás-e, az olvasók ítélő képességének nem vakmerő fitymálása-e ez? Csoda-e, hogy ily eljárás mögött személyes czélokot sejdít, a ki gondolkozni tud s a maga lábán jár? S vajon Bánóczinak minden tehetsége és tudománya mellett is van-e annyi jártassága a magyar nyelvben, érti-e a stíl finomságait annyira, hogy épen e tekintetben merjen bírálólúll föllépni? Hadd vegyem szemle alá legutolsó cikkét (*Nyelvőr* XII. füzet), melyben Fáy Béla egyik fordított regényéről ír. Íme egy lapnyi kis cikkben mennyi kócsintás:

«Irodalmi nyelvünket a fordítások leginkább rontják.» Rossz szórend; így kell: «leginkább a fordítások rontják».

«Beleviszik a nyelvbe a kifejezés idegenszerűségeit.» Idegenszerű kifejezés. E helyett: elterjesztik a nyelvben, vagy hozzá szoktatják a nyelvet.

«A fattyúhajtásokat kigyomlálni, úgy látszik, nem lehet.» Nemcsak látszik, hanem valóban nem lehet. Ki az ördög *gyomlálná* ki a *hajtást*?

«Nem igen jár számbavehető eredménnyel.» Mesterkélts. Így kell: «nem sok, csekély haszonnal jár». Inkább «számot tesz» az eredmény, ha már ilyen *Nyelvőr*-kiátkozta szóval akar élni.

«Örömmel ismerjük el.» Vad solécismus. Így jó: «örömmel elismerjük».

«Rémlik ugyan mintha»: úgy rémlik. Prózában csak így lehet. Más, ha azt mondom: «látszik, hogy tudja», s más, ha azt mondom: «úgy látszik, mintha tudná», vagy: «úgy tetszik, már láttam valahol». Ehhez a finomsághoz persze vájt fül kell.

«Hírlapjaink nyelve általában határozottan javul.» Dehogy. «Szemlátomást.»

«Ez utóbbira sokkal nagyobb súlyt helyezünk.» Német. Magyarúl: «Ez utóbbinak nagyobb fontosságot tulajdonítunk», vagy: «többre becsüljük», «jobb szeretjük», «jobban örülünk neki». Lehet válogatni.

«Hogy röviden kimondjam.» Magyarúl: «elég azon» vagy «elég

az hozzá», vagy «szó, a mi szó», vagy legalább «egy szóval» (a mi nem germanismus). «Röviden kimondani» nem lehet, «kerekén» igen.

«E tekintetben ott állunk még ma, a hol . . .» Jól: «ma is ott állunk még».

«Alig csalódom állítván, hogy . . .» Törül metszett barbarismus. Tiszta magyarsággal «merem állítani».

«Alkalmazékony.» Nincs reá szükség. De meg, hogy mer valaki úgy nevezett *holt képzővel*, a milyen az *ékony* is, mi több a *Nyelvőrben*, új szót faragni?

«Fordítási ügyességre vallanak.» Rossz. Más a «rávall.» Magyarosan: «fordítási ügyességet mutatnak».

«Magyaros úgy szó- mint mondatfűzésben.» Nem ez. Helyesen: «mind szó-, mind mondatfűzésben», vagy «szófűzésben is, mondatfűzésben is magyaros».

«Nem-e föltűnő?» De az. Solœcismus, vagy legalább prózai előadásba föl nem veendő provincialismus.

«De minek folytassam tovább? Minek hozzak föl még olyanokat is, melyek a stíl logikai oldalát illetik? Például: «S most szél-tében így használják, hogyan korholhatnám érte a fordítót?» Vagy: «Egyes kifejezések megválasztásában azonban nem elég szerencsés, vagy minthogy úgy látszik, szándékosan tett így, — nem elég gondos». Zavaros beszédek; hisz ha szándékosan használja e vagy ama kifejezést, akkor csak *gondos*.

S még valamit. A *Nyelvőr* minden ő szerinte rossz alkotású szót kegyetlenül üldöz. Ő is használ rossz szókat, de, azt mondja, csak olyanokat, melyeket nem tud még más jókkal pótolni. Mikép tűrheti hát meg, hogy valamely csatlósa, mint íme Bánóczi, úri gustusa szerint választást tegyen a rossz szók között, s némelyeket életre, másokat halálra szánjon. Talán következetességéből s megtántorgatott hitelének nagyobb erősítésére? Ha «kétely», «segély» s más ily rossz képzésű szóknak pártját fogja, micsoda bölcseséggel kárhoztatja ezeket: «dalár», «szünidő», «gyógyital», «zárda», «kedély» stb. Ezek sem rosszabbak amazoknál, s ha azoknak van, ezeknek is van joguk élni. Vagy könnyebb a «szünidő»-t pótolni, mint a «segély»-t (segítség), a «kétely»-t (kétkelés)?

Íme hogyan őrzik a *Magyar Nyelvőrben* nyelvünket. Jól tudom én, hogy a szerkesztő nem lehet mindenben felelős dolgozó társai stíljéért, de egy oly folyóiratnak, mely a jó magyar próza zászlóját tűzte ki, mely minden nap azt hirdeti, hogy nyelvünk vég-

veszélyben forog, hogy stílünk megromlott, mégis csak jó példát kellene mutatnia. Mi haszna, ha gúnyoljuk Kazinczyt, de sokkal rosszabbul írunk, mint ő. Mi haszna, ha átkozzuk a rossz szokat, de példát adunk a rossz szókötésre. Mi haszna, ha ki akarjuk irtani az idegen szóképzőket, de idegenszerűen írunk. Mi haszna, ha gyűjtjük a jó magyar szólásmódokat, de nem a maga helyén használjuk vagy épen affectálunk velők. Mi haszna, ha elméletben nagy nyelvtudósok vagyunk, de gyakorlatban meglehetősen rossz írók.

Nem folytatom tovább, pedig még sok mondani valóm van, de félek, hogy szerkesztő úr nem adja ki leveletem. Tudom ezért is megtámadják. De a szerkesztő úr ehhez már hozzá van szokva, könnyen tűrheti: aztán egy megtámadással több vagy kevesebb nem igen tesz különbséget.

Maradtam a szerkesztő úrnak
Kolozsvár, december 23-án 1881.

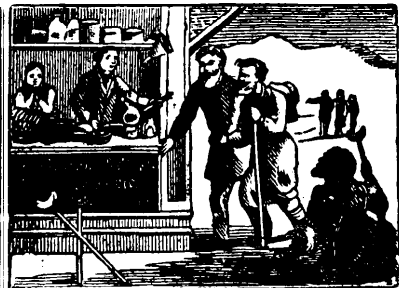
Régi tisztelője.

E szám bezártakor egy újabb hozzánk intézett *Nyílt levél* érkezett kezünkhöz Schwicker J. H. úrtól, a ki *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen* című könyvének a *Budapesti Szemle* 61-dik számában megjelent bírálatára tesz észrevételeket, s egyszersmind föltárja sérelmeit is. E levél közlését hely szűke miatt a jövő számra vagyunk kénytelenek halasztani.

Szerk.

KÜLÖNÖS FIGYELEMRE MÉLTÓ!

A hírneves dr. FORTI-féle

sebtapasz

mely rendkívüli gyógyereje, eloszlató, érlelő s fájdalmat csillapító hatása által leggyorsabb, legbiztosb s egyszerűs mind gyökeres gyógyulást eszközöl különösen bajokban. Egy csomag ára 50 kr., nagyobb csomagé 1 forint használati utasítással együtt, postán küldve 20 krral több.

Központi küldeményező raktár Budapesten:

TÖRÖK JÓZSEF

gyógyszerész úrnál
király-utca 12. sz.

Bécsben: Pleban F. X. gyógyszer-tárában, Istvántér 1. sz. *Dr. Girtler F.* gyógyszer-tárában, Freiong 7. sz. *Fritz G. és R.* gyógyfűszerésznél I. Bräunerstrasse 5. sz. *Práguban:* Fürst József gyógyszer-tárában Poric 1071. II. *Gréczban:* Nedved A. gyógyszer-tárában a Mur-téren. *Jassyban:* Engel J. gyógyszer-tárában.

Továbbá kapható *Budapesten:* Pillich F. (ezelőtt Jezovits) udv. gyógyszer-tárában nagy (3) korona-utca. — Pataky K. gyógyszerésznél nagy korona-utca 26. szám. — Wagner D. városháztéren — Schernhöffer K. özv. a „nagy Kristóffhoz” címzett gyógyszer-tárában, Kristóf-tér sarkán és dr. Wagner D. gyógyszer. vázci boulevard 59 — Egressy R. gyógyszer. nádor-utca 2. — Sztupa Gy., gyógyszer. a Kalvintéren. — Urbánn J. király-utca 98. sz. — Thalmyer és Seitz nádor-utca. — Kochmeister F. utódnál nagy korona-utca 22. sz. — Telkessy J. udvari gyógyszer-tárában a várban — Vlassek E. gyógyszer-tárában a Krisztinavárosban. — Frum J., gyógyszerésznél viziváros fő-utca. — Schwarmayer K. gyógyszer. viziváros fő-utca. — Eisdorfer G. gyógyszer-tárában Tabánban (Ráczváros) fő-utca. — Aiso-Lendvén: Kiss B. nál. — Aradon: Rozsnyai M. és Schüffer A. gyógyszer. úrnál. — Berettyó-Ufalu: Sárrethy L. — B.-Csabán Varságh B. Búd-Szent-Mihályon: Lukács F. — Debrecezen: Dr. Rothschnek V. E., Tamássy K., Göltl N. és Örvényi O. — Dévaványa: Paczek G. — D.-Földváron: Nádhera P. — Egerben: Köllner Lőrincz és Buzáth Lajos gyógyszerésznél — Eperjesen: Isépy Gy. — Ersekújvárott: Conlegrer J. — Gesztelyen: Pintér P. — Gyöngyösön: Mersits N. — Győrött: Müller K., Ziniel József. — Huszton: Keresztes S. — Jászberényben: Teschler E. és Merkl J. — Kaposvárt: Keeskésy T. és Babocsay K. — Kassán: Korotkó A., Wandraschek K., Mezgy G. és Hegedűs L. — Kőröczagon: Báthory B. — Késmárkon: Genersich C. A. — Komáromban: Grötschel Zs., Schmidthauer A. és Kirchner M. — Kun-Madarason: Jung K. — Losoncson: Kirchner D. és Plichta L. — Léván: Boleman Ede. — Makón: Nagy A. — Mező-Berényben: Baranyi M. — Mező-Kiszony: Rátz Gy. — M.-Turon: Borbás J. — Miskolczon: dr. Csáthi, Szabó, Mayer R., Ujházy K. és dr. Szabó Gy. gyógyszer. — M.-Szigeten: Héder L. — Mitroviczán: Krstonic A. — Nagy-Kaniszin: Pracer Béla és Belus J. — Nagy-Károlyban: Füleky P. és Koricsánszky L. — N.-Kőrösön Medveczky György. — Nagy-Szombaton: Pántotsek B. — N.-Váradon: Huzeila M. Molnár J. és Nyirj Gy. gyógyszer. — Nyíregyházán: Korányi J. gysz., Szopkó Alfr. és Lederer I. gyógyszerész és Kovács S. — Pakson: Malatinzsky S. — Pécselt: Sipőcz J. — Pozsonyban: Pisztorj B. — Putnokon: Fekete N. — Rimaszombaton: Hamallár K. — Rozsnyón: dr. Pósch J. gysz. és Hirsch J. N. — S.-A.-Ujhelyen: Medveczky A. és Pintér F. — Sümegen: Stumborszky L. — Szathmáron: Bossin J., dr. Lengyel M. és Bösözörményi J. gyógyszer. — Szegeden: Kovács Albert. — Sz.-Fehérvárott: Braun J. és Dieballa Gy. gyógyszer. — Székelyhídon: Szabó J. — Szombathelyen: Simon Gy. — Szolnokon: Keeskessy T. — Tarján: Monó J. — Temesvárott: Tárcazy I. és Jahner C. M. gyógyszer. — T.-Ujlakon: Rojky G. — Tésón: Ágoston Gy. — Tokajban: Reiner D. — Ungvárott: Lám Sándor Fränkel M. gyógyszer., Krausz A., Speck J. és Peltárszky A. — Veszprémben: Ferenczy K. — Zirczen: Tejfel J. — Erdélyország. Deesen: Róth P. — Kolozsvárt: Valentini A. és Biró J. — Brassán: Schuster K. L., Gyertyánffy és Verzár. — M.-Vásárhelyt: Bucher M. — Segesvárt: Idősb Miffelbacher J. B. — Sepsí-Szent-Györgyön: Beteg B. és Ötvös P. — Szászváros: Graffius J. — Tövisen: Slafkovic J. — Zilahon: Weiss S.

Ezen kitűnő hatása, nem eléggé ajánlható gyógyítapasz készítője:

Forti László. Lak.: Budapest, I. ker. Nándor-utca 3-ik szám.

THE GRESHAM.

Az Ausztria-Magyarországban szintén főkokkal bíró londoni «The Gresham» életbiztosító-társaságnak mult év június 30-dikán letelt 33-ik üzletévről szóló évi jelentése, mely a részvényeseknek mult évi december 8-án tartott rendes közgyűlésén felolvasatott, előttünk van. A jelentésből átvesszük a következő adatokat, melyek a társaság virágzó állásáról tesznek tanúságot. A mult évi eredménye fölöttébb kedvező volt, a mennyiben 6521 biztosítás jelentett be a társaságnál 59.712,065 frank erejéig, elfogadtattott pedig 5365 biztosítás 48.375,790 frank biztosítási összeg erejéig, mely összegnek megfelelően a kötvények kiállítottak. A díjbevétel, leszámítva a viszontbiztosításokért kifizetett összegeket, 12.007,724 frankra rugott, mely összegben az első biztosítási év 1.649,043'75 frank díja is benn foglaltatik. A kamatszámra mérlege 2.879,279'85 frankot mutat, és a díjakat is ide számítva az évi jövedelmet 14.886,494'80 frankra emelte. Az év folyamán a társaságtól követelt és általa kifizetésre jóváhagyott életbiztosítási kötvények után járó követelések 5.774,153'80 frankra rugnak. A kihazasítási és vegyes biztosítási szerződésekből eredt esedékes követelések 2.957,691'65 frankot tettek ki. Kötvények visszavásárlására 845,180'50 frank fordítottak. A biztosítási tőke, mely a kötvényekben kikötött föltételek teljesítését biztosítja, 3.696,911 frankkal emelkedett. A társaság a mult évben Budapesten és Bécsben 3.057,000 frt vételáron ingatlanokat szerzett, melyekben most a hivatalos helyiségek vannak elhelyezve.

Az összes értékesített cselekvőösszeg az üzletév végén 74.122,865 frankot tett ki. Ennél a kimutatásnál a tárczának vételárképen felvett összegek többlete nem vétetett tekintetbe, mert ezek az összegek nem értékesítettven, azonnali nyereség forrással sem tekinthetők. Ennek a többletnek azonban nagy jelentősége van, mert konszolidálja azokat a garanciákat, melyeket a társaság nyújt. A jelentést a társaság vagyonkimutatása egészíti ki, mely szerint a társaságnak van: A brit kormány biztosítása alatt 3.712,489'80 frank. Az indiai és gyarmatkormányok biztosítása alatt 121,066'75 frank. Idegen állambiztosítás alatt 12.852,382 frank. Vasuti részvények, elsőbbségek és törzsrészvényekben 1.274,341'15 frk. Vasuti és más kötvényekben 22.099,399'50 frank. Házbirtokban 11.452,240'20 frank. Jelzálogokban 9.712,633'55 frank. Különfélekben 12.899,312'05 frank.

INGYEN ÉS BÉRMENTVE kívánatra mindenkinek szívesen átküldetik bármelyike a következő újon megjelent árjegyzékeimnek:

**Bamulatos
UJDONSÁG**

Husz új eljárás
írás, rajz, nyomtatás sokszorosítására
úgy Anilin mint napálló vagy bronz színekben, mik kivihetők a

PHONIX
egyeletes sokszorosító lapokon
(KOMÁROMY M. SZABADALMA)
Phonix lapok nagyság szerint 50% feljebb
Használati utasítást és árjegyzéket bérmentbe küld a
FŐ-RAKTÁR

SEEFELNER J.L.
BUDAPEST IX. VACZUTCSZA 9.SZ.
VIZONTÉLŐKÖH. HERBERTYENK.

Ezen hirdelmény egy
PHONIX-NYOMAT
fotóinkográfus kisébilménye.

MAREKOVSKY & LOVICH

A Író-, levelezési és irodai szükségletek.

B Rajz- és vízfestészeti szerek. Építészeti, építői és műszaki kellékek.

C Iskolai, író-, rajz- és vízfestészeti szerek.

D Olajfestékek és olajfestészeti szerek.

F Cotillon és béli czikkek.

Levélbeli megrendelések utánvét mellett a szokott pontosság és szilárdsággal eszközöltetnek.

A Franklin-Társulat magy. irod. intézet kiadásában Budapesten megjelent:

WALLENSTEIN HORVÁT KARABÉLYOSAI

1623—1626.

LEVÉLTÁRI KUTATÁSOK ALAPJÁN

IRTA

Dr. BALLAGI ALADÁR.

Ára füzve 2 frt.

GYULAI PÁL

KÖLTEMÉNYEI

MÁSODIK BŐVITETT KIADÁS.

A KÖLTŐ ARCZKÉPÉVEL.

Ára füzve 4 forint.

Diszkötésben 5 frt 50 kr.

TOLDI.

KÖLTŐI ELBESZÉLÉS.

IRTA

ARANY JÁNOS.

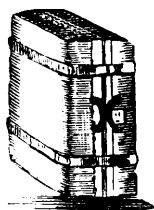
NYELVI ÉS TÁRGYI BŐ MAGYARÁZATOKKAL

ELLÁTTA

LEHR ALBERT.

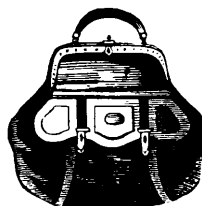
Ára füzve 3 forint 60 krajczár.

Legjobb és legnagyobb választékban csak

Löwinger Károlynál

es. és kir. udvari bőröndös

BUDAPEST, IV., kis hid-utca 10. sz.

ALÁÍRÁSI FELHÍVÁS

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATÁRA.

Harmadik Cyklus. 1881-től 1883-ig.

A Magyar Tudományos Akadémia ez év végén könyvkiadó-vállalatának új hároméves cyklusát indítja meg. E vállalat megalapításakor az a törekvés vezette, hogy minden irányban megfelelően feladatának, mely nemcsak a tudományok önálló művelésére, hanem a tudományos ismeretek terjesztésére is irányul. Ennélfogva e vállalatában oly eredeti és fordított munkák kiadását határozta, melyeknek megválasztásában irodalmunk legszembetűnőbb hiányainak és a művelt közönség szükségeinek betöltése legyenek a főszempontok. Az évi illetmény ezentúl minden esztendő vége felé küldetik szét.

1881-iki illetményül már szétküldött munkák a következők :

A történelmi (első) sorozatból :

Goldziher Ignác. Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás történeti köréből. Egy kötet. Teljes.

Symonds J. A. A renaissance Olaszországban. Fordította *Dr. Pulszky Károly*. I. kötet.

Thierry Amadée. A római birodalom külső története. Fordította *Csiky Kálmán*. Egy kötet. Teljes.

E sorozat ára kötve 5 frt 20 kr.

Az irodalmi (második) sorozatból :

Alexander Bernát. Kant élete és munkái. I. kötet.

Szász Károly. A világirodalom époszai. I. kötet.

Taine H. A. Az angol irodalom története. Fordította *Csiky Gergely*. I. kötet.

E sorozat ára kötve 4 frt 20 kr.

A jog- és államtudományi (harmadik) sorozatból :

Laveleye Emil. A kormányformák az ujkori társadalomban. Ford. *Tóth Lőrincz*. Egy kötet. Teljes.

Mayr György. Törvényszerűség a társadalmi életben. Fordította *Kőrösi József*. Egy kötet. Teljes.

Taine H. A. A jelenkori Franciaország alakulása. Fordította *Dr. Toldy László*. I. kötet.

E sorozat ára kötve 4 frt 20 kr.

Mind a három sorozat együtt 13 frt 60 kron megszerezhető. Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre, azaz 1881—1883-ig kötelező. Egyenként a munkák nem kaphatók. Aláírások még folyvást elfogadtatnak.

A jelen, harmadik cyklus pártolói az előbbi két cyklusban megjelent minden munkát egyenként az eredeti előfizetési áron (kötetenként 1 frt 90 kron) szerezhetik meg. Részletes jegyzékek ezekről ingyen küldetnek.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK KÉRDÉSÉHEZ. *)

Azon irodalmi hadjárat, melyet az erdélyi szászok egy része, mint a nagy német nemzet «elnyomott testvére», a magyar állam ellen indított, az új magyar æra beállása óta, egészen a nagy háború szabályai szerint folyik le. Előbb az újsági cikkek végezték a könnyű előrsi szolgálatot. Majd a folyóiratok s pamphletek sora következett, mint dereksereg. Végre vaskos kötet jelenik meg nehéz tüzéség gyanánt, hogy eldöntse a tudomány súlyos kűszületével a csatát. Egy 600 lapos «Schmerzensschrei».

Mert Zieglauee könyve tetemes alakjának s tudományos színezetének daczára nem egyéb, mint egyike a nemzetiségi szenvedély azon ephemer termékeinek, melyek egy múlt érdek kifejezésére születnek. Már eleget súgtak lapok s folyóiratok hét év óta a német chauvinismus fűlébe, hogy a magyar mily borzasztó s barbár eszközöket vesz igénybe, különösen az erdélyi «Bruderstamm» ellenében, hogy nyelvétől s műveltségétől megfoszssa. Most német mód szerint, a történeti tudomány szertárában kell bizonyító okok után nézni. A sűrti citatum s az élvezhetetlen stilus csak elég bizonyítás a mellett, hogy nem felületes eszmefuttatással van dolgunk, hanem alapos és a historia színvonalán álló művel.

Igaz, hogy Közép-Afrika sivatagjairól vagy az Amazon melleki népek vallásáról alig láthatna napvilágot értekezés a

---

*) *Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen in der Zeit Joseph's II. und Leopold's II. Grösstentheils nach bisher unbenützten handschriftlichen Quellen von Dr. Ferdinand von Zieglauee.* Wien, 1881. 599 lap.

nélkül, hogy a berlini és göttingai tudósok tüzetes megbeszélés és megvitatás tárgyává ne tennék. Hanem Magyarországról s Erdélyről, ezen terra incognitáról bevesz minden értesítést a németek szellemi gyomra Schlözer ideje óta, csak a kellő fűszerrel, magyar gyűlölettel és lenézéssel legyen præparálva. És ha valamely lelkiismeretesebb kedélyben támadna is némi kétség, ott van a biztosítás mindjárt a címlapon, hogy a mű «legnagyobb részt eddig föl nem használt kéziratok után» készült. Ennek pedig ki tudna ellenállani? Különösen ha cs. k. ny. r. történeti professor az, a ki mondja.

Pedig, hogy előbb a művel végezzünk, az sokkal kevesebbet ad, mint a mit ígér. Várnók előadását azon nagy szellemi mozgalomnak, mely II. József kora óta a magyar nemességkörében is talajt teremtett a XVIII. század politikai tanainak. Bizonyára nagyon érdekes lett volna föltüntetése annak, mint hat Voltaire és Rousseau tanítása a Báuffyak, Bethlenek és Telekyek ősi családjaira, mint alakítja át a szász polgárnak egész életmódját és mint ér össze e magas tudományos és művelt társadalmi szellem az oláh parasztlázadás brutális kitöréseivel, mely szintén socialis volt a maga módja szerint. És még csak az utat sem kellett volna újra megtörni. Kemény Zsigmond az idősb Wesselényi Miklós életében képét nyújtja az erdélyi főnemesnek, ki zajos katonaelet után «a középido aristokratikus és durva erkölceit Voltaire munkáival együtt viteti be ősei lakába». De Kemény Zsigmondnak Zieglauer tán nevét sem hallotta. És minek is használjon már megjelent munkát, midőn művét kiadatlan kéziratok után írja? Ezek után azután meg is írja az 1790—91-diki országgyűlés történetét, sem többet sem kevesebbet. Látja tehát az olvasó, hogy a tartalom távol mögötte marad a hangzatos címnek.

Ezt még megbocsátanók. Az az 1790—91-diki országgyűlés oly fontos választó pontot képez Erdelyország történeteiben, hogy lelkiismeretes és kimerítő megírása nagy érdem és mindnyájunk elismerésére tarthat számot. Nem is hiányzanék hozzá az anyag. A hivatalos utasításokon és jelentéseken kívül ott van nagy számú fő szereplő naplója és levelezése. Báró Wesselényi Miklós maga is írt naplót. Ott vannak minden esetre a gubernium tanácskozásainak jegyzőkönyvei, melyek épen a legrejtettebb kérdésekre vetnének világot. De mindezek átnézése és átdolgozása hosszabb és kitaróbb munkát igényelne.

E helyett a szerző meglegedett azzal, hogy a medgyesi s nagyszzebeni követek diariumait átírja és commentálja. Ezek majdnem egyedüli forrásai. Ez a két napló az «ungedruckte Handschriften», melyek után a mű készült.

Bizonyos, hogy e szász forrásoknak meg van az az érdeke és értéke, hogy sok személyes dologról nyújtanak fölvilágosítást s hogy ők egyedül értesítenek részletesen azon tanácskozásokról, melyeket a szászok követi az országgyűlés folyama alatt külön is tartottak. Mindazonáltal igazi történet-író nem használta volna e különben becses forrásokat kizárólagosan, különösen midőn módjában áll azokat a többi táborokból folyó értesítések által kiegészíteni. És föltéve, hogy ezek az egyedüli hozzáférhető források, annak fogja nézni a mik: egy párt egyoldalú nézetének, és e szempontból kemény kritika alá fogja venni a bennök foglalt adatokat.

A régi rendi élet sem nálunk, sem a külföldön nem ismerte a pártok szervezését mai alakjában. A club-élet, mely gyakran fontosabb a pártok nyilvános mérközésénél, egészen hiányzik. Hanem épen a szászok ilyen külön részt képeztek az erdélyi országgyűlés keblében, mely minden fontosabb kérdést az országos tárgyalás előtt közösen megvitatott, és az országgyűlésen nem a közös haza, hanem a szász universitas érdekében igyekezett eldönteni. Magyarok és székelyek közt voltak eltérések: a szász ellenben mind egy úton járt. Nem volt ott egyes követ, hanem csak a szász egyetem deputatioja, mely folytonos rapportban állott a nagyszzebeni tanácscsal. Tehát akár egy szász követ írjon valamit az országgyűlésről, akár több: a hitelesség egy lesz. Nem a magok szemével nézik az eseményeket, hanem a közös nemzetiségi pápaszemen át. Egy politikai pártnak, különösen nemzetiséginek, vagy rendinek előadása után írni meg egy országgyűlés történetét ép oly absurdum, mint az egyik csatázó fél bulletinjeiből állítani össze a hadjárat történetét. Vajon mit szólna Zieglauer vagy más nemetosztrák historikus az olyan író eljárásához, ki a jelen bécsi Reichstag tárgyalásait kizárólagosan egy-két cseh vagy lengyel követ diariuma után adná elő, és azoknak elhinne mindent? Pedig csehek és lengyelek most nagyobb szerepet játszanak Ausztriában, mint a szászok valaha Erdélyben. És mily megvetőleg ítélne mindenki annak igazságszeretetéről, ki a mostani angol parlament eljárását tisztán egy-két irlandi home

ruler jegyzetei után méltatná? Pedig ez a párt körülbelől megfelel annak a mik a szászok voltak a kolozsvári diétákon. Megjelentek, nem hogy előmozdítsák az alkotmányos munkát, hanem, hogy megakaszszák.

Ez előzménynek után, melyek nem csak szerzőnknek, hanem az egész német-osztrák publicistikának irodalmi eljárását Magyarországgal szemben jellemzik, térjünk át arra, a mit a munka nyújt, a nélkül hogy ígérné. A szász kéziratok csak testét képezik a könyvnek. A szerző adta hozzá a lelket.

Mélyen elrejtve a könyv közepében találjuk a következő mondatokat (306—7. l.) «Minthogy az 1791-diki országgyűlés oly hű tükre volt mind azon mozgalmaknak, melyek akkor az erdélyi nemzetek kedélyét megindították, nem lehet csudálkozni azon sem, ha azon — a nyelvi kérdést is érintették. Kezdetben kisszerűen, mint távoli égi háború tünt föl e kérdés, mely később oly gyakran és oly súlyosan lépett a harc színhelyére ez országban, és mely mindig vissza fog térni, míg nem találta állandó és a legfelsőbb igazságnak megfelelő megoldását, mely növekedő komolysággal fog visszatérni, tele szemrehányással vádlóan, mint Banquo szelleme Shakspeare *Macbeth*jében, mint a bűnre való emlékeztetésnek személyesítése — mely mindaddig fog hazajárni, míg azon érzelmekkel lesz szabad visszatekinteni a brutális magyar nyelvi kényszerre, minőkkel ma V. Károly és II. Fülöp vallásos rendeleteiben a spanyol szellemi nyomásnak lélektelen emlékeit látjuk.»*)

Mindig veszedelmes a jelen szenvedélyeit átvinni a múlt küzdelmeinek és törekvéseinek megítélésére. Legveszedelmesebb akkor, midőn e szenvedély nem őszinte, hanem egészen más érdek, mint a bevallott, lappang alatta. Hogy pedig a szász kérdésnél ez az eset, annak bebizonyítására szolgáljon maga e könyv adatokkal. Azt hiszem senki sem fogja hinni, hogy ez adatokat azon czélből közli a szerző, melyre itt fölhasználjuk. Hanem oly nagy a történeti igazság ereje, hogy ott is kiviláglik, a hol helytelen következtetéseknek föléje rakott tömegeivel akarják elhomályosítani.

---

*) Die so lange wiederkehren wird, bis man auf den brutalen magyarischen Sprachzwang mit jenen Empfindungen zurückschauen darf, mit denen wir heute in den Religionsedicten Karls V. und Philipps II. seelenlose Denkmale spanischer Geistesknechtung erblicken.

Ugy mint szerző és pártja fölfogják, a szász kérdés lényegében nyelvi és kulturai kérdés. Szerintök, midőn a magyar törvényhozás véget vetett az universitás sajátos jogainak, az a törekvés vezette, hogy a szász földre a magyar nyelvnek politikai kényszer által törjön útat. Hogy tényleg egészen más az eset, hogy a szász municipalitás jogainak ugyanazon okból kellett végét vetni, a melyért a magyar állam nem tűri meg már a nemesek középkori bíraskodási és kormányzási kiváltságait, annak bebizonyítására szolgáljon — a legnagyobb germanisáló példája.

II. József császárt senki sem fogja «brutális magyar nyelvi kényszerítéssel» vádolni. Még a szászok sem tették soha. És mégis 1784 július 3-dikán (1196-dik szám alatt) elrendelte a szász szekek és városok beosztását megyékbe. Eltöröltnek mondotta a szász nemzetnek nevét is. A szász javak jövedelme az országos kincstárhoz tétetett át. A szász nemzeti archívum 1787-ben bezáratott és a gubernialis levéltárba vitetett át. De az, a mi a szászokat legjobban sértette, kizárólagos polgári joguknak megszűnése volt. Az 1781 márczius 13-diki udvari rendelet behozta a concivilitást az egész országban, azaz véget vetett a kiváltságnak: «mind a többi nemzetbélit, erdélyit vagy külföldit, ki nem tiszta és igaz német származású, a polgári jogból és a házvételtől kizárni», vagyis «a szászok össze nem olvadását a többi nemzettel föntartani».

A nagyszzebeni tanács 1787 deczember 8-dikán az egész szász nemzet nevében a következő szavakkal folyamodott az udvarhoz:

«A szász városok, kiváltságos mezővárosok és szabad községek Erdélyben 600 évnek hosszú folyamában számos és sokféle szomorú viszontagságot értek és éltek át, mert a bajok melyek érték, csak múlóok voltak, mintegy külső testi sértések, melyek, mert nem érik a belső nemesebb részeket, az idő folytán meggyógyulnak, bár néhány sebhely megmarad.

De, legkegyelmesebb urunk, bizonyára soha sem jutottak oly aggasztó helyzetbe, minőben most vannak. Nem ámitás vagy vak ragaszkodás a múlt idő állapotához és alkotmányához tölt el bánattal és aggodalommal a jövő iránt, hanem azon tények, melyek az utolsó időben szemeink előtt mentek végbe.»

Egyike a szász vezéreknek Soterius János M. 1787 nyarán írja, hogy minden védőgátat lerontottak, az egész alkot-

mányt megszüntették és semmivé tették. A nagyszebeni magistratus új, 1789 márczius 16-diki repräsentatiojában a következő panaszokat találjuk: «Legkegyelmesebb uralkodó! Fájdalmunk a legsajgóbb és érdemetlen elnyomatásunk leírhatatlanul lesújtó.»*) Ha a rendeleteket vissza nem vonják, «nem marad egyéb hátra részünkre, mint az, hogy mi, bűnünk nélkül nyomorba esett az államnak hasznára nem váló polgárok kemény sorsunkat romba dőlő falaink és lakásaink romjai közt, gyermekeinkkel együtt megsirassuk.»

Midőn, nem a szászok e fájdalmas kitörései, hanem a magyar nemzet egyhangú ellenzése miatt, melyet a külföldi bonyodalmak támogattak, a nagy uralkodó kényszerült egy tollvonással véget vetni intézkedéseinek, egy egykorú szász író szerint «öröm és örvendezés uralkodott a magasak és az alacsonyok kedélyében, mintha Rhea és Saturnus kora köszöntött volna be». Egy másik így ír: «Új életre ébredünk. Minden szásznak dobog a szíve, örömkönnnyűt sír szeme.»

Ezek a nyilatkozatok azon fejedelem politikai halálakor történtek, kinek a német nyelvnek uralkodóvá tétele képezte egyik életezcélját. Hanem azért a szász nép, mint egy ember áll ellene, inkább sorakozik a máskor mindig gyűlölt magyar nemesség mellé. Azt hiszem ez egy tény bizonyítja, hogy a szász universitás és municipális különállás volt a legfőbb érdek a szászok szemében, nem nyelvök vagy kulturájok.

De még más tanulságot is vonhatunk le e tényből. II. Józsefnek, ha csak germanisálni akart, bizonyára nem volt oka a szászokat sérteni. Örvidenek azon, hogy most az ő nyelvök az állami nyelv, és mert nincs ki németül tudjon, magyar megyékbe is szász jegyzőket kell kinevezni. (28—29. l.) Hanem a császár nem csak nyelvben, hanem az egész kormányban egységes államot akart alkotni. Ennek pedig a szász universitás csak úgy ellenmond, mint a magyar megye. Mindkettőt egy sors éri. A modern állam eszméje első megjelenésekor véget vet e középkori alkotásoknak, akár szász akár magyar lett légyen szellemök.

A bécsi politika hagyományos elve volt megakadályozni a két magyar haza egyesítését. És mégis II. József már ural-

*) Unsere Leiden sind die schmerzhaftesten und unsere unverdienten Drangsale unbeschreiblich niederbeugend.

kodása kezdetén, 1782 augusztus 14-dikén, elrendeli az erdélyi kancelláriának a magyarba olvasztását. Lehetetlennek látszott a kormány az unió nélkül.

Ha már most a németnyelvi kényszert nem tekintjük, a jelen állapot ugyanaz, mint a minőt II. József hozott be, csak hogy a személyes és községi jogok sokkal nagyobb kíméletével léptették életbe a magyarok, mint a császár. A magyarok pedig nyelvi tekintetben csak hivatalossá tették a magyar nyelvet. Kényszerről szó sem lehet. A két hivatalos nyelvet összehasonlítva pedig bizonyos, hogy Magyarországon nem lehet szó más nyelvről, mint a magyarról már csak a számaránynál fogva sem, ha nem nézünk is történeti és társadalmi okokat és jogokat. Hanem a szászok, kik oly borzasztó jajveszékésbe törtek ki az unió megszüntetésén, a mennyire csekély erejük engedte, mindig arra törekedtek, hogy a német nyelv legyen uralkodó Magyarországon is. Nekik ez legalkalmasabb: de ha már jogról és elnyomásról van szó, inkább szenvedhet egy országban 200.000 lélek, mert ez a szászok teljes száma, mire részben magok kárhóztatják magokat, mint 13 millió. Volna még egy mód, ha tudniillik Erdély megint külön válnék Magyarországtól. Akkor talán nem a magyar lenne ott az uralkodó, de annak helyébe semmi esetre se lépne a szász, ki a Királyhágón túl is alig egy tizenegyed részét teszi a népességnek, hanem az oláh. Ha a szász hazafiak ezt jól meggondolják, talán alább hagy ellenszenvök az unió ellen.

A középkorban, midőn az egész keresztyénségben egyaránt kifejlett osztályok és rendek szervezték a politikai életet, ezek mellett fontosságban elenyészett az, a mi a modern népeket nemzetekké teszi: a nyelv. A modern nemzeti egységet, melybe minden rend, osztály és vallás különbség beolvadt, az irodalmi és műveltségi közösség teremtette meg, nem más. A sok nyelvű, hivatalosan latin Magyarország és Erdély koránt sem áll egyedül. Angliában csak a XVIII. század elején, Franciaországban csak a múlt század végén szűnnek meg a nyelvi különbségek. Németország még most is küzd ellenök. Hogy pedig több nyelv legyen meg békésen egymás mellett egy országban, arra csak egy példát tudunk: Svájcot. De e neutralis föderalista köztársaság alkotmányát milyen államférfi merné átplántálni hozzánk a keleti kérdés folyamatának,

az orosz panslavismus és katonai autokratia teljes kifejlésének korában?

Hanem a százszok nem hiába viselték századokon át a «circumspectus» nevet. Az ő politikai ideálok közelebb fekszik és nem is oly veszedelmes. Elfeledték már, hogy II. József korát nézték egykor legnagyobb elnyomatásuk korának, és hogy mily gyászos véget ért a rövid Bach és Schmerling-féle dicsőség. Még csak ideiglenesnek nézik a jelen állapotot és vágyaik a nagy német összbirodalom felé vonzzák őket. A külföldön tanuló ifjúságukat, mely leginkább lármázza be a világot a magyarok barbarságával, oly lelkesedéssel és önbizalommal töltötték el a porosz győzelmek, mintha csak ők vitták volna Metzét, Sedant és Párist. A többi pedig, a mennyiben még nem békült ki a magyar hegemoniával nagy osztrák birodalomról álmodik. De mindezekről nyugton lehet a magyar állam: hisz még Cislajthániában is csak mily óriási küzdelmet és erőfeszítést kell a német elemnek vívni a vezérszerpért.

De eltérünk tárgyunktól. Az egyes históriai fejlődések értékét és jelentőségét hiba volna tisztán jelenlegi szerepekből és viszonyaikból ítélni meg. És a százszok igényeit csak azért igyekeztünk a jelenben kivihetetleneknek mutatni ki, mert politikai aspirációik a jelent mindig a múlt világításában látják. Azt tán sikerült bizonyítanunk, hogy alkotmányuk és egész szervezetök nem annyira nemzeti volt, mint rendi, és hogy e rendi kiváltságoknak el kellett dőlniök, ha az újkori államnak csak alapjait is akarták lerakni. Ha nem tisztán a jog és igazság szempontja is igazolja a magyar eljárást, tán rosszsalhatjuk e kiváltságok megszüntetését egy egyedül uralkodó részéről, ki a mások jogát confiskálja saját hatalmának gyarapítására. Hanem a magyar nemesség, mely a történetben példátlan módon mondott le legfeltettebb kincseiről az állam érdekében, tán megnyerte ez által azt a jogot, hogy rendelkezék a mások történeti privilegiumairól is.

Az újkori magyar állam fejlődése alapján egészen ellentétes azzal, melyet a többi európai államokban észlelünk. Mindenütt a király a közrenddel együtt a nemesség romjain állította föl az újkori állam épületét. Nálunk a nemesség maga rombolta le alkotmányát a királyság ellen és a polgári elem nélkül.

Mindazonáltal a múlt század végeig a hazai állapotok e tekintetben hasonlítottak a külföldiekhez. A király itt is támaszkodhatott a polgári rendre, és a nemesség volt itt is fő öre a régi alkotmánynak. A szász nemzet, mint kiválóan polgári elem, tehát akkor nálunk cultiváló, az általános haladást emelő szerepet vitt volna. Hanem e szerepe végrehajtásában végzetes különbséget veszünk észre. Teljes lelekkel és erővel van a király táborában, ha a nemesi jogok elnyomásáról van szó. És így, minthogy a nemesi szabadság Erdélyben egyértelmű még az ország szabadságával, a reakciónak született eszközei. Erre tán szükségtelen külön példákat hozni föl. Másrészt, ha arról van szó, hogy magok is mondjanak le valami középkori kiváltságról az állami hatalom érdekében, a legesőkönnyösebb ellenállást fejtik ki. A franczia, porosz vagy dán városok magok is lemondottak jogaikról, midőn fejedelmek szolgáltatásban segítették diadalra az abszolút királyi hatalmat a nemesség rendi kiváltságai ellenében. Magok is rendek voltak: ha nemzet jó létre, az ő egyedi életök is megszűnnek.

Az erdélyi szászok ellenben küzdenek ugyan a magyar nemesség ellen, de nem azért, hogy a kiváltság helyébe az egyenlő jog lépjen, hanem, hogy egy részt korlátlanabbul uralkodjék a király, és hogy másrészt, törhetetlenül maradjanak meg az általános romlásban az ő privilegiumaik. Így tehát nem általános érdekű, hanem szűkkeblű és egoista minden törekvésök.

E meggyőződésünk bebizonyítására szolgáljon egy fontos kérdésnek, a már érintett concivilitásnak, ügye.

Midőn az Árpádok mindenünnen vendégeket hívtak az országba, «mert a királyok és fejedelmek dicsősége főképen népeik sokaságában áll» — arra is volt eset, hogy az új városok azon jogot nyerték, hogy idegeneket, a magyarokat is, kizárhassák keblökből. Az erdélyi szászok is királyi szabadságlevelet bírtak arra nézve, hogy a II. Endre által körülírt földön (az úgynevezett Királyföld, fundus regius), ők lehessenek egyedül birtokosok. Szükségtelen kifejtenuünk, hogy e kiváltság által mennyire államot képeztek az államban és mennyire ellenmondott ez minden rendes állami kormányzatnak. Magyarországon már a XVI. és XVII. századbéli országgyűlések véget vetettek a városok hasonló jogainak. Az erdélyi szászokat illetőleg II. József 1781 márczius 22-diki rendelete vetett en-

nek véget, mely minden nemzet- és vallás-különbség nélkül engedett mindenkinek polgárjogot nyerni. Hogy milyen háttással volt ez a bizonyára humanus és haladó rendelet a szászokra, mutatja egy szász emlékírónak, a brassai Herrmannak sóhaja. «Midőn kicsinye, nagyja a nemzetnek,» így szól «egyaránt búval és aggodalommal tölt el, mert gyöngé volt a kilátás boldog jövőre, még jobban megrendítette a nemzetet a concivilitási decretum, mely azon, főnnállása óta minden támadás ellen föntartott jogát, hogy földjét minden más nemzet kizárásával bírja, egyszerre meglöntötte. Minden idegent képesnek nyilvánított arra, hogy városainkban letelepedjék. A polgárság, melynek sajátosságai nem fértek meg sem a nemességnek gondolkodása és élete módjával, sem az eddig a városoktól, sőt a rendi összeköttetéstől is távol tartott oláh néposztály erkölcsével, mindkettővel egy határba látta magát dobva. A nemesség nem tudott más viszonyról, mint arról, melyben alattvalóihoz állott, az oláhság nem tartozott a három rendi nemzethez és csak lassankint költözött be.» Mindez egészen jogosult a rendi testület szempontjából, de hol marad a nemzet, az állam?

A szászok azonban csak rendnek tartották magokat. Midőn az alkotmányos élet helyreállítása az ő municipalitásukat is vissza helyezte régi kiváltságaiba, és a szász egyetem 1790 november havában az országgyűlésre küldendő követek utasítását dolgozta ki, a fundus regius és a concivilitás ügyével foglalkozott a nemzeti programm legelső pontja. Külön munkálatban is összefoglalták az e kiváltság bebizonyítására szolgáló anyagot. Elhatározták, hogy nem az országgyűlésen fogják szóba hozni, hanem a koronához fognak érdekében fölírni. Mert az országgyűlésen a többi két nemzet pártot képezne ellenök és így e tárgyban nem ítélné.

Az ily szoros elzárkózást értenök más országban, a hol a nemesség megvetve a polgárságot, kasztzá alakul át és mindenkit, kinek eredete nem hozott hozzá kapcsolaba, kizár kebléből. Ily esetben csak a szabadalom ellensúlyozza némileg a szabadalmat. Ezt azonban az erdélyi nemességnek szeméretetni nem lehet. Nem csak, hogy a szászok, ez a tisztán polgári osztály, mint egyenrangú nemzet és vallás szerepeltek az unióban, hanem a kiválóbb szász férfiak rendre megnyerték a nemességet és mint nemesi birtokosok foglalták el helyö-

ket az uralkodó arisztokratia soraiban. *) E szellem nyilvánul az 1790—91-dik országgyűlés tárgyalásaiban is.

Azon törvényjavaslatnak, melyet az országgyűlésnek e célra kiküldött deputatiója 1791 május 20-dikán terjesztett elő, főleg tizennyolczadik pontja foglalkozik kérdésünkkel. Szerinte a magyar és székely nemesek, ha kívánják, lehessenek a szász városok polgárai, más részt pedig a szászok szerezhessenek földet a magyarok és székelyek területén és nyerhessenek nemességet. Ebből lett az 1791-dik évi 27-dik törvényczikk.

A szászok ebben is sérelmet láttak, protestáltak ellene, mint a bizottság más munkálatai ellen és föntartották magoknak, hogy egyenesen a királyhoz fordulnak. Az országgyűlési czikk megalkotása után csakugyan külön szász deputatio megy Bécsbe és mindenek fölött e 27-dik pont ellen hoz mindent mozgásba a kancelláriánál, Ferencz főhercegnél és később királynál, és magánál II. Leopold királynál. És miután az állam feje e kérdésben nem engedhetett, bár mennyire kedvezett is az udvari hangulat a szászoknak, az 1792-diki dietán újra teljes elkeseredéssel küzdött a szászság a törvény végrehajtása ellen.

Látjuk tehát, hogy a nemesség a szászokkal kész megosztani legsarkalatosabb jogát: a földbirtokét és cserébe csak a polgári jog megosztását követeli. A szászok azouban nem akarnak egyenjogúságot, csak privilegiumot. Ez a kérdés is mutatja mennyire alaposak az oly gyakran ismételt állítások a német polgári elem elnyomásáról a magyar nemesség által.

Az említett szász küldöttségnek Bécsben járása még egy más szempontból is érdekes.

Az országgyűlés egyik utolsó ülésében megválasztotta a deputatiót, mely a törvényczikkeket a király elé terjeszse és azok elfogadásáért köteles közreműködni. A szász követek, különösen a nemzet főagense Jartler János, is tagjai voltak e küldöttségnek. Mielőtt elindultak, Zieglauer szavai szerint «megesküdtek az élő örök Istenre, megígérték és ünnepélyesen megfogadták, hogy a rendek által vett utasítás értelmében

---

*) Az öreg Cserei Mihály naplójában egész sorát jegyzi föl a szászoknak, kik ily módon magyarok lettek, névre nézve is. Kézirata a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.

járnak közbe az ország panaszai, kérelmei és határozatai érdekében, egyesült erővel és teljes súlylyal, mint hű hazafiakhoz illik, minden pártoskodás nélkül. Őnzetlenül és személyes érdek nélkül, csak a fejedelem szolgálatát, a haza megtartását és a közjót tartják egyedül szem előtt.»*) Ez csak eléggé kötelező eskü. A deputatio csak 1792 február közepe táján gyűlt Bécsbe. Jartler János, a szász agens, már 1791 október 11 óta működik ott. Mi legalább nem tarthatjuk igazságtalannak, hogy a magyar küldöttségi tagok a fölötti haragjoknak adtak aztán kifejezést, hogy Jartler annyira megelőzte társait, annak daczára, hogy a küldöttség instructiója (melyre megesküdtek) megállapította, hogy minden ügyben együtt járjanak el.

Ez csak egy eset, bár nagyon fontos. Hanem akár hányat veszünk is, mindig azt látjuk, hogy egyrészt a szászok teljes mértékben igyekeznek kiaknázni azon jogokat, miket az országrendiség nyújt nekik is, másrészt pedig, hogy az országgyűlés ellenében mint autonom többség keresnek támaszt Bécsben, hol mindig jó fogadtatásra számíthatnak. Bizonyára nem a polgári elem iránti megvetés, nem is a német elleni gyűlölet, hanem épen ez a kitüntetés annak, hogy Erdély nem egészen hazájok, indította annyszor kifakadásokra a magyarokat ellenök. Ezért mondhatta róluk gróf Bethlen László, midőn saját vetojokkal minduntalan meg akarták akasztani a törvényhozást, hogy az országot a fölségnél denunciálják és főczéljok a hazai törvények meglöntése. Ezért mondhatta az öreg gróf Gyulai László, midőn a szászok protestáltak az ellen, hogy futárt küldjenek a királyhoz az unió ügyében, hogy a szászok ugyancsak kevés hálát tanúsítanak a magyar nemzet iránt, pedig ennek köszönik föleledesöket. A mérsékelt báró Kemény Simon, az országgyűlés vezér férfia, joggal jelentette ki azon alkalommal, hogy a szász nemzetnek mindenféle fölszólalásával csak az a célja, hogy az országgyűlés menetét megakassza. Ezért hangzott az a kiáltás ellenök «menjenek hát Németországba,» midőn a szászok azt kívánták, hogy a törvény ellenére a kormányzék német és latin nyelven írjon, mert ők úgy értik jobban. A míg az országgyűléseknek csak adó-

---

*) 560. lapon. Az országgyűlés megengedte, hogy a szászok és székelyek azon pontok ellen, melyekhez nem járultak, észrevételeiket Bécsben is előadhassák.

megszavazásban, katonaság állításában állott a tevékenysége, addig a közös szükség összetartotta a három nemzetet. A nemzeti fejedelmek korában alig is találjuk oly erősöknek az ellentéteket, bár a szászok még Bethlen Gábor ellen is intriguáltak és csak nagy nehezen menekültek meg azon halálos csapástól, melyet Báthory Gábor reájok mérni szándékozott. Most, midőn életbe vágó reformokról volt szó, kitént, hogy egynek ellenmondása megbéníthatja a törvényhozás egész működését.

Zieglauer művének minden esetre nagyon sokat köszönhetünk annak megállapítására, mily nagy része volt a szász nemzetnek ez annyira óhajtott és annyi reménnyel várt országgyűlések sikertelenségében. Kemény Zsigmond, az ő remek tanulmányában Erdély közéletéről 1791—1848-ban az 1791-diki országgyűlés föladatait a következőkben határozza meg: «1791 tehát alkotásra bízott meg a romok között, 1791-nek kellett a visszaélésből azokat eltörölni, melyeken a hatalom önkényt kívánt túl adni és a régi törvényekből azokat visszahozni, melyek komoly akadályokat nem gördíthetnek a bécsi kormány elébe.

1791-nek kellett magát alkotmányos évnék színelni, hogy a törvényesség fölügyelete alatt tábláztassanak be a kényuralom követelései.»

Hogy az országgyűlés nem felelt meg föladatának, «ha munkálkodásaikon ritkán volt áldás», ugyancsak Kemény Zsigmond szerint, «ezért a vád igen kevés része erejük gyöngeiségére, a sokkal nagyobb rész pedig a viszonyok erejére hárul.»

A szász író aránylag sokkal jobban meg van elégedve. Nemzete «megelégedéssel tekinthetett az autonomia biztosítására, melyet politikai és egyházi téren mintegy újra nyert». De általa azt is tudjuk, mily nagy része volt a szászoknak azon «viszonyok erejében», melyeket a magyar író az országgyűlés czéltalanságáért vádol.

Azt hiszszük, hogy a magyar rendek a szászoknak e különös eljárását nem túrtek volna sokáig. Csakhogy a szászokat a korona tartotta fönn, mely bennök látta a magyar alkotmányos szabadság elleni törekvéseinek legkésebb eszközeit. Nem szemrehányás gyanánt mondjuk ezt. Kiemeltük már, hogy a szászok e szereplése megfelel a polgári osztály historiai szerepének európaszerte. A szászok történetének fatuma abban

áll, hogy nem olvadtak össze a nemzettel, nem képeztek nemzeti polgárságot, csak kiváltságos, ipart és kereskedést űző gyarmatot.

Így a történelem nem azon tényezők számába fogja őket sorolni, melyek együtt működve megteremtették Európa mai műveltségi állapotát. Az fejlődési fok, melynek ők mintegy végső hajtásai, régi, egészen középkori. Azon kor szülöttje, midőn a német nemzet Európa éjszaki és keleti részét ép úgy bevonta városi telepjeivel, mint a nagy olasz kereskedő városok a Földközi tenger partjain és szigetein. A XII. és XIII. század ez alkotásai közül a sokkal hatalmasabb Novgorod, Bergen és Wisby elmerültek az őket körülözlő népek tengerében. Ott nem vettek annyira figyelembe a kiváltságokat, pedig ott is csak úgy kiállították a királyok, mint nálunk. A livlandi és esthlandi telepedés most vivja végküzdelmét a panslaviszmus árja ellen, pedig csak igen keskeny szláv szegély választja el a nagy Németországtól. Csak a szász városok Erdélyben maradtak meg egy rég eltűnt kor élő emlékei gyanánt. A reformáció kora óta nem fejlődtek. Idegen földben nem bírtak új szerveket hajtani és másrészt erős autonómiájok nem engedte, hogy egészen beolvadjanak a magyarságba. Ez élő anachronismusként vetettek véget az új törvények. Milyen lesz nyelvi jövőjük, arról nem szólhatunk. De bizonyos, hogy politikai tekintetben csak azon választás előtt állanak, hogy kibéküljenek a magyar állameszmével és szolgálják azt, mint már is sokan teszik, vagy pedig hogy önkényt elszigetelve magokat, merüljenek el az oláhság tengerébe. A középkori rendi kiváltságnak, mely egyedül volt képes őket mintegy megkövesítve föntartani, a mai államrendben már nincs helye.

MAR CZALI HENRIK.

A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZ- MÉNYEIK.

Irodalomtörténeti vázlat.

Harmadik közlemény. *)

III.

Az irodalomtörténet, a közszokás a 90-es évek politikai irodalmát pamflet-irodalomnak nevezi; nincs miért ez elnevezés ellen fölszólaljunk; a nagy példányok után, melyeket e műfaj a XVI. század óta létre hozott, nincs kibébités ilyen osztályozásban.

Mindazáltal nem jelentéktelen része ez irodalomnak kívül esik a pamflet körén s vagy a komoly államtan körébe vág, vagy a napi sajtó hiányát pótolja.

A szorosán vett pamflet- és röpirat-irodalom ép oly gazdag termékekben, mint a mily széles az eszmekör, a melyben mozog.

Fraknói becslését, melylyel számokat háromszázra teszi, saját kutatásaim alapján túlzottnak nem tekinthetem; a *Meghamisított mértéke az emberi polgárságban található valóságcs elsőségnek. 1790. h. n. 32 l.* című röpirat névtelen szerzője igen jellemzőleg mondja, hogy a «fülit-falatkönyvetskék zápora, mely Pestet, Budát most hevenyében elöntötte . . .»

Hasonló jelenségre találunk Ausztriában is a josephinus korszak elején, csakhogy ott az irodalom inkább a közönséges

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 61. és 62. számaiban.

társas étellel, mint a politikaival foglalkozik; *) nálunk ellenben kiválóan politikai jellegű, de felöleli a legkülönbözőbb socialis kérdéseket is, a női emancipatió kezdve, a papok helyben lakási kötelességéig.

Nyelve magyar, **) latin és német; utóbbit különösen a protestansok használják; az egyes iratok majdnem kivétel nélkül névtelenek s ma is csak némelyeknek ismerjük tulajdonképeni szerzőit.

Csak arra törekedvén, hogy a 90-es évek irodalmát főbb vonalaiban megismerjem, fejtegetéseim épen nem tartanak igényt teljességre, s a későbbi kutatások bizonyára igen sok, általam nem ismert irodalmi terméket hoznak majd napfényre, de eddigi vizsgálataim is elég érdekes és bő anyagot szolgáltatottak, hogy azokból ez irodalom némi általános képét összeállítsam.

Az alkotmány visszaállításához füződő röpiratok jó része nem sok figyelemre méltót hoz fölszínre s csak mint az akkori közhangulat élénkségének jelzője, mint az egyházak szószékeire ***) is kiható hazafias föllobbanás visszatükrözője, érdemel említést. †)

A *Hazafiak Tüköre* Szeben. 1790. 16. lap nagy pathoszszal beszél a nemesség jogainak helyreállításáról, a nemzeti nyelv alkalmazásáról s a valláskülönbőség politikai következményeinek megszüntetéséről, ellenben a *Hungarus pro lege, ex lege, pro rege et patria* 1790, 29 lap, a királyság mellett küzd azokkal szemben, kik vitatják, hogy «a szuverenitás a nemzetnél van, miután a szuverenitás a fejedelmeknek Istentől adott hatalmat jelenti, hogy az ország kormányát törvény szerint vigyék».

Ép ily egyszerű színvonalú, behatóbb elvi elemzés nélkül írott az *Elé vigyázz, avagy mire kellene most Erdélynek vigyázni, hogy ne tsak sérelmét orvosolja, hanem magát azok ellen jöven-*

*) Blunauer: *Beobachtungen über Oesterreichs Aufklärung und Literatur.* 1782. 68. lap.

**) A tényekkel ellenkezik, hogy csak egy democraticus irányú röpirat van magyar nyelven.

***) Hunyadi Ferencz: *Diétai prédikációk.*

†) *Egyenes szívű magyar, azért igaz hazafi.* Pozsony, 1790. 16. l. — *A jó magyarokhoz.* Pesten, 1790. — *Hungarus disinteressatus et ideo verus patriota.* 1790. 15. lap.

dőre is bátorságba tégye. Kolozsvárott. Szerinte «ha hazánknak tökéletes boldogságát akarjuk, nem tsak a Leopoldi diploma fentartására kell törekednünk, hanem arra, hogy a Haza a maga erszényével maga parancsolhasson, hogy a Hazának tisztviselői az hazától várnák előmenetelőket, s ha az Haza zsoldosai az hazától függének. — Hazánk tökéletes boldogságát elérjük, ha ő Felségének azon kegyességével élni kívánunk, melyet ő Felsége a Niederlandiaknak önként méltóztatott ajálani.»

Sokkal érdekesebb már a *Hungaria graviter aegra ab successore coronae et statibus atque ordinibus regni in comitiis anni 1790. congregatis curam postulans. Auctore Angelo pacis 1790.* 40 lap.

Szerző a conservatív tábor embere, főleg a törvényes állapotok visszaállításáért küzd; egyházi téren különösen mutatkozik conservatív álláspontja, gyűlöli a josephinismust, a püspökök szabad érintkezését a pápával vissza akarja állítani, a József-fele egyház-politikai rendszabályokat megváltoztatni, az orezáatlan tanítók és tiltott könyvek által megrontott közös iskolákat a püspökök felügyelete alá visszahelyezni, a Józseftől magasabb oktatásügyi czélből alapított tandíjat eltörölni, mint a mely ép a legszegényebb lakosokat fosztja meg a kiképzés lehetőségétől s jól rendezett államban nemesak nem ismeretes, de sőt az egyesek művelődési törekvése ösztön-dijakkal támogattatik.

Szerző továbbá erősen nemzeti érzületű, gyűlöli az idegeneket, s a külföldi jogok professoraitól megkívánja, hogy vagy fogadják el a magyar jog elveit, s az ország alkotmányát ne merjek bírálgatni, vagy menjenek elveikkel és műveikkel oda, a honnan jöttek.

E conservatív és tősgyökeres magyar irányzat daczára miből meríti a *Hungaria aegra* alkotmányi javaslataihoz az érveket?

A természeti őszállapot és társasági szerződés jogából. A monarchia törvényellenes absolutisticus kormányzata által visszaállította az őszállapotot s a magyarnak joga lenne az országot újból rendezni, a souverainitást tetszése szerint bárkire átruházni.

A *Hungaria aegra* conservatív írója bizonyára nem Rousseautól tanulta kiinduló pontját, inkább Martinivel lehetne

összeköttetésbe hozni, kinek tanában az ősállapot, az összerződés sarkpontokat képeznek, s kit a papi rendhez tartozó Rosos Pál is követ *) tudós czélú, nagyobb munkájában.

Nem kevésbé érdekes azután a fordulat, a melylyel a *Hungaria aegra* ez alapot elhagyva, javaslatait előterjeszti.

A magyar szerinte nagylelkű s -tiszteletből a királyság iránt kész természetes jogáról lemondani, megkívánja azonban annak kimondását, hogy a törvények alkotásának joga a rendeket is illeti, s ezért a törvények ne a rendek részéről való könyörgés, hanem elhatározás és szentesítés alakjában iktatassanak a törvénykönyvbe; a minisztereknek pedig, a kik a király s az ország javának előmozdítására egyaránt kötelezvék, mind a két rész által kellene választatni és mindkettő részére esküvel köteleztetni.

A múlt század szokásai közé tartozik elhalt történeti személyeket szólaltatni meg a közügyek fölött. Nagy Frigyes is használja ez alakot műveiben; nálunk is több ilyenre akadunk, ilyen többi között a három nyelven megjelent röpirat: *A második József az Elisium mezején. 1790.*

Az akkori «rendkívül való izgás-mozgás fölött» József párbeszédet folytat «Voltérrel, Russzóval», Nagy Frigyesselel s másokkal.

«Úgy látszik,» mondja Voltaire, «mióta az egyetlen egy Fridrik elhagyta a világot, mintha Európának minden nemzeti ráuntak volna a királyok egyedül való uralkodására».

«Ti bölesek okoztátok,» mondja Ferencz császár, «hogy azt gondolja minden, hogy a gondolkodásbeli szabadsággal együtt jár a törvény nélkül való életnek szabadsága».

Nagy Frigyes erősen bízik, hogy «országában az igazgatás módja» változni nem fog, mert helyesen rendeztetett. Rousseau azonban ellenveti neki: «A mind jó, de végre is csakugyan minden nemzetség kívánja használni a maga szabadságát, a szabad akarat szerint való adófölvétést és a királyok birodalmának jármát és a maga szabadságának tsonkulásait a nyakából ki akarja vetni».

Különösen jellemző a kisebb röpiratok között a *Pia dise-*

---

*) Rosos. *De interna rerum publicorum securitate.* Pestini 1777. 7—81. lap.

deria cordis Hungarici Patriae Felicitatem et Securitatem aeternam exoptantis. 1790. 14 lap.

A nemzeti szellem egyik jelentékenyebb irányzatának kifejezője ez írat, velős rövidséggel foglalja össze mind azokat az alkotmány-reformokat, melyekkel a királyság absolutisticus törekvéseit jövőre megakadályozhatni vélték; mint csekély terjedelméből is következtethetni, nem bocsátkozik mélyebb fejtegetésekbe; a javasolt reformok eléggé beszélnek magok helyett, a cél mindenütt a királyi hatalom gyöngítése s a rendek hatalmának erősítése.

Mindenek előtt az ország közjogának rendszerbe való összeállítását és ily módon az ország törvényei közé iktatását kívánja.

A mit a 48-diki törvények megvalósítottak, a királynak az országon kívül lakása esetére királyi helytartót kíván, mely tisztet a korona örököse, mint az ország hercege viseljen.

A király halála esetére, ha az országgyűlés a törvényes időben össze nem hívatnék, szabadjon az ország rendeinek összehívás nélkül is összegyűlni.

A rendek hatalmának biztosítására azonban főleg a végrehajtó hatalom átalakítása szükséges, csakhogy, mint ez átalakítás a *Pia desideria* által is czelba vétetik, egyenlő lett volna a végrehajtó hatalom absorptiójával az országgyűlés által.

A *Pia desideria* ugyanis a királynál akarja hagyni miniszterei és hivatalnokai, a kancellár, a kamaraelnök, a kancelláriai tanácsosok és kuriai bírák kinevezését, de a nádoron kívül az országbíró, tárnokot, primást és a nemzet ügyészét a rendek által kívánja választatni a királytól kijelöltek közül, sőt ha e főméltóságok valamelyike megüresednék, ne hogy a választás miatt az országnak egybe kelljen gyűlni, a jelöltek nevei a megyék elé terjeszteni s a választás a megyék által történne, ellenben a főispánokat a megyék jelölnék ki, s a király csak a megyék jelöltjei közül választhatna.

A *Pia desideria* aristocratico-republikánus iránya azonban még világosabban nyilatkozik az országtanács eszméjében.

Minden republica alkotmányában a végrehajtó hatalom képezi a legkényesebb pontot, a nemzeti feltékenység cél-tábláját; József absolutismusa hazánkban is segítette a nemesi republicanismust érlelődni, s így csak természetes, ha ez irány

első föllobbanásában a föntebb említett befolyáson túl a főméltóságok kinevezésére, a végrehajtó hatalom teljes paralyálását tüzi ki czélül.

Axiomaként előrebocsátva, hogy «az összes múlt bizonyítja, s az ország jelenben szomorkodva gyászolja, mily veszélyesek voltak a miniszterek és tanácsosok a népek szabadsága, alkotmánya és törvényeire», szükséges, hogy a rendek felügyelete állandóvá tétessék, és tudtuk, megkérdezések nélkül az ország ügyeiben mi se történhessék.

De hogyan érhető ez el? A rendek nincsenek mindig együtt, alkotni kell tehát egy országtanácsot, mely a mintegy permanens országgyűlés helyettese és ez által a legfőbb hatalomnak ő Fölségével egyenlő részese legyen. (Constituendus est Excelsus Regni Senatus, Comitiorum quasi perennantium Locum tenens et hoc ipso Summae Potestatis, Autoritatis que simul cum Sua Regia Majestate particeps.)

Álljon pedig e tanács két részből, az országgyűlés mintájára. A főrendek tanácsában a nádor, az országbíró és a primás elnöklete alatt a főpapi és főúri rendből nyolcz-nyolcz tag legyen a királyi ügyek igazgatójával együtt; a magyar nép tanácsa pedig a tárnok és a nép ügyészének, azaz tribunjának elnöklete alatt nyolcz nemes és nyolcz városi polgárból álljon.

A főrendi tanács tagjai tisztóket élethossziglan viselnék, a nép tanácsában ellenkezőleg hónaponként változnának a tagok, s a néptribun az előre megállapított sorrendben hívná őket egybe a megyék, illetve városokból.

E tanács határozatai a Budán székelő helytartó-tanács által szentesítve, ideiglenes törvényerővel bírnának a következő országgyűlésig, melyet elegendő lenne, ha ily tanács állítatik, csak a király-koronázás alkalmával tartani.

A főczél, mint látszik, az országgyűlés permanentiája; a tanács nem végrehajtó, hanem törvényhozási jogokat gyakorló testület, azzal a rendeltetéssel is fölruházva, hogy a végrehajtó hatalmat a törvényes korlátok között tartsa.

E végből kötelessége a néptribunnak a törvény megsértőit az országtanács, esetleg az országgyűlés elé idézni és vádolni.

Az országtanácsnak megfelelően, miután a megyei rendek is csak negyedévenként szoktak összegyűlni, a megyékben is alkottassanak ily tanácsok.

E tervek kétség kívül éretlenek, naivok, a kormányzatot lehetetlenítik, s a királyság-ellenes irányynak sem tettek volna szolgálatot, a nemzet hatalmát, befolyását néhány, havonkénti szolgálatra behívott képviselő javára elkobozván, de nem így ítélték rólok megjelenésök idejében; a *Pia desideria*ban előtünk fekvő országtanácséhoz rokon természetű conceptio komolyan foglalkoztatta egy ideig magát a 90—91-diki országgyűlést s az akkori publicisták egyik legjelesebbikének gondolkodásában — mint alább látni fogjuk — a sarkpontot képezte; csak azon esodálkozhatni, miképen láthatta Horváth Mihály ilyes tervekben a felelős kormány elvét föllépni a múlt században.

A *Pia desideria* terveiben állami életünk régi ellenmondása mutatkozik; nem tudunk szakítani az idegen házból származó királysággal, de vele összeolvadni, egy testet alkotni sem akarunk; az állami lét elodázhatatlan követelményei s a nemzeti eszme önállósága küzdenek egymással, hogy aztán egy képtelen alkotmánytervben végződjenek, mely az országot és a királyt, mint ellenséges hatalmakat, mint két külön világot állítja egymással szembe.

A kisebb röpiratok legnagyobb része az egyházpolitikai kérdéseket tárgyalja, de igen különböző szempontból; majd egyszerű polemiákkal van dolgunk a katolikusok és protestansok között, majd bírálatokat találunk a fölvilágosodás szellemében az egyházi intézmények fölött, míg ismét egyes íratok philosophiai álláspontra helyezkedve, általában követelik a vallás- és lelkiismeretszabadságot, végül némelyek annyiban emelkednek ki, hogy bár az egyházi ügyekkel foglalkoznak, alapjában véve rendi viszonyaink jogosultságát, főnállását vonják kétségbe.

A József rendszabályai által megfélemlített katholicismus nagy hévvel kel uralgó állásának védelmére.

A klerus, de a világiak közül is nem kevesen úgy tün-
tetik föl ez íratokban a katolikus vallást, mint nemzetit, mint az alkotmány által megállapítottat, Magyarországot mint Mária országát, melyben azért a protestansoknak a katolikusokkal egyenlő joguk nem lehet; a katolikus vallás a magyar vallás, a protestans külföldi, Németországból importált.

A katolikus vallás egyedüli igaz voltát határozzák az

ország törvényei szakadatlanul Szent István óta,*) a többi vallások, bár a törvények által hamisaknak nyilvánítottak, csakis a viszonyok változó körülményei következtében részesültek némi elnézésben.

A katolikus vallás a constitutionalis;**) igaz magyar csak katolikus lehet, a nem katolikusok is magyarok ugyan, de csak test szerint, testtel lélekkel csak a katolikusok azok.

A nemzeti jelleg ily meghatározása kétség kívül hibás, de az igazság némi része foglaltatik benne, melyről ismét mi feledkezünk meg, hogy a nemzeti eszme ép oly mély, mint a vallási, s hogy vallás és nemzet között a kapcsolat szorosabb, mint mai nap rendszerint fölveszszük.

A múlt század katolikusai e kapcsolatot oly szorosnak vélik, hogy a protestansoktól a teljes magyarságot is megtagadják, a bécsi és linzi békekötések érvényességét kétségbe vonják, annál is inkább, mert azok csakis az akkori zavarok megszüntetése végett kötöttek és pedig kifejezetten a katolikus vallás sérelme nélkül, és mert e kötések a magyar állam souverainitását támadják meg, idegen államoknak engedve beavatkozási jogot Magyarország belügyeibe.***)

A protestansok azon védíratei, melyek a protestánsok

*) *Germaniae conclusiones in materia relig.* 1790.

**) Szeitz Leo. *Igaz Magyar.*

***) *Repres. inclyt. Comit. Sirosiensis in negotio relig.* 1791. 136. l. — *Funiculus triplex dissolutus, pacif. viennensis, niklsburg, linczensis ab textura privati veridici explic.* 1790. 47. l. — Igaz hazafi Magyar Dániel. *Igen rövid megjegyzések, melyek ezen fels. magyar Haza ide Budira 1790. Eszt. összegyűlek. tek. Statusi és Rendéinek . . . bemutattnak, hogy a fels. Hazát törv. köteletségére emlékeztesse.* — *Animae versiones in Postulata D. D. Aatholicorum.* 1790. 38 l. — *Sola fides salvifica*, számos védő és czáfoló írataival együtt; ilyenek: *Sola salvifica ad trutinam rationis et revel. expensa.* 1791. 47 l. — *Examen schediasmatis cui titulus sola salvifica . . .* 1791. 154 l. (Pauler szerint *Budapesti egyet. tört.* 156. l. szerzője Kramer Ferencz.) — *Aminadversiones in libellum cui tit. sola salvifica* 1791. 52 l. — *Nullitas animadvers in lib. cui tit. sola. salvifica.* 1791. 70 l. — *Ad auctorem nullitatis animadversionum in libell. cui tit. sola salvifica . . . Epistolae 3. familiares.* 1791. 58 l. — *Processus summarius august. et helvet. confessionum ut A. A. contra et adversus Relig. Rom. Cath. velut. J. ad implementum Conventionum et obtinendum Status omnimodam aequalitatem. Coram Comitibus Regim ex jure susculitus.* 1790. 80 l. 4-to.

jogi állását tisztázni akarják, a teteles jog magyarázatával foglalkoznak s természetesen nemcsak a bécsi és linczi békék érvényeért kelnek síkra, hanem az e békék ellenére keletkezett állapotok, így az apostasia büntetésének, a protestans könyvek katolikus censurájának, a protestansok részéről katolikus lelkészeknek fizetendő stolának, a földes urak jobbágyaik valóságára gyakorolt befolyásának megszüntetését, egyúttal pedig a jogegyenlőséget követelik. *)

Mint jogi védekezések, mint a két fél közt folyó pör iratai az eszmék fejlődése tekintetében kevés érdeket költenek e polemiák, hosszas fejtegetéseiket röviden, velösen foglalja egybe az *Igaz katolikus Magyar, a ki Magyar Dánielnek rövid megjegyzéseire az ország törvényeiből megjelel.* 1790 53 lap, mely a magyarságot és katholicitást azonosító álláspontnak csattanósan feleli: «Ostobaság Magyarországon a Vallásból just adni valakinek: külömben a citrom hordozó Kránitzoknak és a köszörüs Sváboknak is olyan jussok volna Magyarországon, mint akárkinek, mert azok is római katolikusok... Magyarország törvényes népe sem a római katolikus, sem az ó-katolikus, hanem a magyar nemesség».

A rabulismusban, mely a katolikus vallást törekszik egyedül alkotmányos gyanánt föltüntetni, s a protestansok közjogi állását elvitatni, egyébként nem osztognak a katolikus írók sem mind, többen közülök a protestansok védelmére kelnek s bár egyenjogúsításukat a katolikusokkal lehetetlennek tartják, de a bécsi és linczi békék által részökre biztosított jogállást megtámadhatatlannak ismerik el, csak kérik, ne követeljének többet.***) A katolikusok oldaláról hangoztatik József szellemében a türelem, kifejeztetik a remény a keresz-

---

*) Nagy Sámuel. *Brevis et sicera deductio status Relig. evang.* 1790. 80 l. — *Ellenirata Vindiciae Cleri Hung. contra suplicem lib. S. Nagy.* 1790. 31 l. — *Succinta deductio jur. et gravam. evang. . . auctore privato rerı dico.* 1790. 74 l. — *Status cathol. et evang. Relig. in Hungaria . . .* 1790. 70 l. — Ide is tartozik: Csébi Pogány Ádám. *Tentamen trium proposit.* 1790. 143 l. — Szemere Ferencz. *De juribus evangelic. in Hung.* — *Prüliminarien zu einer hist.-krit. Untersuchung über die Rechte und Freiheiten der prot. Kirche in Ungarn.* 1790. 160 l.

***) *Adamicum augustanae confessionis amici catholici de vicensi et lincensi pacific. epistolae tres.* 1790. 46. l.

tyén felekezetek egyesülésében.)* Az ember joga nevében protestál a katolikusok egy része a kalocsai érsek által egybe hívott gyűlés ellen, mely «az ember jogát akarja megsemmisíteni, mert az Isten és az embereket csalja, ki szóval és cselekedettel saját belső meggyőződése ellen vall». ***)

De különösen kiválik a katolikus részről jövő iratok közül a *Declaratio sincera christiana et patriotica civis hungarici catholici ad quaestionem an sic dicta apostasia inter delicta civilia sit referenda*. 1790. 40 lap. Állítólag Pray Györgytől.

Főleg az apostasia, a katolikus hitről a protestánsra térés büntetése ellen száll sikra; az állam a hithagyást csak az állam természetéből folyólag büntethetné; minthogy azonban az állam természete a vallásoktól függetlenül mindenütt ugyanaz, a protestáns államok csak oly joggal büntethetnék a katolikus hitre térést, mint viszont, s a zsidókat nem szabadna kárhóztatni Krisztus megfeszítéseért.

Nem tagadja ugyan, hogy lehetnek az államra veszélyes vallások, melyeket az állam meg nem tűrhet kebelében, de az ilyenekre térés sem büntethető mással, mint száműzéssel; mert az állam a közboldogságra törekszik, ezzel azonban mi sem ellenkezik inkább, mint a lelkiismeret kényszerítése.

A vallás czelja a földön túli boldogság; erre külső, földi eszközökkel, büntetésekkel kényszeríteni oktalan, de lehetetlen is; a lelkiismeret fölött sem az állam, sem az egyház nem gyakorolhat külső hatalmat, de módja sincs, hogy annak bel-sejébe, titkaiba behatoljon.

A lelkiismeret szabadságát a *Declaratio* már nem egy felekezet részére követeli a másik ellen, mint az ember jogát; mint a vallás természetének követelményét állítja oda, melynek kényszerítése az államra méltatlan, eszméjével ellenkező.

A *Declaratio* nemcsak a catholicismusnak magasztos eszméjével ellentétes gyakorlata miatt hangoztatott kárhóztatása, de főképen kiinduló pontja által az egyházpolitikai

*) *Epistola posthuma Josephi II. Rom. condum Imp. ad summum rom. pontificem, religiosque ecclesiae rom. cath. episcopos exarata, suadeus r. catholicorum unionem cum acatholicis*. 1790. 27. l.

**) *Harmintzkét okok, melyeket azon világi katolikusok, kik az 1790-ben 30. novemberben a kalocsai érseknél tartott gyülekezet végzéseire ra nem állottak, kinek-kinek ítéletei alá terjesztettek*. 1790. 36 l.

íratok új sorozatát nyitja meg, melyet az egykorú ellennézettiek voltairianusnak neveztek,*) bár ez elnevezés csakis a vallásszabadságot védő irányra nézve jogosult, különben a rokonság nem oly közeli.

A *Fragmentum disceptationum de religione et tolerantia in comitiis nationis Gallicae Die 21. aug. 1789 habitorum. Latinitate donavit nobilis hungarus*, 1790. 38 lap, ugyan egyenesen a francziák közé viszi az olvasót, főleg Mirabeau és Rabaud de Saint-Étienne beszédeit terjesztve eléje, de azért ez írat is, ép úgy, mint a többi rokon irányúak, nagyon távol állanak a voltairianismustól.

A *Fragmentum* fordítójának előszava is inkább a *Savoyard lelkész hitvallása* írójának ömlengő modorához, mint Voltairéhez hasonlít. Szabadnak, boldognak tarthatja-e magát a magyar nemzet, kérdi hathatósan, ha hozzá meglánczolt kezekkel esedező fiaira tekint. «Lakosaidnak több mint fele nemesek, veled egyenlők, a nem katolikusok, a magyar polgároknak személyökben megsértett jogait, nem halk zugással, hanem a hosszas türésbe belefáradva, nyíltan, Európa színe előtt az igazság és humanitás bírói székén visszakövetelik, nem mint magyarok a magyaroktól, hanem mint emberek embertársaiktól. — Közös erővel, közös akarattal szereztetett a közös haza, minden vallási nézetkülömbségek előtt. A nemzetnek Róma vagy Byzancz, Mekka vagy Tibeth adta-e vallását, közömbös, jogait nem adta, el sem veheti hát.»

Az emberi jogegyenlőségből, a természetből indul ki *Az emberi Polgárságban található valóságos elsőségnek igaz mértéke*, 1790. 16 lap; a vallás nem lehet alapja az elsőségnek az emberek között, mert a természettel ellenkezik, mely igaz, csak az ember igaztalan. «A közönséges társaságnak sokkal szenyvedhetetlenebb, midőn némely tagjai annak a büszke dagálnak mérgétől megvesztegettetvén, bizonyos mennyei Erőnek — melynek e földön helytartóinak és szolgálóinak is nem szégyellik mondani magukat — sugározásával mások fölött dicsekednek s e szín alatt a még nyavalyától üres több testén ugyanazon polgári társaságnak hatalmat vesznek».

Nem a hierarchia mérték nélküli ostromlása, nem ügyes

---

*) Így a *Declaratio* ellen irányzott czáfolat: *Reflexiones super declarat. sincera christ. et patriotica*. 1790. 32 l.

polemizálása által válik ki az *Observationes super legis religionariae paragrapho 13.* 1790. 59 lap; ilyes tulajdonságok ez időben nem kivételesek, a mi ez íratnak jelentőséget kölcsönöz, az alaptétel, hogy: «Véleményét követni joga a szabad embernek, e nélkül ösztönére lenne kárhozthatva»; továbbá az érték, a becs, melyet a véleményszabadságnak tulajdonít, mondván, hogy az «a szabad népek horgonya, a nem szabadok hajnala, a hibák ostroma, a jó Fejedelmek világossága és biztossága». S a józanság, melylyel fölhívja a figyelmet, hogy a keresztyén vallások között nincs oly eltérés, melynél fogva egyiknek a másikat természetökből folyóan el kellene nyomni.

Spinoza, Locke szelleme, Bayle iránya, melyet *Commentaire philosophique*jében, sur ces paroles de Jesus-Christ, contrain les d'entrer, különösen érvényesített, szól hozzánk Csébi Pogány Ádám *Tentamen trium propositionum*ából, Pestini 1790, 143 lap és *Az erőszakos térítőknek a szent vallással való káros visszaélésekről* 1790. 45 lap, című íratból.

Az első az állam keletkezésével hozza a kérdést kapcsolatba; midőn több család társaságba lépett, minden testi javát a legfőbb hatalomnak vetette alá, de soha sem bízta az isteni tisztelet módját, az örök boldogság elérésének útját a főhatalomra. Miért nem? Mert a mie valakinek nincs, azt másra nem is ruházhatja át. Már pedig az igazság elismerése és tagadása nem függ az ember akaratától, hanem az értelemtől, ez előtt azonban az akarat is kénytelen meghajolni. Valamint a testi szemekkel látottakat az emberi akarat meg nem semmisítheti, ép oly kevéssé vitathatja el a lelki szemekkel, az értelemmel fölfogottakat.

A második írat nem eredeti; magyar átdolgozása a hazánkban nagy hírnek örvendő, Szilágy Sámuel által meg is énekelt bázeli tanár, Verenfels Sámuel latin munkájának, *) mely azonban a magyar átdolgozás következtében lényegesen változott jelleget nyert, mert magyar átültetője a bibliai érvelések mellőzésével, csak a tisztán rationalisticus fejtegetést vette át s abból következtetést vont hazai viszonyainkra.

Ily módon az *Erőszakos térítők* bizonyos tekintetben a

---

*) Csébi Pogány Ádám *Tentamenje* függelékeként adja. *Extract. Dissert. S. Verenfelsii De jure magistratus in conscientias.* Megtalálta elleníratát is: *Expenditur extractus dissert. S. Werenfelsii* 1790. 38. l.

miéink lettek s remek gondolatmenetök vázolója nélkül hiányos lenne egyházpolitikai irodalmunk képe. *)

«Várat vinni okoskodással, elmét ostromolni erőszakkal egyforma bolondság. Nincs olyan józan, olyan összeszorított okoskodás, a mely előtt egy vár leomoljon, ha ezer Cicero szólana is. Nincs oly erőszak, mely az elmét meggyőzhesse, ha a világnak minden hatalmasságai minden erejüket egybe tennék is.»

«De ha az embernek jussa volna más a maga vallására, melyet legigazabbnak szentül hiszen, erőszakkal hajtani, azt vagy annak engedelmeiből vette volna, a ki ellen gyakorolni kívánja, vagy egyenesen Isten engedelmeiből. Az első nem lehet, mert az ember egész jövődő boldogságát csak Ember akarattjától függesztette volna fel. De nem is adhatott engedelmet, mert az embernek az sem áll hatalmában, hogy a mit maga elhinni akarna, mindenkor azt hihesse, sokkal kevesebbé teheti hát azt, hogy azt hihesse, a mit más akar. De ha hatalmában állna is, ezzel neki játszadoxni szabados dolog nem volna. Szoros kötelessége ugyanis mindenkinek követni azt, a mit ő gondol Isten akarattjának lenni és a mi iránt való akarattját az ő lelki esméretének kijelentette.»

«Isten engedelmeiből is ezt a hatalmat senki magának nem tulajdoníthatta. Ha ugyanis ezt a hatalmat az Isten adta volna az Embernek, azzal azt mutatta volna világosan, hogy inkább a tévelygésnek, mint az igazságnak pártfogója. Mert ha erőre mégyen ki a dolog, sokszor jobb a tévelygés ügye, mint az igazságé, mivel nem mindenkor és nem mindenütt nagyobb az erő az Igazság részéről, sőt többnyire a tévelygés részéről nagyobb erő viaskodik. Ha valaki azt fordítaná ellen, hogy nem is a tévelygésnek adatott Istentől ez a Hatalom, hanem az Igazságnak, ezzel is az igazságnak ügyét jobbra nem teszi, mivel azon tévelygés, a mely az Igazságnak nevét magára felöltözi, fel fogja öltözni a kényszerítő hatalmat is.»

«Annnyit teszen hát más a Vallásra kényszeríteni, mint azt kívánni tőlle, hogy inkább félye az emberi parancsoló erőt, mint a tilalmazó Istent; inkább az ember tsekély hatalmától, mint az Isten mindenhatóságától rettegjen és végre megvet-

*) Budai Esaiás. *Régi tudósvilág hist.* Előlj. besz. X. 1.

ven Istennek mind idei, mind örökké való büntetéseire való tekintetet, a külső polgári büntetések féelme által indíttasson mindazoknak fogadására, valamelyeket a király vagy a külső tisztviselők parantsolnak.»

«Maga az Isten is, ha minden teremtett állatokat erre fordítana is, javalló erősségek nélkül vagy az Elme belső megvilágosítása nélkül az emberbe hitet nem szerezhetne, — hanem ha az ő egész mostani természetét megváltoztatná.»

«Honnan vagyon hát mégis, hogy ebben a megvilágosított nevezetű XVIII. században is, ennek nem kis gyalázattárára, a mi nemes magyar hazánkban találtak oly setétes lelkek, ... a kik fustélyos, fegyveres és botos Apostolokká lennének, a kik fekete epesárral bővelkedő Irásaikban Üldözés lelkítül lett elfoglaltatásokat közönségessé tenni nem szégyellették. Világos jele és próbája ez annak, hogy még a Világosság Délpontjátúl messze járunk és a mely Hajual sugárai hozzánk eljutottak is, azon kellemetes sugárok ezen nemes Hazának nagy részire nézve nem annyira a belső meggyőződés jeles fényességéből, mint a keresztyéni Türedelem felséges behozása által meggyengült erőszakos apostolságok lehetetlenségéből hasadtanak.»

E magas röptü, az ész fegyvereivel folytatott küzdelemmel éles ellentétet képez a csatározás, melynek élén a kalandos életü Trenck Frigyes áll, a hirhedt pandurvezér öcsese, a Nagy Frigyes nővérevel gyöngéd viszonyba hozott s életének, állítólag e miatt, jó részét porosz fogságban töltött nyughatatlan szellemü férfiú, ki végül Robespierre guillotinejünek lesz áldozata.

A 90-diki országgyűlés alatt nagy mozgékonytságot fejt ki közöttünk, állítólagos magánjogait törekszik érvényesíteni, de legfőkép a közügyekkel foglalkozik, sokat ír, világpolgárius magaslatra helyezkedve, s bár a közvélemény egy része az udvar kémjének tekinti, íratai által azon évek egyik jelentékeny szereplője.

Trenck és nézetronokai támadásának tárgyát a katolikus hierarchia képezi, a legsötétebb színekkel, mint az önzés, az egyoldalú uralomra törekvés, a hazafiatlanság megtestesülése rajzoltatik, az egész világ katolikus clerusának hibái össze-sítve a magyarnak nyakába hajíttatnak.

A clerus uralkodó rendi állásával természetszerűen össze-

függő hibákat, a tőle más vallásúak egyházi és szellemi életére gyakorolt nyomást, a kezeiben összpontosuló szellemi életnek gyöngye lüktetését könnyű e csipős, kíméletlen modorú támadóknak javukra fordítani; egy kiváltságolt klerus állása mindig kényes; József halálával a magyar főpapságban támadt visszatörlási törekvések épen bő anyagot szolgáltatottak a bírálatra, melynek nem volt nehéz szenvedélyt, gyűlöletet, féltékenységet ébreszteni s a papság valódi érdemeit a köz-öntudat igen távoli hátterébe visszatolni.

A Trenck-féle iratok alapgondolata, hogy a magyarok sokkal jobban tennék, ha királyuk helyett papságokat ostromolnák, mint a mely hátramaradások legfőbb oka.

A *Mérő serpenyő, mellyel a fejedelem és a papság hatalmát összemérte Trenck 1790. Esztendőben, 1790*, a legnevezetesebb mindannyi között.

«Minden határt meghágott szabad gondolkodással és érzékenységgel vetekednek a Magyarok az ő mostan álló Országgyűlésekben a Király hatalmának bizonyos határok közé szorítása felől.»

«A czél helyes, meg kell kötni a király kezét, hogy despotává ne válhasson, de miért nem gondol senki a papság hatalmára, mikor a míg «a király industriát parancsol, a papság henyélést, a király üldözi a gonosztevőket, a papság asylumokat nyit nekik és őket bűneiktől feloldozza és ez által a mennyei boldogságra segítetteti».

«Azt merem mondani, hogy 20,000 kalmuk vagy tatár nem pusztítják úgy el, és annyira tönkre nem teszik az országot, mint 10,000 uralkodó papok és szerzetesek, kivált az úgynevezett quæstans vagy kolduló barátok.»

«Rendszerint kevés a bizodalom azok iránt, a kik Bécsben udvari hivatalokat viselnek, azonban kész minden mindent azokra bízni, a kik a Római udvarnak szolgálúak, sőt annak még vak engedelmességre is megesküdni kötelesek.»

«A protestansok is türhételtenek, de a királygyilkolást nem prædicálják.»

A Trencktől dobott keztyűt van a ki fölvegye az ellentáborban. Szeitz Leo erre az alkalmas ember, élczes, heves, darabos modorával Trencknek pendantja. *)

*) Szeitz Leo. *A Trenck mérő serpenyőjének összelörése, azaz*

Szeitz polemiája épen nem jár magasan, de csattanós, a közönséges fölfogást megragadó ötletekben gazdag, s mi fő: soha sincs zavarban. A kolduló barátokkal szembe állítja a legatióba járó diákokat, a longásokat, a pápa részére kivitt pénzzel a protestans tanulók külföldi tanulását, pedig hát «mit hoznak onnan vissza? Eszet nem, mert a közmondás is úgy tartja: A ki oda nem visz, nem is hoz a . . . Mit hoznak hát? Egy magyar gyomrot tsömöröltető parókát, bugyogót, ezüst csatos cipőket és egy vén helvéta leányt.»

Trenck *Mérőserpenyőjén* kívül még egyéb iratokkal is ostromolja a klerust, *) s a mily közönséges ezek hangja, ugyan olyan, sőt erősebb a czáfoló iratoké is, **) különösen *A Trenck tsúfos ember* címűé, mely az elkeseredést Trenck ellen, de az akkori vitatkozási módot is mutatja következő soraiiban:

«Ha itt talál meggebedni
Hire bennünket fog feddni,
Hogy mi hágtunk a torkára.
Nem kell nekünk sem a bőröd,
Ravasz róka, sem a szőröd,
Vidd pokolba tsávára,
Ebek, harminczadjára.»

Érdemes-e e köznapi mocskolódások emlékét föleleveníteni? Azt hiszem igen, nem csak azért, hogy egy századdal előbb a civilisatio élén járó népek politikai polemiái még mocskosabbak, s egy Milton épen a virtuoz bennök, hanem mert komolyabb háttérök van, mert csak egyik szemét képezik annak a lánczolatnak, melynek végén a rendi viszonyokba való hit megingása s ezzel együtt egy más alapú társadalom első homályos képe válik ki.

---

felelet azokra a hazug vádakra, melyekkel Trenck a papságot az egész világ előtt igen méltatlanul terhelte. Pesten, 1791.

*) *Az alortzajából kibujtatott pap, talán még nem későn a magyar Haza attyaira nézve Trenck szivéből és pennájából. 1790. 24 l. — Gebet, welches vermuthlich ein grosser Theil der ungarischen Bischöfe und Geistlichkeit im Geheimen, aber gewiss nicht laut beten wird. Aus des Trencks Gebetbuche copirt. 1790.*

**) *Trenckii bilaux pondere vacua 1790. 39 l. (állítólag Katona Istvántól). — Sera Trenckii poenitudo seraque libellorum infamium retractatio 1790. — A Trenck tsúfos ember. 1790. 11. l.*

Nemcsak az egyházat, az összes rendi társadalmat támadják meg ez íratok.

«Új életet kezdenek a népek, egészen új alkotmányra is van szükségük, így a réginek dűledékeit föl nem használhatjuk.» *)

A papság kiváltságos állása ugyan a támadás egyenes tárgya, de mellette a rendi, a felekezeti különváltság fölé emelkedő hazafiság távoli vezérgondolat.

«Lesz már, lesz valahára országgyűlése, mely a Religiónak keserű poharát nem kóstollja, mert Leopold uralkodása alatt Magyarok vagyunk ismét, vérek és Hazafiak, nem pedig Pávisták, nem Kálvinisták, nem Lutheránusok», mondja a *Minek a pap az országgyűlésen?* 1791. 18 lap. A kalocsai érsek értekezletére meg nem jelenő katolikusok pedig azzal indokolják elmaradásokat, **) mert «nem úgy mint hazafiak, de tsupán tsak mint katolikusok hívtak meg, . . . mert státusba státust formálni illetlennek lenni tartottak, . . . mert előbb vagyunk magyarok, csak azután katolikusok, s ámbár a szabadságnak részét képezi, hogy magánosok az alkotmányról írjanak és tárgyaljanak, úgy a szabadsággal ellenkezik a nemzet egy részét a vallás zászlója alá hívni és a polgári alkotmány hatályosságát és biztosságát a változó vallási nézetekre alapítani.»

A politikai és társadalmi hatalom összezavarásának tekintetik a püspök országgyűlési, kormányzékai és curiai szereplése, főleg mikor a püspököknek, lelkészeknek első kötelessége a helyben lakás. ***)

Erősebben mutatkozik ez irány az egyházi javak, az alapítványok kérdésében.

Az egyház javait a nemesekkel egyenlő, vagy legalább hasonló joggal bírja, s az egyházi javak használatának Mária Terézia és József alatt megkezdett szabályozása közvetve a

*) Lásd *Egy nagynevezetű külsőországi embernek gondolati a szerzeteseknek Franciaországban lett eltöröltetése alkalmatosságával. Cosmopolisban* 16 lap.

**) *Harminczkét okok, melyeket* stb. 1790. 36 l. s a rokon tartalmú latin röpirat.

***) *Licetre Episcopis et p̄rochis derelictis Residentiis suis in Diaetis et aliis dicasteriis in Politica Regni negotia se immiscere?* 1792.

nemesi birtok jogalapjának megtámadását is tartalmazza; az egyházpolitikai röpiratok közül több intéz egyenes támadást azok alapelve ellen, a nélkül, hogy olyforma ellenmondásra találna, a minőt a nemesi birtokjogához oly féltékenyen ragaszkodó kiváltságos rendtől várni lehetne.

A *Jus reipublicae in bona ecclesiasticorum* 1791, 56 lap, az alapítványok természetét véve kiinduló pontúl, tárgyalja az egyházi javak kérdését, s bizonyítgatja, hogy az alapítványok örök időkre meg nem tarthatók s a fejedelmek kötelessége az alapítók szándékát az idők változásaihoz alkalmaztatni.

Mint a *Gravamina cleri pastoralis* mondja: «az egyházi javak confiscatióját, tisztsegei és méltóságai elvételét s a papságnak tisztán lelkiekre szorítását követelik»; hasonló eszmék nagy elterjedtségét tanúsítja a fáradhatatlan Szeitz heves küzdelme ellenök. *)

Az egyházi viszonyok bírálatában mintegy mellékesen föltűnő általános társadalmi reformtörekvések egyenes, határozott irányt nyerne az irodalom egy részében.

E törekvések némely czélpontjai kétség kívül nagyon is távoliak, de a legnagyobb rész a létező viszonyok követelményeiből indul ki.

A nőemancipatio, melyet eldöntésre érettnek ma sem tekintünk, már ekkor fölüti fejét.

A nők az irodalom terén beleszólnak a közügyekbe, **) a fölserkent érzékenység őket is elfogja, patrioták akarnak lenni ök is, szívben, lélekben, viseletben.

Kérik továbbá, Raynal mondását véve jelszavúl: «Une femme était capable d'inspirer des grandes choses à son Roi», bocsáttassanak be az országgyűlésbe, azok tárgyalásai meghallgatására, hogy méltók lehessenek az annyira magasztalt angol dámákhoz. ***)

Mint nemeseknek ugyan oly jussok van, mint a férfiak-

*) *Vexatio dat intellectum Episcopis Hungariae* stb. 1790. 49 l.

**) *Etwas für Ungarn von einer Patriotin*. Wien, 1790. 14 l. állítólag egy Viczay grófnőtől.

***) *A magyar anyáknak az országgyűlésére egybegyűlt ország nagyai s a magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések*. 1790. 32 l. Állítólag Bárany Pétertől.

nak, felét teszik a hazának, nem kérnek egyebet «csak a mivel az anglus dámák kérkednek».

Hisz a férfiak szabadsága, mondják, a nőktől függ, úgy mint asszonyoktól, mint feleségtől, mint anyától, mert a nő a férfit, gyermekeire a legnagyobb befolyást gyakorolja; ha oktatni fogják, arra használja majd erejét, a mi mind a szabadságnak, mind a haza boldogságának gyarapítására leghasznosabb.

Fölhangzik a «nők leigáztatása»-nak jelszava, s egy-egy buzgó emancipationista hazánk ekkori nagy fölvilágosodásának jeleként veendi a *Magyar asszonyok prókátora a Budán összegyűlt rendekhez*, 1790, 19 lap, című íratot, mely komolyan, ügyesen, a mai nap szokásos érvekkel küzd ez állítólagos leigázás ellen.

«Mindig voltak jelesek az asszonyok között, úgy a tudományokban, mint a közigazgatásban, ha a férfiakat egészen utol nem érték is; de elég ok-e ez, hogy a férfiak őket a polgári igazgatásból kizárják; ha egy királyné koronát viselhet, miért ne igazgathatna jól s ne viselhetne mind a törvényes, mind a polgári igazgatásban hivatalokat a koronán alul is. De Magyarország állapotja sokkal alább vetette a női nemet. Eleink az asszonyokat mint a nemzet szaporodása eszközeit tekintették s házi foglalatosságokra, nem pedig Mars vagy polgári hivatalokra nevelték, ezért a magyar asszony férjét Urának mondja.»

«De hát ezért nem testvéreink-e, nincsenek-e jogaik, miért ne hallgathatnák az országgyűlési tárgyalásokat; nem kell félni, hogy nem titoktartók s a tárgyalásokat kibeszélik, mert az ország java nem is szabad, hogy titok legyen az ország tagjai előtt.»

Még a *Férfiak felelete az Asszonyokhoz*. Arra a javallásra, hogy jó volna az Asszonyokat is a közönséges Gyülekezetekbe bécsoztatni. 1790, 16 lap, is csak azért nem tartja «magában igaz kérésöket teljesíthetőnek, mert a nők elkorcsosodtak, elnemzetietlenedtek»; kérésöket ezért a következő föltételektől teszi függővé: 1. ismerjék meg a férfiak elsőségét; 2. gyermekeiket szoptassák;*) 3. a nemzeti viseletet le ne tegyék;

*) A valóságos bétsi ember. 1789. 16. l.

4. magyarul tanuljanak; *) 5. a gyűléseken közbe ne szóljanak.

A hol nőemancipatio utopisticus gondolata ennyire is vitattatik, nem lehet csodálnunk, ha a zsidóság akár jó, akár rossz, de mindenkép komoly figyelemre érdemes sorsa is meg-
leli apostolait az irodalomban.

A Tizenkilencedik százban élt Igaz Magyar hazafinak örömráí. A nagyszívűségénél MDCCC. 40 lap, kisebb röp-
írataink e legkiválóbbika áll elől a zsidó kérdésben. **)

A szabadkőműves irányú írat szerzőjét emberszeretete a zsidósággal szemben sem hagyja el, s a kereskedést elemezve, meg nem foghatja, miképen üldözhetik a tőlünk szakállával és nyelvével különböző szegény zsidóságot.

«Talán azért, hogy az Idvezitőt nemcsak megölte, de nem is hiszen benne. Úgy van, de ezek nem ölték, a Fiaik pedig az Atyák álnokságáért nem büntetethetnek; hogy nem hisznek benne, nem a mi dolgunk, valamint az nem a Sidóság dolga, hogy mi hiszünk benne. Külömben is a Társaság úgy néz minden vallást, mint jót, ha annak Fő végeivel nem ellenkezik.»

*) A magyar nők elnemzetietlenedését rajzolja a munkás Miller Ferd. Jakabnak tulajdonított írat: *Gedanken über die Nationaltracht der Frauenzimmer in Ungarn*. 1790. 16. l., mely tulajdonképen egy magyarul rosszul beszélő, de erősen nemzeties érzületű magyar nő levélből áll, a ki a nemzeti viseletnek nagy jelentőségét az alkotmányra mutogatja. Ha a mostani magyar hölgyek példáját a nemzeti viselet tekintetében, így érvel a levél, az unokákra átplántáljuk, ha ezek azt csodálni és utánozni fogják, akkor a hazaszeretet a vallásba, az alkotmányba és a szokásba ép úgy befonódik nálunk is, mint a hogy egykor a görögöknél és rómaiaknál az egész nemzet egy érzelmű, egy gondolkodású volt. Ezért alkosson törvényt Magyarország is, mint Svájc és Bern, hogy a nemzeti viseletet századokra megtartsa.

Írónönk gondolatán, melylyel pedig épen nem állt egyedül, hiszen az országgyűlésen, csak a királyon múlt, hogy a nemzeti viselet törvénybe nem ígattatott, mint mondja, sokan nevettek, mert hogyan lehet szabad országban a viseletet törvényekkel szabályozni; ez ellenvetés azonban szerinte teljesen alaptalan, mert a szabadság a társas állapotban törvény nélkül meg nem állhat, a ruha-szabályozás sem ellenkezik hát a szabadsággal.

**) Szerzője Kazinczynak egy mondásából következtetve, alkalmasint Nagyváti János volt s 1790-ben már meg kellett jelennie, mert a hason évbeli: *Meghamisított mérteke . . . az elsőségnek* már említi.

«A magyar nemesség» mondja tovább, «volt az első, mely ennek az ügyefogyott s üldözött népnek szabadságot, oltalmat, életkönnyebbséget ajálott tsupán tsak emberi szerezetből, noha azt is meg kell vallani, hogy ez a nemzetség hasznót is nem a legkevesebbet hajt mind a Hazának, mind a Nemességnek különösen. Úgy lehet hát mondani, hogy a Haza emberi és polgári kötelességeknak felelt meg e részben is, hogy a Sidóság jobb karba helyezését véghez vitte. Ugyanis a közönséges oltalomban részt kell venni a legkisebb Tagnak is személy szerint. Valakit nyomorgatni annyit teszen, hogy még a Magyar nemzetség nem szabad nemzetség, hanem tsak a ki erősebb, az hatalmasabb.»

«Ha a Sidó Biblián merjük hitünket fundálni, ha a Sidó Soltárokat merjük sőt szeretjük Templomainkban énekelgetni, nints okunk rá, hogy a Sidó nemzetséget vallásáért, különös szokásáért a lakosságból kirekeszszük annyira, hogy Élete megszenvedéséért Türedelem adót kívánunk. És miért? azért mert el. Oh! Európa! Európa! mikor ezt tselekszed, nem magad ellen vétkezel-e? Mert az életet még a Stoikusok is az Isteneknek köszönték és nem a Társaságnak . . . Oh! életnek eltűrése! Tsuda nevezet. — Igaz, hogy a Sidó tsalárd, huza-vonó, tolvaj, de ennek is mi vagyunk az okai, mert a Boldogság minden forrását bedugjuk előtte.»

Hasonló értelmes, emberséges álláspontra találunk a zsidóságot illetőleg az *Igaz hazafi, kinek tulajdonságait együggű beszédbbe foglalta egy hazája és nemzete javát ohajtó sziv. Pest. 1792, 126 l.* című nagybecsű munkában.

A zsidók, a görögök, mondja, «megpusztult hazánkat népesítettik, kereskedéseik, mesterségeik és szorgalmatosságai által gazdagittyák és azt még az idegenek, sőt ellenségeink előtt is velünk együtt tekintetessé s rettenetessé teszik. Adgyuk meg tehát mi is ezeknek a hasznos tagoknak mindazt, a mivel nekik mint embereknek, mint hasznos lakosoknak a természet és a természet Urának szent törvényei szerint tar-tozunk.»

Ez iratok hangja nem kivételes; igaz ugyan, hogy a szabadelvűek fenyés elméjű írója, gróf Batthyány Alajos egészen másként gondolkozik, midőn a protestánsok megszorítását templomaik építésében megróva, azt annál igazság-talanabbnak találja, mert egy mosdatlan, a gyalázat szennye-

vel teljes népnek az ország bármely zugában szabad évi türelmi adó fizetése mellett templomokat építeni; *) de a közvélemény a föntebbi iratokhoz áll közelebb, nem a Batthyányéhoz; leghatározottabban bizonyítja ezt gróf Haller Józsefnek a publico-politikai országos választmány részéről lényegében elfogadott javaslata és ennek értelmében készített törvény tervezete, mely a zsidóságnak állását túrtból jogivá teszi s e jogállásban az 1840 : 29. törvényezikk adta jogokat messze túlszárnyaló szabadsággal ruhazza föl, de mutatják a közvélemény kedvező hangulatát a zsidósággal szemben az ellenök harszó iratok is. **)

Maga a zsidóság nem mert volna előállani 1807-ben érdekes emlékiratával: *A magyarországi zsidóság 1807-ben Pesten nov. 6-án kelt kérvénye a nádorhoz és az országgyűléshez*, ha a talaj nincs bizonyos fokig arra előkészítve. Ebben nem remélik ugyan, hogy azon kedvezésekben részesíttessenek, melyeknek a többi nemzetek osztályosai, de kérik, mentessenek föl legalább azon akadályok alól, melyek nemcsak a zsidókat, de az egész kereskedést és ez által a nemzeti iparkodást lekötve tartják; mert ez akadályok, e jogon kívül állások eredményezte, «hogy Nemzetünknek előbbi szabados és vitéz tulajdonságai lassankint úgy elváltoznak, hogy némelyek közülünk ily nyomorúságok alatt elfásulva, még a betsületnek nemes érzését is elvesztenék».

A nő- és zsidó-emancipáció eszméjének tárgyalása az irodalomban sokkal kevesebb figyelmet érdemelne, ha magára állana s nem részét képezné csak az egész társadalom és alkotmány reformjára törekvő iránynak; könnyű volna az ellentétek törvényéből magyarázni, mely a szabadtanul Oroszországban a nőknek nagyobb önállóságot enged, mint a legszabadabb államokban, mely a heterodoxiát nem tűrő római egyházat teszi a zsidóság védőjévé.

Ámde a nő- és zsidó-emancipatiót megpendítő törekvés

*) Batthyány: *Ad animam aurem*. Fasc. I. 68.

**) *A Freymüthige Ausserungen zur Belehrung der Juden und ihrer christlichen Anhänger*. 1790. 103 l., mely igazolni iparkodik, hogy Nagy-Szombat városa a zsidóságot kebeléből kiűzte, s hogy privilegiuma, mely szerint zsidókat területén tűrni nem tartozik, nem költött eseményen alapszik; a zsidók Nagy-Szombatban elloptak egy keresztyén gyermeket s aztán megölték; ez történelmi tény.

csakis egyik ága a gondolkodásnak, mely a létező társadalmi rend helyességét kétségbe vonja.

Ha a nemesség egy része, és pedig nagy többsége József halálával a régi, József előtt volt nemesi szabadságot kívánja vissza, s a polgárságot, a jobbágyságot még jobban el akarja nyomni,*) ép oly bizonyos, hogy a nemzet értelmisége körében éppen a legkiválóbbak az egész régi alkotmány lényeges átalakítását szükségesnek tartják, s nem osztoznak a politikai vezérférfiak pusztán palliatív reformjaihoz kötött reményekben.

Van, s kivált az irodalomban mutatkozik egy erős, tekintélyes reformáramlat, mely hol szenvedélyvel, hol az ész tárgyilagos fegyvereivel lép elő egy új, a munka, a szabad kereset elvére alapított s ezért jogegyenlőségi, a szabadságot egyetemesebbé tevő társadalmi és politikai rendszerért.

A pannoniai Féniksz föltámadását hamvaiból Deesy Sámuel csak is a rendi társadalom előítéleteinek levetközésétől várja, melyekben még oly erősen leledzünk. «Mintha a Spanyol levegőég alatt születünk volna, készebbek vagyunk koplalni, mint őseinkről maradt aranyos betűjű nemes leveleinket az adás s vevés által meghomályosítani. — A mi nemzetünk, kiváltképen a nemes vérből származottak alacsony-ságnak tartották s tartják még ma is a kereskedést.»

Merő előítélet, hogy a magyar szabad nemzet; csak egy kis rész az.

Trenck az ő eleven, közvetlen modorával, szélesebb körbe dobja e kérdést,**) mint a többi sokkal komolyabb, hozzá még latinul is írt munka. «Szabadság-e az?» kérdi «mikor az erősebb mindenre fölszabadítja magát, a mi az erőtlenebbet nyomja. A szabadság a le nem kötött akarat arra, hogy minden emberrel jót tegyünk és hogy sajátunkkal önnön magunk nyugodtan élhessünk, a szabadság a gondolkodásban, a hitben és a jóságos cselekedetekben, a szabadság arra, hogy a közönséges boldogságnak előmozdítására a hazai kötelességeknek

---

*) *Reflexiones cunctorum Hungariae Civium non nobilium ad versus illud Diplomatis punctum, quo nativi etiam patriae filii non nobiles ab omnibus publicis officiis excludendi decernuntur*, 1790.

***) *Trenck a nemes szívü magyarokhoz egy az ország napjához illő levelben*. 1790. 77 l.

megfelelhessünk . . . Az ellenben csak szemtelenség és vadság, mikor a gonosztevő a jámbort, a gazdag a szegényt tetszése szerint megvetheti, vagy mikor egy ország ezer kicsiny Tiranusokat fölfegyverkeztet, hogy a többi védelem és ótalom nélkül való jobbágyokat lenyomják, a kik az ő súlyaik alatt mint teherhordó állatok segedelem nélkül fohászkodnak.»

«Nem hasonlókép emberek-e a parasztok? . . . Lehetésges-e, hogy egy becsületes ember . . . nyugodt szívvel éljen . . . míg szántóföldgye a nyomorgó jobbágyoknak izzadságával és könnyhullatásaikkal trágyáztatik.»

A mily túlzott és egyoldalú Trenck a támadásban, aránylag mérsékelt a létező viszonyok átalakítására nézve. Erősen ostromolja a kiváltságos rendet, hogy a közterhek alól kibúj, hogy mindazt, a mit az ősök tettek, gondoltak, megváltozhatatlannak tekinti, de azért éppen nem kíván mindent egyszerre fölforgatni, sőt óvatosan mondja: «Tanítsátok meg a jobbágyokat előre a szabadságnak betsét és célját ismerni, azután pedig adgyátok is meg nekik».

Élczes fordulatú, plasticus képei, mint a sírhoz közelgő nagyatyja, a ki fenyegető tekintetet vet familiájára, enthusiasmussal szól eleinek kiváltságairól, megpödrí bajuszát, remegő markával kardjára üt s mondja: «Monstra Te dignum Patriæ nobilem! Pedig mennyivel helyesebb lenne, ha azt mondaná: civem!» ma is megtartották frissességöket, s ha némelyek a magyarság hibáit, aristocraticus előítéleteit vázoló rajzaiban az árnyalást túlerősnek találnák, gondoljanak a nemesség többségének hangulatára, hallgassák meg *A polgári barátaimhoz Magyarországon a mostan folyó időkről*, 1790, 29 lap, szavait, mit tulajdonít a reform barátainak: «A lázítók kiabálják, legyen minden meg, hogy az emberi nemzet a kegyetleneknek Jármaitól szabadulhasson, az ő nemes szabadsága meggyökereteshessék és a szerentsés Egyenlőség köztök ismét vissza-kerítettessék . . . A népek szabadságairól és a megsértett Emberi nemzetnek törvényeiről tsatsognak.»

Nem tehetette-e szenvedélyessé a reform barátait Szeitz Leo okoskodása, ki szerint a jobbágyi állapot elejétől fogva státus pœnalis, melyre a rossz hazafiak büntetésül taszítottak, «a minthogy sokan az olyanok közül nem jobbágyi állaptra, hanem halálra sentenciáztattak. Nem kell tehát olyan lármázni, hogy a jobbágyoknak a magyar törvény szerint

nem igen jól van dolgok, kivált minthogy a parasztság erre magát többször is érdemessé tette, és ha oly rossz dolga van a jobbágyoknak Magyarországon, miért jön annyi sváb Magyarországra jobbágyoknak?»

Míg Trencknél az élezt, a gúnyt, a szenvedélyt, a világlátottságot lépnek a társadalom reformjának szolgálatába, eljő a közös munkához az emberszeretet is s az észről vezetve, lágy ömlengéssel festi le magának a jövő képét.

A már fentebb is említett *A tizenkilencedik százban élt Igaz Magyar Hazafinak örömráit* az érzés kiváló melegsége, a XVIII. század sok politikusi ábrándozóját jellemző ömlengés, bizonyos költői zománcz árasztja el; anticipálva a XIX. század lefolyását a korában még csak teljesülésre váró eszméket fejlettségökben, virágzásokban festi, hogy így tán inkább ösztönözzön azok magvának plántálására.

De e költőiesség, e politikai érzéltés nem hamisítja meg az írat gondolatait, mert csak követik, nem teremtik azokat; sőt mondhatni, hogy az kiválóképt az értelem, az ész terméke, ennek követelményeként mutatja ki a közszabadság új rendszerét.

Nem az elnyomás elviselhetetlensége, nem a jogegyenlőtlenség szülte bajok, nem az egyén szabadságvágya, hanem az emberi társaságnak az ember akarata nélkül uralkodó belső természeti törvénye az alap, melyből a közállomány új formáját levezeti.

«Az egész Világalkotmány az Egymástól függésnek törvényén van fölépítve, edgyik rész a másikat oly hibázhatatlan erővel vonja, hogy ezen Függtéstől a talán érzéketlen dolgok Társaságának . . . örök állandóságot ígérhetünk. A mely természet rendtartásával avagy nem világosan ábrázoltatik-e ki? hogy a kis világ, az emberi Társaság soha föl nem állhat, hanemha oly bomolhatatlanul össze legyen szöve, hogy az egész tsak úgy ígérjen állandóságot, ha a részek mind állandók . . . Ha a kis világ, az emberi Társaság, az Egyeulőségnek mértékét elveszti: a Félelem és Irtódzásnak felelmes tengerévé változik. Tsak kevés kívántatik pedig erre, tsak a Világ Nagyjainak fölttöbb való magok szereteti is elég volt arra: hogy a föld golyóbisán megfeneklett hatalmas társaságokban az Egyenlőség mértéke fölbillentetven, a közönséges boldogság fel forduljon.»

Az egyenlőség hát a természet törvénye, ezen alapul a «közönséges társaság», e természeti törvényt az ember büntetlenül meg nem szegheti. Nem önállóan, inkább csak analogia útján állapítja meg e tételét, de fejtegetései folyamán önmagából is igazolni törekszik.

Mi az egyenlőség természeti törvényének alapja? «A természetnek ura kifejthetetlenül beszötte az emberi szívbe a Boldogságra való fáradhatatlan törekedést», az emberek azonban ez általános érvényű törvényt kiforgatni törekedtek és «mindenféle szemfényvesztő boldogságnak tsalóka nemeit találták ki, a mellyek közül a Rangosztás leghatalmasabbnak esmértevé, . . . az egyformán sárbul, az Istenség képére gyúratott emberi Nemzetet egymástól elszaggatták, midőn ennek nagyobb részét örökös szolgaságra kárhoztatván, némelyeket Polgárságra juttatván, kevesebbeket nemesi méltósággal megajándékoztak . . .»

Ámbár a «társasági edgyezést» nem zárja ki, de nem tulajdonít annak többé oly hatalmat, hogy az által az ember a természet örök törvénye ellenére is rendelkezessék.

A szabadság előtte nem az önkény, nem a tetszés, nem a szeszély szülötte, ellenkezőleg «bölcs törvényeknek engedelmeskedhetni nem rabság, nem szolgaság, legédeőbb szabadság».

A szabadságot, hogy magát meg ne semmisíthesse s szolgasággá ne váljon, korlátok közé szorítja: «Valaki szolgálatát másnak haszonvételért holtig is ajánlhatja, de még nem is élő maradékát tsak a Társaságnak, de soha egy különös személynek le nem kötheti . . . a természet törvénye szerint. A teremtő az egyenlő Születés és Halál által minden teremtetést egymáshoz hasonlóvá tévén, edjiket a Másiknak urává vagy szolgáljává nem teremtette».

A természet törvényéből vezeti le a vallás szabadságát, melyet, mint láttuk, a zsidóság részére is követel s a vallásnak az emberi jogokat alteráló hatását tagadja; annál inkább teszi hát azt a keresztyén felekezetekre nézve s a protestansoknak csak eltűrését az emberiség jogaival ellenkezőnek tartja.

«Magsérténém a nemzetség Jussát, ha Vallása szabadságát türedelemnek nevezném, mert mikor én valakinek ez vagy amaz tselekedetét úgy eltűrom . . . még fenmarad nálam az annak elnyomására való Jus, és ha jussomból engedek, tsak

nagyszívű vagyok, a melylyel sem mindenkor sem mindenkinek nem tartozom; azzal pedig, hogy valakit szabadságával elni hadjak, minthogy magam is szabad vagyok, mindennek egyformán tartozom.»

Ily alapokon bíraltatik alkotmányunk és társadalmunk régi szerkezeté; e bírálat érdekes részleteiből csak a közoktatásra vonatkozót emelem ki, mely innen-onnan száz éve fejezi ki az egyszerű, nagy, nemzetünktől még ma sem értett igazságot, hogy a közoktatás rendezése közös nemzeti ügy, mert a meglevő és leendő «főiskolák nem valamely bizonyos embereké tsak, hanem az egész Hazáé».

A remények, melyeket az irat a politikai reformokhoz köt, nem teljesedtek, nem lett valósággá az idylli kép, melyet a XIX. század életéről képzeletben alkot, midőn írja: «Az öröm könnyhullatásának patakja zubog már alá megelemedett orczámon, midőn az égető Napfény elbucszása után az megújító Esthajnal csillag híves föltetszése idején Házam fala alatt leülvén . . . örömmel nézem Munkasegítő társaimat az éjjeli tsendes nyugalomra tágas udvaromba víg fütörészés közt visszatérni. Örömmel gondolkozom arról, hogy az én nyugodalmam az ő nyugodalmuktól függ, az én Asztalom az ő örömmel elhintett verejtéküktől tsepeg kövérséggel . . . Nem érdemltem Uram! én azt hogy munkás társaim uroknak nevezzenek, nem is akarok hát én egyéb lenni közöttök, hanem tsak Emberek baráttya, Attya és boldogságoknak vezére.»

Századunknak ép úgy meg vannak sebei, sőt kevésbé idylli az, mint az előző volt, de ábrándozás volt-e azért teljesen, a mit ismeretlenünk századunk örömóráiról álmodott?

A XIX. század embere hasonlíthatatlanul magasabban áll, mint az előbbieki szülötte, az álmkép e részben hát valósággá lett, s ha küzdelmei is nagyobbak, hevesebbek, azért nincsenek-e örömórái, melyeket épen a küzdelem e magasabb létért szerez a léleknek?

ADALÉKOK A TULAJDON TÖRTÉNETÉHEZ ÉS ELMÉLETÉHEZ. *)

Mindazok, kik az állami és társadalmi rend követelményeivel tüzetesen foglalkoztak, régóta elismerték a tulajdon társadalmi jelentőségét, a tulajdon viszonyok és a gazdálkodási mód hatását a társadalmi és politikai szerkezet fejlődésére. A korszakokban uralkodó világnézet és civilisatió alapján már a régi kor gondolkodói is igyekeztek e szoros kapcsolatot kimutatni. Ismeretesek Plato és Aristoteles elméletei, melyek nem egyszer elevenítették föl a legújabb társadalompolitikai és nemzetgazdasági rendszerekben.

A kultúra haladása és a humanitas fejlődése a századok hosszú során át folytatott küzdelmek közepett maga után vonta a tulajdon-viszonyok átalakulását. Az új viszonyokból új tulajdonformák eredtek.

A tulajdonviszonyok és a tulajdonformák átalakulása maga után vonta a tulajdonfogalom átalakulását.

---

*) 1. *De la propriété et de ses formes primitives.* Par M. E. de Laveleye. Paris. Germer Bailliére. 1874.

2. *Das Ureigenthum.* Von Emile de Laveleye. Autorisirte deutsche Ausgabe, herausgegeben und vervollständigt von Dr. Karl Bücher, Leipzig, F. A. Brockhaus. 1879.

3. *Das Eigenthum in seiner sozialen Bedeutung.* Von Adolph Samter. Jena. Gustav Fischer. 1879.

4. *A faluközösség eredete. (Ósi család és tulajdon.)* Sociologiai és jogböleseleti tanulmány. Írta dr. Láncezy Gyula. Buda-Pest, Grill Károly. 1881.

5. *Das Recht auf Existenz.* Academische Antrittsrede von Dr. J. Platter. Jena, Gustav Fischer. 1880.

Mily különbség a modern elv és Aristoteles fölfogása közt, mely szerint az ember nem csak bírhat tulajdonnal, hanem maga is képezheti másnak tulajdonát. Két évezred nagy-szerű küzdelmek útján tiltakozott e fölfogás ethikai és természetjogi érvényessége ellen, mielőtt a keresztyén civilisatióból eredő elv a civilisált emberiség jogtudatát megváltoztatta volna. Íme egy eset, melyben a tulajdonrend és a tulajdonfogalom átalakulása a civilisatió és a humanitás fokozatos fejlődése következtében ment végbe.

A római jogászok által az egyoldalú tökély legmagasabb fokára emelt tulajdonfogalom, az abszolút magántulajdon fogalma, mely mélyen behatolt a keresztyén kultur-népek jogalkotásába, (daczára a nemzetek egyéni jellegei által követelt módosulásoknak, daczára az egymástól különböző népjogok részleges föntartásának), csaknem nagyobb életerőt fejtett ki, mint a rabszolgaság (az embertulajdon) nélkülözhetetlenségének és ethikai jogosultságának fölterése. Bátran állithatni, hogy az újkor története (társadalom-gazdasági szempontból tekintve) nagyjában véve: a római jogban kifejtett és a modern kultur-népek jogtudalmába átültetett tulajdonfogalom és az ennek megfelelő tulajdonrendszer haladásának és győzedelmének története.

Az élet ugyan az egyes kultur-népeknél gyakran meghaladta a római jog képviselőinek páratlan éles elműségű okoskodásait és némely tekintetben megfelelt úgy a nemzeti fejlődés különös követelményeinek, mint az általános kultúra növekedő igényeinek. Azonban ez eltérések nem akadályozták a római jogfogalmak döntő befolyását. Végtere a jogászok nagy része még olyan tulajdonformákra is, melyek a római jogban épen nem, vagy csak rudimentáris állapotban fordulnak elő, az abszolút római magántulajdon elveit alkalmazta.

A jogászok és törvényhozók dialektikájának kedvező viszonyok közt könnyen sikerült csaknem minden tulajdont a római magántulajdon szempontja alatt összefoglalnia.

Az előbbi korszakok jogi gondolkodásmódja a francia forradalom mozgalmait is túlélte. A római jogfölfogás (daczára az európai társadalom megváltozásának) ugyanaz maradt. Sőt e politikai átalakulások biztosították a római tulajdonjogi fogalom győzedelmét.

A következő korszak szülte azon skepticismust, mely

bírálat alá veszi a római jogelvet. A francia socialismus úttörői nem szorítkoztak a bírálatra, hanem tényleges alkotásokra, követelményeik megvalósítására is törekedtek. A tényleges viszonyokkal és fejlődési föltételekkel keveset gondoló világbol- dogitóknak kedvök telt a doctrinair túlságokban. Saint-Simon okoskodásai, Comte-nak az új társadalom szervezésére vonatkozó tanai, Proudhon paradox tételei, a Fourier és más phantastok rendszerei első jelei voltak azon mozgalomnak, melynek első gyakorlati symptomái főleg az angol munkásosztály küzdelmeiben a *standard of life* fölemeléseért léptek előtérbe. Majd a Hegel tanainak néhány német adeptusa (a Marx, Lassalle, Engels és mindannyian) kétélű, csalárd dialektikával ostromolták az egész társadalmi rendet, mindent elkövetve, hogy a szenvedélyeket részökre megnyerjék.

A hol a tudományos kutatás megvesztegethetetlen szel- leme, az özetlen törekvés az igazságra hiányzik, ott majd a tagadás elnyomja a bírálatot, a pusztítási ösztön az észszerű reformtörekvést. Szélső pártok alakulnak. A túlságok küzde- nek a hatalomért. Egyfelől az ultraconservatív és reactiona- rius irányzatok a meglevő és lejárt viszonyokhoz ragaszkodva, elnyomják a bírálat, a haladás, a reform szellemét. Másfelől a túlcspongó újítók, *novarum rerum cupidi*, nem fejleszteni, javítani, reformálni, hanem fölforgatni igyekeznek a meglevő rendet. Az egyik rész, irtózva minden változástól, a bevallott bajokat sem orvosolja, nehogy a meglevő viszonyok föntartá- sát veszélyeztesse. A másik rész nem gondoskodik a jó és üd- vös intézmények föntartásáról; nem a bajok orvoslására, ha- nem a meglevő rend megsemmisítésére törekszik. Egyfelől: *sint, ut sunt, aut non sint*. Másfelől: fölforgatás, újítás minden áron, akár — *pereat mundus*.

Ilyetén túlságokra és szélső irányzatokra akadunk min- denütt, a hol a gyakorlati élet érdekei képezik a vita tárgyát; de leginkább ott, a hol a társadalmi rend egyik alapfunktíója forog fönn: a tulajdon. Az ellentétek közvetítését, a helyes és helytelen föltevések és következtetések különválasztását, a föl- merült kérdések megfejtését csak egy tárgyilagos becslő, csal- hatatlan vezérfonal segítségével érhetni el. E vezérfonalt a tudomány nyújtja. Csakis a tudományos kutatás szelleme képes azon tévútakat elkerülni, melyekre a pártszenvedély ál- okoskodása vezet. Ha valami, e szellem háríthatja el némileg

azon veszélyeket, melyekkel a szélső pártok működése a modern társadalmakat fenyegeti. A tudomány már is hozzálátott a munkához. Fölkarolta az úgynevezett társadalmi kérdést, a modern társadalom politikai, gazdasági és szorosabb értelemben vett társadalmi kérdéseinek nagy tömegét, melynek gyűpontjában a tulajdonkérdés áll. A társadalomtudomány művelői hozzáláttnak a tulajdonkérdés tisztázásához.*) E nagy munkának néhány legújabb mozzanatát akarjuk ismertetni.

Valamint a szélső irányzatok majd a történelmi fejlődés eredményeihez ragaszkodnak és a tényleges fejlődésre, a történelem ítéletére hivatkoznak, majd a történelmi fejlődést mellőzve, bizonyos jogérzetre, jogtudalomra hivatkozva, eszményeik alapján terveznek új alkotásokat: úgy a tudomány terén is majd teleologiai elvek s követelmények, majd történeti tények és tanulságok képezik a bizonyítás tárgyát. Az első irányban főleg az észjog (jogphilosophia, természetjog), a sociologia, az ethika képviselői a második irányban leginkább a történelem, a tetteles jog, a nemzetgazdaságtan számos képviselői működnek. Az egyik munka lényegében philosophiai, a másik történelmi jellegű. Az egész igazságot azonban sem az egyik, sem a másik úton nem találni. Vagy a philosophia nem veszi eléggé tekintetbe a további fejlődés adott feltételeit, fogópontjait. Vagy a történelem megakad a volt és meglevő tényekben, a nélkül, hogy irányelveket, megvalósítható követelményeket állapítana meg. Csak e két nagy munkának összekötése teszi lehetővé a főforgó kérdések tudományos megfejtését vagy legalább a különböző vélemények és tanok tisztázását. Azért főleg azon művek tartanak igényt figyelmünkre, melyek e követelménynek eleget tesznek, habár a szerző szaka és egyénisége szerint majd az egyik, majd a másik szempont lesz az uralkodó.

Mindenekelőtt egy kitünő belga író, Emile de Laveleye, művét az őstulajdonról (a tulajdonról és primitív formáiról) kell tárgyalnunk, mely a tulajdonformák, nevezetesen a községtulajdon (a faluközösség) történetéhez tartozó, művészi kézzel földolgozott anyagot tartalmaz. Laveleye a tulajdonformák történetében olyan tényeket lát, melyek észjogi

---

*) Baeranbach: *Die Socialwissenschaften in der Gegenwart*. Kritische Beiträge. *Unsere Zeit*. Leipzig, 1879. I—VII.

elveit támogatják. Laveleye szerint korántsem állíthatni, hogy a jog a történelemben nyilvánul. Csupán történelmi kísérletet akart nyújtani a tulajdon eredeti formáiról, a nélkül, hogy ebből új jogelméletet hozna le. Abból, hogy valamely intézmény sokáig létezett, még nem következik, hogy jogszerű, hogy föntartása vagy helyreállítása szükséges. Ámbar hosszú létének tényéből azt következtethetni, hogy az illető korszakokban élő emberek érzeteinek és szükségének megfelelt.

Mindazonáltal Laveleye főleg összehasonlító történelmi vizsgálat útján igyekszik tulajdonjogi elméletét bizonyítani. Saját szavai szerint a munka célja: a philosophok által hirdetett természeti tulajdonjog elvét a történelem által bizonyítani, nem pedig a primitív mezőközösséghez való visszatérést magasztalni.

Miképen egyesítsük a korlátlan szabadságot a meglevő társadalmi rend föntartásával? Milyen föltételek mellett maradhat meg az életföltételek egyenlőtlensége a politikai szabadsággal szemben? Laveleye szerint ez: ama «rettentő problema, melyet társadalmainknak meg kell fejteniök, ha nem akarnak elveszni, mint az ókori társadalmak». Tocqueville kimutatta, hogy a modern nemzetek, szükségképen a demokratia irányában haladnak.*) Laveleye pedig azon veszélyekre utal, melyek a demokraciából erednek, ha az általános szabadsággal szemben a birtokviszonyok egyenlőtlensége növekedik. Attól tart, hogy vagy a javak és a termények egyarányosabb kiosztása vagy a demokratia elfajulása, despotismus, romlás lesz a végeredmény; mivelhogy az egyenjogúság, az általános szavazatjog, valamint azon tan, hogy minden tulajdon a munkából ered, mindig nem fognak összeférni a tökéletes birtoktalansággal. Szerző több ízben a régi kor gondolkodóira és törvényhozóira hivatkozik, nevezetesen Aristotelesre a ki ismételve amaz «alapigazságra» utal, hogy szabadság és népuralom az életföltételek egyenlősége nélkül nem állhatnak fönn.

A veszély mainap nagyobb, mint a régi korban. A régiek nem ismerték el az emberek természeti egyenlőségét. A rabszolga nem volt egyenjogú, szabad személy, hanem megvásá-

*) Trefort Ágoston. *Emlékbeszédek és tanulmányok*. 1881. 24. l.

rolható tárgy. Korunkban a keresztyén civilisatio végleg eldöntötte az emberek egyenjogúságát és szabadságát.

Laveleye a keresztyén vallás alapeszméiben látja a társadalmi reform irányelveit. Ha a keresztyénséget, úgymond, alapítója szellemében tanítanak és értenék, a jelen társadalmi rend egyetlen egy napig sem állana meg.

Laveleye a socialismus elterjedésére utal. A veszélyt annál nagyobbabnak tekinti, minél concentráltabb a tulajdon, minél határozottabban halad a gazdagok és szegények között ellentét. Végre pedig vagy ezen ellentétek, vagy a szabad intézmények fognak eltűnni. «Tocqueville nem vette észre, hogy itt rejlik a demokratia igazi szirtje.»

Laveleye szerint a modern demokratiaik csak azon esetre kerülhetik el a régi demokratiaik sorsát, ha a törvényhozás útján a tulajdon általánosabb fölosztására, az életföltételek nagyobb egyarányúságára (nem egyenlőségére) törekednek. «E czél elérésére a római jog quiritikus tulajdona nem alkalmas.» Laveleye azt hiszi, hogy a germán és szláv tulajdonrendszer elvei jobban megfelelnek a demokratiaik szükségének, mint a római jog, mivel hogy mindenkinek az egyéni és természeti tulajdonjogát elismerik.

«A kizárólagos, személyes és örökölhető dominium alkalmazása a földre aránylag igen új tény. Az emberek nagyon hosszú időszakon át csak is a közös tulajdont ismerték és élvezték.» A társadalmi rendszer változásaival szemben a «tökéletesebb intézményekre való törekvést nem szabad eltiltani».

Fichte J. H. és Don Cardenashoz csatlakozva, Laveleye is két elemet fedez föl a tulajdonban, egy társadalmi és egy egyéni elemet. Mainap, úgymond, a tulajdon teljességgel nélkülözi a társadalmi jelleget; teljességgel különbözik eredeti lényegétől, semmiféle collectiv elemmel nem bír. Szabadalom kötelességek, akadályok, föltételek nélkül. Egyetlen czélja úgy látszik az egyén jólétének biztosítása. Azonban Laveleye fölteszi, hogy a jövő majd érvényre emelendi a collectiv elemet. Fichte J. H. tanát idézi, mely szerint a keresztyénség befolyása alatt «a tulajdon társadalmi szervezete» fog létrejönni. «A tulajdon elvesztendi magányos jellemét és nyilvános intézménnyé fog válni.» Hasonló eredményekhez jutottak más sociologok, nevezetesen Huet *Le règne social du christianisme*

czimű művében. Csak az a kérdés: vajon e postulatumok megvalósulhatnak-e? Laveleye azt véli kimutathatni, hogy azok már régóta megvalósultak egyes törzseknél. A svájci erdei cantonokra utal, a hol «a Rosseau J. J. álmodta direct kormányzatot» találni. «Itt elérték a célt, melyre a régi kor törvényhozói hiába törekedtek. Az életföltétek egyenlősége, melyet Aristoteles követelt, fönnáll. Ennél fogva a politikai egyenlőség nem vezetett az anarchián át a despotismushoz.» Szerző hiteles történelmi adatok alapján kimutatja, hogy a hindu, szláv és germán törzseknél, nevezetesen az oroszoknál, valamint más törzseknél is, sokáig uralkodott és részben mainap is uralkodik a közös törzstulajdon, illetőleg a nemzetség- vagy a családtulajdon rendszere, melynek alapján minden egyén élvezi munkája gyümölcsét. A germán és szláv tulajdonrendszer képezi a Laveleye tulajdonjogi eszményét. «Csak is a germán és szláv szokásjog, mely minden embernek biztosít egy telek hasznélvezetét, melyből megélhetett, felel meg a tulajdon észszerű fogalmának. A rendszerint elvállalt tulajdonelméletet tökéletesen át kell alakítanunk; mivelhogy olyan előtételeken alapszik, melyek teljességgel ellenkeznek a történelem tényeivel sőt azon következtetésekkel is, melyekhez jutni akarunk.» A történelem azt mutatja, hogy a szláv és germán törzsek tulajdona volt a tulajdon általános eredeti formája. A jogászok rendszerint valamely, senkitől sem bírt tárgynak a birtokbavételétől (elfoglalásától) hozzák le a tulajdont. A tulajdon eredeti jögezíme e szerint: az occupatio rei nullius. «Azonban a föld sohasem volt res nullius.» A vadásznépek a vadásztelket, a pásztornépek a legelőt, a földművelők a szántóföldet mindenkor a törzs közös tulajdonának tekintik. Birtokbavétel által csakis ingó tárgyak válhatnak egyéni tulajdonná. Ha másfelől a nemzetgazdlák a tulajdont kizárólagosan a munkától származtatják le, «ellenmondanak úgy a jogászoknak és a törvényhozásoknak, mint a meglevő társadalmi rendnek».

Azon jogászoknak, kik a tulajdont a szabadságtól származtatják le, Laveleye következőleg válaszol. «Ha a szabadság szükségessé teszi a tulajdont, nem az következik-e ebből, hogy miután minden embernek joga van szabadnak lennie, egyszersmind mindenki jogában áll, tulajdonosnak lennie?» Vajon e jog létezését akarja Laveleye kétségbe vonni? Vagy

csak az alkalmazás lehetőségét adott viszonyok közt? Itt Laveleye épenséggel összetalál egy igen conservatív szellemű, de néha szabadon mozgó német íróval, Hildebranddal. Hildebrand ugyanis már igen régen kijelenté a communismus túlsápongasái ellen: hogy sok egyénnek vagyontalanságából semmiképen sem következik a (magán) tulajdon eltörlésének szüksége, hanem ellenkezőleg általánosításának nélkülözhetlensége vagyis azon követelmény, hogy minden embernek tulajdonosnak kell lennie.

Ha a tulajdon a szabadságnak egyik alapföltétele, az általános szabadság követelménye magába foglalja azon követelményt is, hogy mindenki legyen tulajdonos. A tulajdon egyarányosabb fölosztása oly formán, hogy senki se legyen teljességgel vagyontalan, a modern társadalom fogalmából és hivatásából következik, mivelhogy az általános szabadság és egyenjogúság e társadalomnak alapkövetelményét képezi. Ilyetén módon indokolja Laveleye azon követelményt, mely okoskodásainak utolsó szavát képezi. Azon eszmény, mely törekvéseinek czélpontjául tűz ki, nem az egyenlő magántulajdon, nem a communismus erőszakos és hiábavaló osztzkodási módja, hanem a közös tulajdon (collectiv tulajdon), a társadalmi tulajdon és az egyéni haszonélvezet bizonyos combinációja. Azért nagyon fontosnak tartja a tulajdon kezdetleges formáinak tanulmányozását, a collectiv tulajdon ösformáinak alkalmazását a modern társadalom viszonyaihoz. Azt hiszi, hogy a tulajdon eredeti formái ismeretének leginkább az új coloniák vehetnek hasznát, melyek rengeteg területet fölött rendelkeznek, mivelhogy ott ama tulajdonrendszert kezdettől fogva lehetne alkalmazni.

A történelmi tanulmányok képezik a Laveleye műve főtartalmát. Mindazonáltal a gyakorlati irányt igyekszik mindenütt érvényre emelni, annyira, hogy a nagybecsű történelmi tanulmányok végelemzésben csak ez irányt látszanak szolgálni. Laveleye e tanúságot vonja le a politikai és társadalmi intézmények történetéből: «Ha demokratikus társadalomban a szabadságot fönn akarjuk tartani, azon kell lennünk, hogy intézményei előmozdítsák az egyenlőség megalapítását.»

Laveleye művében van nem egy találó kritikai megjegyzés, nem egy éleselmű fejtegetés, mely föltünteti a római elv föltétlen alkalmazásának hátrányait, veszélyeit, a szláv és ger-

mán törzseknél uralkodó birtokközösségi formák némely ül-
vös hatásait. Nagyrészen jól jellemzi a modern demokratia
egyoldalú fejlődésének veszélyes következményeit. A társa-
dalmi rend életkérdését hasonlóképen formulázza, mint a
jelenkori philosophia és sociologia néhány kiváló képviselője.
Még ott is, a hol a humanitás, az általános jólét eszménye
elragadja és tévútra vezeti, rokonszenvet kelt erős meggyő-
ződése, tiszta szándéka, nemes törekvése. Mindazonáltal
művének főbecse nem az elvi okoskodásokban, nem a javas-
latokban, a saját elméletében, hanem a történelmi részben
rejlik. Noha e rész sem ment a merész generalizációktól,
nagyjában véve igen gazdag és jól földolgozott anyagot nyújt,
jól jellemzi a collectiv tulajdon, nevezetesen a faluközösség
formáit és fejlődési phasisait. A szerző álláspontja, meggyő-
ződése, iránya vita tárgyát képezheti; az előadott tényleges
viszonyok nem. Ezeknek jellemzése — nem tekintve néhány
föltételes adatot — megbízható.

A német kiadást Bücher Károly több nagyobb feje-
zettel és számos kisebb adalékokkal toldotta meg, melyekben
saját beható kutatásainak eredményeit közli. Helyesen jegyzi
meg, hogy a munka fő érdeme és fő föladata: a földtulajdon
formái történetének összehasonlító előadása. Ő nem a tulaj-
don elméletére fekteti a súlyt — mert éppen nem vagyunk
hijával az elméleteknek — hanem a történetírásra, a történelmi
szempontra, a tulajdon történelmi fölfogására. Úgyszólván
minden fejezet egy önálló egész. Csakis így lehetett az egyes
formák sajátosságait és árnyazatait pontosan jellemezni. E mo-
nographikus előadás különös vonzerőt kölcsönöz az irodalmi
tekintetben is nagy becsű munkának.

Laveye előrebocsát egy tételt, mely voltaképen e tanul-
mányok egyik eredménye: a földtulajdon lassankint és min-
denütt egyarányosan fejlődik. Az anthropologiai és őstörté-
neti kutatások általán azt eredményezték, hogy az emberiség
eleinte mindenütt a mostani vad törzsek állapotához hasonló
viszonyok közt élt. Königswarter kimutatta, hogy bizonyos
ősregi szokásokat, melyek a germánok sajátosságainak tartattak,
más ugyanazon fejlődési fokon álló törzsoéknél is megtalál-
hatni. A faluközösséget sokáig sajátosságos szláv (különösen orosz)
intézménynek tartották. A szlavophilok és panszlavok dicse-
kedtek e kitüntető sajátossággal. Azonban újabb kutatások követ-

keztében bebizonyult, hogy ama közösségek mindenféle törzsoknél fordultak elő: germánoknál, a régi Itáliában, Indiában, Peruban, Chinában, Mexikóban és máshol. Az árnyalatok különbözőek. A typus ugyanaz. Ennél fogva Laveleye ez intézményben a társadalom szükséges fejlődési phasisát, mintegy egyetemes törvényét látja. Vele egyetért Sir Henry Maine, híres angol jogtudós, a ki így nyilatkozik: «A collectiv földtulajdont, mely rokonsági kötelekek által összetartott embercsoportok birtokában van, most általános érvényű őstörténeti jelenségnek tekinthetni.» Maine a Ganges partjain akadt a régi Germania intézményeinek analogonára. Nasse kimutatta, hogy Angliában is a faluközösség volt a tulajdon ősfarmája. Azon állítással szemben, hogy ez ősfarma csupán a barbár népek legprimitívebb viszonyainak felel meg, Laveleye fölhozza a svájci és a déli német faluközösségek (Allmenden) példáit, melyekből kitűnik, hogy a közös földbirtok és az intenzív mezőgazdaság épen nem zárják ki egymást, ha csak az egyének haszonélvezete elegendő időtartamra van biztosítva.

Valóban az összehasonlító történeti kutatás már eddig is tekintélyes eredményekhez jutott, nem csak a philológiában és mythológiában, hanem a jog és államtudományok terén is. E módszer alkalmazása többek közt azon meggyőződést eredményezi, hogy a törvények és társadalmi rendek nem az önkény szüleményei, hanem «egyfelől bizonyos gazdasági szükségégek következései,» másfelől bizonyos erkölcsi eszmék folyamánai.

Laveleye mindennek előtt az Oroszországban és Javában mainap is főnálló faluközösséget jellemzi. Azután kimutatja, hogy e tulajdonforma a régi germánoknál és az ismeretes népek nagy részénél uralkodott. Végtére a családtulajdont veszi szemügyre, mely különösen a középkorban volt elterjedve és melynek alaptypusát most a dél-szlávoknál találjuk.

Az oroszoknál a falu közös földtulajdona a családi szervezetből és a pásztori életből ered. Ugyanazon atyának utódai rendszerint együtt élnek és működnek a családfő hatalma alatt. Úgy szólván mindenük collectiv tulajdon, kivéve a ruhákat és fegyvereket. A szántóföld mindenkor osztatlan köztulajdon. A község az orosz nép alapeleme, a föld tulajdonosa. Az egyeseket csak az ideiglenes haszonélvezet illeti. A község

ügyeit maga intézi, az állam nem avatkozik a közigazgatási dolgaiba. A község kezeskedik az adó lefizetéséről, az újonczok beállításáról, a rendőrség teendőiről stb. A falu lakosainak összeségét Mir-nek nevezik. Ez a nemzet alapintézménye. A szlavophilok szerint ez: a szláv népszellem östüneménye. Elvileg minden nagykorú férfi igényt tart a földek egyenlő részéhez. Az őskorban nem osztották föl a földet. Csak a természet osztották föl. A mennyi tagja volt a családnak, annyi osztályrészt kapott. Később minden negyedik évben osztották föl a földet. Mainap különféle szabályok vannak divatban. Többnyire minden kilenczedik évben történik a fölosztás, a népszámlálás alkalmával eo ipso.

A község nem csupán közigazgatási egység, hanem patriarchális társulat. A patriarchális család a község alapja. A Mir tagjait egy közös ősanya utódainak tekintik. A házak örökbe hagyhatók. Majd a legidősebb, majd a legifjabb fiú örököl. A német gyarmatosok önként vették szokásba a földek periodicus fölosztását. A családfők általános határozat alapján a magántulajdont behozhatják ugyan, de csak két harmad többséggel. Ez pedig alig jön létre. Mindazonáltal itt is léteznek egyenlőtlenségek. Akadnak rest és gyöngé egyének, kik pálinkáért vagy más pillanatnyi előnyért eladják osztályrészüket. Jóllehet a patriarchális család kötelekeinek fölloszlása maga után találja vonni a falu közösségét is, melynek föntartását nagyrésztben a patriarchális családban uralkodó közszellemre és önzetlenségre vezethetni vissza.

Néhány újabb író azt állítja, hogy az orosz faluközösség újabb eredetű, sőt hogy a jobbágyi viszony folyománya. Azonban sokkal szilárdabb alapon látszik nyugodni az ellenkező nézet, mely szerint a község collectiv tulajdonának elve Oroszországban szintűgy, mint máshol, kezdetől fogva el volt ismerve.

Laveleye részletesen fejtegeti a Mir gazdasági eredményeit. A Mir-ben nem ismerik a pauperismust. Mindenkinnek van valamije, a miből megélhet. A család gondoskodik a gyöngékről és a betegekről. A panszlávok Oroszország jövőendő nagyságának alapját látják a Mir-ben, a socialisták a társadalmi kérdés megfejtését. Alig foghatnók meg a Mir létezését korszakunkban, ha saját hatáskörünkben nem figyelhetnők meg a közösség elvének alkalmazását. Laveleye a részvény-

társulatokra utal, melyek minden nagy iparvállalatot megragadnak és mindinkább elnyomják a versenyző egyéneket, és hozzáteszi: majd mindenki vagy részvényes lesz vagy bér munkás.

A Mir ellen rendszerint a következő érveket szokták fölhozni: megakadályozza az intensív földművelést; a minden családnak jutó földrészek fekvése maga után vonja a hanyagabb (extensív) munkálkodást; a község solidáris kezeskedése következtében a szorgalmasok viselik az egész terhet; a paraszt úgyszólván a község jobbágya. A Mir pártolói ellenben a következő előnyökre utalnak: proletárok nem veszélyeztetik a rendet, mert minden munkás igényt tart a községi föld egy részére. A gyermekek nem lakolnak a szülők pazarlása vagy balsorsáért. A családok elegendő vagyona és szilárd szervezete megóvja a társadalmat a forradalmi mozgalmaktól. Miután a föld az összes lakosság eladhatatlan örökbirtoka, nem lehet küzdelem munka és tőke közt. A Mir intézményei előmozdítják a colonisatiót.

Laveleye elismeri, hogy a Mir rendszere megakadályozza az intensív mezőgazdaság haladását; de egyszersmind azon meggyőződést is kifejezi, hogy az említett akadályok és hátrányok nem képezik a rendszer integráló részeit. Nem szabad elfeledni, úgymond, hogy az orosz rendszert kedvező viszonyok közt még soha sem kísérelték meg. A rabszolgaság eltörlése előtt az intézmény kedvező irányban nem fejlődhetett. Rendes viszonyok közt valószínűleg egyesítené a kis tulajdon és a nagy gazdaság előnyeit, mert az egész község földjeit úgy lehetne művelni mint egy nagy birtokot és a község minden tagja élvezné a nagy gazdaság gyümölcseit. Sajnálatos volna, írja Laveleye, ha olyan intézményt törülnének el, mely javított alakban megmenthetné a modern demokrátiákat. — Legközelebb a jávai és indiai faluközösséget jellemzi. A jávaiak községtulajdona absolute eladhatatlan, nem képezheti cserekereskedés tárgyát. Tökéletes föntartása megsérthetetlen közérdek. A többségnek sem áll jogában e viszonyt megváltoztatni. A községtulajdon a jövő nemzedékek örökbirtoka, melylyel az élő nemzedék tetszése szerint nem rendelkezhetik. A hollandi kormány törvényben kimondá ugyan a fölöstás lehetőségét. De a jávai viszonyok és nézetek ismerői nem

hiszik, hogy akadna többség, mely ez engedély értelmében a fölöstást elhatározná.

Indiában faluközösség már csak a távolabb és kevésbbé ismeretes országrészekben létezik. Sir Maine szerint a község-tulajdon eltűnésének egyik oka az, hogy itt a legelő kisebb szerepet játszik a gazdaságban, mint a szláv és germán törzsek-nél, melyeknél főleg a legelő képezi a faluközösségek alapját — ott is, a hol a szántóföld már magántulajdonosokra szállt. Más különben az indiai faluközösségek gazdálkodási módja és szervezete — daczára a sajtáságos szokásoknak — nagyjában véve ugyanaz, mely Európában el volt terjedve.

Laveleye művéből azt tanuljuk, hogy az európai népek gazdasági fejlődése ugyanazon alapból indult ki és ugyanazon phasisokon ment keresztül. A faluközösség, a föld periodicus fölöstása a régi Germaniában is létezett. A szláv Mir-nek megfelel a germán Mark vagy Allmende, a skandináv Almenningss Maurk, az angolszász Folcland. A Markhoz tartozik: szántó-föld, legelő, erdő, víz. Eleinte igen nagy terület tartozott egy-egy Mark-hoz. Minden családnak joga volt, a Mark egy részé-nek haszonélvezetére, de nem volt állandó, örökölhető tulajdona. Grimm az ó németben nem talált a tulajdon képzetének megfelelő szót. Az egyéni tulajdon (Allod, od = jó, all = egész) csak később lép föl a szászoknál, miután a germánok már sokáig érintkeztek volt a rómaiakkal. Még a Lex salica sem ismeri a kifejlett magántulajdont. A XIII. századból reánk szállt okiratok a periodicus fölöstást «mos theutonicus»-nak nevezik. Az osztatlan Mark egy osztály részére való igény eleinte személyi jog volt, az egyéni szabadság, a törzshöz tartozás egyik corrolariuma. A középkorban azonban előbb-utóbb dologi joggá vált, végtére a lakás dependentiája) accessoriuma lön. A kinek háza nem maradt, azt végtére kiszorították a községtulajdon haszonélvezetéből. «Ilyetén módon veszté el a germán község demokrata s egyenlőséges jelleget.»

Nagyon érdekes és tanulságos Bücher dolgozata a régi agrár-alkotmány maradékairól Németországban. A közös Mark (gemeine Mark) korántsem veszté el mindenütt. Korszerűleg módosítva, de eredeti alapján, fönáll a svájezi és déli német faluközösségekben (Allmenden). A középnémet hegyvidékeken a régi formák is megmaradtak. Rendszerint az egész föld osztatlan collectiv tulajdon. Csak ház, udvar, kert, konyha-

kert képezik a magántulajdon tárgyait. A svájci öskantonok a faluközösség országai par excellence. A községtulajdonnal együtt jár a községautonomia. Az Uri, Glarus, Schwyz, Unterwalden, Appenzell kantonokban a tökéletes önkormányzat rendszere uralikodik. A nép maga kormányoz, törvényeket hoz közvetlenül, parlamentek közbenjárása nélkül. A község-földek három részre oszlanak. E három alkatrészt: erdő, legelő, mező. Némely helységeknek azonkívül turfa-lápjai is vannak. A haszonélvezet szabályai különbözők. Heusler szerint az egyes társak (Genoszsamen) joga nem köztulajdonjog (Miteigentumsrecht), hanem ösztulajdonjog (Gesamteigentumsrecht). Nem az egyes egyének a tulajdonosok, hanem a testület, a község a tulajdonos. A haszonélvezet személyi jog, melyet a társak születésök által szereznek meg. E jog élvezése azonban más föltételektől, nevezetesen attól függ, vajon saját háza, marhája van-e a társnak stb.

Az Allmend-rendszer a svájci és déli német községekben épen nem zárja ki az intensív gazdálkodást. Valóban a svájci és déli német Allmend gazdálkodása igen nagyon különbözik az orosz faluközösségek gazdálkodásától. Nem a rendszer alapja, hanem a speciális politikai, társadalmi és általános kulturális viszonyok hátráltatják és mozdítják elő a gazdaság haladását is.

Az Allmend rendszer egyik jelentékeny hatása abban áll, hogy a falusi nép a vidéken marad, a míg máshol a városok proletárságát szaporítja. A falusi nép conservatív szelleme e rendszerben igen szilárd alapon áll. «Ha a tulajdonhozi természeti jog mindenkinek tényleg biztosítva van, a társadalom megrendíthetetlen alapon nyugszik; mert senkinek érdekében nem áll annak fölforgatása. A nép egyetlen egy országban sem conservatívabb, mint a svájci ősi kantonokban, melyek az Allmend-rendszert változatlanul föntartották. Ellenben oly államban, hol a földbirtokosok száma csekély, mint Angliában, a tulajdonhoz való jog privilegium gyanánt szerepel, monopoliium, mely majd a legveszélyesebb támadásoknak van kitéve.» A leírt rendszerben az általános szavazatjog szilárd alapját s biztosítékát az általános tulajdonjog képezi.

Véleményem szerint, írja Laveleye, jelenleg a községtulajdon szaporodását kellene pártolnunk. És hozzá teszi,

hogy e követelmény természetes kiegészítését képezi az értelmesebb intenzív gazdálkodás követelése.

A munka legbecsesebb részeinek egyike Bücher értekezése a déli német Allmend-szervezetről. Svájcban nem a politikai községé a tulajdonjog, hanem egy szabadalmazott testületé, az öspolgároké. A déli német községekben a községpolgári jog magába foglalja az Allmend-jogot is. Itt tehát az Allmend igazi községtulajdon. Bücher beható s terjedelmes kutatásai alapján kitűnően jellemzi a déli német Allmend-rendszer különböző formáit. E rendszert hathatós eszköznek tekinti, mely a modern közlekedés- és productió-rendszer mozgalmi, a proletár tömegek vándorlásai és küzdelmei közepett szerény viszonyokban összetartja az embereket. A történelmi alapon haladó társadalmi politikától várja, hogy belátandja e rendszer jótékony hatásait.

Hasonló, noha bizonyos nemzeti árnyalatok által megkülönböztetett viszonyokat jellemez Laveleye a finn és skandináv Allmæningar, a németalföldi Mark, a belgiumi és franciaországi községbirtokokról szóló kitűnő értekezésekben. Egy külön fejezetben jellemzi terjedelmes anthropologiai, ethnographiai, történelmi és statisztikai kutatások eredményeinek alapján a föld különböző barbár néptörzseinél uralkodó mezőközösséget. Részletesen jellemzi továbbá az amerikai őslakosok, a régi görögök és rómaiak eredeti tulajdonviszonyait, a déli szlávok erős családi érzetökben és szervezetökben gyökerező házközösségeit (Druzina, Druzstvo, Zadruga), a középkori francia (a még létező Zadrugához hasonló) házközösségeket, mint a latifundiumok képződésének hatályos akadályait. Jellemzi a más népeknél előforduló házközösségeket, az ír celták falusi alkotmányát és szervezetét. Egy hosszabb értekezést szentel az ó-kori collectiv tulajdon formáinak és az úgynevezett arany korszaknak. A mű tudományos föladatának és jellemének jobban megfelel, ha szerző elveinek bizonyításá s védelmezése céljából a collectiv tulajdon történelmi kérdését a költők által magasztalt arany korszakkal nem hozza kapcsolatba. Dr. Lánczy Gyula helyes oknál fogva tiltakozik illetén érvelés ellen. Mindazonáltal nem tagadhatni, hogy a költők néha épen a nép emlékezetében élő hagyományokat fejezhatték ki.

A munka becsét tetemesen emelik azon fejezetek, me-

lyekben Laveleye a földtulajdon fejlődését Angliában, Indiában, Egyiptomban és Törökországban adja elő, valamint a földtulajdon egyenlőtlenségének eredetéről, a falusi cooperatív gazdaságokról, az örökbérlés jótékony hatásairól, a tulajdonjogról és örökbirtokról, a tulajdon elméletéről szóló gazdag tartalmú értekezések is, melyekben Laveleye újra vizsgálat alá veszi a magántulajdon, a collectiv-tulajdon és az átmeneti formációk hatásait, és bővebben kifejti s indokolja saját tulajdonjogi elméletének alapelveit.

Laveleye aligha nem a gondolkodó modern nemzetgazdák és sociologok többségének véleményét fejezi ki, midőn azt állítja, hogy a modern társadalom még nem jutott tökéletes és végleges agrár-szerkezethez. Ő sem hiszi, hogy a primitív korszakok intézményei új életre fognak ébredni. Attól tart, ha nem is állítja határozottan, hogy a régi Róma és a modern Anglia latifundiális rendszere és a nagy tőkék növekedése, a kis birtokok és tőkék elpusztulása végveszélyvel fenyegetik a modern társadalmat.

«A társadalmi rend sehol sincsen nagyobb mérvben veszélyeztetve, mint azon országban, a hol a primitív tulajdonszervezetnek úgy szólván nyoma sincsen: Angliában.» Épen itt eredt és nyert líveket azon terv, mely szerint a földtulajdont a nemzetnek kell visszaadni (nationalisation of land). Az egész országnak egy ötöd része 523 személy birtokában van. A nagy birtok absorbálta a paraszti kis birtokot, szintúgy, mint egykor Rómában a latifundium. A kis birtokkal elpusztult az önálló paraszt osztály. A falusi cooperatív gazdaságok szintén Angliában eredtek. De ezek az adott viszonyok közt csak kivételesen és nagy nehezen alakulhatnak.

Laveleye tulajdonjogi elvei lényegökben megegyeznek a Huet F. és Herbert Spencer elveivel. Mindnyájan azt állítják, hogy az embernek természeti joga van a tulajdonra. E jogot a létre való jogból következtetik. Huet az örökjog gyökeres átalakítását és a községtulajdon helyreállítását, Spencer a földtulajdon átruházását a társadalomra hozza javaslatba. Az igazság nem engedi meg, írja Spencer, hogy a föld magántulajdon legyen. Ilyetén módon az egész föld területe magán kézre juthatna. A nem tulajdonosoknak helyök sem volna az egész földön, ha a tulajdonosok nem túrnék őket. Spencer szerint az összeség (az egész emberi társadalom) örökjogának

elmélete a földtulajdonra nézve a kultura legmagasabb fokának felel meg. «Bár mily nehéz legyen az eszmének létesítése, az igazság követeli a keresztülvitelt.» Fichte J. G. szerint pedig az állam hivatása: mindenek előtt mindenkit a tulajdonba behelyezni és csak azután a tulajdont oltalmazni.

Laveleye végtére felsorol más nézeteket, melyek többé-kevésbbé ugyanazon alap gondolatból erednek, és hat nagy rendszerbe foglalja össze a különböző tulajdon-elméleteket. 1. A római és a modern jogtudósok rendszerint az occupatio rei nullius jogcíméből indulnak ki. Azonban az ifjú népek a földet nem tekintik res nulliusnak. A birtokba vétel pedig majd a véletlen, majd az erőszak műve. 2. Mások, különösen a nemzetgazdák a munkát tekintik a tulajdonszerzés jogcímének. De ugyanezt állítják St. Simon és mind azok, kik a meglevő társadalmi rendet megtámadják — a munkások rossz viszonyai miatt. 3. Megint mások eredeti szerződésre hivatkoznak. Azonban ezt még senki sem bizonyította vagy mutatta ki a történetben. 4. Sokan a törvényre, az állami hatalomra vezetik vissza a tulajdont. De a törvények nem örökkévalók, hanem a korszak igényeiből fejlődnek vagy néha a jogellenes önkény szüleményei. 5. Roscher, Mill s mások azt állítják, hogy az ember természete szükségessé teszi a tulajdont. E szerint az ember, mint olyan, igényt tart a tulajdonra. 6. E nézet rokona azon rendszer, mely szerint a tulajdon természeti jog. Fichte G. H. az ember személyes jogának nevezi a természettel szemben, az ifjabb Fichte közvetlen, eladhatatlan, minden törvényt megelőző jognak.

Ha a tulajdon természeti jog, mely az ember természetéből ered, ebből az következik, hogy egy embert sem lehet e jogtól megfosztani. Ha a tulajdon a szabadság folyománya (Daloz), minden szabad ember élhet e joggal. Laveleye e következtetéseit nehezen czáfolhatni meg, ha az előtétet megengedjük. Az előtétben mennyi az igazság? Ez a kérdés.

Melyik egy adott pillanatban a legjobb tulajdonforma, írja Laveleye, azt csakis az ember természetének, szükségének, érzéseinek és cselekvései rendes követkevéseinek tanulmányozása taníthatja.

Az egész munka iránya nem egyéb, mint a collectiv tulajdon különböző formáinak apológiája és apotheosisa tör-

ténelmi alapon. Nem egyszer javasolja Laveleye a jellemzett formákhoz hasonló szerkezet létesítését. Ha mindazonáltal végtére kijelenti, hogy nem a földbirtok egy részére, hanem a «munkaeszközre vagy hatáskörre tarthat mindenki igényt»; ezzel bizonyára nem szándékozik a collectiv tulajdon korszerű szervezését elvetni (ez következetlenség volna), hanem a communismus és a socialismus fölosztási velleitásai ellen tiltakozni. Laveleye saját eszméi és tulajdonjogi elvei, valamint általán a társadalmi reform kérdései még sokáig vita tárgyát képezendik. E kérdések tisztázása a társadalomtudomány nehéz föladatát képezi.

A történeti fejlődés leírása és a való viszonyok jellemzéséért a más álláspontból kiindulók is hálával tartoznak a nagy érdemű írónak. Bármely álláspontból induljunk ki, egy tanulságot minden esetre meríthetünk a Laveleye művéből. E tanulságot Mill így fejezi ki a szerzőhöz intézett levelében: «Votre esquisse de l'histoire de la propriété territoriale et votre description des différentes formes, que cette institution a revêtues à différentes époques, et dont la plupart se conservent encore en quelque endroit, me semblent très-propres au but . . . de faire voir, que la propriété n'est pas chose fixe, mais une institution multiforme, qui a subi de grandes modifications et qui est susceptible d'en subir de nouvelles avec grand avantage».

Új viszonyok között nélkülözhetetlenek az új fogalmak. A tényleges rend változása változásokat idéz elő a rendszerben és viszont. A jogtudat fejlődése határozottan követeli a társadalomtudományától a fogalmak tisztázását, az elvek katharsisát, nevezetesen egy modern tulajdonfogalom konstruálását, a tulajdon fejlődése phasisainak figyelembe vételét. Ezekben látja Wagner Adolf a társadalomtudomány legfontosabb föladatát. E föladat megfejtésére irányulnak a Wagner, Schæffle, Mill, Spencer és más kiváló sociologok buzgó tudományos törekvései.

Valóban nehéz munka, melyet egy ember nem végezhet, melyet a tudomány is csak annyiban vihet véghez, a mennyiben a tényleges fejlődés és az uralkodó eszmék elfogulatlan tanulmányozása útján bizonyos irányelveket megállapíthat és átmeneti formákat kijelölhet a mérsékelt, organicus reform szellemében. E munkára vállalkozik Samter Adolf legújabb

művében a tulajdonról és társadalmi jelentőségéről. Habár nem épen ment minden elfogultságtól, kísérletei minden esetre alkalmasak a vitapontok tisztázására, annál inkább, miután világosan és határozottan formulázza azon követelményeket, melyek a törvényes reform szellemében működő, de egyúttal merészen előrenyomuló sociologok meggyőződését fejezik ki. Samter a jogtudat fejlődésének megfelelő tulajdonfogalmat igyekszik meghatározni.

Samter e munka egyes részeit már előbbi műveiben vitte véghez. Mindenek előtt *Social-Lehre* (1875) című művében, azután a *Gesellschaftliches und Privateigenthum als Grundlage der Socialpolitik* (1877), végre *Der Eigenthumsbegriff* (1878) című irataiban.

A *Social-Lehre* című műben az ember (anyagi és nem anyagi) szükségeinek kielégítése képezi az alapproblemát. Nem az értékek produkálása, hanem az emberi szükségek természete és az ebből eredő követelmények állnak a vizsgálat gyúpontjában. A tulajdonkérdést illetőleg Samter itt összetalál Hildebranddal. «A magántulajdon az emberi természetnek megfelelő intézmény; de csak azon esetre föntartható mint társadalmi intézmény, ha mindenkire nézve hozzá férhető». A *Social-Lehre* eredményét e követelmények képezik: az egyenjogúság elvének megvalósítása és a birtok és munka lehetőségig általános összekötése.

A társadalmi és a magántulajdonról, mint a társadalmi politika alapjairól szóló munkában Samter az előbb idézett mű egyik következményét viszi keresztül, tudniillik a magántulajdonnak és a társadalmi tulajdonnak egyenjogúságát a társadalomban. Még pedig mindegyiknek saját tartományt jelöl ki. A magántulajdonnak oda ítéli az ingó vagyont (a productiv tőkét is, ellentétben a socialismus és a communismus forradalmár képviselőihez), a társadalmi tulajdonnak az ingatlant, a földbirtokot. Samter álláspontját az jellemzi, hogy egyúttal a magán földtulajdon eltörlését és mindennemű más magántulajdonnak föltétlen és tökéletes föntartását tekintti a reformtörekvések kívánatos és elérhető céljának.

Végtére a tulajdonfogalomról szóló értekezésben a jogtörténetben és a jogphilosophiai rendszerekben előforduló nevezetesebb fogalom meghatározásokat veszi vizsgálat alá.

Samter legújabb műve főleg a fölsorolt művek eszme-

meneteinek összefoglalását egy szempont alatt és végeredményét nyújtja.

A *Social-Lehre* csaknem ugyanazon időben jelent meg, mint Laveleye műve. Később Wagner Adolf *Grundlegung*, Schæffle *Bau und Leben des socialen Körpers* (III. kötet, 1878), Ihering *Der Zweck im Recht* (I. kötet, 1877) című műveikben pendítették meg a reformeszmét, miután már előbb kidolgozták tulajdon elméletek alapjait. Samter nem követeli az elsőséget. Ilyen világmozgató, az emberiség történetébe mélyen bevágó kérdések, ugymond, soha sem intézthetnek el egyesek által, hanem csupán közös szellemi munka által.

Samter mindenek előtt a tulajdon fogalmát megállapítani és a különböző tulajdonfajokat czélszerűen megkülönböztetni igyekszik. Azután a múlt idők tulajdonviszonyainak történelmi áttekintését adja, melyből azon meggyőződést meríti, hogy minden időszaknak saját tulajdonrendszere volt, hogy a jelen kornak is van és nem különben a jövőnek is lesz sajátos szerkezete. E vázlatos áttekintés után következik a tulajdonosok kategoriáinak és a tulajdon functióinak előadása.

A legfontosabb mozzanatok följegyzésére szorítókozó történelmi előadás nem tart igényt önálló jelentőségre. A munka e része Mommsen, Maurer, Arnold történelmi, Förster, Gierke és mások jogtudományi és jogphilosophiai művei alapján van kidolgozva. A szerző csupán a tulajdonformációk helyes fölfogására szükségelt történelmi és jogi alapot akarta összeállítani. Vizsgálatainak eredményeit ezekben összegezi: Sem a magántulajdon, sem a collectív tulajdon, és e szerint sem a magánjogi, sem a közzgazdálkodási productió-rendszer nem tarthat igényt kizárólagos alkalmazásra. A magántulajdonnak úgy mint az egyesületi, állami és községi tulajdonnak, a magángazdálkodási rendszernek úgy mint a közzgazdálkodási rendszernek meg van a maga létjoga. Wagner Adolf igen nagy hatáskört tart fenn a magántulajdon részére. Schæffle főleg a közzgazdálkodási rendszer előmozdítását és kiterjesztését tartja szemmel. Samter célja: «a lehető legtökéletesebb egyensúly magán- és társadalmi tulajdon közt». Ezt az által véli elérhetni, ha a társadalmi (főleg állami és községi) tulajdon számára vindikálja az ingatlan vagyont, a földtulajdont, a míg a magántulajdon hatáskörébe helyezi az ingók minden nemét, nevezetesen az ingó productív tulajdont, a tőkét. Ennél fogva

a leghatározottabb ellentét létezik a forradalmár socialista, Marx Károly és Samter közt. A míg Marx folyton a collectiv productivtulajdont, a magántőke eltörlését sürgeti, Samter épen a tőkét zárja ki a collectiv tulajdonból és odaítéli a magántulajdonnak. Azonban a legfontosabb különbség abban áll, hogy Samter egy tulajdonfajt sem akar teljességgel elnyomni, és a másik által pótolni, hogy határozottan elismeri a magántulajdon nélkülözhetetlenségét, valamint a tekintélyes községtulajdon növekedésének, az állami tulajdon fejlesztésének, magán-, egyesületi, községi és állami tulajdon együtt létezésének szükségképességét. Samter nagyjában véve jól jellemzi a modern collectiv tulajdon különböző fejlődési phasisait és formáit: a kultársulati, fióktözsi, társas kereskedési viszonyokat, a részvénytársulati szerkezeteket, a községi és az államtulajdon szervezetét, valamint általában a modern társadalom gazdasági rendszerét. Kritikai megjegyzései nem mindig találók, javaslatainak célirányossága néha kétségbe vonható, terjedős előadása s iránya nem épen vonzó; de álláspontja, irányelvei s művének részletei megérdemlik mindazok figyelmét, a kik a társadalmi élet és a társadalomtudomány problémáit tanulmányozzák.

Mindazon írók, kik a tulajdon történetével és elméletével foglalkoznak, kiváló jelentőséget tulajdonítanak a collectiv tulajdon azon alaptypusának, mely az említett sociologok elméleteiben mint valóságos panacée szerepel. Dr. Lánczy Gyula nem rég megjelent érdekes tanulmányának tárgyát hasonlóképen a faluközösség eredete, az ősi család és tulajdon viszonya képezi.

A vizsgálat tárgya ugyanaz, de az eredmények igen nagyon különböznek egymástól. Lánczy magáévá teszi a Spencer philosophiai alapelvét. Ugyanis kimutatni igyekszik, hogy a tényleges fejlődés igazolja a Spencer fejlődéstörvényének formuláját, hogy a fejlődési elv sikeresen alkalmazható a társadalomtudományban. Alkalmazását már eddig is megkísérelték Spencer, Schæffle és Lilienfeld.*) Lánczy röviden és

---

*) Lilienfeld, P. v. *Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft.* (Mitau, 1873, 1875—1877.) I—III. k. — Schæffle. *Bau und Leben des socialen Körpers.* II. k. — Spencer. 1. *First principles.* 2. *Principles of sociology.*

áttekinthetően foglalja össze azon társadalomtörténeti mozzanatokat, melyek a fejlődési elv minden egyes kriteriumának egyenként megfelelnek. A módszerre nézve Spencert követi. A faluközösség történeti szerepét és általános elterjedését illetőleg meghajol a Laveleye érdeme, úgy mint a kulturtörténelem, az ethnographia és a jogtörténet tanúsága előtt. Igen nagy jelentőséget tulajdonít a Sir Henry Sumner Maine kutatásainak és elméletének, melyet részben magáévá is tesz. A történeti adatok és eredmények rendkívüli becsét hálással ismeri el. Azonban az interpretációk, a következtetések, az elméleti elvek dolgában egészen eltér azon ösvénytől, melyen az említett ferfiak találkoznak, és ellentétes irányban halad. Teleologiai elveik és követelményeik jogosultságát épen nem ismeri el.

A sociologia első rangú képviselőinek, vezérszellemeinek tekintélyes sora a collectiv tulajdon előnyeinek méltánylását, a collectivismus szellemének haladását és győzelmét akarja előmozdítani. Láncezy ellenben az egyén fejlődésére fekteti a fő súlyt, az individualismus igazi győzelmét látszik várni a jövőtől.

A collectiv tulajdon magasztalói kimutatják, hogy a faluközösség ősi intézmény, társadalomalkotó szerkezet, melyben a tömeg nyomorúságának, a pauperismusnak, a corruptiónak, a szolgaságnak nincsen helye. Láncezy elismeri az intézmény általános elterjedését és nagy korát, de egyszersmind arra is utal, hogy ez ősi intézmény még egészen primitiv intézmény, hogy a kultúra igen alacsony fokának felel meg, hogy csupán barbár és kevésbé művelt népeknél találni azt, nem pedig a civilisatio legfelső fokait elérte népeknél. *) Részben tagadja az említett előnyöket. Hiteles tanúbizonyságokat és tényeket hoz föl ellenök. Részben elismeri ama hatásokat, de egyszersmind arra is utal, hogy a magasztalt rendszerben boldogság, gazdagság, magasabb egyéni erény, igazi egyéni szabadság nem létezik, hogy az megakadályozza az egyén fejlődését, az egyednek haladását az egyéniség irányában, és egyúttal a társadalmi színvonal emelkedését, a civilisatio haladását, az anyagi és szellemi kultúra felső fokainak elérését.

*) Az altera pars a svájci és a déli német Allmend-szerkezetre utal.

Lánczy nem a családot tekinti a társadalom primitív elemének, egységének (unit), hanem az egyedet, az egyént. Az egyed a társadalmi fejlődés bizonyos fokán válik egyénné. Az egyén fejlődése, ereinek, lényegének kifejtése a cél. A társadalmi kötelék az eszköz. A tökéletes egyéniség az eszmény, melyre törekedni kell. A socialitas elve hátráltatja az egyénnek tökéletesedését. «Az öncél az egyéniség fejlődése marad, az egyenlőtlen határozott egyének kiválása az egyenlő határozatlan tömegeből». Nem a társadalomról, mint suprema majestasról kell gondoskodni, hanem az egyénről, szabadságáról, jólétéről, haladásáról, nem társadalmi szervezetről, hanem az egyén fejlődéséről a társadalomban.

«Az individualismus és collectivismus küzködése; az egyéniség szárnyecapásai a mint kibontakozni törekszik a collectivismus dermedtö bilincsei közül; a tömeg vis inertia-je nehézkedési, ellentállási és tartóztató ereje, ez az, miben én a történet problémáját látom; azon küzdelemnek voltaképi tárgyát, melyet az emberiség a történeten végig folytat». Íme szerzőnk hitvallása, melynél fogva tiltakozik az ősi collectivismus intézményeinek fölelevenítése és általán a collectivismus szelleme ellen. Jóllehet igaza van, ha az ősi intézményeket mint olyanokat föleleveníteni akarják. Igaza van, a mennyiben némely írók csak az előnyöket magasztalják, a hátrányokat tekintetbe sem veszik. Új korszak, új kultúra új intézményeket követel. De nem korszerű reformok által óhajtának-e a socialitás elvének eleget tenni Spencer, Schæffle, Wagner, Laveleye s mindannyian?

Lánczy az uralkodó individualismust védi, sőt fejleszteni akarja az egyéniséget mindinkább. Csak az a kérdés: vajon az absolut individualismus nem állja-e útját (az emberiség legnagyobb részére nézve) az egyéniség fejlődésének is? Vajon a nagy többség részesülhet-e a fejlődésben s miképen? Vajon az individualismus igen kevés választott számára nem akarja-e monopolisálni az egyéni fejlődés útját? Az absolut, korlátlan individualismus elvével nem érjük be. Az általános társadalmi érdekek figyelembe vétele legalább is szükségessé teszi az elv kiegészítését, túlságainak elhárítását. Lánczy nem érinti a néhez problémát. Joga van tulajdonképi tárgyára szorítkozni.

Habár meggyőződéseink egyes kérdésekben a szerző fölfogásától igen eltérnek, nem tagadhatjuk, hogy egyes kri-

tikai megjegyzések és fő tárgyának világos előadása által érdemet szerzett. Szellemes tanulmányáról, mely rendkívüli irodalmi ismereteket tanúsít, azt mondhatni, mit szerző Laveleye művéről mond, tudniillik, hogy fölötte alkalmas a fogalmak tisztázására.

Valamint Lánczy, úgy dr. Platter is ellenzi a collectiv tulajdon védőinek elveit. Csakhogy az utóbbi író már nem a faluközösség kérdését, nem a tulajdon történelméből merített érveket, hanem a tulajdon-elmélet jogphilosophiai alapját veszi vizsgálat alá. Főleg pedig egy néhány sociolog által védett jogot támad meg: a léthez való jogot.

A mennyiben e jog alatt mindenkinek azon jogát értjük, mely szerint saját létét minden törvényes eszközzel föntartja, kétség nem támad. Ez csak akkor történik, ha azt kérdezzük: vajon kénytelen-e valaki másnak azon eszközöket nyújtani, a melyeket ez meg nem szerezhet? E jogot szerző határozottan tagadja. «Az ember természetében nem rejlik utalvány idegen vagyonra». Az államnak vagy a társadalomnak kötelességét sem ismeri el. «Az állami társaság természetének semmikép sem mond ellent, hogy egyesek élelmi szerek hiánya következtében előbb-utóbb elpusztulnak». A szegény-ügynek semmi köze a léthez való joghoz. Az állami szegény-ápolás közigazgatási rendszabály, semmi egyéb; nem pedig «mindenki tulajdonjogának elismerése». A születés mindig risicóval jár, mely nem terhelheti a társadalmat. A léthez való jog voltaképen a lét föntartását, hosszabbítását foglalja magába. Az ilyen jog alapján az állam köteles volna «az élet hosszát lehetőleg tökéletesen kiegyenlíteni» (?!). E jog szerint mindenki (?) igényt tarthatna arra, hogy az állam szolgáltatssa neki föntartása eszközeit (?). Ezek következnek azon jogból, melyre Huet, Spencer, Wagner tulajdonjogi követelményeiket alapítják. A ki e jogot állítja, Platter szerint nem kerülheti el a communismust, mely a gazdálkodás hathatós indokait kiírja. E jog létesítése következtében sokan tovább élhetnének, mint most, de az általános életidő megrövidítették. *) Ez volna azután, kiált föl a szerző, valóságos: fiat justitia, pereat mundus. Az álltólagos jog keresztülvitele a gyakorlatban lehetetlen, írja Platter, mivel hogy a születéseket, a túlnépesedést nem

*) E tárgyra nézve szerző alig illetékes.

lehet megakadályozni (a házasságok megakadályozása által sem). Jobb lesz tehát e megvalósíthatatlan jogot az elméletben is elejteni!

Ilyetén módon czáfolja meg Platter éles, kérlelhetetlen dialektikával Huet, Spencer és Wagner elméleteit. De ő maga nem küzd meg a problémával, melynek megfejtését amazok előmozdítani óhajtják. A hypothesisist elveti. Az elvont tudományosság semmibe sem veszi az ethikai elveket, a philanthropok törekvéseit. Platter meg van győződve, hogy a fejlődés minden lehető útját ismeri. Megelégedni látszik minden valónak észszerűségével.

Platter fejtegetései Spencert talán ama francia államférfira emlékeztetnek, a ki a kérelmező alázatos megjegyzésére («il faut vivre, monseigneur») ezt válaszolta: «Je n'en vois pas la nécessité».

MEDVECZKY FRIGYES.

A BÁRÓNÉ LEVELEI.

Eredeti beszély.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Megérkezvén a fővárosba, megszállott azon sugárúti kis nyaralóba, mely bátyjáról maradt rá. Ifjúságától fogva igénytelen és takarékos élethez levén szokva, nem érzett kedvet a nagyuraskodáshoz. Mellőzött mindent, a mi túlságos és fölösleges. Nevetségesnek tartotta előre megizenni mikor jő, mikor megy? Hogy nyáron három nappal előre szellőztessék, télen fűtsék a szobákat; fölhordják az üvegházból a nyíló virágokat, kocsit lovat készen tartsanak s a cselédség a fő bejárat előtt összegyűlve, mely hajlongások között fogadja az érkezőt.

Csak arra figyelt, nehogy fősvénynek látszassék. Ez okból nem útaozott többé egyedül; John-t, a bátyjáról rámaradt komornyikot, rendesen magával vitte és eltűrte, ha ez ember útközben mindig talált valamit, a miben urának szolgálatára lehetett.

Pedig pénze túlböven volt. A báróné távolról sem nagyította a dolgot, a midőn 120,000 forint évi jövedelemről szólt, s most a fölhasználatlanul hevert fél milliót is állampapírokba fektetvén, évi bevételét 25,000 forinttal növelte. Kiadásában már tudott bőkezű lenni, de a pazarlást gyűlölte és megvetette.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 62-dik számában.

Rendbe hozván öltözékét, gyalog sétált a báróné lakására, a hol csak a nőt és leányát találta. Maga sem határozhatta el, mily jelekből ítélte, de minden arra mutatott, hogy itt már várták. A báróné fodrok és csipkék felhőiben úszott, a leányka világos kelméből készült házi öltönyt viselt.

Úgy fogadták, mintha tegnap látták volna legutóbbi ízben, s már a kényes helyzet kívánta, hogy a társalgás mentül közönyösebb tárgyról folyjon. A gróf sokat beszélt útjáról, a mit látott és tapasztalt. A báróné érdeklődéssel hallgatta, de bármennyire reszketett szíve az örömtől, egykedvűségét egy pillanatra sem vesztette el.

Erzsike a hozzá közel álló zongora elé vonult, de azért nem vesztett el egy szót sem abból, a mit a jó Pali bácsi utazásának élményeiből fölhozott.

Így tartott ez legalább félóráig, s a báróné, kiről «tudjuk», hogy halálosan gyűlöli a kérészt halászgató anyákat, semmi áron el nem követi azon «közönséges tensasszonyokhoz méltó» manővert, hogy valamely ürügy alatt kissé kimenjen a szobából s a gyermekeket magokra hagyja.

Hogy azonban egyszer, sőt másod ízben is a komorna belépett s valami elhalaszthatatlan házi ügy elintézésére őt kihívni kényszerült, erről ő nem tehetett.

Nagyon természetes, hogy a magára hagyott gróf rögtön fölugrott székéről s a házi kisasszony mellett foglalt helyet. Ez pedig, nagy zavarában nem tehetett egyebet, mint végigjártatá kezét a zongora billentyűin, s akaratlanul egy oly darabot kezdett játszani, a miről tudta hogy a bácsikának nagyon tetszik. Különben is a zongora előtti kis pamlag vagy két szék más háznál is azon szentély, a hol kimondott szó nélkül is beszélni lehet s az egymást értő szívek leghamarabb kicserélik legtitkosabb gondolataikat.

A bárónét hosszabb ideig vette igénybe azon véletlenül fölmerült elhalaszthatatlan ügy elintézése ; de fogadni lehetett volna rá, hogy figyelemmel kíséri a zongora hangját, ha vajon esik-e közbe hosszabb pauza, mint a minőt az eléadott zenemű valamelyik jellemzőbb helye követelt. Azonban nagy meglepetésére folytonosan hangzott a Beethoveni sonáta, s a báróné kedvetlenül tapasztalta, hogy a magokra hagyottaknak semmi különös mondani valójok sem támadt.

De nem így volt ez egészen. Mert hamis legény is tudott

lenni, ha akart, ez az ex-alispán. Egyszerre csak a mint a zongorajátszónak néhány üteny folyama alatt csak a balkéz-zel volt dolga, az ifjú gróf, élve a régi ismeretség s még inkább a soha meg nem szakadt rokonsági joggal, szép csendesesen fölemelé a szabadon maradt jobbot tiszteletteljesen, de épen nem palástolt hévvel megcsókolta.

Úgy volt a zenemű írva, hogy erre viszont a jobb kéz-nek kellett végig futni a magas hangokon, s miután Pali bácsi teljes birtokában volt a szükséges kéznek, nem maradt egyéb hátra, mint hogy ő maga játssza le a kacskaringós futamot, mely a piacere szóval levén kijelölve, oly ritardandoval tör-tént, a mint csak tehette.

Meglehet, hogy ez egy kicsit igen polgári, vagy legalább közép-rendi methodusa volt az udvarlásnak, de ne feledjük, hogy a mit valódi urak tesznek, az mindig divatos és kifogás nélkül elegans marad.

Más részről az is igaz, hogy ez az Erzsike kisasszony veszedelmesen szép leány volt. Megáldva a természettől min-den női bájjal, végtelenül boldognak érzé magát, s alig volt ereje érzelmeit elrejtteni, vagy legalább visszatartani. A gon-dolat, hogy Pál gróf most is a régi barátságos Pali bácsi, min-dent elfeledtetett vele, s gépileg engedé, hogy tegyen kezével amaz a mi neki tetszik.

És leírhatatlanul szép volt e magáról megfeledkező pil-lanatban. Hogy a húsz éven már több hónappal túl volt, gyer-mekies kedélyén semmit sem rontott, s csak fonséges alakjá-nak teljes kifejlődöttségét mozdítá elő. Azon szerencsés szép-ségek közé tartozott, kikről a műértő férfiszem biztonsággal megítélheti, hogy a jelen bájak egyszersmind tartósak is ma-radnak. Fakadó női kellemeit nem az arcz gyöngéd színe, melyet betegség, álmatlan éj, sőt néha mulékony rossz kedv is kétes halványsággal oszlat-hat szét, képezé, hanem a voná-sok kifogástalan szabályossága, a szemek benső tüze, a termet szoborszerű tökéletessége ébreszté föl a nézőben a gondolatot, hogy épen ilyenek kell lenni a nőnek, a kit egész hosszú életre édes hitétársul, kedves kis feleségül választunk.

Letelvén a szokás által meghatározott látogatási idő, Pál gróf bucsút mondott, azon megjegyzéssel, hogy még az esteli vonattal hazaütazik, de legközelebb ismét látogatóba jó.

A báróné elébb könnyü fejhajtással viszonzá a gróf mély

meghajlását, majd, mintegy rögtöni elhatározással fölkelt helyéből s a távozót a szomszéd terembe kíséré, ürügyül adva, hogy ott egy épen ma érkezett új virágfajt akar megmutatni.

Nagyon világos volt, hogy a bárónénak valami szándéka, valami különös közlendője akadt. Mert a magasb társadalom hölgyei nem szoktak fölkelni pamlagukról, ha férfi megy vagy érkezik. De a báróné ha «en famille» érte magát, könnyen lerázza a fölvetett szokások nyűgét, s különösen mióta meghaltotta, hogy más akármelyik «nagysám» is hasonlóképp cselekszik, már csak csupa daczból és ellenkezésből kész volt új divatot kezdeni.

— Kedves Pál, nagyon különös mondani valóm van, s ha nem vennéd szavamat kéréstlen tanácsnak, valamire figyelmeztetnélek.

— Kedves, drága jó nénikém, miben lehetek szolgálatára?

A báróné szétnézett, mintha hívatlan tanúk jelenlététől félne, a gróf pedig megilletődve vizsgálá a kétkedést és félénkséget tanúsító hölgyet, mert a kezdet s az egész helyzet oly szokatlan és rendkívüli volt, hogy arra példa a grófnak egész eddigi életében elé nem fordult.

Igazán félt, hogy ez az asszony oly dolgot mond neki, a mire nem tud majd felelni; mióta nagyobb úri körök léteznek, a házi nő, a ki a mellett férjhez adó leánynak anyja, ily módon, előszoba küszöbén, egy látogatót meg nem állított.

— Azt látod öcsém, hogy megerőltetésembe kerül, így keresni veled alkalmat bizalmas szóváltásra; de élek rokoni jogommal, s csak javadat akarom, ha vigyázatra intelek, hogy a jó társaság előtt ne kompromittáld magadat.

— Az égre kérem, drága nénikém, mit akar mondani? Egészen elrémít; tán tudtomon kívül vettem valamit?

— Isten őrizz; nem arról van szó. Te egészen ártatlan vagy, hanem ha jó híred a nővilág előtt kedves előtted — no most mindjárt szemembe nevelsz, ha meghallod mily tárgyra is kiterjedhet az én jóakaratu figyelmem.

— Parázson állok a szörnyű kíváncsiság miatt.

— Elismerem, hogy a mit mondok, az nem is asszony szájába való: de a vén néniknek több szabad, mint másnak. Mondd csak, nálad lakik még az angol John, bátyád komornyika?

A gróf hüledezve állott; mert hogy ily előjáték után a

báróné egy szolgáról szándékozzék vele beszélni, ezt valóban tíz évi fejtörés után sem találhatta volna ki.

— Ha nálad van, akkor arra kérlek, bocsásd el szolgálataidból, még ma inkább, mint holnap.

A gróf bámult, de egészen megkönnyebbülve hangosan fölkaczagott.

— Hiszen, ha csak ennyiből áll nénikém kívánsága, úgy fogadom azt, mint mellőzhetetlen parancsot. Még ma fölmondok neki.

— Kérlek, tedd meg, nem kedvemért, hanem összes ismerőinkért. Ha nem találsz ürügyet az elűzésre, adj neki kárpótlást, ajándékozd meg hercegileg, csak hogy elpusztuljon körödből.

— Úgy lesz, mint nénikém parancsolja. Szabad-e tudnom egyúttal az okát is, minő iszonyú veszedelem fenyegeti házatmat ez ember miatt? mert csak nem emberi testbe öltözött sátán ez a boldogtalan John, a ki Nyitrán született, s hajdanában apjával együtt a szabóság művészetét gyakorolta?

— Oh, ha okát kérded haragomnak: azzal természetesen szolgálni fogok. Azt tudod, hogy Tamás bátyád — Isten nyugosztalja meg — istenfélő, jámbor és ájtatos keresztyén volt, de a világ rossz nyelve szerint Bereghfalva, bizonyos tekintetben kis Versailles lehetett, még pedig kereken mondva, éppen XV. Lajos korának értelmében.

— Ah, tehát innen fú a szél? És ez az istentelen komornyik . . .

— Ki ne mondd, a mit nyelveden forgatsz! Aztán ha komolyan beszélek, ne neved szemembe. Teheted ugyan, a mi tetszik, de azon ember fél Magyarországon arról ismeretes, hogy bizonyos dolgokban csodálatosan ügyes és járatos.

— Egy szóval sem vitatkozom tovább s hallgatok, mint a hal. (Különösen, miután a néni úgy is mindent világosan kimondott.)

Most, midőn a szó ki volt mondva, meg kellett vallania a grófnak, hogy ilyes valamire elkészülve nem lehetett. Tegyük mellé, hogy az az öreg nénike az ő 39-dik évében csakugyan nem azon asszony volt, a ki egy fiatal férfival ily dolgokról nyíltan beszélhetett. Míg mindig szépeuk tartá magát, s pedig teljes joggal; arcza égett, mozdulatai bájt ömlesztének, s azon

mamák közé tartozott, kik leányuk mellett állva, úgy tünnek föl, mint testvérek.

Pál gróf vissza útagzott kastélyába. És az alatt, hogy dübörögtek lábai alatt a kocsi vaskerekei, s a távir dai sodronyt tartó póznák szabályos gyorsasággal maradtak vissza, folyvást csak azon gondolkodott, mit véthetett ez a szerencsétlen ember a bárónénak, a ki oly magasan állott fölötte, a ki neki kárt vagy bosszúságot nem okozhatott, s a ki csekélyebb lény volt, mintsem ily junói harag bosszútárgyát képezhetné.

Hogy a fölhozott ok csak hajánál fogva elérántott ürrgy volt, kétséget sem szenvedhetett. A báróné nem igénylette, hogy szenteskedőnek tartsák; soha sem volt tagja valamely «kenetteljes» társulatnak; ebédjére bajusztalan s hosszú fekete kabátos urak nem járogattak. A nyitramegyei Johnnak is jó formán csak költött lehetett úgy rossz híre, mint szemére vetett ravaszsága és ügyessége ama bizonyos mesterségben; egyáltalában nem volt ő sem jobb sem rosszabb, mint más pályatársa, a ki öreg urat szolgál.

Úgy kifogyott a gróf a lehetőségek találgatásából, hogy végre azt hitte: talán a komornyik incselkedése vagy árulkodása következtében fordult el Tamás gróf az özvegytől s átpártolt a leányhoz; a mi ugyan teljesen indokolt casus bellit idézhetett elé, méltán fölingerelhetette a reményeiben megcsalódott asszonyt; ámde ki hitte volna, hogy a bereghfalvi kastély ura, a ki makacs, házsártos, önféjú és ellenmondást nem tűrő büszke dynasta volt, épen ily kényes ügyben komornyikjával tartott volna tanácsot?

A midőn leszállott az ifjú gróf a vasútról s átment a pályaudvaron, meglepetve pillantotta meg saját fogatát. Neki eddig eszébe sem jutott előre gondolkodni, miként kerül haza innen, a félórányira eső kastélyba? John azonban, mi helyt megkapta a parancsot, s látta hova kellett menetjegyet váltani, egy ugrással betoppant a táviró irodájába s a szükségesekekről intézkedett. A kastély ura elismerni kényszerült, hogy ezúttal megint komornyikjától tanult valamit a grófoskodás mesterségében.

És ezt a gondos embert kellett neki elüzni a háztól! Minden ok nélkül s még színleg megállható ürügyet sem találva.

Érzé, hogy a szégyen pírja ég arczán, s gyávaságnak tar-

totta eszközeül szolgálni az asszonyi szeszélynek és kegyetlenségnek.

Legjobban jellemzé lelki állapotát, hogy korlátlan úri hatalmának érzetében sem volt annyi erkölcsi bátorsága, hogy személyesen szóljon alázatos cselédével, s igaz ok nélkül kiadja neki az útát, csak azért, mert «neki így tetszik».

Szerencséjére eszébe jutott, hogy van neki egy készköteles tisztartója, a kinek hivatala hozza magával minden kellemetlent elintézni, a mit ura személyesen végbevenni nem kívánt. Egy kiesít új és szokatlan rend volt ugyan a külső gazdasági hivatalnokot házi ügyekkel megbízni, de a gróf, a ki minden áron azon imádkozott: «múlják el tőlem e keserű pohár», végre talált módot, s mondá:

— Adok ennek ficzkónak vigasztaláskép 1000 forintot, hanem fizesse ki a tisztartó, s mondja meg neki, hogy helyéről másként rendelkeztem.

De mily nagy volt meglepetése, a midőn az eléidézett és sietve megérkezett tisztartó, a mennyire csak helyzetével egybefért, világosan helyeselni látszott urának határozatát.

— Mondja csak Mozsár Máté uram, miféle ember ez, hogy annyi ellensége van?

— Ha parancsolja méltóságod, akkor elmondom; mert nem szeretek árulkodni, a kastély cselédségének ügyei egészen hivatalom körén kívül esnek.

— Panasza van rá?

— Tulajdonképi rosszat senki sem mondhat róla; hanem senki sem szereti; én pedig gyanakszom rá.

— Lop?

— Oh, ahhoz nem fér, ha akarna is. Amolyan aprólékos házi csemetések miatt pedig nem kockáztatja kényelmes helyét.

— Tehát, mi a kifogás?

— Nem szeretem az embert, mert titkai vannak. Az utóbbi időkben bizonyos napokban mindig ott ácsorgott a vasúti állomáson. Levelet vitt oda, s választ kapott oly embertől, a ki Buda-Pest felől csak ezen állomásig jött s az ellenkező oldalról érkező vonattal ismét visszaútazott.

— Nagy bűn az, levelezni?

— Épen nem; de a modor föltűnő, és sokkal költsége-sebb is, mint szolgától telhetik. A postai levelezés mindenki-

nek szabadságában áll; szakács, kocsis, inas, szobalány írkal firkál a mennyt tetszik; azért van a kastély külső csarnokában kitéve a levélgyűjtő szekrény, hogy az uraság, az uradalom és a cselédség közösen használhassa. Boldogult uram rendelé így és sokszor tréfásan mondá: ez az egy hely a világon, a hol a demokratia fönnállhat. Igen örülök, hogy méltóságod megszabadítja a kastélyt ez ember jelenlététől: üzze titkolózásait, a hol tetszik, csak itt minket ne nyugtalanítson.

Így lön vége e kellemetlenségnek, melyet a báróné diktált az ifjú grófra. Mr. John megkapta a hercegi borralalót, s még az nap estéjén eltisztult a háztól, «veleszületett angol» egykedvűséggel és hideg vérrrel.

V.

Napok teltek s az ifjú gróf akart nem akart besodortott a valóságos grófi életbe, s olyan lett, mint a többi. Kezdt jól esni neki a kényelem; megszokta, hogy kedvét lessék, vágyait előrelássák, mindent minden perczen készen találjon, s mások gondoskodjanak legcsekélyebb szükségjeiről.

Jöttek csapatostól a vendégek, kiket a vadász-idény még a vidéken tartott, s kiknek nagyobb részét bátran a korhely pajtások osztályába is sorozhatta, mert mintha csak gyermekkoruk óta együtt nevedtek volna, a sok Laczi, Józsi, Kálmán, Béla, Gyula egyszereüen «frère et cochon» bizalmaskodtak vele.

Csak azt nem értették, hogy ily tapasztalt, világot látott és töröl szakadt gavallér oly könnyedén megválhatott a legbecsesebb házi kincstől, John-tól, a ki fölött most párisi marquis-k s bécsi hercegek vesznek össze.

Pál gróf, ha csak egy napra vendég nélkül maradt, lerándult a fővárosba és élvezett ott egy pár gyönyörteljes órát, de lehetetlen volt észre nem vennie, hogy a kérő-halátszatot a vese mélyéből megvető báróné az elbucsúzás pillanatában valamivel mindig elégedetlen volt; mint a ki nagyon vágyott bizonyos szót hallani, a mi még mindég késett. Csak Erzsike maradt változatlan. Talán szíve rejtekében jobban volt értesítve Pali bácsikájának érzelmeiről, mint nyugtalan-

kodó anyja, a ki pedig az ily ügyeket kis lyány korától kezdve mint rendszeres tanulmányt űzte és gyakorlotta.

Egy őszi esős napon vadászni mentek a bereghfalvi vendégek s az otthon maradt házi gazda időt nyert lemenni a könyvtárba, olvasgatni.

Epen két hete múlt, hogy itt az írószekrény fiókjában véletlenül rátalált azon levelekre, melyek életboldogságára új reményt ébresztettek, melyek életezéljät oly ellenállhatatlan hatalommal más irány felé terelték.

— Ah, — gondolá magában — a midőn az ősapai székben kedve szerint elterpeszkedett. — Ezek a kényes tartalmú levelek nem is a legjobb helyütt vannak itt. Ide barátim éjjel nappal bejárnak; itt írják, itt olvassák leveleiket, itt jönnek lelkesedésbe, ha Casanova hírhedt kalandjai fölött elmélázkodnak, és igen könnyen megtörténhetnek, hogy valamelyik még nem is kíváncsiságból, hanem mint velem történt, tisztán gépies mozdulatból kihúzza a fiókot, s oly helyre pillant, a hova hivatalos nem volt.

Ezzel ő maga is kihúzá a fiókot azon szándékkal, hogy Erzsike és a báróné leveleit különválaszsa, s valahova sokkal rejtettebb és czélszerűbb helyre átvigye.

De leírhatatlan megütődésére ezúttal a báróné három levele helyett, jól megszámlálva, négyet talált!

— Hogy értsem ezt? Ki merészkedik itten kotorászni? valamit elvenni, vagy hozzátenni? hogy találhatok most egygyel többet, mint keresek? Pedig nem tévedek. Világosan emlékezem, hogy csak három levél volt itt a bárónétól; a többi hivatalos csomag, nagy négyszögű boritékkal, a megye vagy az adóhivatal pecsétjével, s mindenesetre vastag tollú, férfias kézírással, s most pedig a negyedik is ide termett a bárónétól, még pedig itt, legfelől a csomag fölött, hogy okvetlenül szemembe tűnjék!

Tehát rejtőzik a kastély falai között még egy gyanúsabb titkolódzó is, mint kit ilyen vétsége miatt elbocsátottak?

De csak hamar eszébe jutott, mily régen nem húzta ki e fiókot, s hogy a midőn utoljára tette, azon nap késő esteig, még ott járhatott az elbocsátott komornyik.

A talált levél boritékán a postai felülbélyegzés által april 19-dike volt kijelölve; tehát azon emlekezetes nap, melyen ő is levelet kapott a bárónétól, a ki neki az elzálogosított szót

oly nemes önzéstelenséggel, a leggyöngédebb előzékenységgel visszaadá, de azért a jövő iránti reményeket épen hagyta, sőt újból megerősítette.

Égető kíváncsisággal roliant tehát zsákmányára, melyet a titkos kéz ismét ide játszott. Mert hiába, a legderejobb ember is szeret jót hallani magáról; különösen azoktól, kiket öszintén szeret. Legtávolabbi sejtelen sem sugá fülébe, hogy az éremnek másik oldala is szokott lenni, s ez újabb levél lerombolhatja azt, a mit a korábbiak oly sokat ígérően fölépítettek.

Egész biztossággal kezdett az olvasáshoz, de arca már a harmadik sornál elsötétedék, homlokára felhök gyülekeztek, s mentül tovább haladt, annál inkább fokozódék izgatottsága, haragja és boszankodása.

A levél így hangzott :

«Kedves Tamás bátyám!

Sietve tudósítom, mily borzasztó kellemetlenség éré házamat, s forrón szerető anyai szívemet. Ma reggel még készen sem voltam kávémmal, a midőn levelet kapok egy embertől, a ki a múlt farsangon egyszer vagy kétszer tánczolt a bálban Erzsikémmel s most soha nem hallott vakmerőséggel és elvetemedettséggel egyszerűen megkéri leányom kezét!

Igazságos egek! hát még ilyen sértéseknek is ki lehet téve egy Regéczy bárónak elmaradott özvegye, csak azért, mert nő és nincs, a ki megvédje!

És ki ez ember? Állítólag a legszebb és legdicsebb neve volna, de nem zárja-e ki magát a társaságból és rokonságból az, a ki nem úgy él, mint születésénél fogva élnie kellene?

Megmondom nevét, de ne botránkozzék meg rajta, drága jó bátyám. Az Eszterházayakon is megeshetik, hogy valamelyik mellékág banquerouttirozik. Ma-holnap Bourbon is akad, a ki seconde-lieutenantságból kénytelen élösködni, s így ős Bereghy gróf sem tehet róla, ha az elpusztult fiatalabb ág végső csemetéje annyi férfias bátorsággal sem bír, hogy legalább föbe löné magát.

Valószínűleg bátyám jóformán hírét sem hallotta, hogy Felső-Magyarországon, a hol fenyőfánál egyeb nem terem, valami Pál nevű falusi stutzer lappang a homályban. Ez kérte meg szemem fényét, Istentől rámbizott legszentebb örökségemet, az én imádott angvalkámat, Erzsikémet, a ki oly szerencsés volt, bátyámnak tetszését megnyerhetni.

Nagyon természetes, hogy az ily elbizakodott kalandornak még nem is válaszolok; hadd lesse hiába a postát, s büntetése annál keményebb lesz, mentül később veszi észre, hogy hallgatásom által megvetem.

Alispán! (Úgy-e, azon hivatal ez, a mit a mi társaságunkban Vicegespannak neveznek?) Tehát még az ilyen is valaminek képzele magát ez országban? Én csak annyit hallottam az ilyen boldogtalanokról, hogy a legközelebbi eszten-dőben, mint rostán az ocsút, kirestaurálják s aztán tarisznyát vesznek nyakukba s a vármegyétől nyert bizonyítvány jogán, koldúlni indulnak a «szegény égettek» javára.

Táplál a remény, hogy bátyám soha sem hallott ilyen közönséges fráternek létezéséről; és én nem is hiszem, hogy igazi Bereghy vér volna; bizonyosan megint valami Hochstapler, a milyenről az újságban írnak, s a mi most úgy terem, mint eső után a gomba.

Erzsikém csókoltatja kedves jó bácsikájának kezét. Szegényke három napig sírt, hogy semmi újat nem hallhatott Bereghfalváról. Mert furesa ez a mai világbeli leány: a mióta bátyám őt kedves szép kis menyasszonyának nevezte, mintha kicseréltek volna az öröm és boldogság miatt.

Legyen oly jó kedves bátyám, vigasztalja meg levelével. Különösen ma, a midőn épen huszadik születésnapja van. (A kis bohó retteg, hogy bátyám innentől vén lyánynak fogja tartani.) Választ ugyan e levélre ma már alig várhatok; ám de ott húzódik bátyám széles urodalmán keresztül a telegraf, csak legalább három szót izenjen, hogy e nevezetes napon ne maradjunk vigasztalás nélkül. Maradok stb.

Regéczy Thekla.»

— Álmodom, vagy a szemem csal?

Így kiáltott föl, székéről fölugorva, s az alapjában megváltozott helyzetnek egyetlen egy részletét sem volt képes megérteni.

Lehetett így írni annak, a ki néhány nappal előbb róla, mint elfogadható kérőről oly kedvezően nyilatkozott? Honnan e szörnyű változás, ez emberi elmét túlhaladó következtetés? Az már megtörtént, hogy valaki ma feketének mondja, a mit tegnap fehérnek nevezett; de itt világos tények álltak szemközt egymással, s az utolsó levél az előbbiekről semmit

sem látszott tudni, mindent megczáfolt, meghazudtolt és megtagadott.

Olyan eszeveszett zürzavar volt az, hogy Pál gróf leg-helyesebbnek találta a dolgot nevetséges oldaláról tekinteni; mert a ki ezekből akarna okos lenni, józan értelmének utolsó szikráját is elvesztené.

Három egymásra következő levélben folyvást bizonyos Pál unokaöcséről foly a szó, a negyedikben pedig azt látjuk, hogy most lép föl először, s kidobják az ajtón. Látott-e valaki a színpadon vígjátékot, melyben egy szeretett rokon kedves vendége a háznak oda is adnák feleségül a házi kisasszonyt, ha véletlenül már előbb oda nem ígérük a gazdag nagybácsinak. Az utolsó jelenetben pedig a fiatal ember, mintha semmi sem történt volna ezelőtt, mint kérő jelenik meg s azt mondják neki: soha sem láttunk ez életben; nem is vagy az, a kinek mondog magadat; pusztulj innen világcsaló, mert mi téged nem ismerünk. Szegény Tamás bácsinak pedig végig kellett nézni e hóbertos vígjátékot; ő maga volt egyedül a publikum; látta, hallotta a vetélytárs megjelenését, kezdett féltékeny is lenni; de megnyugtatták, hogy semmi komoly sincs a dologban, végre pedig mint legfrissebb újságot közlik vele, hogy ilyen és ilyen vakmerő kérő jelent meg a háznál, de érdeme szerint kikosarazták.

Bármily elnéző és udvarias lehetett az öreg úr a nők s különösen a felnőtt leányok anyja iránt: ily képtelen galimatiasokra egyebet sem mondhatott:

— Bizonyára megbolondult az én szeretetre méltó Thekla húgom, vagy engem tart félkegyelműnek.

Pál gróf pedig beadta a kulcsot, s kijelenté, hogy véges emberi elméje egyáltalában nem képes eligazodni. Mert ha rút dolog is volt, a mit a báróné a múlt tavasszal elkövetett, a midőn tagadó választ írt, de időközben értesülvén az öreg gróf rögtöni haláláról, egy fordulatra megváltoztatta politikáját, mindazt legalább érteni lehetett s nem is először történt a világon, hogy a mamák az öreg bácsi gyászravatalától egyenesen a gazdaggá lett fiatal örökösnek táborába átpártoltak; de a mit most látott, a mit most olvasott a levélből, az oly logika volt, mely még a legszeszélyesebb nagyvilági hölgynek sincs megengedve.

Jobban megnézte a levelet, mert valóban azt hitte, tán

hamisítással van dolga. De lehetetlen volt csalatkoznia ; minden vonás, minden betű, hajsza a báróné kezeírására vallott. És ha a papírt, borítékot, pecsétet, írást valaki utánozhatná is : a báróné írmodorát, észjárását, és szökdécselő előadását semmi halandó e világon.

— Mondhatom, ez mulatságos komédia volna, ha nem kizárólag az én rovásomra adnák elé. Legjobban nevet pedig rajtam az a gazember, a ki a három első levéllel boldoggá tett, a legutolsóval pedig pocsoltyába rántott.

VI.

Egy pár óra múlva már kizárólag csak a helyzet komikai részét látta. No hiszen szép tréfa lesz, ha a bárónéval e levelekről beszél. Hová menekülhet, szemközt ily dönthetetlen érvekkel, miket a legeredetibb okiratok támogatnak? Végre pedig mi nagy kár, baj, veszedelem van abban, ha egy férjhez adó leánykának anyja cselszövényekhez folyamodik, s önmagát fogja meg a hálóban? Csak azt írta, a mit azon pillanatban szándékaira nézve leghasznosabbnak vélt, s a következő napon, ha változott a helyzet, ahhoz alkalmazá magát s régibb nyilatkozatairól megfeledezett. Igénybe vette az asszonyok azon kiváltságát, hogy senki se követeljen tőlök következetességet. Lelkiismeretének megnyugtatóására elég volt, ha mindig őszintén azt írta, a mit akkor gondolt, a mit legjobbnak, legigazabbnak ítelt, s így könnyen csalhatatlannabbnak vélte magát a római pápánál.

Még egy dolog fúrta Pál gróf oldalbordáját. Sokat adott volna érte, ha azon titkos kéz, mely e correspondentiákat szeme elé játszá, megszerezne azon három darab távirati sürgönnyt, mely Tamás grófit végnapjaiban annyira fölizgathatá.

Szándékozván a délben itt átmenő gyorsvonattal Budapestre utazni, nagy nyugtalanságában legalább húsz perczcel korán érkezett az állomásra ; a mi pedig közönséges halandónak is unalmas ; hát még grófnak ?

Míg szolgálja jegyeket vett s a málhát föladta, az ifjú gróf nagy léptekkel méregette a pályaudvar hosszát, a midőn fölpillant egy ajtóra, mely fölött öntött ércztábla lógott ily fölirattal : «Magyar királyi távirda».

— Vajon nem lehetne innen valamit kipuhatolni?

Tudta ugyan, hogy az érkező és elküldött sürgönyök szövegét nem szokták másolatban megtartani, de nem volt lehetetlen, hogy a távirás most hat hónap múlva is megtartott emlékeiben valamit azon sürgönyök tartalmából mik ama nevezetes napon úgyszólván az öreg grófnak halálát okozák.

Belépett tehát az irodába s miután észrevette, hogy a hivatalnok őt ismeri, minden más bevezetés nélkül így szólott hozzá:

— Uram; a minapában még magam is tisztviselő voltam s így tudom mi szabad a hivatalnoknak s mi van megtiltva. Ha tehát néhány kérdést intéznék önhöz, csak annyit várok feleletül, a mennyit ön, kötelessége megszegése nélkül mondhat.

— Parancsoljon gróf úr. Különös szerencsémnek tartanám, ha valamiben szolgálatára lehetnék.

— Azt kérdem öntől, uram, emlékezik-e még azon napra, a midőn nagybátyám Bereghy gróf meghalt, s azon napon három sürgönyt kapott Buda-Pestről Regéczy Thekla aláírásával, s ugyan annyit küldött vissza.

— Bocsánat gróf úr; én igen szívesen felelnék kérdésére, s még különös lelkiismereti kérdést sem csinálnék abból, ha az elhunyt gróf rokonának és örökösének bármely fölvilágosítást adnék. Azonban e dolog még april második felében történt, engem pedig szeptember elején neveztek ki e helyre.

Ezzel a további értekezésnek alapja végkép ketté lön vágva, csak azt kérdé még, hová tették a korábbi hivatalnokot?

— Bizony jó messze, Brassón túl Predeálba, mert románul is tudott. Egyébaránt, postával, vasúttal és táviráival China és Ausztrália sines messze. Csakhogy természetesen méltóságod ily (esetleg kényes) ügyben nem fog írásban értekezni.

— Valószínűleg.

— Innen pedig nincs «direkt» összeköttetésem Predeállal. Sodronyom Buda-Pesten megy keresztül, s onnan mindjárt rendre utasítanak, ha privatim kezdenék predeáli kollegámmal diskurálni. De tán más úton tehetnénk valamit.

— Ön igen szíves, uram.

— Kérem alássan, mindig fő törekvésem lesz a kerületben lakó főuraságok becses bizalmát megérdemelni. Én

pedig mégnevezhetnék két olyan embert a ki másoknál többet tud arról, a mi a kastélyban történik. Az egyik John, a ki már elhagyta méltóságod szolgálatát. De már a mi a másikat illeti, könnyebben rátalálhatni; bizonyos Markóczy nevű ember, állítólag ügyvéd.

— Patvarba. Ismeri őt? honnan kerül ide?

— Gróf úr! ez az ablak itt, ez az én rendes observatoriumom. Elég bőven van időm látni és hallani, a mi e kis állomáson történik; mert olyan hivatal ez, hogy sokszor fél napig sincs dolgom, de azért egy pillanatra sem szabad távoznom.

— Talán csak nem alszik itt?

— Azt már nem teszem. Az ilyen falusi állomás csak nappali szolgálatra van berendezve; ellenben éjjel tökéletesen szabad vagyok.

— Annak örvendek, mert így remélhetem, hogy önt megkapom néha egy kis barátságos vacsorára.

— Nagy megtiszteltetés volna rám, méltóságos uram.

— Mondja csak, hogy kerül ide Markóczy Dániel ügyvéd, a kit én egyébaránt már ismerek.

— Csak azt mondom, a mit láttam. Kevéssel azelőtt, hogy méltóságod külföldi útjáról megtért, John bizonyos napokban mindig itt leste a budapesti vonatot. Ilyenkor kivétel nélkül kiszállt itt egy idegen, a ki a komornyikkal a váró teremben értekezett s aztán a bécsi vonattal mindjárt vissza-utazott. Ez elég világos jel volt arra, hogy egyedül e találkozás végett jött ide. Eleinte nem ismertem ez embert, de utóbb találkozott valaki, s megmondta nevét. Meg vagyok győződve, hogy ha méltóságod kastélyában történik valami, a mi fölvilágosításra vár, ennek az embernek benne van a keze.

Pál grófnak nagyon megtetszett ez az értelmes és szolgálatra kész fiatal hivatalnok. Örömet meg is ajándékozta volna, ha a mellözhetetlen decorum nem tiltja. Vissza ment tehát a váróterembe s úti bőröndjéből kivett vagy ötven darab igen pompás regalia-brittanica szivart, s kérte a távirászt, hogy bővebb ismeretségek fejében fogadná el tőle e csekélységet.

E pillanatban csengettek; a rohanó mozdony füttytel jelenté közeledtét, és irtóztatóan pöfékelve berobogott a pályaudvarba. A gróf fölugrott a vonatra, s ment tovább.

Útjában elég ideje volt gondolkodni: miként vegye kér-

dőre Markóczi Dániel uramat? mert hogy valamit megtudhat tőle, kétséget nem szenvedett. Olyan ember, a kit a báróné tollkönnyű tárczája ily magán érdekű küldetésekre bírhat, a bereghfalvi vaskos pугyilláris kísértő hatalmának sokáig ellen nem állhat. Hiszen tudjuk, hogy a harcztéren is az a leg-használhatóbb kém, a kit két oldalról fizetnek.

Megtudakolni az ügyvéd lakását, semmi nehézséggel sem járt, de volt a grófban annyi könyörületlenség hogy ezt, magától a bárónétól kérdi meg; legalább egy rossz éjszakát okoz neki, ha bűnös.

A szokott órában megjelent a sugárúti szálláson, igen jó kedvvel, vidáman és boldogan, s mint máskor is megtörtént, ma is nyert alkalmat szeretett Erzsikéjével néhány szót tanúk nélkül váltani. A lányka boldog volt, a gróf is a tökéletes szépség és mennyei ártatlanság közelében föllekesedett, s ha többször is ajkára jött, hogy bizonyos kérdést tegyen, mindannyiszor visszatartózkodék; inkább óhajtván, hogy valamely közbe jött véletlen oszlassa el kételyeit.

Bucsúzáskor kéré nénikéjét:

— Igen; majd elfeledém. Nem mondhatná meg nekem nénikém, hol lakik Markóczi Dániel ügyvéd, a ki a Regécziek ügyeit szokta vinni?

— Mi dolgod lehet ez embernél?

— Ha az embernek pénze és birtoka van, mindjárt körülfogják a pörös kellemetlenségek is.

— Nincs uradalmi fiskálisod?

— Van, de annak otthonn kell lenni; én pedig pesti prokátort keresek, a ki itt végezze a rábizottakat.

— Ha csak ennyiből áll kívánságod, megmondom lakását. Terézváros, Szerecsen úteza tízedik szám.

— Talán csak nem zsidó, hogy ily szurtos utczában lakik?

— Tanúld meg öcsém a theológiából, hogy a kit a pap megkeresztelt, az többé nem zsidó.

— Ah, értem. Igen köszönöm nénikém útbaigazítását. Dolgom lesz a jámborral, s ha holnaputánig a városban maradok, majd fölkeresem.

— Fölkeresed? meglátogatod? Tán elfeleded, hogy Bereghy gróf vagy, a ki az ügyvédet egyszerűen magához szokta hívatni.

— Tökéletes igaza van nénikémnek; de valóban nem tehetek róla, ha az egykori «vicegespánt» míg mindig nem tudom végkép levetközni. Mintha most is félnem kellene, hogy a jövő évben, mint rostán az ocsút, kirestaurálnak hivatalomból, aztán világgá mehetek a vármegye bizonyítványával, koldúlni az égettek számára. Nyugalmas jó éjt kívánok szeretett nénikémnek.

Ezzel elment.

A báróné kövé válva maradt helyén. Az utolsó ítelet trombitájához hasonlítottak e rettenetes szavak, miket öcsese, minden bevezetés, minden szemrehányás nélkül egyszerre csak így ráolvasott. A báróné csak e pillanatban kezdé észrevenni, kivel van dolga? s hogy ez embertől még félnie is lehet. Reményeinek legerősebb oszlopa sülyedt itt a homokba, mert szeretetre méltó elbizakodásában mindedig azt hitte, Pál gróf meg sem élhet nélküle, s ő lesz a ki a számkivetésből vissza érkezöt az előkelő társaságokban kézen vezetni, s hatóságos pártfogásában részesíteni fogja.

Pál gróf másnap, úri fogalom szerint kora reggel kilencz órakor bekopogtatott az ügyvéd lakásába, hol valami írnoforma egyéniség bevezeté őt főnökének szentélyébe.

Épen csokoládét ivott, három, vagy négy kerek zsemlével hozzá, s ott ült szüette karszékében, leírhatatlanul tarka sárga-vörös-kék hálóköntösben.

— Egek ura, el ne hagyj! Ő méltósága Bereghy gróf, az én szegény hajlékomban!

— Jó reggelt, ügyvéd úr — soha se csodálkozzek rajta. Ön is meglátogatott egyszer, tehát udvarias kötelességem a viszonzás.

— Gróf úrnak méltóztatik legalázatosabb szolgáljával tréfálkozni. Kérem, méltóztassék helyet foglalni, s tessék velem parancsolni.

— Oh uram, az én ügyem oly csekély és rövid, hogy állva is elvégezhetem, s mégis 2000 forint lesz érte a honorarium. Csak arra feleljen, de igazán és minden csürcsavarás nélkül: mit keres ön oly titokszerűen Bereghfalva körül? s micsoda trafikája van ott az én komornyikkommal, a kit e miatt kénytelen voltam a háztól elűzni?

— Nem értem a méltóságos urat: mert én Bereghfalva vidékén ügyvédi megbízatásban jártam. Van ott egy véden-

czem, a kinek elárverezik a birtokát. Az első licitációra, szokás szerint senki sem jött, de nekem pro forma ott kellett lennem. Az utolsó árverés napján pedig értesültem, hogy az adós időközben kiegyezett hitelezőjével. Ezért jöttem és mentem mindannyiszor, haladék nélkül, s ha véletlenül Johnt a pályaudvaron találtam, már csak unaloműzésből is jól esett, ha régi ismerősömmel néhány közönyös szót válthattam.

— A mentség nem rossz. Én azonban jól tudom, hogy egyenesen Regéczy báróné megbízásából fondorkodott ott valamiben.

— Isten őrizz, még a gondolattól is! Egyébiránt tetszik tudni a méltóságos úrnak, ha az ügyvédet megbízzák a felek valami teendővel, nekünk legelső kötelesség a hallgatás, az abszolút siri csend. Inkább ezerszeres koldúsbot, vagy kéréletlen halál a fejemre, mintsem előkelő s fényes rangú megbízómat eláruljam. Méltóztatott 2000 forint honorariumról valamit mondani?

— Nem jól értette tiszteletre méltó ügyvéd uram, mert én világos szóval 3000 forintról beszéltem.

— Ah, 3000 forintról; valóban nekem is rémlik, mintha ennyit hallottam volna. — Tulajdonkép titok sincs a dologban, s valóban ha elmondom, félek hogy gróf úr nem lesz kielégítve.

— Ahhoz mérem a honorariumot, a mit hallani fogok.

— De gróf úr, csak nem fogja elmondani a bárónénak, hogy tölem hallotta? Tetszik tudni, zokon esnek nekem, ily becses clientelát elveszteni, a mai szűk világban.

— Ha épen kívánja, hát megígérhetem.

— Teljes alázatossággal köszönöm. Így már nem lesz titkom méltóságod előtt. Az egész kevesebb a semminél. A báróné levelezésben állott az elhúnyt Bereghy Tamás gróffal. S miután a szomorú haláleset oly véletlenül történt, a báróné óhajtotta volna leveleit a kastélyból ismét visszaszerezni, miután ily esetekben a végrendeleti végrehajtók, vagy végrendelet hiányában a hagyatékokat kezelők a levéltárt is fölkeresik, s a báróné méltán nem akarhatta hogy családiasan bizalmas s egészen magán természetű íratai hivatlan szemek elé kerüljenek.

— S vissza kapta leveleit?

— John tudta, hol tartja a gróf leveleit, s fölszólíttatván a báróné által, némi mérsékelt ajándék elfogadása mellett

nem vélt elhúnyt urának árnya ellen vétetni, ha visszaszolgáltatja a leveleket épen azon személynek, a kitől azok származtak. Hiszen ebben semmi indiscretio sincs.

— Épen semmi. Azonban a leveleket mégis megtalálták a kastélyban?

— Nagyon természetes. A báróné újabb átolvasás következtében valószínűleg azt vélte, nincs azokban semmi, a mi őt nem mondom compromittálná, mert ilyesmit nagy műveltségű s fényes rangú hölgy el sem követhet, hanem hogy bátran olvashatja azokat akárki, minden legcsekélyebb subsumtio nélkül.

E pillanatban eszébe jutott az ügyvédnek, hogy jó lesz az ígért honorariumot, mindenesetre, még pedig teljes mértékben megérdemelnie, s hozzá tevő:

— John ugyan, a ki ura leveleit rendesen kezébe tudta kapni, s el is szokta olvasgatni, azt állítja, hogy a báróné vagy sokat javított azokban, vagy a mi hibetöbbsöt gyakorlatiabb is, a régi levelek helyébe egészen másokat írt, fölcserélte azokat újabb fogalmazványokkal, s úgy küldte vissza a régi borítékokban.

E szavakra Pál gróf mindent új világitásban láthatott. A korábbi megmagyarázhatatlan ellenmondások egyszerre eltűntek. Most már nem csodálta miért dicsérte, miért magasztalta őt égis a báróné épen a vetélytárs előtt! A nap jött fel szemei előtt, mely a homályt elűzte, és sugaraival az ellenmondásokat szétoszlatta. Még csak egy kérdést tön.

— Hány levelet küldött vissza a báróné.

— Hármat.

— Hármat? Igen, de mi négyet találtunk a kastélyban.

— Tökéletesen úgy van. A báróné is mindig annyit követelt; ámde John égre földre esküdött, hogy Tamás gróf a legutolsót, mely ápril 19-ről kelt, nem tudni mily okból? az olvasás után irgalmatlanul a kandalló tüzebe vetette.

— Különös. S még is elékerült.

— Oh, azt könnyű megmagyarázni. Tetszik tudni ez a John angol, tehát kereskedő nemzet. Bizonyosan azt hitte, valami más piacon előnyösebb üzletet csaphat vele; azonban elűzetvén a háztól, spekulatiója füstbe ment. Hogy mégis szem elé hozta rejtegetett kincsét, tán tisztán boszúból tette.

Ezek hallattára csordultig telt a pohár, s a gróf kiáltá:

— Elég, uram. Tökéletesen megérdemlette az előre kialakított bért! Itt a 3000 forint; rakja zsebre, s költse el egész-séggel és a legjobb étvágygyal!

Pál gróf kitántorgott a szobából, s a folyosón, a lépcsőn, a kapu alatt még a bérkocsinak kétes kényelmű párnáin is, igazi tragikai hangon, mint megkínzott ártatlanság dörmögé:

— Tehát kicserélte a leveleket! Egészen másokat írt az eredetiek helyébe; mindent az én szájam íze szerint átalakított; elhalmozott dícséretekkel, csakhogy körme közé kaparíthassa Bereghfalva új urát, ha már a régit el kellett vesztenie. Ki hitte volna, hogy a báróné levelei második egészen átdolgozott új kiadást érnek? még pedig ad usum delphini!

Így ment ez egy ideig; de midőn a kocsi kiért a tágas váczi körútra, s a szabadabb lég beömlött a kocsi ablakain, az ifjú gróf megint csak nevetni kezdett.

— Bolondság! — mondá. — Az egész cselszövény lefo-lyásában egy szemernyi eleme sincs a komolyságnak, s mégis minduntalan Hamlet lelke kísértget. Ott vagyok, a hol voltam. Legfőlebb, hogy az emberi elmével összeütköző ellenmondások ki vannak egyenlítve. Minő nagy csoda van abban, ha egy megszorúlt mama úgy akarja jóvá tenni elhamarkodásait, a mint kitelik tőle. Nem akart engem korábbi leveleivel ellen-séggé tenni, hát írt másokat; ez az egész. Mennyi zaj semmi-ért! Tudhatta volna csak előre, hogy a kérlelhetetlen halál szóland közbe, az asszonyi csodás furfangosságoknak ez egész sorozata elmarad. Bizisten még rossz neven sem vehetem tőle: ha most csak azt akarja a mit én, hogy Erzsikémet kiragadjam az anyai hatalom alól s kedves saját önmásommá tegyem?

De e név Erzsike új kételyekkel rohaná meg; a nevetés elhalt ajkán, keserűség szállta meg; kétségbeesés fogta körül.

— Oh, ha Erzsikének azon levele is, mely engem oly boldoggá tett, kicserélt koholmány volna? Azt mondtam egy-kor: ily levelet azon anya nem diktálhatott, s valóban, mint őszinte szív nyilatkozata, nem is telhetett tőle. De mint hamis gyártmány, mint kiszámított csalás, annál inkább. Miként viselhetném el, ha e kedves lényben, e romolhatatlan gyémánt szívben is kételkednem kell? Nem történhetett meg, hogy az első eredeti levélben épen az ellenkező állott, s bátyám szá-mára az elhatározó «igen» igeje ígértetett? A mit pedig én

olvastam, csak nekem volt szánva, hogy port hintsenek szemembe! Az anyja nem tagadhatta, hogy bátyámmal alkudozásokba bocsátkozott, mert ezt a kastélyban is tudták; a tisztartó már rendeletet kapott fényes bútorokra és hercegi pompára. De ha az anyát az álnokság és kétfelé játszás vádjá alól kimenteni nem lehetett: legalább a lyányt akarták a tiszta őszinteség és változhatatlan hűség csábító mezébe öltöztetni. Minő biztosíték az, hogy Erzsike levelének borítékján oly kelet olvasható, mely bátyám halálát több nappal megelőzte? Nem lehetett-e e borítékban más, közönyösebb tárgyról szóló levél? Például értéktelen szerencsekívárat a kedves bácsi születésnapjára?

Oly annyira erőt vett lelkében e gondolat, hogy szállására érve, csak levélben vett bucsút a bárónétól, kit alig tartott érdemesnek arra, hogy rögtöni elútasását legalább elfogadható ürügygel mentegesse.

Rossz kedvében beesvarogta a várost, nézte hol építenek, köveznek, csatornát ásnak, míg eljött a délutáni két óra, s akkor a gyorsvonaton haza vágatott.

Már nem volt közelében a gondos John, a ki ily rögtönzött alkalmakkor a gróf kocsiját táviratilag az állomásra szokta rendelni. Helyébe az inasok közül frakkoztak föl egy talpas legényt, s csak a megérkezéskor jutott mindkettejüknek eszébe, hogy vagy gyalog kell innen a kastélyig menni, vagy várni legalább másfél órát, míg hírt adnak s utánuk jöhetnek.

E perczen mégis el kellett a grófnak ismernie, hogy nem rossz dolog az a kényelem, főleg ha másoknak kötelessége arról előre gondoskodni. A jó komornyik sem megvetendő bútor az úri háznál. Igaz, hogy Pál grófnak oly szolgálta, a ki őt mint bábót felöltözteti, nem kellett; az rá nézve inkább teher és alkalmatlanság volt; de gyalog hazaballagni, vagy a várakozásban ott ácsorogni a pályaudvarban vagy a bűzös váróteremben, az nem grófnak, hanem vándorló legénynek, legfőlebb világfutó turistának való multság lehetett.

Szerencséjükre éppen erre volt dolga a tisztartónak, s annak akadt szerencséje saját ékes, de igen rázós és döcögős najticsankáján ő méltóságát hazaszállítani.

VII.

Most már mihez kezdjen? mivel ölje agyon az időt? hol találjon kedves tanyát e jól bebútorozott s mégis kongó üres nagy épületben? Mert ha jöttek-mentek is vendégei, a zajt recsegő kiabálás követé, mégis úgy érzette, mintha egyedül és elszigetelve élne, mint a világ elől elrejtezett remete.

Látszólag ugyan ő is részt vett a mulatozásokban; nem vonta ki magát még a korhelykedésekből sem; de ha néha színlette is, mintha ő volna a poharazásban, lakmározásban és dáridóban a legkitartóbb hős, azért folyvást áthidalhatatlan ürt talált szívében s egészen más valamire vágyott, a mi lelkét betölthette volna.

Ha kilovagolt a társaság, mihelyt szerét tehetette, különvált a többiektől, s bekalandozá a birtok legfélreesőbb harasztjait. Különös és egészen szokatlanul új dolog volt ugyan előtte azon öntudat, hogy minden a mit lát, a termőföld, a fölszántott barázda, a terebélyes tölgy, az árokszéli bokor, az eltapodott fűszál, sár, göröngy és pocsolya, az mind az övé: de mégis mindenben s mindenütt hiányzott valami. Csak a szálló madarak voltak közösek a szomszéd birtokossal, s a feje fölött kéklő égnek boltozata, melynek emberi nyelven ki nem mondható távolságaiban rejlenek ama titkok, miket vérből és húsból alkotott lény soha megfejteni nem fog.

Napok múltával vendégei ritkulni s kimaradozni kezdtek. Nem mintha megunták volna a dúsan ellátott tanyát, hanem a tél beköszöntével mindnyájan a fővárosba költöztek.

Magára maradvá, reggel feszült érdekeltséggel olvasá végig az érkezett hírlapokat; még azon rovatot is, a hol házassági és halálesetek fordulnak elő. Majd betévedt a könyvtárba s a világirodalom nagy elméinek munkáiban keresett szórakozást és vigasztalást. Szokott idejében ebédelt, vacsorált, s mindig egyedül volt, mint a kastély kriptájából följáró kísértet, a ki megváltóját keresi.

Ha jött a tisztartó s beszélt a gazdaságról, alig hallgatott rá; ha pénzt hozott, bedobta vas szekrényébe. A haszon nem okozott örömet, a kár még boszankodást sem.

Zuzmarás december egyik napja azonban mégis re-

ménytelen mulatságot hozott számára. Tudniillik: a reggeli posta a hírlapokkal együtt jól ismert külsejű levelet hozott.

Megint ugyanazon selyemsíma boríték, szálkás és kiszált kaligraphia a czímen, zöld spanyol viasz, s az elhúnyt bárónak gyűrűpecsétje feküdt szeme előtt.

A báróné volt tehát az első, a ki meghosszalta a durczáskodást, s azt gondolta, meg kellene zavarni ennek a fiatal embernek a fejét néhány össze-vissza ugrándoó ötletkével.

— Ez a pacsuli-illatban fűrésztött hölgy, a posta járásából kiszámítva tudja, hogy körülbelöl e pillanatban kapom levelét. De ha azt hiszi, hogy elolvadok a nagy tisztelettől, hálától, boldogságtól, akkor ugyan keserűen csalódik.

S hogy mindjárt bebizonyítsa, mily közönyös előtte e levél, mielőtt olvasáshoz kezdene, szivarra gyújtott.

— Nem! — kiáltá — ez nem elég; a szivar, még valami magától érthető kellék az olvasáshoz, s távolról sem elég kicsinylésem kifejezésére. Ide vele, hol van legöblösebb csibukom? legerősebb török latakiam? hadd füstöljek kedvem szerint az orra alá!

Mondta és tette. A levél pedig szokott módra elég hosszú volt és így következett:

«Rossz gyerek, elpártolt rokon!

Be vagy tán fagyva Bereghfalván, hogy senki híredet sem hallja? Béla gróf esküszik, hogy falusi nemesember lett belőled, s ha beszélnek előtted Buda-Pestről, a geografiából nézed meg, a világ melyik ismeretlen részében fekszik ilyenű fészek?

Pedig itt nagy szerencsével indúlt meg a saison. Tasziló báró kificzamította a lábát a korcsolyán s a város előkelő hölgyei naponként tudakolják: mint érzi magát a beteg? A jó báró most érdekesebb férfi fel lábbal, mint azelőtt kettővel.

Aztán a főrendek háza is gyűléskedik, s lámpával keresik a szavazókat. Mert azok a közönséges emberek a képviselőházban azt akarják, hogy a zsidó is elvehesse a keresztyén leányt. Bizonyosan sokan így akarják, hozomány alakjában visszaszerezni a zsidó apáktól az ősi jószágot, a mit kártyán és prolongált váltón eltékoztak.

Nekünk, szegény anyáknak gyűl meg csak ezzel bajunk igazán. Ezentúl a zsidó gavallér is tánczra kérheti leányun-

kat, s hogy védhetjük magunkat, ha ily törvényt hoznak?
Előre olvasom a *Pester Lloyd* hasábján:

Eszterházy Piroska

Galantha.

Kohn Pinkasz

Alt-Ofen.

Verlobte.

Nagyobb baj, hogy neked tetszik még mindig fachéban lenni velünk, még pedig minden igaz ok nélkül.

Hallottam és értesültem, hogy csakugyan meglátogattad azt az idegen büzt lehelő Markóczit, s hallhattál tőle olyan meséket, hogy idősb Dumas regényeibe is beillenék.

Pedig kár volt odafáradnod. Mert hát nincs neked itt igazlelkű nénéd, a ki méltán azon hírben áll, hogy a gyermekességig őszinte és naiv? Ha csak távolról gyanítom, hogy kétkezel, magam mondom el ama levelek történetét. És miért ne értesítenélek a valóról, ha lelkiismeretem sugallja, hogy csak legszentebb anyai kötelességemet teljesítettem?

Elcséréltem a leveleket? Nagyon természetes, ha az előbbieket bátyádnak, az utóbbiak neked voltak szárvá. Soha sem tagadtam, nem is tagadhattam, mert már itt is suttogták, Bereghfalván pedig a veréb is csiripolta a háztetőn, hogy nekem kedvem volt egyetlen leányomat, mint korlátlan úrnőt a bereghfalvi kastélyba beültetni; te pedig úgy viseled magad, mint ha ugyanezt most én ellenezném! Jó Isten! hol az az anya, a ki nem kívánja gyermekének boldogságát, családjának érdekeit előmozdítani! Ha e tekintet megvan: a személy-kérdést bizvást leányunkra hagyjuk.

Lásd milyen híven, leplezetlenül vallom be tetteimet; te pedig Markóczinál kopogtatsz be, s tudom szép csomó pénzcskédbe került a fölösleges kíváncsiság.

Fölteszem rólad, hogy nem búsultál ezek miatt annyira, hogy egészségednek árts. Ez rosszkor jőne most, a farsang kezdetén, melyen hivatva vagy, az arszlánok első sorában tündökleni. Te mindig okos ember voltál, értetted e világ állapotát, tehát természetesnek tarhattad, hogy oly nő, mint én vagyok, kit a jóságos egeknek tetszett kettős missióval meg-

bízni, leányom jövőjéről gondoskodni s a Regéczi-család ősi dicsősége fölött örködni, kötelességeim egyik részét sem hanyagolhattam el.

Értsd meg tehát, hogy egyedül e czélból vettem vissza leveleimet, s másokat írtam helyökbe. A személy különösége követelte az írmódor megváltoztatását. Tamás bácsinak bizonyosan jól esett az, a mit neki írtam, s te sem haragudtál meg azért, a mit olvastál, mert csakugyan érdemed fölött is megdicsértelek. Így kívánja az osztó-igazság, hogy mindenkinek megadjuk a magáét.

A mi pedig legutolsó leveletem illeti, melyben az öreg úr féltékenységének szétoszlata téged egy kicsit kifiguráztalak: hidd meg öcsém, nem az én hibám, hogy e levelem is kezdedbe jutott. Ezt az áruló John követte el, a ki engem alávaló módon megcsalt. Esküdött Patrikra, Eduardra s Ó-Anglia minden szenteire, hogy e levelet Tamás gróf, mihelyt elolvasta, azonnal tűzbe dobta. Én is csak most hallottam Markóczitól, hogy ez nem volt igaz. Pedig bíztam: rossz emberben, a ki kezdetben híven követte utasításimat. Mikor láttuk, mily közönyös vagy, s elhúnyt bátyád íratai között nem kotorászol, kénytelenek voltunk a leveleket oly helyre áttenni, a hol okvetetlenül rájok akadsz.

Tehát nem mindig és mindenben csak javadat kerestem? Az angolt, persze, kész pénzzel kellett részemre hódítanom; de én mindent önzéstelenül cselekedtem. Miért ne is tettem volna? nekem semmibe sem került, nektek pedig állandó és tartós örömet szerezhettem.

Tudom, fölkiáltasz már: elég volt ebből, mondjon inkább nénikém egy pár friss újságot.

Azzal is szolgálhatok. Láttál nálunk bizonyos Clarisse kisasszonyt? Ez most megy férjhez a bulgáriai konzulhoz. Csodálatosan furesa aranyos főköötöt kapott, aztán tanul olyan írást és nyelvet, a mit itt senki sem ért. — Nem nagy szelet ver ez a história, mert Clarisse atyja csak amolyan beamterbáró, a ki rendjelt kapott, s arra 50 krajczáros bélyeges folyamodás után czímet. — Nagyobb a botrány Lehel gróf miatt, a ki erővel el akarja venni a leányát egy septemvirnek, a ki csak septemvir, azelőtt pedig Sopronyban olyan közönséges prokátor volt, akár mint Markócz. Az öreg gróf kitagadással fenyegette az elfajúlt fiút; ez pedig azt tette, hogy a nemzeti

színház ballet-chorjából formaszertint megkérte valamelyiknek a kezét. Erre úgy megijedt az öreg, hogy kibékült a septemvir-leánynyal.

Innen is láthatod, hogy a házasságok dolgát Isten intézi a magasból. Természetesen nem ő maga, hanem az ő képében és az ő meghatalmazása következtében mi, kik anyák vagy apák vagyunk.

Apropos! nagyon leköteleztél, hogy mindjárt első szavamra elűzted házadból az angol cselédet. Legalább előre megkapta büntetését azon gonoszságért, a mit később velem követett el. Mindig elvem volt, irgalom nélkül elküldeni az oly szolgát, a ki azt véli magáról, fontos szolgálatot tett nekünk, s tán még hálával is tartozunk neki.

Figyelmeztetek, hogy arról a levélcseré-historiáról Erzsikémnek egy szót sem szabad hallania, s azért, ha meglátogatsz, ne beszélj róla. Különbén pedig leányom egészséges, csak sokat melázkodik s azzal ijesztget, hogy az idén nem megy bálba. Tout a vous :

Regéczy Thekla.»

«U. I. Újra fölbontom leveletem, mert a legmulatságosabb újságot kifeledtem. Hallottál ilyet? A napokban levelet kapok valami teljesen ismeretlen semmi embertől. Azt írja, hogy távirász, s hogy Predeal nevű faluban vagy városban lakik az oláhországi határszélen. Azt kérdi tőlem megvan-e még nálam azon telegrammok, miket Tamás bátyád közvetlenül halála előtt hozzám intézett? Szerinte e sürgönyökre neked nagy szükséged van, mert bizonyos pörödben bizonyítékul akarod használni, s te e papírokat országszerte hajhászod, égen-földön keresteted.

Képzelheted, hogy én az ilyen impertinens kíváncsiságra nem felelek. De ha valósággal szükséged van e sürgönyökre, nálam akár mikor eredetiben föltalálhatod, mert mióta egy 45 forintos kalapot kétszer kellett megfizetnem, megparancsoltam komornámnak, hogy ezentúl minden irkafirkát, a mi a házhoz jó, tegyen földre, és tartsa jó helyütt. Te pedig ezekből újra tanulj meg, hogy ha máskor vén nénédől akarsz valamit kapni, ne menj előbb Markóczyhoz, vagy épen Predealba kereskedni.

R. Th.»

Pál gróf nagyon fölületesen olvasta végig ezen, az író nő véleménye szerint életbölcsessel túltömött epistolát. Rég lemondott ő arról, hogy a báróné leveleiben kapcsolatot, határozott érvet, vagy csak tűrhető mindennapi észjárását is keressen.

Tulajdonkép csak az «Utóirat» érdekelte s ezt olvasta végig legelőször is, miután ott az aláhúzott Predeal név nagyon szemet szúrt, s kíváncsiságát fölingerlette. Eltalálhatta, hogy a Bereghfalvához szomszédos állomás távirásza sürgette meg ez ügyet, kedveskedésből, vagy éppen túlbuzgalomból a gróf irányában.

A tudósítás, hogy a keresett sürgönyök a bárónénál megvannak, hogy késznek nyilatkozott azokat használat végett át is adni, valósággal nagy újságot foglalt magában.

Sejtelve súgta, hogy a szöveg tartalmában okvetetlenül találni fog oly szót, kifejezést vagy útbaigazító jelt, mely világosságot vet azon viszonyra, mely Erzsike és Tamás bátyja között fönforgott, vagy legalább kezdetét vette.

Jól értse meg az olvasó. Nem azt kutatta a gróf, vajon beleegyezett-e már Erzsike az ajánlott házasságba? Nem azt, mennyire volt erre anyjától kényszerítve? Egyedül csak azt: hogy a leányka csakugyan azon levelet írta-e, melyet ő olvasott? s nem kell félnie, hogy e levél is ki van cserélve, mint a többi?

E kétely megfejtése a grófra nézve életkérdés volt. Mert bármibe kerüljön, bár élte boldogsága semmisüljön meg, de szilárdan és megmásíthatatlanul el volt határozva, hogy ha Erzsike előbb más levelet írt, s aztán anyja parancsára a korábbi egy újjal fölcserélni engedte, akkor ő ugyan többé a báróné házába nem lép s e leányt feleségül soha el nem veszi!

Megtörténhetett, hogy Tamás bátyának sürgönyeiből semmi újat sem hallhat, a mit eddig nem tudott. Megerősíté e föltevést azon körülmény is, hogy a báróné az eredeti sürgönyök közlését oly készséggel fölajánlotta. De hitte, remélte, hogy az ő éles szeme s azon gyakorlata, hogy a sorok között is olvasni tud, észrevehet valamit, a mit más fölületes olvasó figyelmen kívül hagyott, s végre is csak az érthet meg, a ki nek Erzsike levelének létezéséről már azelőtt tudomása volt.

VIII.

Eljött a válságos és elhatározó nap, melyben mindennek jobbra vagy balra dőlnie kell s a gróf a reggeli gyorsvonaton Buda-Pestre utazott, s délután négy órakor belépett a báróné elfogadó teremébe.

A nagyvilági nő úgy fogadta, mint mindig; örült, hogy látja, és épen nem mutatta, mintha utóbbi találkozásuk óta köztük oly dolgok történtek volna, melyek az eddigi bizalmas viszonyt megszakíthatnák.

A társalgást kizárólag a báróné vezette. Pál gróf alig kapott időt, hogy a ma reggel vett igen szellemes levelet megköszönje, mert a báróné hallgatott is rá, nem is. Remekül érté ő azon művészetet, hogy egy tárgyról a másakra szökdecseljen, s ha néha valamit a legnagyobb érdekeltséggel is kezdett elmesélni, rendesen be sem végzé, s csak a harmadik, negyedik újság előrántása után toldotta hozzá, a mit tulajdonkép már előbb mondani akart.

Erzsike kissé félrevonúlt, de ezúttal (igen jellemzően) nem a zongora előtt foglalt helyet. Mert nem feledheté, hogy e családi szentély a múlt alkalommal bizonyos titkos történetkét idézett elő, s ha most megint oda ülne, ez oly világos fölshölítás, sőt kihívás volna, a mi az ő szerénységével össze nem fér.

A báróné az öreg László grófról beszélt, a ki Bécsben az operaházban hirtelen rosszul lett, kegyetlen oldalszúrásokat kapott, úgy hogy fiát, Laczi grófot, táviratilag kellett föl hívni.

— Ah — mondá ekkor — ez a szó távirat eszembe jut-tatja, hogy én neked valamit ígértem.

Erre csöngetett s a rögtön belépő komornának parancsolá, hogy a megörzött régi írások közül keresse ki azon három darab távirati sürgönyt, melyet idős Bereghy gróf, valamikor april havában ugyanazon napon ide küldött.

Aztán folytatá csevegését. Elbeszélé, hogy tegnap a színházban voltak, s láttak ott bizonyos *Mukányi* című darabot, mely neki és a közönségnek is igen tetszett.

— Mondhatom öcsém, ez igen tanulságos darab, mert

egészen szemünk előtt láthatjuk, hogy élnek, mit mívelnek s hogy beszélnek a közönséges emberek? Én eddig azt hittem, hogy a középsorsú nemesek, polgárok, ügyvédek, hivatalnokok és újságírók mindig isznak, káromkodnak és verekednek. De örömmel tapasztaltam, hogy azokra is ragadt már valami a mi társaságunkból, a jó ízlésből, műveltségből és udvariasságból. Lehet, hogy a szerző erősen idealizálta alakjait, és inkább csak példát akart mutatni azon embereknek, miként viseljük magokat, ámde ilyenén szándéka is igen dicséretes igyekezet volt tőle. Hitted volna: annyira haladtak már ott alant, hogy egy falusi «nagysám»-ot a férje egyszerűen hűtlenségi váddal támad meg! Tout comme chez nous!

Épen bevégzvé a báróné, ez igazi nagyvilági hölgyhez illő színházi bírálatot, a midőn a komorna halaványan, zavradottan és kétségbe esve újra belépett és szörnyűködve jelenté, hogy a kívánt sürgönyöket a csomag háromszoros átvizsgálása után sem találja; pedig ő méltósága parancsa szerint, több mint hat hónapja minden divatárúsi számlát, házbér-nyugtát, adóintést és kegyes adakozásra fölhívó könyör-levelet csomóba rakott.

— Ah, mademoiselle, ön nem lehet ily ügyetlen. Bizonyosan a szeme csalta meg.

Ezzel, ha tán nem is akart volna kimenni, kényszerült az alkalomra váró turbékoló párocskát magára hagyni. — Saját kezével adta át a sürgönyöket — mondá — véletlenül épen jelen volt, a midőn a komorna a csomag közé tette, mely az elhúnyt báró íróasztalának egyik fiókjában már egész halmazzá szaporodott.

Így maradtak egyedül Pál gróf és Erzsikéje. A leányka fölkelte székéből, az ifju feléje közeledett. Mindketten szemrehányólag néztek egymásra, de csakhamar erőt vett rajtuk egy közvetlenebb érzélem, az, hogy hosszabb idő s netán fölmerült kételyek után ismét viszontláthatják egymást.

— Kedves bátyám — töré meg a hallgatást a leányka — valóban oly elkerülhetetlen szükséged van azon sürgönyökre?

Pál gróf nem ily kezdetet várt e pillanatban, de mégis készséggel ragadta meg a váratlan fordulatot s felelé:

— A dolog több, mint pusztá kíváncsiság. Ha nem találom föl, vagy nem találom azokban azt, a mit várok, rideg és

kopár lesz életem. Nem mondom, hogy Isten ellen föllázadva élni sem akarok, mert nem születtem regényhősnek. Csak annyi igaz, hogy földi létem boldogsága függ e körülménytől.

— Mamám azt mondja, veszedelmes pör fenyeget, s ha nincs kezdedben ez okírat, tán még örökségedet is elvesztheted.

— Kedves gyermekem, erről szó sincs; de bár inkább csak birtokom forogna kérdésben, mert akkor még mindig megmaradna számomra a halandók végső kincse: a remény a szebb jövőben.

— Szóval: akár mi okból, de nagy érdekedben van ez okíratokat bírni. Kérlek, ne nyugtalanodjál. Meg lesz minden, a mit kívánsz. Mert mihelyt hallottam mamámtól, mily fontosak rád nézve ez íratok, magam kerestem elő azokat, mert hidd meg, sehol sincsenek nagyobb biztonságban, mint épen nálam!

— Erzsikém, te engem boldoggá tettél. Oh hogy köszönhetem meg anygali jóságodat?

— Csak lassabban a köszönetekkel, drága bácsikám. Mert mielőtt megkapnád kincsedet, ígéred kell, hogy föltételemet teljesíted.

— Mindent, a mit parancsolsz.

— Tehát halld szavam. Tudnod kell, vagy tán tudod is, hogy én egy szörnyű pillanatban, a midőn azt hittem az ég boltozatja szakad rám, elkövettem azt, a mi legnagyobb bűn e világon! Engedetlen voltam anyám iránt, s tudta és beleegyezése nélkül tettem oly lépést, melyről botorúl s meggondotlanul azt hittem, örökre titok fog maradni.

— Értelek húgocskám. Végső szorultságban levelet írtál Tamás bácsinak.

-- Olvastad?

-- Minden betűjét latra vettem. Tamás bátyámnak ugyan nem tetszhetett írásbeli gyakorlatod, de engem a boldogság hetedik mennyországába ragadott.

— Ha igazat szólsz, és szíved mélyéből beszéltél, akkor kezdedbe teszem le legföltékenyebben őrzött titkomat. Íme, itt van, a mit kívánsz; de értsd meg föltételemet. Ha teheted, ha nem akarod, hogy anyám előtt a szegyéntől porba hulljak, ne mutasd meg soha!

Ezzel csipkéekkel fődött kebeléből elővett egy zöld selyem fonállal átkötött papírsomagot.

Azon mindenkitől ismert s igen prózai alakú nyomtatvány-minta volt az, mely a legközönyösebb s a legirtóztatóbb tényeket, külsőleg ugyanazon alakban hozza tudomásra. Így értesülünk, ha rokonunknak gyermeke született; így adják hírül, ha kedvelteink elhúnytak. Egy más sürgönyben az áll, hogy Szabadkán a kukoricza húsز krajczárral főlebb ment; a harmadikban, jó barátunk, kitől pénzt kértünk kölesön, izeni hogy neki még kevesebbje van e portékából. Hasonló külső alatt jelentik, hogy a bécsi Reichsrathban a létező tizenhat pártklubbon kívül megalakult a tizenhetedik, s épen így terjedt szét Európában a roppant újság, hogy az orosz czárt, saját fővárosában a nyílt útezőn meggyilkolták.

Átvevén a csomagot, mondá :

— A föltétel, melyet az átadáshoz kötöttél, oly könnyű, hogy annak teljesítése semmi nehézséggel sem jár.

— Csalódotl bátyám. Most mindjárt jó mamám, s egészen kétségbe lesz esve, hogy nem találta, a mit keresett. Nekem pedig s neked játszanunk kell a hamis lelkűek szerepét, s úgy mutatni, mint ha mi is sajnálkoznánk a veszteségen.

— Remelem, hogy őrző angyalunk ez ártatlan képmutatásunkat a bocsánandó vétkek közé sorozza. De nem egészen értem a dolgot. Mert hiszen annak idejében edes mamád figyelmesen átolvasta e sürgönyöket, s ha van bennök valami, a mi titkodat elárulá, akkor a háznál régen fölfedezték, mily iszonyatos gonosztevő vagy !

Valóban nagyot és hangosat kellett erre Pál grófnak nevetnie; különben kiteszi magát a veszedelemnek, hogy a szegény Erzsike komolyan veszi a bűnösség verdictjét és sírni kezd.

Így azonban féligmeddig elértevén a trefát, felelé :

— Jól tudom, hogy mamám minden sürgönnyt elolvasott, s tán háromszor is egymásután. Neki azonban szokása, hogy a mit, bármi okból, nem egészen ért, arra csak vállat von, s kiveri elméjéből.

— Valóban irigylendő szokás, és boldog, a ki teheti.

— Rettegtem, hogy engem vesz kérdőre. De bizonyára azt gondolta, hogy a mit ő nem ért, én még kevésbbé magyarázhatom meg. Félre dobta tehát a papírt, s azt mondá: a jó öreg már azt sem tudja, mit beszél, a nagy boldogságtól.

Nem sokára ezután ismét belépett a báróné, inkább haragosan, mint elégedetlenül és megzavarodva.

— Sajnálak öcsém, hogy még várnod kell néhány napig, mert csakugyan sehol sem találjuk azt a historiát. De ne felej, megkerítjük, ha mindjárt tüvé teszszük is az egész házat. Nem hanyódlhatott el végkép, mert komornám esküszik, hogy raskosgatása közben még múlt héten is látta.

Pál gróf udvariasan hajtá meg magát. Megköszönte drága nénikéjének önfeláldozó fáradozásait s megjegyzé, hogy ha el is vesztek volna az eredetiek, majd megkapja ő a másolatokat, ha közelebről nem : Predeából bizonyosan.

— Ah Predeából? Mit is írt nekem az a te embered? Bizony már nem emlékezem. Elég ha tudtam akkor, midőn írtam neked, hogy hol keresd, ha kell, a másolatokat.

Pál gróf megint meghajtá magát, s forrón köszönte a jó nenikének e figyelmeztetését, a miről azonban azon levélben egy szó sem állott.

Erzsike nagyot lélezett, hogy ily könnyű szerrel átesett a rettenetes megpróbáltatáson. Miként rettegett szegény leány, hogy most neki tén három napig is oly kétszínű szerepet kell vinni, minőt, hite szerint az életben sehol, csakis a színpadon játszanak. Anyjának bámulatos könnyelműsége és feledékenysége minden bajából kiszabadítá.

Pál gróf pedig, néhány szóváltás után bucsút vön, még pedig szokása ellen azon kérelem mellett, hogy másnap ismét tehesse tiszteletét.

Haza érkezvén lakására, mely téli és nyári időre egyenlő kenyelemmel volt berendezve, bezárkozék szobájába s kibontá a csomagot, mely végtelen kincset, vagy elláráthatatlan átkot foglalt magában.

S hogy teljes rendszerességgel fogjon munkájához, legelőször is rendbe hozta a chronológiát. Mind a három sürgöny ugyanazon napról kelt ; csak az órák különböztek.

Némileg megnehezíté ugyan a vizsgálatot azon körülmény, hogy csak az egyik fél nyilatkozatai feküdtek előtte. Azonban a válaszokból kitalálni remélé az előzményeket is.

Úgy ült ott komolyan és redözött homlokkal, mint büntetőtörvényszéki szakértő, a ki a vádlott ellen bizonyítékokat keres. Nem az írás alakjából, mert az csak a táviró tollából folyt, hanem a benső érvekből, az írmodorból, s a kedélynek

azon állapotából, melyben a küldő lehetett, a midőn sorait a villany szárnyaira bocsátá.

Még egy betűt sem olvasott eddig. Mintha felt volna vizsgálatának eredményétől; s a válságos perc kitörését szándékosan késleltette.

Csak annyit látott, mily rövidek e sürgönyök; négy vagy öt sornál egyik sem volt hosszabb, beleértve a czímet, a kelteket és az aláírást.

— Íme — mondá — mily csodálatos úton jön ismét divatba a régi lakonikus rövidség. A legelső sürgönyözők minden esetre tisztán költségkimelés szempontjából a lehetőségig összeszorították mondani valójokat; a többi utánozta őket s így támadt napjainkban a távirati stílus! Tacitus sem írhatott rövidebben és velősebben, mint Bereghy Tamás urambátyám. Kezdjünk munkához.

Első sürgöny. «Bereghfalva, april 19, reggel 9 óra 30 perc. Föltétlenül kosarat adj a vakmerőnek. Tőlem ne várjon semmit. Inkább holmi jezsuitáknak hagyom vagyonomat, mit különben magam még sokáig akarok élvezni.»

— Ez a vakmerő én volnék; pedig nekem soha sem jutott eszembe, hogy valaha meg tőle örököljek. Adj kosarat neki? Kétség kívül épen akkor táviratozta neki a báróné, hogy levelben kértem meg leánya kezét, és tanácsot kért, a mi az előzmények folytán egy kis szelíd figyelmeztetésnek is beválhatott.

Második sürgöny. Bereghfalva, april 19, reggel 11 óra, 25 perc. «Készséggel megújítom korábbi ajánlatomat. Erzsike sír, ingadozik, végre engedelmeskedik? Tudd meg, nem megy ez már másképp koromban. No de egészséges vagyok, mint a makk.»

— Ugyancsak rohamosan halad a diplomatiái alkudozás. Mintha csak előttem látnám a báróné sürgönyét: hogy szűk vagyonú leány mire vár? mennie kell, ha kéri, kivéven, ha jobb kilátásai vannak.

Harmadik sürgöny. Bereghfalva, april 19, délután egy óra, 50 perc. «Ünnepélyesen megkérem Erzsikém kezét. Száradnak könnyei? Dicső asszony vagy: mert van kezemben valami, a miben világosan áll, hogy azelőtt mást szeretett. Holnap rohanok a gyorsvonaton; de még ma százféle rendeltetést kell tennem.»

Pál gróf fölugrott székeről, újra kinyitá az ajtót, hozzá még az ablakot is, hogy friss levegőt szivhasson.

Mert nem üres phrasis, vagy pusztán költői kép azon beszéd, hogy mázsányi kő esett le szíviünkről. A székeből való fölugrás, a sebes járkálás, s majdnem önkívület az örömtől bizonyítá, mennyire megkönnyebbült. Homloka redői elszálltak, szeme ragyogott, tagjai friss ruganyosságot nyertek, arzizimai fölvidámultak.

Megtalálta, a mit keresett. Még többet, mint várt és remélt. Kezében volt a csalhatatlan bizonyíték, minő levelet írt egykor Erzsike a nagybácsinak, s hogy e levél soha sem volt mással kicserélve. Igaz, hogy Pál gróf ezt nem is hitte, de mégis férfiúi büszkesége követelte, hogy saját hite és meggyőződése ellen is bizonyítékot szerezzen és e nélkül nyugalmat nem tudott találni. A harmadik sürgöny czélzása fényt vetett az eddigi homályra, s még elhunyt bátyjának lovagiassága is kitűnt, a midőn a bizalmasan hozzá intézett levelet az anya előtt el nem árulá, s csak határozatlan alakban emlité, mily kételyekkel küzdött, s csak örvendeni tudott, a midőn hinni kezdte, hogy a száradó könnyek a korábbi nyilatkozat visszavételét látszanak hirdetni.

Azt, hogy mennyire egyezett bele Erzsike az öreg gróf legújabb ajánlatába, Pál gróf nem puhatolá. Hiszen ő maga is hallgatott ez időben, s ha leánykérő levele megérkezett is, bizvást föltehetette, hogy a számító anya épen nem volt hajlandó, közleni leányával oly hírt, mely terveinek valószínűsítését akadályozhatta volna.

A többit mind mellékes körülménynek tekinthette. A nap jött fel azon ténnyel, hogy Erzsike már akkor mást szeretett, s e más csak ő lehetett.

Hogy a báróné nem érté, vagy bővebben nem vizsgálá a harmadik sürgönyben előforduló czélzást: most már a dolgok folyamában lényeges változást nem idézhetett elő. Valószínű, hogy érdemesnek sem tartotta a homályos értelem megfejtésével fejet törni, a midőn a játszmat megnyertnek vélte. Miért volna most az ifjú gróf túlkövetelő, vagy épen szörszállhasogató, ha fordulván a koczka, mint győztes a hareztert elfogalva tarthatta.

IX.

Másnap gyönyörű szép deczemberi idő derült föl; ragyogó nap, teljes szélesend, friss üde levegő. Inkább késő ősz, mint a fenyegető tél, s Pál gróf boldog öntudattal lépett a báróné teremébe.

A kedvező véletlen úgy hozta magával, hogy Erzsike egyedül volt jelen, s megpillantván az érkezőt, mint kis madárka rettent meg, a midőn Pál bácsikájának örömtől s boldogságtól sugárzó arczát megpillantotta. Talán szívének titkos ösztöne súgta, hogy leánykori szabadságának végső órája ütött, s egy egészen új élet küszöbere lépett.

Megerkezett a pillanat, melyben az utolsó kételynek is homlani kellett, s a mint a leányka az ifjút székkal kínálta, az, a helyett, hogy leül, egyenesen elébe állt, megfogta kezét és megsókolta.

— Egyet kérlek tőled, Erzsikém. Hogy szeretlek, s hogy csak azért akarok élni, hogy szerelmedet megnyerhessem: régen tudod. Kezdet óta láttad, mily boldog vagyok, ha szemem leírhatatlan szépségeidben gyönyörködik. Mondd tehát egy szóval, vagy ha nem is szóval, csak belenyugvó szelíd hallgatással, hogy én vagyok azon szerencses «más», a kire akkor gondoltál, a midőn hiú földi érdekek téged, tündérkirálynémat, földalozni akartak, s ha azt feleled, vagy ez angyali arczot, melyet mellemen tartok, vissza nem vonod, akkor nincs e világon többé erő és hatalom, mely engem tőled elválaszszon, s te az én örökre imádott, drága szép kis feleségem léssz.

Erzsike egy hangot sem tudott ajkairól kibocsátani. Arcza az ifju mellére hajlott, s hallá annak szíve dobogását. Lehet, hogy természetes leányi félenkségetől ösztönöztetve, néhány sikertelen kísérletet tőn a kiszabadulásra. De midőn Pál bácsi a reszkető gyermeknek előbb homlokát, azután két lesütött szemét, végre ajkait is csókok özönével árasztá el, a védelem legutolsó eszközeit is elszállni engedé, s egész lényét eddig soha nem érzett gyönyör és kimondhatatlan boldogság fogta körül.

E pillanatban nyílt az ajtó s a báróné a szobába lépett. Nem mutatott meglepetést, még kevésbbé akart megsértettnek

látszani azért, hogy ily jelenet az ő előleges anyai fölhatalmázása nélkül mintegy rögtönözve lön.

Csak Erzsike kísérle meg, elkésve bár, az őt ölelő vas-karokból kibontakozni, de érzé, hogy menthetetlenül fogva van, s így mindketten mint töredelmes bűnösök léptek elő. A lányka letérdelt, de az ifjú gróf állva maradt s a birtokába vett kezét el nem bocsátá, s mennyire csak hatalmában állott, ünnepélyes hangon mondá:

— Drága nénikém! A legelső pillanattól fogva, hogy láttam Erzsike húgomat, szívem mélyéből megszerettem, és szeretni fogom, míg élek, s miután ő sem mutat ellenszenvet tiszteletteljes hódolatom iránt, csak nénikém áldása és beleegyezése hiányzik boldogságunkhoz. Van szerencsém, Erzsike húgom kezét ezennel megkérni.

A báróné most már nem palástolható örömét és meglegedését. És a ki máskor a szóözön teljes raktárával rendelkezhetett, e pillanatban hiába kereste az alkalomhoz mért legmegszokottabb szólásformát is.

Szerencséjére megmaradt még tartalékban az asszonyok végső fegyvere és menedéke: a sírás, s valóban előrántá zseb-kendőjét, törölgeté szemeit, mikben ezúttal tán mégis igaz könyvek gyülekeztek.

— Ha leányom akarja, semmi ellenvetésem. Én neki szabad választást engedtem, ezt mindenki tudja, a ki engem ismer. Ím vedd kezét s legyetek boldogok.

És hogy végre valahára valami valóban jót is mondjunk Erzsike édes anyjáról, jegyezzük meg, hogy a báróné legesekelebb színésznői képességgel sem bírt, s azon pillanatban, melyben tett valamit, mindig teljes őszinteséggel cselekedte. Semmin sem bámult volna jobban, mint ha most valaki, a ki netán rejtőzve tanúja lett volna a jelenetnek, elneveti magát azon állításra, hogy e leánykának kezdettől fogva «szabad választása» volt!

Kimondatván az anyai beleegyezést szentesítő szózat, Pál gróf minden este otthon volt a bárónénál. Meghatározták az esküvő napját s a szokott házassági jelentést szetküldték a rokonokhoz s bensőbb ismerősökhöz.

Egy este, a midőn hárman a vidám vacsora után fölkeltek az asztal mellől s a szomszéd kandallós szobában foglaltak helyet, a báróné oda fordul jövődöbeli vejelhez s mondja:

— Öcsém, te még bizonyos dologban mindig felre értesz engem. Neha, mintha félnél tőlem, s rettegsz a gondolattól, hogy olykor-olykor majd ily hétfejű sárkány-anyóست találsz házádban.

Természetes, hogy Pál gróf valóságos szónoklati erővel tiltakozott ez iszonyatos föltevés ellen.

— Hallgass, mert nem tudod elfeledni azt az ártatlan játékokat ama bizonyos levelekkel.

Pál gróf aggódva nézett menyasszonyára, mert a báróné legutolsó levelében nyíltan felkérte őt, hogy Erzsike előtt e dolog örökre titok maradjon.

— Soha se vesztegeds aggodalmas pillantgatásaidat, mert ha te nem szólsz, magam mesélem el neki az egész tréfát. Most pedig csak azt mondom neked, hogy a ki engem meg akar ítélni, azt tegye szavaim és cselekedeteim, nem pedig mindenféle szétszórt leveleim után. Lásd, itt fön a mi világunkban a legtöbb nő hü, ravasz és eselszövő, hanem ha ír, egész lelke csupa báj és méz; mind ugyanannyi Sevigné asszonyság. Én ezeknek ellenkezője vagyok. Pompás jó néni, áldott mama s gondos házi gazdasszony vagyok. Hanem ha írnom kell, ha tollat veszek kezembe, akkor menthetetlenül a röpkedő lidérczek kapnak hatalmukba. Nem tagadom, a toll az én megölő betűm, mert ha írok, nem én kormányzom pen-námat, hanem az ragad engem oda, hová beszélve vagy elmél-keelve soha el nem tévednék.

— Ez csak azt bizonyítja, hogy édes nénikém az Úr-isten is regényírónőnek teremtette. És én nem is tudom, miért nem kezd hozzá? Íme madame Girardin, lady Bulwer . . .

— Egy szót se többé!

— Hallgatok. Mert magam is bűnös vagyok. Nekem is van, a mit töredelmesen meg kell gyónnom. Van megbocsát-hatatlan gyöngém, mely kegyes elnézésre vár. Tudja meg né-ném, hogy közvetlenül házasságom után hallatlan újítást, borzasztó lázadást szándékozom támasztani a főúri rend egyik legáltalánosabb szokása ellen.

— Egészen eljjesztesz.

— Hiába! de nem tehetek másként. S legyen az bármily régi, bármily mellőzhetetlen szertartás és hagyomány, én ellenállhatatlan erőszakkal emancipálom magamat alóla. Mondja meg nénikém: megfér az az úri kényelemmel, kényes

ízléssel és eleganciával, hogy az új házaspár rögtön az esküvő után, legfőlebb csak egy rövid reggelizés unalmait kiszenvéve, mint szökevény úti kalandra fut s mindjárt az első napon a vendéglőbe száll oly szobába, a hol azelőtt csak az ég tudja, kik és mifélek vertek tanyát?

(Szegény Erzsike úgy megfutamodott itt, mintha puskából lötték volna ki.)

— Én tehát bátor kezdeményezéssel reformot, anarchiát és revolútiót kezdek az ősi szokás ellen, s feleségemet családi fészkeembe, Bereghfalvára viszem, s ott tartom, míg megünja magát velem, s akkor rohanok vele széles e világba, a meddig csak a vasút vagy a gőzhajó ki nem fogy a lábunk alól.

— Gyermek — felelé a báróné, de széttekintvén a szobában, miután látta, hogy csak jövődöbeli fiaura van jelen, kijavítá a fönnébbi megszólítás formáját, s folytató — Mauvais sujet! tudj meg, hogy egy anyának felelőssége csak az esküvő perczeig terjed. A mi azután következik, azt, mint boldogult férjem mondta volna: simpliciter rátok bízom.

PÁLFY ALBERT.

LENAU MIKLÓS ÉLETÉBŐL.*)

I.

A KÖLTŐ IFJÚSÁGA.

Lenau Miklós **) élete mélyen megható tragédia. Nem annyira külső összeütközések és küzdelmek, mint inkább belső tusák és harcok voltak okai azon végzetes sorsnak, melynek hatása olyan volt, mint midőn valamely gyönyörű hangszer hirtelenül megreped és egyszerre elnémül. Hogy ez élet minden mozzanatát és tragikai végét megérthessük, szükséges, hogy a költő lelkének fejlődését mélyen megfigyeljük, hogy életét kora hajnalától egészen azon sötét éjjelig kísérjük, mely az elmebetegek gyógyintézetében körülvette, végre a sírig, hol végre az annyira óhajtott nyugalmat megtalálta.

A boldogtalan költő kétszeresen megerdemeli, hogy vele teljes rokonszenvvel foglalkozzunk. Először mint az emberi szív és lélek fájdalmainak és megrázó küzdelmeinek igazi, megható dalnoka, aztán meg mint hazánk fia. Hogy költészetének varázsában mennyi van Magyarország fényéből és zamatjából, azt majd művei taglalása fogja megmutatni; — habár nem lehet tagadni, hogy Lenaunak valódi hazája nem volt, s hogy midőn hazáról beszél, majd magyar szülőföldje, majd Ausztria, majd pedig Németország lebeg előtte. Hiányzott benne azon erős, megnyugtató és lelkesítő alap, melyet a költő, bár művei az egész világi, mégis csak hazájában talál-

---

*) Mutatvány a szerzőnek egy nem sokára megjelenendő nagyobb művéből, mely Lenau életét tárgyalja. Szerk.

**) Valódi nevén: Strehlenau Niembsch Ferencz Miklós.

hat meg. De még más nagy hiány is mutatkozik Lenau egész életében: az erély és elhatározottság hiánya. Az első részint a korszellemnek, részint nyugtalan vándoreletének, az utóbbi pedig nevelésének eredménye volt. Benne megvalósult Schopenhauernek azon állítása, hogy az ember anyjától csak az értelmet nyeri, az akaratot és lelki erőt pedig atyjától örökl.

Lenau szülei oly boldogtalan ellenségeskedésben éltek, hogy a szomorú hatás gyermekökre el nem maradhatott. Egybekelésök mint regényes szerelmi viszony kezdődött ugyan, de csakhamar a viszály sötét szelleme uralkodott házokban. Lenau atya német-sziléziai nemes családból származott. Már nagyatyja megújította a feledésbe ment nemesi címet, annak József nevű fia pedig már «Baron von Niembsch»-nek nevezte magát. A család későbben Ferencz császártól megkapta az osztrák nemességet a «von Strehlenau» praedicatummal, ezt a porosz-sziléziai Strehlen városkáról vévén, hol egykor a család ősei laktak. Niembsch József Kellersberg Katalin bárónőt vette nőül, ki öt gyermekkel ajándékozta meg, a kik közül azonban csak egy, Ferencz — Lenau atya — maradt életben, a többiek nagyon fiatal korukban haltak el. Niembsch Ferencz 1777 június hó 20-dikán született Tardoson, Szabolcsmegyében, hol atya mint százados állomásozott. Ferencz nevelése nem igen gondos lehetett, mert atya, mint katonatiszt, folyvást kénytelen volt tartózkodási helyét változtatni, s így fiát nem küldhette rendes iskolába. A mit a fiú otthon tanult, azzal nem sokra ment, s midőn 1788-ban az eperjesi kollegiumba adták, hiányzott benne a kellő készütség és fölügyelet, úgy hogy itt is csak keveset tanult. Midőn atyját 1795-ben Ó-Budára helyezték át, a már fölserdült, gyönyörű szép ifju szintén vele jött és mint hadapród lépett egy lovas ezredbe. Itt ismerkedett meg Maigraber Tereziával, kinek akkor már rég elhalt atya, Maigraber Ferencz, egykor Pest szabad királyi városának főügyésze volt. A fiatal Niembsch rendkívüli benyomást tett a rajongásra hajlandó leányra; a szenvedély kölesönös volt és már első leveleikben «kedves nőm» és «szeretett ferjem»-nek szólították egymást a szerelmesek. Keserves napjai is voltak e szerelemnek. Ferencznek Nagy-Körösre kellett mennie ezredéhez, honnan nem a legjobb hírek érkeztek fölöle Ó-Budára, úgy hogy Teréz anyja, ki igen erélyes asszony volt, s ki már most harmad ízben ment férjhez

— Grettler lovas századoshoz — a viszonyról semmit sem akart tudni, Niembsch szülői pedig kitagadással fenyegették egyetlen fiukat, ha oly fiatalon mer megnősülni. Mind ezek daczára ez 1797-ben benyújtotta kérvényét a további katonai szolgálat alól fölmentetése végett és a nevezett év augusztus haválan csakugyan oltárhoz vezette szeretett aráját.

Mily boldogok voltak, midőn Niembsch az akkor életbe léptetett «Bánati kamarajószágok igazgatóságá»-nál írnoiki állomást nyert. Eleinte Új-Pécsett, későbbben Lippán szolgált rövid ideig, végre Csatádon kapott állandó alkalmazást, mint az ottani kamarai uradalom írnoka. Itt született Lenau Miklós 1802 augusztus 13-dikán, mint szüleinek harmadik gyermeke. A csendes helységet, melybe kocsin Temesvárról néhány óra alatt érhet el az ember, nagyobb részt németajkú polgárok lakják, s az egészen áldott béke ömlik el. A házak keresztalakú szeles útezákat képeznek és szép kertekkel vannak körülveve. A templom szomszédságában még ma is áll azon régi kamarai épület, melyet Mária Terézia idejében megyei épületnek használtak, most pedig honvéd- és zsandár-laktanya. Emeletes ház, tizenegy ablakkal, melyekre terebélyes fák hajtják galyaikat. A szeles pitvarba lépve, balra van azon szoba, melyben Lenau született. Még most is látható ama roppant terjedelmű kályha, mely mellett anyja betegágya állott. Nem nagyon barátságos a benyomás, melyet az ember itt érez. Az erős vasrácsozattal ellátott ablakokon nem igen hatol keresztül a nap fénye, a hatalmas boltozat pedig inkább valami várbörtönre, mint kedélyes családi lakra emlékeztet. De a külső falon az utókor hálája és elismerése szépen mutatkozik azon márvány emléktáblában, melyet 1876-ban a költő születése napján helyeztek oda. Magyar és német fölirat tudatja velünk, hogy Lenau itt született; a kapu fölött pedig a költő e szavai olvashatók: «Welt befreien kann die Liebe nur».

A fiú a keresztelésnél Miklós Ferencz nevet kapott; az elsőt a később öngyilkossá lett Hell Miklós királyi számtartó, mint keresztapja után, a Ferencz nevet pedig saját atyja után. A fiú születése szülőire nézve nem volt nagyon öröndetes esemény, noha első figyermekök volt. Már akkor atyja szívében régen kialudt vala a szerelem lángja neje iránt, belső ethikai alap hiányában mi sem volt képes a könnyelmű férfiút az ereny ösvényen megtartani; rossz társaságba keveredett;

ilyet a közeli Temesvárott nagyon könnyen talált, hol rendes vendége volt egy hírhedt játékbarlangnak, melyben nemcsak egész fizetését, hanem neje vagyonának nagy részét is elvesztette. Mennyire rabja volt e végzetes szenvedélynek, mutatja a következő esemény. Egyszer egyik kis leánya súlyosan megbetegedett, úgy hogy rögtön Temesvárra kellett sietni orvosért. Niembsch nejének utolsó pár forintjával maga indult be a városba, de oda érkezvén, egészen megfélekedzik tulajdonképeni céljáról, a játékbarlangba siet és késő éjjelig ott marad. A szegény anya pedig addig beteg gyermeke ágya mellett ül, a kicsi borzasztóan szenved, de az apa nem jön, és a gyermek, kinek meglehet, hogy talán orvos sem nyújthatott volna segítséget, kileheli ártatlan lelkét. Másnap reggel lépések hallatszanak a folyosón, de nem Niembsch volt az érkező, sem az orvos, hanem egy hírhedt kártyajátékos, kinek kezében egy Niembsch által aláírt 17.000 forintról szóló kötelezvény volt, és a ki a halálra íjesztett gyöngé asszonyt az okirat aláírására kenyszeríti, azzal fenyegetvén őt, hogy különben férje börtönbe kerül! Ily helyzetbe hozta Niembsch Ferencz szegény nejét. Ilyenre csak léha, lelketlen ember képes, és valóban Lenau atyját ennek nevezhetni; mert habár nejétől mindig bűnbánólag kért is bocsánatot, azért mégis mindig újra kezdé könnyelmű életét. Lehet, hogy részben a Niembsch család több tagjánál észlelt excentricitás mutatkozott nála ily vészes alakban, de egészben nem lehet őt ezzel menteni. Hogy a családban bizonyos rögeszmék nem voltak ritkák, mutatja azon példa, melyet megbízható forrásból tudunk. Azt beszélik ugyanis, hogy e század elején egy bácskai faluban élt egy Niembsch nevű huszártiszt, ki híres volt különczködéséről. Szobájában nem volt látható más kép vagy rajz, mint lovaglás közben történt szerencsétlenségek ábrázolásai. Ő maga soha sem a kapun lovagolt be udvarába, hanem mindig a magas sövényen ugratott át, és csakugyan ilyen hazatérés alkalmával lelte halálát is. Lenau atyjában is lehetett ilyen vonás, de nála a könnyelműség volt túlnyomó.

Képzeltetni, hogy ilyen körülmények közt mennyit szenvedett a szegény asszony, milyen volt a házi boldogság. E szomorúság kétség kívül a kis Lenau lelkére is hatott, ki úgy szólván az anyatejjel szívta be a búskomorságot. Az anya odaadó, egészen a végtelenségig menő szeretetében talált ugyan

gazdag kárpótlást, de talán mégis a kizárólagosan női nevelésben, a túlzott gyöngédségben, az erélyes vezetés hiányában kereshető oka azon gyöngeségnek és határozatlanságnak, melyek későbbben Lenau életében oly gyászos hatásúak voltak.

Neje vagyonát elkártyáztatva, házi boldogságát aláásván, Niembsch Ferencznek nem volt többé maradása Csatádon. Állásáról lemondott és 1803 tavaszán nejével és két gyermekével Ó-Budára tért vissza. De az ottani egyszerű polgári élet nem tetszett neki és hivatalkeresés ürügye alatt Bécsbe ment, hol valami módon sikerült nagyobb összeget kölcsön vennie, és míg a pénz tartott, fényesen élt. Üres kézzel tért ismét vissza és minthogy saját szülői mit sem akartak róla tudni, anyósa házában élt. De nem sokára betegeskedni kezdett és hosszas szenvedés után, utolsó napjaiban szülőivel kibékülve, 1807 április 23-dikán meghalt. A viszony közte és kis fia között nem volt olyan, mint apa és fiú közt szokott lenni. A kis «Niki» nagyon eleven gyermek volt, és betegeskedő atyja, ki a lármát gyűlölte, nem egyszer tettelesen utasítá rendre a kis fiút, kinek lelkében inkább ellenszenvet ébresztett föl, mintsem tiszteletet és szeretetet. Azért hiában keresünk költeményeiben atyjára emlékeztető sorokat.

Négy évig élt Lenau anyja özvegyiségben és nagy szűkölködésben, egész erejét gyermekeinek, különösen fia nevelésének és ápolásának szentelve. A gazdag nagyszülők, főleg az öreg Niembsch báró tettek ugyan neki ajánlatot, hogy a fiút magukhoz veszik, de a gyöngéd anya az egész világ kincseiért sem egyezett volna bele. Inkább vállalt nehéz kézi munkát, varrt katonaruhát, melyért az épen kitörő franczia háború küszöbén jól fizettek. Miután 1811 január havában anyja meghalt, még inkább érezte elhagyatottságát és a számos kérő közt, kik a még fiatal és mindig szép asszony kezéért esengtek, dr. Vogel Károly volt katonaeorvost választotta, és 1811 szeptember 23-dikán tartották az esküvőt. Az anya után örökölt vagyon lehetővé tette, hogy már most gyermekeinek gondos nevelést és oktatást adhasson. Miklós már kilencz éves és szellemileg nagyon fejlődött volt. Főleg a zene iránt volt nagy hajlama és tehetsége. A hegedűre lévén nagy kedve, Cserny Józseftől, a pest-józsefvárosi plébánia-iskola tanítójától nyert oktatást, de ennek nyers modora csakhamar elriasztotta a fiút. Annál nagyobb szeretettel viseltetett egy másik zenetanítója

íránt. A Vogel-Niembsch család akkor a Magyar-útcza egyik szűk házában lakott, melynek tőszomszédságában egy Godenberg nevű friauli ember kitünő guitarre-játékával és gyönyörű füttyülésével az egész környéket elbűvölte. Ez lett Lenau tanítója és tőle tanult a fiú is bámulatosan gitarozni és füttyölni; vele ment madarakat fogni, mi később egész szenvedélylyé vált a fiúnál. Ez akkor rendkívüli vallásos érzést tanúsított, forró reggeli és esti imái, szívhez szóló gyermekes prédikációi nemcsak kis testvéreit és a cselédeket, de szülőit is könnyekre indították.

A komolyabb tanulás csak 1812-ben kezdődött. Ekkor a piarista gymnasiumba lépett, hol 1815-ig a három alsó osztályt végezte. Végtelen kár, hogy az ezen időszakról szóló iskolai értesítők a t. piarista-gymnasium levéltárában föl nem találhatók, azokból okvetetlenül becses adatokat meríthettünk volna a tanuló ifju megítélésére. Itt egy szegény takácsnak a fia, Klauzál Miklós, volt legjobb barátja, kivel együtt sok regényes sétát tett, melyeken a járókelőket gyönyörű guitarre-játékával bámulatra ragadta. De midőn egyszer holdvilágos éjjel a nagy Dunára mentek ki könnyű ladikban, Lenau anyja annyira megijedt, hogy e regényes kirándulásoknak és a guitarre-játéknak egyszer-mindenkorra véget vetett. A fiú annál könnyebben engedelmeskedett, minthogy házi tanítójában, Kövesdy Józsefben, ki csak pár évvel volt idősebb nála, de nagyon fölülmúlta mind ismeretekben, mind erélyben és komolyságban, mindazt megtalálta, mit a barátság eszményében keresett. Kövesdy a legáldásosabb hatással volt a fiúra, kit egészen 1817-ig tanított, nagy költői tehetségét előre érezte és nagy hírnevét megjósolta, annak beteljesedését azonban nem érte meg, minthogy viruló ifjúságában elhúnyt.

Mindeddig Lenau alig látott valódi magyar életet. A szülői házban majdnem kizárólagosan németül beszéltek, az iskolában a tanítás leginkább latin nyelven folyt és Pest városában akkor nem igen pezsgett nemzeti élet. De nem sokára bő alkalma nyílt ezzel is megismerkednie. Mostoha atyja ugyanis Pesten nem igen talált orvosi gyakorlatot, és minthogy az anyai vagyon lassanként fogyni kezdett, valami jobb állomás után kellett néznie. Hosszú tanácskozások után elhatározták, hogy Tokajra költözködnék, hol hiány volt orvosokban. Itt töltött Lenau két esztendőt, talán életének legboldogabb

idejét. A tanulás Kövesdy vezetése alatt szorgalmasan, de iskolai kényszer nélkül folyt; a természet szépsége, a magyar élet szingazdagsága es szívessége, a vidék sajátságos regényessége maradandó befolyást gyakoroltak a fölserdülő ifju fogékony lelkére. A magyar népdalok dallamai, a cigányok elragadó játéka, az ott állomásozó huszárok vig, zajos élete, a Hegyalja isteni bora, az itt összefolyó Tisza és Bodrog varázsa, a halászok mélabús dalai, a leányok tüzes tekintetei, ezer meg ezer költői érzést és gondolatot ébresztettek az ifjuban, ki akkor ugyan még nem adott azoknak kifejezést, de egész életére elég s gazdag kincseket vett föl magába. Itt véste lelkébe azon magyar képeket és vonásokat, melyek költeményeiben olyan ragyogó, tüzes kifejezést nyertek, melyek a német irodalomban ellenállhatatlan hatást tettek, s egy egészen új világot tártak föl a bámuló olvasó közönségnek. Itt fogamzott meg Lenauban azon varázserő, melylyel a természet hangulatát oly meghatóan tudja leírni, változó fényét és árnyát oly híven festeni. Hogy mily eleven maradt benne a vidék benyomása, legjobban mutatja a *Mischka an der Theisz* című költeményének bevezető sorai:

«In dem Lande der Magyaren
 Wo der Bodrog klare Wellen
 Mit der Tissa grünen, klaren,
 Freudig rauschend sich gesellen
 Wo auf sonnenfrohen Hängen
 Die Tokayertraube lacht» stb.

Csak két évet töltött Lenau itten, de viruló fiatalságának két esztendejét, mikor szíve minden szép és nemes iránt melegen dobogott, mikor legelőször érzett mélyebb rokonszenvet egy gyönyörű leány — egy megyei tisztviselő leánya — iránt, mikor minden nap új meg új örömet hozott:

A két év végén Sátoralja-Újhelyen kitünő vizsgálatot tett az első «humanitási» osztály tárgyaiból. De most nem folytathatta tanulmányait Tokajban, minthogy Kövesdy Pestre ment az egyetemre. Nagyszülői, kik fényes viszonyok közt éltek, megújították ugyan azon ajánlatot, melyet már több ízben tettek vala, hogy tudniillik az egyetlen fiok után maradt gyermekeket magokhoz veszik, de a szerető anya most sem akart beleegyezni. Hogy azonban Miklós ne legyen kénytelen

tanulmányait félbeszakítani, arra határozta magát a gyöngé asszony, hogy míg férje tovább is Tokajban maradt, ő gyermekeivel a fővárosba megy. Így jött Lenau másodszer Budára.

Késő ősszel — 1817-ben — vonult be Lenau anyja öt gyermekével — ennyiből állott most a család, — szerény hajlekába, mely egészen az ötvenes évek közepéig a költő számos tisztelőinek zárandokolási helye volt, de melynek mai nap már nyoma sincs. Midőn 1857-ben ősszel a déli vasutat kezdték építeni, már a házikó nem állt, de annak helye ki volt még jelölve, és bizonyos, hogy a nevezett vasút indóháza áll most azon a helyen; azaz nem az épület maga, hanem az első kocsi-forgató korong. De azon rajz után ítélve, melyet egy budai Lenau-rajongónál volt alkalmam látni, s mely jóval pontosabb annál, a mit az új Lenau-kiadás közölt, bátran lehet állítani, hogy a kis házikó egész környékével nem igen volt alkalmas, még fiatal emberben sem, víg gondolatokat ébreszteni. Regényes fekvése volt ugyan, mert a Vérmezőn át föl a várba, aztán délre a Szent Gellért-hegyre, éjszakra pedig a városmajorra és a Zugligetre nyújtott gyönyörű kilátást, de a tőszomszédság nagyon, nagyon szomorú volt. A házikó régen valami kápolna-féle volt, egy katonai sírkert közepett; mikor a Lenau-család ott lakott, csak a kapu fölötti fülkében levő szentkép tett tanúságot a múltrol. A határos kertben virágoztak ugyan barackfák és különféle bokrok, de esontvázrészek sem voltak ritkák, és a gyermekek esteli sétáik alkalmával gyakran bukkantak reájok. Egyetlen egy fabódé állott a kis ház szomszédságában, hajdan a halotti kamra, későbbben istálló. Roppant nagy volt a különbség a tokaji, életet lehelő vidék és e halálmező közt, de csaknem ép oly nagy ama változás is, mely az anyagi jólétet illetőleg beállott. Az anya, ámbár már most legidősebb leánya is segítségére volt, még sem bírt annyit szerezni, hogy azon szerény összeggel, melyet férje Tokajból küldött, a számos tagból álló családot fön tudta volna tartani. E gyors és nagy változás annyira hatott a fiatal Lenau lelkére, hogy oly komolyság szállta meg, a milyent az ifjuságnál ritkán találhatunk. Vasszorgalommal folytatta tanulmányait a budai gymnasiumban és fáradozása csakugyan a legszebb eredményekkel járt. *) A környék és helyzetök

*) A budai főgymnasium anyakönyvében fájdalom! erről semmi

megszomorító befolyásán kívül még némi vallásos kétely is kezdé már fiatal lelkét zavarni. Volt ugyanis anyai részről egy nagybátyja, ki nem átalotta atheista nézeteit az ifjuval közölni és annak Istenben való mély hitét megingatni. Mindezek talán apró dolgoknak látszanak, de már itt kell ezeket figyelmünkre méltatnunk, hogy Lenau későbbi gondolati és lelki harczeit, kételyeit és küzdelmeit annál jobban megérthessük.

Anyagi viszonyuk mindinkább rosszra fordult elannyira, hogy már az anyai szeretetnek a nyomorral kellett szembe szállania; ez pedig veszedelmes ellenség. Lenau látván, hogy szeretett anyja éjjel-nappal folytatott nehéz kézi munkája daczára sem képes a család fõntartására szükséges pénzt megszerezni, s félvén, hogy a megfeszített munkásság szeretett anyja egészségét is tönkre teszi, forró kéréseivel, alapos indító okaival rábírta végre, hogy õt nagyszüleihez elküldje, kik örömmel óhajtottak nevelésérõl gondoskodni. Mihelyt ezen elhatározásukról nagyszüleik értesültek, azonnal leküldték egy meglítt emberõket, a ki 1818 szeptember 8-dikán Lenaut egyik kis nõvérével együtt el is vitte Stockerauba, hol nagyatya mint nyugalmazott ezredes lakott. Mint tizenhat éves ifju hagyta el Lenau a szülõi házat, melyhez részérõl anyyi boldogító, de egyszersmind anyyi szomorító emlék fûzõdött.

II.

AZ EGYETEMI ÉVEK.

A tudományok után való határtalan vágyódás, de egyszersmind elégtelenség az elért eredménnyel; hirtelenül föllángoló elõszeretet bizonyos tudomány-ág iránt, de ép oly gyorsan keletkező vágy egy másik után, ezek jellemzik Lenau tanuló éveit, melyek nála kétszer anyyi ideig tartottak, mint másnál, a nélkül mégis, hogy valamely facultást tökéletesen befejezett volna. Nem azért említjük ezt, mintha csak biztos

sem található, de tanúságot tesz Lenau 1818 június elejérõl keltezett, nagybátyjához, Maigraberhez, intézett levele, melyben azt írja, hogy június 5-dikén letette a vizsgálatot és úgy az igazgató, mint a tanárok tetszését megnyerte. Aláírva: Nicolaus Niemsch, I. anni Philosophus.

kenyérkereset lehetne a tanulás eszményi célja, hanem mert ebben is ama határozatlanságnak jelet látjuk, a mely Lenaut annyira jellemzi, minthogy Lenau maga minden új szaktudomány megkezdésénél gyakorlati cél elérésére törekedett, azonban kellő kitartás hiányában csakhamar felbehagyott azzal. De valamint nem lehet tagadni, hogy Faust-szerű természete is kergette a tudomány mezőin át, ép úgy bizonyos az is, hogy az akkori tudományos állapotokban és rokonai magatartásában is kell részben eljárásának okát keresnünk. Lenau a philosophia iránt viseltetett a leghatározottabb vonzalommal; de kénytelen volt Bécsben folytatni tanulmányait, s az ottani előadásokban csak torzképet talált azon philosophiának, a melyet ő keresett. Ő a világegyetem legmélyebb titkaiba, az emberi lélek belsejébe akart volna behatolni, és a helyett száraz alakiságot talált, melynél a «jurare in verba magistra» volt a főelv. Ennek valódi oka különben nem a tanároknak, hanem az uralkodó rendszerben rejlett, mely szerint a tanári szekréről jövő minden szabad szó és gondolat az állás elvesztésével járt. Nem csoda, hogy a korán mélyebb gondolkodáshoz szokott ifju keserű csalódást tapasztalt és más-más ismeretekben keresett kárpótlást.

Lenau mindennek előtt az akkori philosophiai tanfolyamot — a mostani gymnasium két legfelsőbb osztályát — volt kénytelen befejezni, hogy azután az egyetemre mehessen. 1819 október elején érkezett Bécsbe, hol nagyatyjának egyik régi barátjánál, egy udvari titkárnál, lakott. A tanulás nem ment a legjobb sikerrel, részint azért, mert a rendszer a bécsi iskolában egészen más volt, mint a budaiban, részint pedig, mert a házi kisasszony szép szemei nagyobb vonzó erőt gyakoroltak rá, mint a tudományos könyvek. Ennek következtében nagyszülői egy agglégény századosnál kerestek számára új lakást.

A szenvedélyes ifju különben az iskolában nem mindennapi jelenség volt. Érdekes azon leírás, melyet egy iskolarúsa *) a következőleg ad róla: «Késő ősszel volt 1819-ben, midőn a tizenhét éves Niemsch a philosophiai tanfolyam első évében, a sötét, barátságtalan tanterem első padjában mindjárt az ajtó mellett, épen velem szemben ült. Ugyanazon

*) Seidl J. G.

padon ült még két magyar ifju, az egyik báró, a másik nemes ember. Bármennyire igyekeztek is a tanárok a nagyszámú hallgatók figyelmét folyton ébren tartani, mégis voltak kis szünetek, melyekben az ifjuság pezsgő ereje és vad szeszélyei kitörték. Ilyen alkalommal meglepetve láttam egy délután a halvány, sötéthajú, már akkor bús-komorán néző Niembschet. Ott ült fenyegetően fölemelt kezében a nyitott tollkessel, két tőzomszédja hasonló állásban és hasonlóan fölfegyverezve. Bár mily szűk volt is a tér, bár milyen kicsinyek a fegyverek, még sem minden veszély nélkül folyt a harc. Mert a fényes pengekkel egymást szurdalták, a körülállók pedig még jobban izgatták a küzdőket egymás ellen. Niembsch pedig sötét szemeit iszonyúan forgatva, nyugodtan ült és ügyesen használta éles kését, és noha a vér folyt ingujjából, még sem hagyott föl, míg két ellensége a fegyvert le nem tette. Niembsch mindig csak az idősebb tanulókkal társalgott és az utolsó évben mindinkább visszavonult. Csak arra emlékszem, hogy ő nem volt olyan tanuló, mint mi többiek, kik gyakorlati életezelt tartottunk szem előtt, ő inkább csak mint tudománykedvelő, mint vendég jelent meg, ki csak azzal foglalkozik, a mi neki tetszik, a többivel pedig nem is törődik. Így történt, hogy — mivel az előírt formaságokhoz, melyekben az ő nyugtalan szelleme csak bénító békót látott, alkalmazkodni nem tudott, — itt is, ott is összeütközésbe jött.»

Lenau anyja, kinek minden gondolata fiának volt szentelve, hogy legalább közelebb lehessen hozzá, 1819 szeptember végén Pozsonyba jött, noha férjének itt nem volt kilátása, valami fényes praxisra. Különbözéseieért a fiától kapott leveleiben talált kárpothást, és valóban megható azon gyöngédség, mely úgy az anya, mint a fiú leveleiben nyilvánul. Ez utóbbi rendszeren «Niki»-nek írja nevét, csak egyszer — 1820 június havában — írja a levele végén «édes fiam Miklós», a mi, hacsak nem tollhiba, nem igen fényes bizonyítékot nyújt magyar nyelvtudományáról; e levelek persze mind német nyelven vannak írva. Más tekintetben jellemző egy levele, melyet 1821 június 1-jén egy jól sikerült vizsgálata után intézett anyjához és a melyben írja: «Büskomor tépelődés megcsónkítja bennem a kedélyes társalgót, a mire volna bennem teletség. De azért ne higye elszomorított anyám, hogy emészto bú megsemmisíti erőmet, nem! a megörzött és anyám

szeretete nem egészen engedik át a tért a sötét gondolatoknak». Ilyen volt a tizenkilencz éves ifju kedélyállapota.

Egy-egy rövid látogatás, melyet Lenau anyjánál Pozsonyban tett, egész örömnép volt a szegény asszonyra nézve, kinek legfőbb vágya, hogy fia mindig nála legyen, nemsokára teljesedésbe ment. Ez pedig így történt: Lenau az iskolai szünetet nagyszülőinél töltötte Stockerauban, hol az egyhangú élet, a házban uralkodó szigorú rend nem igen voltak ínyére. Elhhez járult még azon körülmény, hogy az ifju Pozsonyban szeretete volna a jogot végezni, — minthogy a tanfolyam csak két évig tartott, — míg a nagyszülők erről mit sem akartak tudni, minek következtében naponként kis esetepaté volt köztük. Egy szép napon Lenau madarászni ment, honnan tele sárral és piszokkal tért vissza, s úgy a mint volt, sárosan piszkosan, de a fogott madarakkal diadalmasan, valóságos örömrivalgással rohant be nagyanyja szobájába. Midőn nagyanyja, ki a külső magatartásra nagyon szigorú volt, unokáját ily állapotban meglátta, a haragtól kigyúlt arczezal emelkedett föl pamlagjáról és gúnyosan kiáltott rá: «Utálatos paraszt!» Ez egyetlen szó elég volt arra, hogy Lenau mindent felejtve, kirohanjon és fölkiáltson: «Inkább éhen halni, mint örök rabszolga módjára arany lánczokon élni». E szavakkal a padlásra rohant, és még nedves fehérműjét összeszedvén Bécsbe, onnan pedig Pozsonyba szökött anyjához, ki őt tárt karokkal fogadta.

A jó anya már most fia jövőjét is biztosítva látta, a mint azt Terez leányának — ki Schurz X. A. bécsi számtanácsos nejje volt — 1821 október 17-dikéről keltezett levelében írja: «Már a jogakadémiába föl van véve, *) a tanárok a legnagyobb

*) A pozsonyi jogakadémia 1821—22-diki tanévének I. és II. félévi informatiós könyvében Lenau ottani tanulásáról a következő adatok vannak, melyeket dr. Pisztóry Mór tanár úr szívességéből megkaptam: I. évi jogi tanfolyam 1821—22. tanév téli fele 46. szám. «Niemsch Nikolaus anor. 19. RC. Hungarus Csatad (Csatád helyett!) Toronthaliensis. Vitricus D. Vogel Carolus Doctor medicinae Posonii. (Niemsch Miklós, 19 éves, magyar, Csatád Torontálmegyei; mostoha apja Vogel Károly orvostudor Pozsonyban.) Az anyakönyv másik felén a classificatio a következő: Classis morum (erkölcsi magaviselet) 1, Statistika elnélete és osztr. magyar statisztika: «Eminens primus», Jure naturali (észjog): «Eminens sub clausula primus, azaz, hogy mások is voltak még elsők, kikkel az elsőség dicsőségét meg kellett osztania, míg

tisztelettel fogadták, mind jó barátaink. Itt már két év múlva keszen lesz. A német jogot privatim tanulja és majd Bécsben leteszi a vizsgálatot, aztán ott alkalmazást nyerhet. Akkor mi is Bécsbe költözködünk és közeledben leszek.» De e szép ábrándokat csakhamar eloszlatta a szomorú valóság. Lenau alig egy rövid esztendőig maradt Pozsonyban, miután látta, hogy úgy is nyomorral küzdő anyjának csak terhére van. Visszatért tehát nagyszüleihez, kibékült velök és kész volt tanulmányait megint Bécsben folytatni. Pozsonyi tartózkodásából kevés emléke maradt fenn, csak Klemm József, egyik tanuló társa, kivel együtt gyakran tett sétákat a pozsonyi dunántúli ligetben, említ egy pár jelentektelen éjjeli kalandot. De Bécsbe már nem azon szándékkal tért vissza Lenau, hogy ott jogi tanulmányait folytassa, hanem egészen új tervvel, melyet nagyanyjához intézett levelében következőleg vázol: «Életervemem érett megfontolás és hajlamom beható megvizsgálása után megváltoztattam, még pedig az által, hogy elhatároztam, hogy kizárólagosan a philosophiának szentelem egész szorgalmamat, hogy majdan tanári állást nyerhessek . . . A jogi tanulmányok egy nyilvános állásra csak bizonytalan kilátást nyújtanak, aztán egészen ellentétben is állanak hajlamommal». De az időközben özvegyiségre jutott nagyanyja nem akarta ez új tervéhez beleegyezését adni, Lenau pedig vonakodott a jogi tanulmányokat folytatni, és így történt, hogy hosszú családi tanácskozások után végre is egy harmadik pályához, a gazdasághoz fordúlt, mire alkalmasint Kleyle Frigyes bécsi lelki barátjának és iskolatársának példája buzdította. Elhatározták tehát, hogy a magyaróvári gazdasági intézetbe fog belépni. El is ment, és követte őt anyja is egész családjával a közeli Mosonyba, hol az orvosi gyakorlat megint nagyon keveset jövedelmezett. Lenau maga sem lelte nagy kedvét új életpályájában, melyre őt különben is inkább csak a nagyanyja elleni dacz, semmint igazi hajlama indította.

---

a statisztikából hatvan társa közt ő volt az első. A II. félévről a személyére vonatkozó adatok szóról szóra ugyanazok. A classificationnál csak a classis mortui van kitöltve, még pedig szintén 1. A többi rovatokban pedig ez áll: «Examen non subivit.» (Nem tett vizsgálatot.) Lenau tanárai Pozsonyban voltak: a statisztikából Fáber Antal, az észjogból: Kovács Imre.

Csak a kirándulásokban és a lovaglásban talált valódi örömet és miután már Bécsben igen jól megtanult lovagolni, itt bő alkalma nyílt ennek gyakorlására. E mellett a hegedűjátékban talált szórakozást, melyet Blumenthal József, híres bécsi hegedűművész vezetése alatt nagy tökélyre vitt. Néhány kis költeményt is írt Óvárrott, de ezek egészen elvesztek egynek kivételével, melyet Lenau egykor Bordácson egy társas mulatság alkalmával elszavalt, s a mely csak most, a legújabb Lenau-kiadásban (1881. Cotta) jelent meg legelőször *Die Göttin des Glücks* cím alatt. Ezen idő és Kleyle barátja emlékének szentelte Lenau azon megható szép költeményt, melynek czime: *An Fr. Kleyle*.

Alig egy fel évig maradt Lenau Magyar-Óvárrott; már 1823 márczius elején ismét Bécsben találjuk őt, honnan anyjának azt írja, hogy bár nagyanyja visszaparancsolta őt Óvárra, de azért mégis Bécsben marad, és hogy új életterve van. Valószínűleg már akkor az orvosi pályára gondolt, de egyelőre nem ment át más szakmára. Az 1823-diki év a tanulmányok folytatására el volt veszve és Lenau idejének legnagyobb részét a kávéházban és az íróasztal mellett töltötte. Azon kávéház, melyet ő rendszeren látogatott, az osztrák irodalom és Bécs városa kulturtörténetében oly szerepet játszik, mint nálunk a politikai és irodalmi tekintetben oly híres Pillvax-kávéház. A bécsi fiatal írók ugyanis a «Neuner»-ben, a belváros egyik szűk utcájában fekvő «ezüst» kávéháznak nevezett helyiségben találkoztak. «Ezüst»-nek azért nevezték, mert minden ezüsből volt, még a ruhafogasok is. Lenau itteni szerepléséről ír a már említett kortársa Seidl: «Itt újra találkoztam Niembschsellal és barátságosabb viszonyba léptem vele, mint valaha képzeltem volna. Ott töltöttem a legélvezetesebb estéket fiatal, nagyratörekvő tehetségek — mint Auersperg Antal *) gróf, Schlechta báró, Dräxler = Manfred, Bauernfeld és mások — körében. Ott költöttem el egyszerű reggelimet vagy vacsorámat «Miklós mester» társaságában, aztán hosszúszáru pipával szájunkban mindketten nagy lépésekkel jártunk föl és alá a hosszú, szűk szobában, miközben búvárkodó mély tekintete egész lelkem belsejébe hatott, de én is nem egy pillantást

---

*) Írói neve: Anastasius Grün, Lenau műveinek kiadója és a költő életrója.

vettem lelkének melabús féllhomályába. Ott fogott el azon sejtelem, hogy különös férfiú, kinek költői személyessége oly hatalmasan vonzott magához, szintén költő, de olyan, a ki gyűlöli a nyilvánosságot. Nagyon óhajtottam ilyen tehetség nyomára jutni, mely ha valóban ezen egyéniségben laknék, csak nemes műveket teremthetne. Ennek következtében egyszer, midőn jó hangulatban találtam, azon kérdéssel rohantam meg őt, vajon nem ír-e szintén költeményeket? Felelete igenlő volt és mikor költészete tárgyai után tudakozódtam, azt felelé: «Reflexiók, életrézetek, az emberiség legfontosabb kérdesei fölötti elmélkedések, rhapsodiák, aphorismák, «bolond dolgok». «Majd írok egy *Faustot*», kiáltá egyszer, pipájából egész füst-felleget fújva, «de csak magam számára, nyomtatni nem lehet azt — érti?» Azóta gyakran képzeltem őt ily faustgondolatokba merülve, a mint a billardszoba egyik szögletében ült, fejét mélyen mellére hajtva, tekintetét pipájának parázsára meresztve, lábszárait egy másik székre kinyújtva, jobb kezével hosszú fekete fürtjeiben játszva, majd homlokát haragos ránczokba szedve, majd gúnyosan mosolyogva — nagyszámú társaságban s mégis egyedül, nem figyelve arra, mi körülötte történt, míg hirtelenül fölugrott, fejét megrázta és szilaj kedvvel ragadta a dákót kezébe és egyik vagy másik ismerő-séhez fordult: «Allons barátom, egy játékot!» És a gonosz szellemeket elűzve, mesterien játszott.»

Akkori búskomorságának volt nagyon nyomós oka. Lenau ugyanis már 1821-ben megismerkedett egy bécsi külvárosi tanácsos Berta nevű szép leányával, és ez ismeretséget Bécsbe való visszatérése után megújította. Lenau valóban szerette a leányt, ki úgy látszik ép oly fölszines, mint könnyelmű volt. A viszony nem maradt komoly következmények nélkül, és Lenau csakhamar kénytelen volt Bertán kívül még kis leányáról is gondoskodni. Egész odaadással tette ezt, s el volt tökélve, hogy Bertát nőül veszi; midőn megtudta, hogy e nő rútul megesalta őt, földúlván legszentebb érzéseit. Ott hagyta és a könnyelmű azonnal valami gazdag görög kereskedőhöz szegődött. De Lenau kebleben a mély seb megmaradt, sőt soha sem is hegedt be egészen, úgy hogy e szerencsétlen viszony emléke egész életében zaklatta őt, és valószínűleg okozója volt annak is, hogy a költőnek a családi boldogság után való forró vágya soha sem ment teljeseedésbe. Az egve-

düli, ki őt e súlyos napjaiban vigasztalta, édes anyja volt, ki most szintén Bécsben lakott és mindent elkövetett, hogy fia helyzetét megkönnyítse.

Tanulmányai folytatására csak 1824-ben gondolhatott ismét, még pedig a philosophiai tanfolyam harmadik évét kellett mindenek előtt befejeznie. Miután a vizsgálatot nagyon szép sikerrel letette, a következő évben a német jog studiumára tert át. Az év végén nem tette le a vizsgálatot minden tantárgyból; általában mindig hátraléokban volt vizsgálataival, úgy hogy aztán egyszerre annyira összegyűlt a tanulni valója, hogy alig győzhette. 1825 végén nehéz betegség akadályozta a vizsgálatok letételeben. El is hagyta végre e pályát, melyet soha sem szeretett. Egy évvel később az orvosi egyetemen találjuk őt, hol egész szenvedélyvel tanulta a bonczolás-tant, az élettant és a kórtant. Ez oly szak volt, mely hajlamának is megfelelt, s pár éven át igen buzgón is folytatta tanulmányait, a vizsgálatok pedig oly eredményűek voltak, hogy a legbüszkébb embert is kielégíthették volna; de azért, mint látni fogjuk, e studiumot sem végezte be tökéletesen. 1826-ban tett legelőször Schurz sógora társaságában nagyobb kirándulást az osztrák havasokba, mindenkit bámulatra ragadván azon merészsége és kitartása által, melylyel a legmagasabb hegycsúcsokat megmászta. A fönséges természet képei mélyen hatottak lelkére és költeményeiben hiven találjuk visszatükröződve az Alpések világát. Szinte büszke és boldog volt, midőn egyszer egy sziklás, meredek hegy tetején állott s bátran körülnézve és a nagyszerű kilátást élvezve, hallotta, hogy vezetője, egy öreg alpesi pásztor így kiáltott föl: «Ez ám a bátorság! ilyen még városi ember nem mert».

Már akkor Lenau íróasztala fiókjában számos költemény várt a napvilágra, talán meghitt barátjainak egyet-mást föl is olvasott, de nyilvánosan még egy sem jelent meg. Ez 1828-ban történt, midőn a Seidl szerkesztette *Aurora* című almanach V. evfolyamában Lenau *Die Jugendträume* című költeménye «N. Niembsch» aláírással megjelent. Sokáig azt hitték, hogy ez volt az egyedüli vers, melyet Lenau valódi családnevével irt alá, de most már ki van mutatva, hogy egy másik költeménye is igazi neve alatt látott világot, még pedig *Die Werbung*, mely 1830 april 3-dikán a *Wiener Modezeitung*-ban jelent meg, sőt még teljesebben, mint az előbbi, mert «N. Niembsch von

Strehlenau» névvel volt aláírva. A «Lenau» nevet, melyben a Strehlenau nemesi prædicatum két utolsó szótagját látjuk, 1830-ban vette föl, midőn a censurát kikerülni akarván, a *Glauben, Wissen, Handeln* című költeményét barátjának, Auersperg Antal grófnak (Anastasius Grün) adta át, ki azt a Spindler vezetése alatt álló *Damenzeitungban* ki is nyomatta.

Mínthogy Lenau vizsgálatot nem tett, az 1828-diki év is valóságos veszteség volt gyakorlati életpályáját illetőleg, de ennél még sokkal nagyobb veszteséget hozott a következő; tudniillik édes anyja hosszabb nehéz betegség után, fiának és rokonainak nagy fájdalmára, 1829 október 24-dikén meghalt. Már jeleztük azon megható gyöngéd viszonyt, mely anya és fiú között oly zavartalanul uralkodott, de alig lehet szavakat találni azon áldozatkészség leírására, mely Lenau anyjában oly kiváló mértékben meg volt. Egész élete fiának volt szentelve, s habár nem lehet tagadni, hogy kissé túlzott szeretete és elnézése fiára nézve nem maradt kártékony hatás nélkül, mégis oly tiszteletre méltó alakot látunk benne, mely méltán megerdemelte azon költői emléket, a melyet fia nemcsak egyes lírai költeményeiben, mint *Zuflucht, Der offene Schrank, Der Seelenkranke*, hanem *Faust* egyes jeleneteiben is («Der Abschied», «Der Traum») neki emelt.

Anyja halála után Lenau egy fiatal lengyel nemessel, Antonievicz-Boloz Miklóssal lakott együtt, kinek barátsága a lengyel nemzet iránti rokonszenvét, mely a lengyel dalokban (*Polenlieder*) talált lelkesült kifejezést, még csak fokozta. E barátság emléke az *Abschied von Galizien* című költemény, melyet Lenau Antonievicz lengyel eredetijéből fordított, az egyetlen fordítás, melyet egyáltalában készített. E barátja több adatot közölt Lenau jószívűsége és büszkesége illusztrálására, és említi egyszersmind, hogy a fiatal költő guitarre-kíséréte mellett csaknem minden este rendszeren magyar dalmokat énekelt vagy füttyölt, néha szabad verseket is költvén hozzá, melyeket lakótársa följegyzett és rendszeren másnap Lenaunak bemutatott, ki nem akarta elhinni, hogy csakugyan ő mondta volna azokat. Csaknem egy teljes esztendeig lakott együtt lengyel barátjával, az időt oly szorgalmasan használván tanulmányai folytatására, hogy 1830 június havában két szigorlatot volt képes letenni, az egyiket fényes eredménnyel. Csak az utolsó, legnehezebb, volt még hátra, és Lenau úgy

neki feküdt a tanulásnak, hogy sógora egyik barátjának azt írta: «Niemsch úgy tanul, hogy feje gözöl». De egyszerre mely undor fogta el a szünetlen magolástól, eldobta a könyveket és testében megtörve, sietett a szabad természetbe üdülést keresni. A szigorlat határnapja július 20-dikára volt kitűzve, de Lenau nem jelent meg, és ez utolsó, befejező vizsgálatával, noha más egyetemi városokban is megfordult e célból, adósa is maradt magának egész haláláig.

Visszatért ugyan 1830 szeptember havában Bécsbe, hogy újra készüljön a vizsgálatra, de ugyancsak e hó 26-dikán meghalt nagyanyja, ki után 10,000 ezüstforintot örökölt; akkori időben oly tekintélyes összeg, hogy Lenau egyelőre a kenyérkeresetre nem igen gondolt, tanulmányai befejezését későbbre halasztotta és most csak költeményeinek kiadása feküdt szívéen, mely célból — minthogy Ausztriában a censura miatt nem igen vélte lehetségesnek a csonkítatlan kiadást — szükségesnek tartotta Stuttgartba utazni, az akkori legnevezetesebb német költői kör (az úgynevezett «svábországi költők») központjába és a hírneves Cotta-fele könyvkiadó-cég lakhelyére.

SONNENFELD ZSIGMOND.

A HOLLÓ.

Egyszer egy bús, késő éjen, a mint elmerülve mélyen,
Rég feledt tan könyve mellett tört s bágyasztott a tudás,
A mint fő-lehajtvá ültem, szinte félig szenderülten :
Koppanás hallék az ajtón, némi gyöngé kopogás.
«Talán vendég, így susogtam, övé az a kopogás,
Az lesz, az ! és semmi más.»

Ah ! hisz' igen jól emlékszem, deczemberben volt az épen,
Árnyait a falra himzé minden hamvadó sugár.
A hajnalt epedve lestem, enyhet hasztalan kerestem
Könyveimben bánatomra, hogy Lenóra halva már :
Angyalok közt a dicső, szép lány Lenóra néven jár :
Itt többé nincs neve már.

S a lefüggő bársonyleplek a mint búsan ott lebegtek,
Megragadott némi rémes, még nem érzett borzadás
S hogy szivemen csillapítsak, egyre azt ismétélém csak :
«Vendég áll itt az ajtómnál, övé ez a jeladás,
Késett vendég az ajtómnál — övé ez a jeladás,
Az lesz, az ! és semmi más.»

Mindjárt bátorodni kezdtem s többé nem is révedeztem :
«Uram, vagy hölgyem !» kiálték — «bárki légy ott, megbocsáss !
De kissé elszenderültem s te oly csenddel jársz körültem,
Oly halkan zörögve jöttél, s oly lassú a kopogás,
Hogy csak alig vettem észre : ajtót nyitok, ime láss » —
Sötétség volt, semmi más.

Melyen nézve a sötétbe, ott álltam bámulva, félve,
 Aggva, álmodó álmodozva, — nines több ilyen álmodás! —
 Ámde a csend nesztelen volt, a sötétben senki sem szólt,
 Csak az egy Lenóra szócskát ejté némi suttagás,
 Azt susogtam s a Lenóra szó lett a viszhangozás;
 Csupán ez és semmi más.

Majd szobámba visszanéztem, lelkem fölgyuladt egészen;
 Újra hangzott s hangosabban, mint előbb a kopogás.
 «Ah! bizonynyal — szóltam — ott áll valaki az ablakomnál.
 Hadd lássuk hát, vaj' mi lesz ez a rejtélyes látomás,
 Hadd nyugtasson, percze is bár, e rejtélyes látomás»; —
 A szel volt és semmi más.

Ekkor ablakom' kitártam, s im suhanva, zúgva bátran,
 Nagy Holló röppent be rajta, régi, régi származás!
 Magát még csak meg se hajtva, nyakra-főre néki hajtva
 S úr, vagy úrnő-módon ült le ajtóm felett, a csodás,
 Épen egy Pallás-szoborra ajtóm felett a csodás,
 Szállt s leült és — semmi más.

És mosolyra bővölé el böles, komoly tekintetével
 Lelkem gyász, sötét eszméit ez az ében-szín madár.
 «Bár tollad zilálva, tépve, nem vagy — mondám — gyáva mégse,
 Régi, remes, ritka Holló, kit az Éj vidéke zár,
 Mondd, becses neved mi legyen, ott, hol Plutó Éje vár?»
 Szólt a Holló: «Sohamár».

Igy szólván e furesa állat, elfogott a nagy csodálat,
 Bár szavában értelem sincs s a vigasz csekélyke bár:
 De nem volt még így megáldva, halandó, hogy élve lássa,
 Mint telepszik ajtajának tetejére egy madár.
 S metszett szobron, mint ül ott meg egy kis állat, vagy madár,
 Melynek neve «Sohamár».

Ám a Holló fent a szobron azt az egy szót vitte folyton,
 Mintha lelkét ez egyetlen szóba öntené ki már.
 Többet egy betűt se monda, többé meg se mozcizant tolla —
 Mig én alig hallva sugtam: «barátom mind tova jár,
 Holnap reggel ő is elhagy, mint reményem tova jár.»
 A madár szólt: «Sohamár».

Ily találón törve csendet, az a válasz megdöbbsentett.
 «Egész tudománya — mondám — a mit fecseg abban áll;
 Olyan gazdától tanulta, kit a végzet átka dúla
 S úze, hajta zordan, a míg minden bajt egy hangba zár,
 Tört remények gyász dalából mindent ez egy hangba zár:
 «Soha — soha — soha már!»

Mig a Holló lelke bújat mosolygásra bűvölé át,
 Én egy zsölye-székre döltem, szemben a szobor s madár;
 Szék bársonyán elheverve, képzeletet képzeletre
 Halmozék, hogy eltaláljam, vajjon mit vél, mire vár,
 Ez a baljós, furcsa, rémes, czinga, szörnyű, vén madár,
 Így káromgva: «Sohamár».

Ezt forgatva üldögéltem, a madárhoz egy ígét sem
 Szólva, a mely tűz-szemével szívemet égette már.
 Ezt s több ilyet vetve-hányva, fejem' a szék bársonyára
 Hajtottam le, melyen játszva rezg a lámpafény-sugár,
 Ah! de ő a bársonyt, melyen rezg a lámpafény-sugár,
 Nem érinti soha már!

Ekkor úgy tetszett, hogy a lég sűrűbbé vált s illat ömlék
 Láthatlanul egy Szeráfról, mely szobámban lengve jár.
 «Isten küldé, drága lélek! angyaltársaidra kérlek,
 Lenóráért nyugtot, enyhet adj egy pillanatra bár,
 A felejtés enyhe csöppjét csak egy pillanatra bár!»
 Szólt a Holló: «Sohamár».

«Jós! rossz szellem! vagy jós mégis, ördög, avagy madár légy is!
 Légy kísértő, vagy vihartól üzve lát e bús határ,
 E megbűvölt puszta kis hely, de mely félelmet nem ismer,
 Ez a borzalom tanyája — mondd igazán, úgy-e vár,
 Majd ott gileádi balsam? oh mondd, oh mondd, úgy-e vár?»
 Szólt a Holló: «Sohamár».

«Jós! rossz szellem! vagy jós mégis, ördög, avagy madár légy is!
 Kérlek Istenünk nevére, kérlek az égboltra már, —
 Mondd, e búterhelte lélek, ha a távol-mennybe érek
 Átkarolja még Lenóráat angyalok közt úgy-e bár?
 Angyalok közt átkarolja még Lenóráat úgy-e bár?»
 Szólt a Holló: «Sohamár».

«El tehát, el! e szavadra» felkiálték felriadva,
«Repülj vissza a viharba, a hol Plutó Éje vár!
Ne hagyj itt egy pelyhedet se, mely hazugságod' jelentse!
Hagyd magányomat magára! e szobrot hagyd el oda már
Vond ki csörödet szivemből, s ajtómról szállj tova már!»
Szólt a Holló: «Sohamár».

És a Holló meg se rezdül, mindig ott ül, mindig ott ül,
A halovány Pallás-szobron, ajtóim felett várva vár;
S szeme úgy néz rám-meredve, mintha démon szenderegne
S árnyával a lámpa fénye szobám padlatára jár,
S lelkem ez árnyképtől, a mely szobám padlatára jár.
Nem menekszik — soha már!

POE EDGÁR *után angolból*

LÉVAY JÓZSEF.

STATISZTIKAI SZEMLE. *)

A társadalmi tudományoknak egyetlen egy ága sincs, melyben a tudományos tevékenység élénkebb volna, mint a statisztika terén. Máris lehetetlenné válik a tudományos termelésnek teljes áttekintése: mintegy nagyiparilag berendezett sokfejtű hivatalok kizárólagosan azzal foglalkoznak, hogy lehetőleg a társadalmi élet minden mozzanatát a statisztikai megfigyelés tárgyává tegyék. Kétségtelen, miszerint a statisztikai módszernek ez alkalmazása, a tömeg-észlelésnek e korszaka a társadalmi tudományoknak is egészen új korszakát nyitja meg. Mennyivel másképen fogják az utánunk következő nemzedékek a társadalmi életet ismerni! Az eredmény sokkal meglepőbb itt, mint a természeti tudományok terén, mivel az észlelés e téren sokkal nehezebb, mint amott.

---

*) A magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági bizottsága, mely e folyóiratot számos dolgozattal támogatja, egyik közelebbi ülésében elhatározta, hogy minden hónapban fölváltva egy-egy statisztikai vagy nemzetgazdasági szemlét bocsát rendelkezésünkre s e szemlék megírásával előadóját, dr. Földes Béla urat bízta meg, a ki egy-szersmind e folyóirat nemzetgazdasági és statisztikai részének szerkesztésében is részt vesz. Szerk.

1. Gabaglio: *Storia e teoria generale della statistica*. Hoepli. Napoli, Milano, Pisa 1880.

2. Trall: *Eine neue Bevölkerungstheorie. Hergeleitet aus dem allgemeinen Gesetz thierischer Fruchtbarkeit*. Zweite Auflage. Leipzig, 1879.

3. Wappäus. *Einleitung in das Studium der Statistik*. Leipzig, 1881.

4. Ferraris: *La statistica sociale*. Tornio-Roma, 1880.

Legyen szabad a következő sorokban a statisztikai irodalom néhány újabb termékét ezúttal olvasóinknak bemutatnom.

A statisztikát művelő országok között egyik sem mutat oly nagy, bámulatos tevékenységet, mennyiségileg úgy, mint minőségileg, mint Olaszország. Egyre megjelennek az érdekesebbnél érdekesebb munkák, melyek korunknak e fontos tudományát előmozdítják. E tudományos mozgalomnak megvannak a maga tudományos és társadalmi okai és föltételei a nemzet történetében. Ezen a nagyra és nagyszerűre irányuló törekvésekben a régi rómaiak szellemének hagyatékát találjuk. A mozgalom élén Olaszországnak statisztikai hivatala áll, mely classicus munkákban gazdagítja a végre is még zsenie irodalmat. De e helyen első sorban egy magán tudós munkájáról akarunk szólni, mely munka ugyan már ismert ösvényen halad, de mely alapossága, rendszerességénél fogva mégis nagyobb mértékben érdemli meg figyelmünket. E munka Gabagliónak 1880-ban megjelent munkája a statisztika elméletéről és történetéről.

A munka két részre oszlik; az első foglalkozik a statisztika történetével és a statisztikai irodalom történetével; a második rész igen behatóan adja nekünk a statisztika elméletét. Primitív kezdeményezésekből bontakozik ki az új-kor e disciplinája, mely itt-ott már az ó-kori és közép-kori államokban a közigazgatás eszközéül szolgált. Az új-korban ismét különösen azon írók munkáiban találkozunk vele, kik az úgynevezett «politikai számtan» kérdéseivel foglalkozván, azok megoldásánál a statisztikát bőven fölhasználták. Végre következtek azok, kik a statisztika segítségével az ember és társadalom tevékenységében, életnyilvánulásaiban a törvényszerűséget keresték és az emberi akarat nyilvánulásainak elméletileg és gyakorlatilag annyira fontos magyarázatával foglalkoztak.

Azonban az előttünk fekvő munkának főérdeme az elméleti részben fekszik. Alig van könyv, mely az ide vágó kérdéseket oly kimerítően tárgyalta volna. E rész következő fejezetekre oszlik: a statisztika fogalma, határai, viszonya egyéb tudományágakhoz, föladata és fontossága, módszere, egysége. Gabaglio szerint a statisztikát bővebb és szűkebb értelemben lehet venni. Bővebb értelemben a statisztika a társadalmi kutatásoknak egyik módszere, tágabb értelemben külön tudományt kell alatta érteni, azon tudományt, mely a társadalom

politikai életét, az állam életét a számok alapján vizsgálja. Az állami és társadalmi élet két irányban vagy jobban két szempont szerint vétetik vizsgálat alá: a mennyiben azok bizonyos időpontban bizonyos állapotban, nyugvásban vannak, vagy pedig, a mennyiben korszakról korszakra változnak, tehát mozgalmokban vannak. A vizsgálatok fődadata egyfelől a társadalmi jelenségek ábrázolása, másfelől a bennök működő okoknak, és e szerint törvényszerűségöknek vagy szabályszerűségöknek vizsgálata. A statisztika módszere a számon alapszik, a jelenségeknek számszerű föltüntetésén.

A statisztikai vizsgálatok csak akkor vezethetnek célhoz, ha következő tulajdonságokkal bírnak: ha 1. pontosak, azaz a vizsgálat alatt levő jelenséget teljesen fölkarolják; 2. szigorúak (exact); 3. folytonosak; és 4. következetesek. A statisztikai tevékenység első foka az egyes tényeknek megállapítása. Itt is bizonyos föltételek teljesítendőek; nevezetesen szükséges, az adatokat úgy és oly időpontban gyűjteni, hogy a következtetések belőlök biztosan megtehetőek legyenek. Az összegyűjtött adatokat meg kell vizsgálni, mielőtt földolgoztatnak; e bírálathoz ismét belső vagy külső, a mennyiben az adatok belső valószínűsége vagy csak külső összegegyeztetetése vétetik szemügyre. Az adatok helyességét már az által lehet biztosítani, hogy a statisztikai adatok gyűjtésénél fontos, világos utasítások adatnak ki.

Ha kellő pontossággal jártunk el, és ha lehetőleg a vizsgálat körét kiterjesztettük, akkor az illető társadalmi jelenség általános (abszolút) értékét megállapíthatjuk. De a társadalmi jelenségeket mérni kell, össze kell hasonlítani, különben értékek előttünk homályos marad. Ez okból a jelenségek más jelenségekkel vagy tényezőkkel összehasonlítandók. Így az esketések, a születések, a halálesetek számát összehasonlítjuk a népesség számával, a népességet a területtel stb. Ez uton a jelenségek intenzitását állapítjuk meg. A jelenségek összehasonlítása más jelenségekkel föltételezi, hogy e jelenségek között benső kapcsolat, esetleg kölcsönhatás, függés, hasonlatosság, vagy összetartozóság létezik. Igen gyakran hasonlítatnak össze ugyanazon jelenségek különböző területen, különböző államokban, vagy különböző időszakokban is, ha annak változását vagy tartósságát, függését az időben vagy térben különböző tényezőktől akarjuk megállapítani, minthogy

mind e körülmények a jelenség teljesebb fölfogását előmozdítják.

A statisztika egyik legérdekesebb föladata a társadalmi jelenségek törvényszerűségét kutatni. Ott, hol az ok és okozat között változatlan kapcsolatot találunk, ott törvényszerűségről szólhatunk; a hol azonban e kapcsolat változik, ott csak szabályszerűségről lehet szó. De még a törvényszerűség sem képezi a tudomány utolsó föladatát. A törvényszerűség csak annyit mutat nekünk, hogy bizonyos jelenségek között okozati kapcsolat van. Ez okozati kapcsolatot a tudománynak még magyarázni kell, a mennyiben azon törvényt megállapítja, mely ez okozati kapcsolatban kifejezést talál, mely benne uralkodik. Ezt igen gyakran elfelejtették, a mennyiben már ott is szólottak társadalmi törvényekről, a hol csak bizonyos törvényszerűség észleltetett. Így például sokáig beszéltek azon «törvény»-ről, mely szerint a fi- és leányszületések bizonyos állandó arányt mutatnak. Azonban hol van itt a törvény? Hiszen csak akkor lehetne itt törvényről szólni, ha e föltűnő jelenséget megmagyarázták volna; a magyarázat képezné a törvényt, mely megmondaná, hogy miért alakul ama jelenség az észlelt arány szerint. A törvény nem egyéb, mint a mód, a mely szerint valamely erő működik, és ez erő működésének legegyszerűbb kifejezését epen a socialis törvény képezi. A mit tehát rendesen statisztikai törvénynek szoktak nevezni, az csak a törvények alapját képezi.

Mint hogy az egyéni és társadalmi életben működő erők kétfélek: physikai és psychikai törvények, és mint hogy csak az előbbiek hatása változatlan és egyforma, ebből az következik, hogy a társadalmi élet nyilvánulásait nem lehet előre megtudni; azok bekövetkezése csak nagyobb-kisebb valószínűséggel bír. A jelenségek bekövetkezésének valószínűsége a valószínűségi számítás alapját képezi, mely a statisztika segítségével az újabb időben oly nagyszerű haladást tőn, de mely másrészt a statisztikai adatoknak tudományos értékét és jellegét jelentékenyen emeli.

A társadalmi jelenségek törvényszerűsége kapcsolatban áll a tudomány és történet egyik legérdekesebb és legnehezebb kérdésével: az emberi akarat szabadságának kérdésével. A társadalmi jelenségeknek a statisztika tükrében mutatkozó szabályszerűsége két ellenkező irányban az emberi akarat

tagadásához vezetett. A theologusok állítása szerint az emberi akarat egy felsőbb hatalom által előírt rendnek hódol, más iskolák ismét azt állították, hogy az emberi akarat szigorú természettörvényeket követ. Quetelet fölfogása szerint az emberi akarat az egyes jelenségekben szabadon működik és ott mint «cause accidentelle» szerepel; de ha a társadalmi test életnyilvánulásait nézzük, a nagy számokban kifejezett jelenségeket, a nagy társadalmi tömegeknek magatartását, úgy azt látjuk, hogy az egyéni akaratra ható körülmények zavaró hatása eltűnik, és általános tényezők szabályozó hatása érvényesül. De e fölfogás is sok oldalról megtámadható. Sokkal megfelelőbb azon újabb fölfogás, melynek Gabaglio is hódol, és mely szerint az akarat szabadsága nemcsak ki nem zárja, hanem egyenesen követeli, hogy az ember indokok szerint cselekedjék és a mennyiben ez indokok gyakran állandóan és általánosan hatnak, a társadalmi jelenségek szabályszerűséget, esetleg törvényszerűséget is mutatnak, a mellett azonban a részletekben számos eltérést is találunk. Mentől közelebb áll az illető jelenség a természeti élethez, vagy mentől nagyobb a függése a társadalmi élettől, általános okoktól, annál nagyobb lesz a szabályszerűség, mentől inkább nyúl föl a szellemi és tisztán egyéni, erkölcsi életbe, annál számosabbak lesznek a kivételek.

Az itt adott körvonalok között mozog e könyv, melyet az újabbkori statisztikai irodalomnak egyik legbecsesebb gyűjteményének kell tartani; világossággal, de egyúttal alaposággal tárgyalja a tudomány elméleti részét, mely eddig még igen kevés művelőre talált.

A statisztika elméletével foglalkozik Wappäus idézett munkája is. A statisztika nem rég elhunyt e nestorának egyik tanítványa, dr. O. Gandil, egy kötetben állítá össze Wappäus egyik collegiumát, melyet utoljára 1878—79-ben tartott. Wappäus legnevezetesebb munkája, az *Allgemeine Bevölkerungsstatistik*, húsz év előtt jelent meg; ez a statisztikai tudománynak még eddig is egyik legfontosabb, leggazdagabb forrását képezi és a statisztikai kutatásoknak, a tudomány elismerésének tág körökben útát tört. A könyv, mely előttünk fekszik, igen világos iránylyal, habár nem igen részletesen és behatóan adja elő a statisztikai tudomány főbb kérdéseit. Wappäus, daczára előre haladt korának, nagy figyelemmel kísérte életé-

nek utolsó perczéig a statisztika haladását, az irodalom működését, mi által e könyv ama nagy munkájának némi kiegészítéseül szolgál. A munka a következő fejezetekre oszlik: a statisztika fogalma, tartalma és módszere, viszonya a többi tudományokhoz, irodalma, népszámlálások, jogi és tényleges népesség, az átlagos életkor, a két nem számbeli viszonya, népesedési mozgalom, az átlagos élettartam, a két nem aránya a születéseknél, esketések, a morál-statisztika. Wappäus magát határozottan a régi, Achenwall-féle iskola hívének vallja, mely álláspont persze a tudományban már igen kevés képviselőre akad. Bővebben foglalkozik a tudomány tartalma és fogalma iránti vitakerdésel, továbbá a Malthusianismus kérdésével stb. A két nemnek arányszáma a születéseknél, véleménye szerint, az eddig fölállított elmélet egyikében sem találja magyarázatát. Hogy ezt egyáltalában nem lehet megtalálni, a mint állítja, abban Wappäus talán téved; hogy ezt nem szabad megtalálni, mivel különben ez arány az ember által megváltoztatható volna, azt sem fogadhatjuk el, mert az élet is az ember akaratának, de a nemzés is annak van alávetve, a nélkül, hogy abban az emberiség céljának veszélyeztetését találnök. Egyes kérdések nagyon röviden vannak tárgyalva, de azért a könyv mégis világosságánál, tudományos pontosságánál fogva, mint bevezetés a statisztikába, igen jó szolgálatot fog tenni.

Végül említést érdemel Ferraris dolgozata a társadalmi statisztikáról is, mely a statisztika körének meghatározásával foglalkozik. Ferraris szerint a statisztika háromféle föladatra törekszik: 1. kifejti a társadalmi jelenségek vizsgálatára legalkalmasabb módszert; 2. ábrázolja a társadalmi élet legfontosabb jelenségeit; 3. ezek alapján keresi a társadalmi életben nyilvánuló általános törvényeket. A statisztika e szerint kiválóan társadalmi tudomány; alapját képezi már jelenleg nagy részben a gazdasági kutatásoknak és alapját fogja kepezni későbbben a többi társadalmi tüneményekkel foglalkozó tudományoknak.

Ennyit az általános statisztikai elméletről. Egy másik dolgozat, mely rövid idő alatt második kiadást ért el, Trall munkája a népesedési törvényről.

A népesség szaporodásának kérdése két ellenkező szempontból vizsgáltatott. Soká, igen soká a népesség szaporodása áldásnak tekintetett, mely minden módon, a mennyiben lehet-

séges, állami intézkedések által is előmozdítandó. A gazdag, a hatalmas, az előre haladó népeknek mindig ez volt a nézetök. De találkozunk az ellenkező fölfogással is, sőt az újabb időben ép ez ellenkező fölfogás — Malthus iskolája — leginkább el van terjedve. Malthus fölfogása szerint minden állam folytonosan a túlnépeség veszélye által fenyegettetik; e veszély onnét származik, hogy Malthus szerint az emberi nem sokkal nagyobb arányban szaporodik, mint a főtartására szolgáló léteszközök. Ennek következtében mind untalan azon veszély kísért, hogy a népesség azon része, a mely «az élet bankettjé»-re nincsen meghíva: betegség, korai halál, háborúk, járványok következtében eltűnik és így a zavart színvonal ismét helyre áll. E fölfogás soká uralkodó volt a tudományban; csak Amerika segédforrásaiban gazdag államaiban nem talált Malthus hívőkre; de Európában, hol itt-ott a népesség szaporodása következtében a lét körüli harc csakugyan nehezebbé vált, e tan majdnem általánosan elfogadtatott. Azonban újabban e tan ismét más oldalról, és pedig a legcompetensebb oldalról támadtatott meg, tudniillik a természettudomány által. Herbert Spencer, a híres angol philosophus, ugyanis azt állítja, hogy a népesség szaporodása a cultura haladásával lassabb lesz, és pedig az által, hogy a nagyobb cultura igen sok erőt emészt, mely a propagatiótól elvonatik. Ez alapon újabban egy német tudós, a főt említett könyv írója, a népességi törvényt újból kifejti. Állításaihoz igen sok kétség fér; de e nehéz doktrinában már egy érdekesebb hypothesis is figyelmet érdemel. Összefoglaljuk tehát röviden okoskodását.

A főtartás két irányban működik; az egyik irányban minden egyén iparkodik saját maga főtartására, a másik irányban minden egyén föladata a nem főtartásáról gondoskodni. E két irányú életnyilvánulásnak mindig egyensúlyban kell állania a rendelkezésre álló életerővel; a hol, mint az alsóbb fokú szervezeteknél, az életerő igen csekély, ott a szaporaságnak nagyobbnak kell lenni és ezért ily fajok sokkal nagyobb termékenységet mutatnak; a hol ellenben a főtartási erő igen nagy, ott a termékenység kisebb lehet. Ezt a növények és állatok élete eléggé bizonyítja. Ha valamely faj oly életkörülmények közé kerül, hogy az önfentartás nagyobb megerőltetést tesz szükségessé, akkor az illető faj termékenysége csökkenni fog. Ha az igények az élet iránt emelkednek,

ha a lét körüli harc nehezebbé válik, ha a szellemi es művészi élet igen sok erőt absorbeál, ha egyáltalában a nép szellemi functiói szaporodnak és így az egyén saját magának föntartására, kikepezésére több életerőt fogyaszt el, akkor a termékenység kisebb lesz. A történet azt mutatja, hogy az emberi nem e tekintetben következő processusnak van alávetve. Az egyik korszakban a létfontartási eszközök nagy mennyiségben állanak rendelkezésre; a népesség gyorsan szaporodik; a gyors szaporodás következtében a megélhetés mindig nehezebbé válik, a lét körüli harc igen sok erőt fogyaszt, minek következtében a szaporodás leszáll addig, míg ismét a föntartás kevesebb megeröltetésbe kerül; ekkor a szaporodás újból nagyobb arányokban történik. A népesség szaporodása által okozott nyomás rendszeren kezdete a haladásnak. Ez okozta, hogy a fajok elszéledtek a föld kerekéségén, ez kenyserítette az embereket, mindinkább jövedelmezőbb kereseti forrásokra átmenni: a vadászatról a marhatenyésztésre, a marhatenyésztésről a mezőgazdaságra stb. Az emberek kiirtották az erdőket, közeledtek egymáshoz, hogy munkájok sikeresebb legyen, a belátás a termelés föltételeibe mindig nagyobb és nagyobb lett és a kultura emelkedett; az ész kiképeztetésének legmagasabb fokát érte el és mindez nagy részben a népesség szaporodása által okozott nyomásnak tulajdonítandó. A szaporodás csökkenésével ismét helyre álland a helyes egyensúly, és a föntartás épen annyi és épen oly munkát fog igényelni, mely az ember boldogságának és egészségének legjobban megfelel.

Ez elmelet Herbert Spencerből kiindulván, mindenesetre azon erdemmel bír, hogy valószínűsége mellett sokkal humanusabb, de egyúttal természetesebb módon magyarázza azon rejtélyes törvényt, mely az emberi nem szaporodásában uralkodik, mint Malthus. Ez alapeszme miatt érdemesnek tartottam a kérdés fontossága és nehezége mellett e munkának eszmemenetét ismertetni. Egyeb magyarázatai és fejtegetései csak a természettudomány és különösen a physiologia világánál bírálhatók meg. Hogyazonban minden elmélet, mely ezen első sorban mégis természeti jelenséget, természeti okokra vezeti vissza, nagyobb valószínűséggel bír, azt fölösleges még külön kiemelni. Különben is legyen szabad itt még azt is megemlíteni, hogy a népesedési mozgalom mindenütt igen

szűk határok között mozog, igen kevés eltérést mutat. Hogy a Malthusianismus felelme igen kevés jogosúltsággal bír és csak igen kivételes esetekben indokolt, azt is az európai államok története és statisztikája a jelen század alatt mutatja. Azt különösen azon két körülmény is bizonyítja, hogy az újabb időben 1. a legtöbb európai államban a házasságok száma emelkedett; 2. a fiatalabb korévekben kötött házasságok száma emelkedett, és pedig daczára annak vagy talán épen azért, hogy ugyanazon korszakban a nők száma csökkent.*) Mind-ebből az következik, hogy oly korszakokban, melyekben az emberek buzgó, fáradhatatlan munka és a szellem új meg új hódításai által folyvást előre haladnak, és a béke a fáradozás gyümölcseit biztosítja, a túlnépesség pusztá kísértet.

FÖLDES BÉLA.

*) Erről két év előtt a Stuttgartban megjelenő *Ausland*-ban bővebben értekeztem.

É R T E S I T Ő.

Dalok. Írta Vargha Gyula. Buda-Pest. Franklin-társulat. 1881.

Tudomásunk szerint, ez a 184 lapra terjedő, ízléssel kiállított füzetecske, első önálló gyűjteménye Vargha Gyula verseinek. Megérdemli, hogy észrevegyük s hallgatással ne mellőzzük az év lyrai termékei között. Sőt méltán magára vonja figyelmünket a legifjabb költő-nemzedék egész dalos csoportjában.

Nem szükség nagyon «őszbe csavarodott fejűeknek» lennünk, vagy a «laudator temporis acti» szerepére vállalkoznunk, hogy a legifjabb magyar lyra magasztalóihoz ne szegődjünk. Nem a magasztalás, csak a jó szívű buzdítás illeti meg, mely a hibák és tévedések őszinte föltüntetésében is lelhetné alapját, ha az ingerlékeny dalosok túl nem volnának azon, hogy hibázhatnak és tévedhetnek. — A dal-költés folytonossága ma is megvan. El nem metszette annak fonálát se Vörösmarty, se Petőfi, se Arany. Irodalmunk általános bővülésével a versírók is szaporodtak és szaporodnak. De a számbeli gyarapodás nem tart lépést az értékbelivel. Nem veszszük észre, hogy a közönség kedélyére valamely hatást gyakorolnának; nem látjuk, hogy itt, vagy amott a régi nyomoktól eltérő új irányokat jelölnének, vagy legalább oly érzelem- és eszmekörben mozognának, mely ha nem is újdonságával, legalább emelkedettségével vonz. Az elődök önkénytelen hatása s visszhangja érzik ki legtöbb esetben. Az új közviszonyok új hurokat nem igen feszítenek lantjaikra. Sőt be kell vallanunk, hogy versíróinknál a bel- és külforma, a tartalom és a technika, valamint az alkotásbeli jó ízlés, sőt maga a nyelvtisztaság aligha részesül abban a cultusban, melyet a múlt hagyományai után méltán várhatnánk. Nemde élni siető korunk sajtóságából foly, hogy könnyű szerrel, fölszínesen szeretünk elbánni mindennel? s hogy a

tanulmány ifjú verselőinknél, legalább verseik bizonyítása szerint, fejeér holló? Pedig csak fél igazság az, hogy poéta narcitur non fit! Mint a drágakőnek fényt s fokozott értéket a csiszolás ad: úgy a született költői tehetséget is tanulmány fejti s értékesíti.

Azonban ez az erkölcsi predikatio-forma előszó, mely tudni-való, úgyis csak kiáltó szó a pusztában, talán nincs is helyén, midőn Vargha Gyula dalait akarjuk röviden bemutatni. Helyén van mégis annyiban, hogy e dalok örvendetes kivételt képeznek a főntebbi sorokban foglalt ítélet szigora alól. Természetes, legalább az illetők természetéhez képest, hogy ennek bevallásában s nyílt hirdetésében a mai lyra ifjú hősei nem fognak egyebet látni és keresni, mint a *Budapesti Szemle* körének vaskalaposságát és elfogultságát, melyvel egyik vagy másik kegyenczét, vagy éppen «fölfedezett talentumát» dédelgeti. Legyen hitők szerint. De annyi bizonyos, hogy e dalok, ha a föltétlen magasztalást nem igényelhetik is, de a kárhuztatás szigorát sem provocálják.

Vargha Gyula ezen apró versecskéi *szerelemdalok*. Három külön álló s egymás után közvetlenül fakadó szerelem vágyait, álmait és bűjút zengik. Az elsőt I. szám alá foglalva, negyvenhét dal, a másodikat II. alatt negyvenkettő, a harmadikat III. alatt harminczhét dal hangoztatja. Mennyiben esik, vagy eshetik az olvasó előtt az őszinteség és bensőség rovására ez a három külön tárgyért egy foly-tában lelkesedő dal-cyclus, nem vitatjuk. Az első csoport a szerelem hajnallása után mindjárt az első dalokban a meghasonlást s a nem viszonzott érzelmek vádját tolmácsolja. Már a 18-dik dal szerint: «e hang utolsó, Nem háborítalak tovább, Ki szívemet megúnva olcsó Játékszer gyanánt eldobád». S a következők csupán e csalatkozás miatti sötét ábrándok és keservek viszhangjai, melyeknek utolsója azon nyilatkozattal hal el, hogy «remény, szerelem, mind oda! Mi megvan s mindent elföde, az csak egy névtelen keserv s a bű alaktalan köde».

De az első csalódás után rögtön keletkezik a második. «Új szív, új könny, új sohajtás, Tudod, mi a szerelem?» Meglátja a leánykát «a föld legszebb rózsabokrát». S 12-dik dalában mintegy számot ad második szerelméről, miután «első virágát más törte le». Azonban e második szerelem is csak az elsőnek örvényeihez vezet. A «kis kéz, mely puha mint a bársony, a tőrnél jobban árt» és «a játszi fény a hosszú selyempillán (?) halálosabb, mint a villám» s ez mind az «ő kitárt szíve felé sújt», míg nem a panasz, vád, és fáj-dalom, bevégzője, lesz az utolsó (42.) dal, melyben az imádottnak

«gúnyos szava, kevély szíve messzeúzi, számkiveti» a dalnokot, » a ki fölszedve a horgonyt, a tenger tükrére száll gyors hajóján: «piros fény, fehér hó fölött, Csalárd éjszak Isten veled!»

És a hajó a következő lapon új révpartot ér. A «Szegény beteg szív fölött szánakozva áll» a harmadik alak «mint a menny szárnyas angyala s feleszillan pillája puha selymén a részvét égi harmata». E dalcsoport derültebb légkörben mozog immár mint a két előbbi. Ha itt ott fellegzik is még rajta a bú, vagy a kétkedés: de áteszillan a felhőkön a remény, és a boldog páros élet ábrándja, melyről vonzó képet rajzól a fűzet legutolsó dala.

Önként érthető, hogy ugyanazon érzelemnek, három ily különböző alkalommal, egyszerre, egymás mellett változatos és mindig úde hangot adni, bajos dolog. Erőt vesz a lanton vagy a bágyság vagy az egyhangúság s ismételés. S ezt Vargha sem kerülhette ki: bár más oldalról e fogvatkozást nagyon mérséklék egyéb előnyei.

Nem lép föl nagy igényekkel. Egyetlen darabjában sem tátong felénk az «Os magna sonaturum», mely «Sziklakát eszik s felhőket iszik rá». Természetes, őszinte, mesterkéletlen érzés tükröződik mindenütt. Kifejezései, képei keresetlenek. Emberileg érthetően s természetesen szól. Verselése könnyen ömlő, hang- és rhythmus-érzéke szerencsés. Versalkotása, technikája, rímei, csekély kivétellel kifogástalanok. Nyelve pedig egyszerű, világos, tiszta magyar. Úgy hogy e dalocskák könnyen és méltán behízselgik magokat mind a fülbe, mind a szívbe.

Magas szárnyalást, vagy a szenvedély nagy erejét és mélységeit ne keressük ezekben: komoly ábrándokra hajló, de mégis könnyebb kedély csillámai ezek. A verselési könnyűség, s keresetlen dallás, a hangokkal való gyakori s kedvelt játék itt is nem egyszer a belérték rovására történik s ürességet, vagy közönségest eredményez. Például nem közönséges-e, midőn az első csoport huszonegy dalában azt mondja, hogy «mind a mi kéj csak emberszívben élt, mind érzésem stb. csak te volnál enyém. S mind a mi kín csak emberszívben élt, mind érzem én stb. hogy nem lehetsz enyém»? vagy a harminczegyedik nagyon könnyű szárnyalású darabka, azon tanúsággal, hogy «a tavasz nem borítja új virágba a kiszáradt asszúfát»? vagy a negyvenötödik, hogy «ő is szaporítja a sírásó baját»?

Némely dalaiban a számos reflexio, a gondolatok száraz, logikai fűzése, a következtetések, ellentétek és keresett fordulatok,

a dal természetes folyamának s az érzés közvetlenségének rovására esnek. Ilyen szárazak az első csoportban a 14., 15., 28., a másodikban a 19., 23, 25., a harmadikban a 3., 16., 23. — Olykor keresettség, vagy túlzás üti föl magát egyes képekben és kifejezésekben. Pedig ez, úgy látszik, nem természete szerint történik Vargha Gyulának. Csak feledékenység, vagy invita minerva, midőn erős szavakkal akarja pótolni az ihlet hiányát. Így nem látjuk be, miért kelljen a nyári rekkenő nap jeleneteit ábrázolni, hogy a «gyöngye gyermek» azokat nézve «megsúghassa magának, mi az a szerelem»? (I. 5.) «Fejecskédre hulljon homlokomnak néma árnya». (I. 19.) Továbbá. «Körülötted lágyan fonnám űdvezülő két karom.» (III. 26) Ha még ezekhez vesszük, hogy a halál képeiben talán kelletin túl is gyönyörködik (I. 32., 33., 34., 37.) s hol csendes melancholiával, hol «az átdőfni való szív s szétzúzni való agy» zajos kárhoztatásával bókol az enyészetnek (II. 36): ezzel körülbelül elmondottuk, a mi fölemlítésre méltó, szeplőket s fogyatkozásokat a csinos gyűjteményben észrevettünk.

Észrevételeink elsorolása nem megrovás, hanem a megérdemelt figyelem tanúsításának jele akart lenni. Mindent összevéve, Vargha Gyula dalai általában kedvező benyomást tettek reánk. Nem tudjuk, mily lábon áll ő műzsájával. Kedvtelés, időtöltés, ifjú ábránd vonja-e hozzá, vagy mély és állandó szenvedély. Dalainak első gyűjteményéből ítélve, az utóbbit kell ohajtanunk, s remélnünk, hogy a biztató kezdetet nem fogja abba hagyni, hanem mind fényesebb, változato-abb és értékesebb folytatással becsülendi meg.

—z—

Studien über das Protoplasma. Reinke J. és Rodewald H.-tól. Berlin, 1881.

Kevés kérdés van fontosabb az emberre nézve, mint az, melyet e munka tárgyal, mert «a protoplasma annyira az összes szerves élet alapja, hogy az anyag életjelenségeinek ismeretében elhatározó előhaladásokat csak akkor várhatunk, ha a protoplasma természetébe sokkal mélyebbre hatolunk, mint azt eddigelő tehetők; szakadatlanul kell tanulmányoznunk physikai, chemiai, alaktani és biológiai tulajdonságait, hogy aztán közelebb juthassunk azon nagy kérdés feleletéhez, vajon az élet a szervetlen természet physikai és chemiai folyamataitól alapszámban különbözik-e vagy nem, mely kér-

désben eddigelé csak az előítélet dogmás szempontjából részint igenlőleg, részint tagadólag ítélték.

E mű tartalma három értekező-sorozatból áll; az első sorozat az *aethalium septicum* protoplasmájának chemiai összetételéről értekezik, s eredményeiben kitünteti, hogy számokban kifejezett tételei a protoplasma mennyileges összetételéről csak *becslési* értékek tekintendők szoros értelemben, de olyan becslésnek, mely jóformán a valóságnak általában megfelel. A protoplasmának, a szó szorosabb értelmében vett chemiai egyéneiről szóló pontos mennyileges elemzését alig lehet megadni, mert a protoplasma nem összeköttetés vegyi értelemben, hanem keverék, melynek alkotó részei szakadatlan változásban vannak, úgy hogy viszonylagos mennyiségek egymás közt folyvást változik. Ez okból a mennyileges összetétel valóságos meghatározása csak meghatározott időre bírna viszonyos értékkel, mi mindenesetre nem állana arányban azon fáradsággal, mennyit ilyen elemzésre kellene fordítani.

A második sorozat a protoplasma-problemákról értekezik, s kitünteti, hogy az élet nem egy *különös erő* hatásainak az eredménye, hanem egy *különös állapot*, melyet az általános anyagi erők sajátágosan szerkezdött kölcsönhatása tart fenn, mi által az életes állományban sajátzerű mozgások keletkeznek. Ez erőnyilatkozatok magok részéről csak is a készülék szerkezetétől, az élő szervezet épületétől függenek, melyben hatásra jutnak. A szervezetekben a mozgások módja és az állomány alkotják ezek szerint a biológiai természetvizsgálás munkamezejét. Az állomány és az anyagi világ mozgása azonban a physika munkamezeje és ez okból semmi sem természetesebb, mint az, hogy a physiolognak a physika előhaladásait és eredményeit folyton föl kell használnia, hogy az által megkísérthesse az élet mechanizmusán fekvő sötétséget fölvilágosítani.

Az eddigi tanulmányokból, természetesen, a protoplasma fogalmát tisztán boncztanilag, alaktanilag határozták meg, míg a chemiai tulajdonságait csak másod sorban méltatták tekintetre, s ez az oka, hogy csaknem mindenütt a protoplasma morphologiai fogalmával találkozunk. Sajátlag csak Hanstein az, ki e fogalmat chemiailag is meg akarja adni, mert természetesen a protoplasmának nemcsak morphologiai és physiologiai, de physikai és chemiai fogalmára is szükségünk van.

Physikai tekintetben, hogy lehetőleg általános kifejezéssel éljünk, a protoplasma saját mozgású és saját alakulatú anyagi

rendszer; ez alakulattól azaz részecskéinek viszonyos fekvésétől és mozgásaitól függnék a protoplasma működései.

Chemiai tekintetben a protoplasmát számos éghető és éghe-tetlen összeköttetés keverékének kell tekinteniünk, melyek közt leg-kivált a víz, és aztán, legalább az *æthaliium septicumnál* a plastin, egy fehérjeszerű állomány, fordul elő legbővebben. De a chemiai összetétel nem helytálló, hanem szakadatlan változásból és örökös cserélődésből áll. Az életes protoplasma chemiai tekintetben nem tünteti föl alkotórészeinek egyensúly-állapotát, hanem egymás közt rohanó atommozgásainak örvénylését és áradozását. A protoplasma e chemiai tulajdonságai is a physikaiakra visszavezethetők, s ekkor a mozgás és az alakulat sajátosságainak tűnnek föl.

Ezekből világos, hogy a biologiai szempontot is a physikai alá rendelhetjük, mert a protoplasma morphologiai tekintete an-nak alakulatára vonatkozik, a physiologiai pedig mozgására. Ez eszmemenetből következik a morphológiának és physiológiának egyedül kivihető meghatározása, és egyszersmind mindkét tannak benső összeköttetése, mert minden anyagi rendszerben alakulat és mozgás egymást kölcsönösen föltételezik.

Hogy a protoplasma legalább az *æthaliium septicumnál*, két különböző, egy szilárd, de plastikásan lágú részből és egy folyadék-ból áll, ez bebizonyított tény azon kísérletből, mely szerint e két alkotó rész egymástól sajtolás által elválasztatott. A protoplasmá-ban a kemény rész, mely az összehúzókonyságot is föltünteti, plas-tin, mely a protoplasmában mechanikai rendszert alkot. A proto-plasma belsejében a folyadék, az *enchylema* áramlása is elméletileg a vázállomány, a plastin összehúzódására vezethető vissza. Neveze-tes Kühne azon felfödözése, hogy a plastin összehúzódására szabad oxygen jelenléte szükséges. Azonban az összehúzódáson kívül me-chanicailag még nehezebben magyarázható meg a protoplasma érzékenysége, melyet különösen a fény hatásainál is tapasztalunk. A protoplasma fogalmára szerfölött jellegző annak sajátosságos chemismusa, melyről kimerítő értekezésekben szól szerző és sok új vonással ismertet meg bennünket.

Figyelmet keltő megjegyzéseket közöl e mű a fajjelleg- és öröklékenységről, melyek föntartásáról a protoplasma gondoskodik, melyek a protoplasmához vannak kötve.

Természetesen, eddig a protoplasmáról a microscop adott fölvilágosítást s fogalmát a *microchemia* bővítette; e mű útját egyengeti, hogy ismeretünket a protoplasmáról más módszerekkel

is bővíthessük, s kitünteti, hogy a magasabb és alsóbb rendű chemiai összetételek kikeresése a physiologiai chemiai elemzés célja, s olyan föladat, melyet könnyebben lehet föltenni, mint megoldani. Az eddigi eredmények szerint a protoplasmában találunk először helytálló, másodsorú változatosan alkotó, harmadsorú-járulékos összeköttetéseket.

Ily szempontokból kiinduló vizsgálatok eredménye, hogy újabban hozzá fogtak néhány növény protoplasmájának lehető legpontosabb vegyi elemzéséhez, s már értékes ismeretek sorozata áll előttiünk a növények anyagcseréjéről.

Azon biologiai alaptörvényről is megemlékezik szerző, melyet Pflüger «teleologiai mechanika» néven hozott be a tudományba, mely abból áll, hogy bármely élő lény bármiféle szükségének oka egyszersmind azon lény kielégítésének is oka.

Az értekezések harmadik sorában Reinke «A szénsav assimilatiójáról a chlorophylltartalmú protoplasmában» szól, s kifejti, hogyha a napsugarak a chlorophylltartalmú protoplasmában egy CO_2H_2 molekulát COH_2 -re redukálnak, akkor a napsugarak a protoplasma rendszerében akkora munkát végeznek, mely annak energiáját a COH elégési meleg mennyiségével emeli. Ez eleven erőnövekedés a nap eleven erőtartalmából vitetik át a protoplasmára.

Azonban e folyamat a valóságban sokkal bonyolultabb, nem mintha mi a szervezetek világát megadott, kész, meghatározott alakulatú készüléknek ne tekinthetnők, hanem mivel ez a készülék állandó változásban van, a mennyiben változik saját állományának szétrombolása és a COH₂ atomcsoport származékainak újképződései által. Ez által nyer a formaldehyd az élet világra nézve még nagyobb jelentőséget, mint az anyagcsere képződményeinek kezdő tagja.

Maga a szerző megjegyzi, hogy az értekezésekben az assimilatio problémája nincs megoldva s többek között például a protoplasma szerepe a szénsav reductiójánál nem is érintett.

De el kell ismernünk, hogy azon föltevés, hogy a formaldehyd, mint a szénsav reductionalis eredménye, az egyetlen, mely egy vagy más pontban a tényekkel, például a szénsav molekulanagyságával ellenmondásba nem jut.

Íme ezekben ismertetőik meg fővonalait e nagyérdékű tanulmányoknak, minden szakértőnek figyelmét méltán magára vonja, s várákozását nemcsak kielégíti, hanem új gondolatokat keltve közölt ismeretei alapján, érdekes tanulmányok megkezdésére serkenthet, melyeknek már folytatása is valódi élvezet.

DEZSŐ BÉLA.

Két utazási munka az erdélyi részekről. 1. Reisehandbuch für Siebenbürgen, nach eigenen zahlreichen Reisen und Ausflügen in diesem Lande. Verfasst von E. Albert Bielz. Hermannstadt, 1881. — 2. Die Länder Oesterreich und Ungarns in Wort und Bild. Herausgegeben von dr. Friedrich Umlauf, XIII. Band. Das Grossfürstenthum Siebenbürgen. Geschildert von dr. Karl Reissenberger. Wien, 1881.

Csaknem egyidejűleg látott napvilágot e két utazási munka, mely hivatva van az erdélyi részekbe látogató idegennek e hazarész történelmét, természeti és néprajzi viszonyait vázlatosan bemutatni. Az első Bielz Albert, nyugalmazott tanfelügyelő adja, ki első ifjúságától ismételtelen átutazta Erdély völgyeit-hegyeit, tehát közvetlen szemléletéből írja le azokat. Szerző különben hosszas közszolgálatra és tudományos bűvárlására alatt kifejtett idevonatkozó irodalmi tevékenységével első rangú tekintélyé emelkedett, s bár az Erdély nevezetű könyve címében némi visszatetszéssel látjuk országfoglalmányban használva: dicsérettel ki kell emelnem, hogy a szász írók fajgyűlöletét, nagyzó önteltségét levetkőzve, valódi hazafiúi lelkesedéssel, tudományos komolysággal tolmácsolja Erdély kies földjének szépségeit, történelmi emlékeit. Műve a Bedæcker-féle vállalat mintájára készült, szerencsésen kikerülve annak csacsakasságait s felületes dilettansságait. Az oro- és hydrographiai rész kiválóan sikerültnek mondható, minthogy ezekben megannyi önálló tanulmány kivonatát adja Bielz. Negyven körútra osztva mutatja be Erdély földjét, bevezető fejezetekben tárgyalva a posta, távirta, vám, vendéglői ellátás stb. mikéntjét az idegennek elkerülhetetlenül szükséges egyéb utasításokkal együtt. Kiinduló pontjául Nagyváradot, mint a magyar államvasútak keleti vonalának Budapest felé eső csatlakozási állomását választá s e vasút leírása közben vezet el Kolozsvárra. Kolozsvárról a Maros-völgyre kalauzol, rajzolva az előttiünk föltáruló Érczhegység tájrajzi, népéleti nevezetességeit. Azután Hátszeg vidékét tárja föl a gyönyörű Retyezát-csoporttal; útbá ejti V.-Hunyad, Déva várronjait, s alkalmat vesz az első erdélyi vasút Aradnál kezdődő vonalának leírására. Ezen útaztat Gyulafehérvárig, s csak most ejti sorba a vérrokonai által rendezen első sorba helyezett szász földet. Nagy-Szebenből a déli Kárpátok megragadó vonala alatt vezet a Székelyföldre s míg a határhegység vonalán járunk körül, a folyamok eléfordulásánál a belföldi medenczét is részletesen elénkbe tudja tárni.

A munka becsét egy csinos térkép s három (Kolozsvár, Nagy-Szeben, Brassó) bár kissé kezdetleges térrajz növeli.

2. Határozottan más véleményre hangol Reissenberger Károly, gráci tanár, útleírásának elolvasása s őszintén sajnálnunk kell, hogy hazai íróink közül azok, kik németül és magyarul egyaránt forgatni tudják tollukat: az Umlauf-féle vállalatnál el nem foglaltak minden részünkbe eső positiót s a nagy német közönség előtt alkotmányos önállásunk tizenötödik évében is a monarchia egyik koronaországa minőségében, a hazai törvények által soha el nem ismert erdélyi nagyfejedelemség kell, hogy szerepeljen. Nagyon itt volna az ideje, hogy mi magunk adjunk úti kalauzt a hozzánk érkező turisták kezébe s az ilyen tendentious, állami lételünket vakmerően fitymáló vállalat terjedését minden erkölcsi befolyásunkkal társadalmi úton is meggátolni törekedjünk. Reissenberger K. könyvének minden sora a szászok historiai, culturalis és közgazdasági präponderantiáját bizonyíthatja, kik mellett legfőlebb a románok bírnak némi jelentőséggel, míg a magyarság olyan alárendelt szerepet játszik: hogy egy gyarlón öltözött székely napszámoson kívül egyéb illusztrációra szerző nem is érdemesíthető, mint akár a faluvégi putrikban kuczorgó oláh cigányokat. A híres székely leányokról, Kalotaszeg daliás alakjairól, Toroczkó festői népviseletéről, hogy a tiszteletrémeltó erkölcsi tulajdonságokat, példás munkaszeretetet, hazafiúi nemes tulajdonságokat ne is említsük, szerző jónak látta hallgatni s míg a szász történelmi alakok kiválóbbjait (Honterust, báró Bruckenthal, Roth Lajos) a mostani fő szerepvívővel, dr. Teutsch superitendenssel együtt külön arcképeken mutatja be s a jelentékenyebb szász városokat, historiai emlékeket (kerzi apátság romjai, berethalomi ev. templom stb.) a leggondosabban illusztralgatja: addig a magyarság lakó helyeiből csupán Kolozsvárnak egy teljesen elmosódott képe, Marosvásárhely főtere, a vajdahunyadi vár részeseültek ebben a figyelemben. Még oláh testvéreink is jobban kinyerték kegyeit, mert legalább Saguna gör. kel. érsejközzel képviselve találják notabilitásaikat.

És ha már az illusztrációk összeválogatásából hangosan kirí a nemzetiségi szűkkeblűség: mit várjunk dr. Reissenbergertől, mint útmutatóul. Bevezet ő hűségesen minden, még oly távol eső völgyzugba, a hova csak egy kis szász falucska elvetődött s kifoghatatlan bőbeszédűséggel sorolja föl azok közel, távoli eseményeit; de a magyar és székely vidékeken a «Siebenmeilen-Stiefel»-t adja lábainkra, sőt ha lehet, ki is ejti teljesen látköréből, mint azt a kis Küküllő

vidékével tévé, hol pedig Szováta és Parajd például, mársak európai nevezetességű sóhegyeik miatt is, megérdemlik az idegen figyelmét. A Székelyföldet, melynek szépségeit, népeleti eredetiségét Orbán Balázs öt vaskos kötetben sem tudta kimeríteni: szerző 4, mondd négy lapon tárja elénk, miközben mondhatnók kaleidoscopszerűleg elpergeti előttünk, Borszéket, a tölgyesi szorost, Gr.-Szt-Miklós, Szt-Domokos után megmászszuk a Hargitát, megbámuljuk Oláhfalu agyafurt székelyeit, Szt-Udvarhely várromját, tévelygünk az almási barlangban, a Tolvajoson, meg visszaugrunk Csik-Szeredába, bekukkantunk a tusnádi gyönyörű fürdőre, élvezzük a Szt-Anna tava bővös panorámáját, széttekintünk a Csomad tetejéről s Kézdi-Vásárhelyen Sepsi-Szt-Györgyön át alig van időnk Előpatak jeles gyógyvizeit figyelemre méltatni, csakhogy annál hamarabb Brassóba a dicső szász földre teremhessünk.

Ezt a hosszú utat azután a *Burzenlandnak* 11 lapra terjedő leírásával pihenjük ki nyomban. Hasonló méltányos arány vezette írónkat az erdélyi lakosságról szóló harmadik fejezetben is, melyben a magyaroknak három lapot «engedélyez», (félannyit a cigányoknak), míg a maroknyi, alig 170 ezer szászág házi élete, történelmi szereplése és minden irányban való fölmagasztaltatása nyolcz lapon alig fér el. Fölötte könnyedén síklik egyébként át a németiség megállapításán s egy helyen így beszél: «Die deutsche Bevölkerung oder sagen wir genauer: die sächsische» stb., holott a szász német vérrokonai iránt sem tanúsít több generosositást, mint akár a magyarral szemben s az universitás zsíros jövedelmeiből egyaránt kizárja fundus regius nem-szász nemzetiségű polgárait, noha azon dús alapok annak idején az összes itt lakók fölött álló tisztikar javadalmazására s nem egyedül a szász evangelicus egyház és iskolaügy számára adományoztattak. A nagyszebeni rom. cath. egyház, melynek híveit pedig jó részben «németek» is képezik, épenséggel nem tapasztalja a testvériesség gyakorlati alkalmazását s a belügyminiszternek egyenes meghagyására részesül csak universitási segélyezésben évről-évre a németek által szintén nagy mérvben látogatott brassói gymnasium.

De bővebb tájékozásul álljanak itt a könyv egyes fejezetei: 1. Az ország történetének főbb mozzanatai. 2. Természeti viszonyok, 3. Népegyeségi állapotok. 4. Vándorlás az országon át és pedig Nagy-Szebenből kiindulva. (12 lap.) Nagy-Szebentől a déli Kárpáton át Petrozsényig (8 lap, egyik legsikerültebb rész). Petrozsénytől Szász-Sebesen át Nagy-Szebenbe vissza (ebben Hátszeg vidék, V.

Hunyad röpke rajzai, Piskiből csupán a szász vadászzászlóaljat találta fölemlítendőnek, Szászváros, Gyulafehérvár röviden érintve); Nagy-Szebentől Tordaig (a keleti vasút rajza Gyéresig két és egy fél lap); az Ércz- és Bihar-hegység (hat és egy fél lap becses és szépen írt részlet); a Sebes Köröstől Kolozsvárig (3 lap), Kolozsvártól a Szamosvölgyön Radnára s onnan Beszterczére (4 lap, Besztercze itt terjedelmesebb ismertetést nyert, mint Kolozsvár például), Beszterczéről Szász-Régen- és M.-Vásárhelyre (3 lap); Székelyföldön (4 lap); a Barcaszágon (11 lap, Hétfaluból például «der sächsische Markt Tartlan» van kiemelve); az Olttól a Küküllő mellett (5 lap a szász helységek ismertetése Segesvárig); Segesvártól Medgyesig és Berethalomig (öt és egy fél lap); az előbbi folytatása a nagy Küküllő mellett); Medgyestől az Oltig (az ott elterülő s ma Küküllő és Nagy-Szeben megyékhez osztott Szászföld, Nagy-Sink, Újgyház, Szt. Agota stb.); Fogarasi hegység, Veres torony, visszaérkezés Nagy-Szebenbe (5 lap). Ehhez, azt hisszük, nem kell commentár. Ebből a címSOROZATBÓL is kiérzik, hogy a könyv címébe sokkal találóbban illenék az erdélyi szászok földje, mint erdélyi nagyfejedelemség. Minden apró-cseprő szász falut bekalandoztat velünk Reissenberger, s mint az országrész szellemi központjául kézzel foghatólag Nagy-Szebent deciarálja. Nomenclatúrájában még tősgyökeres magyar helységeknel is a földrajzi névtárban, vasúti menetrendekben meg nem található német neveket használ, mi a könyvet forgató idegennek kényelmét aligha növeli.

Ennyi árnyoldal után ki kell emelnünk, hogy mihelyt szerző honfitársainak nagy előszeretettel magasztalt földjéről kilép s nevezetesen a déli határhegységbe, az Érczhegységbe ellátogat, fölötte tanulságos és élvezetes rajzokat nyerünk tőle s hacsak Erdély physica geographiáját írja meg, az estben körül-belől kedvezőbb ítélettel tesszük le a könyvét, melynek mostani szerkezetében történt megjelenésén nekünk erdélyieknek csepp okunk sincs örülni.

—s. —r.

Alalékok a magyar koronához tartozó országok földmágnassági viszonyainak ismeretéhez. A Királyi Magyar Természettudományi Társulat megbízásából írta dr. Schenzl Guido. Két táblázattal és hat térképpel.

Kiadta a Királyi Magyar Természettudományi Társulat. 1881.

Földünk életjelenségeinek nyilvánulásai közt egyetlenegy tünemény sincsen, a melynél lefolyása gyorsabb és változóbb, mint a mágnességé. Ez az oka, hogy e tünemény tanulmányozása tete-

mes nehézségekkel jár, annyival is inkább, minthogy a megfigyelés itten szerfölött finom eszközökre van utalva.

Meddig kellett várni a mágnes föltalálása és a mágnesű alkalmazása után, a míg Gilbert a XVI-dik század vége felé kimondotta, hogy a Föld maga egy nagy mágnes, s innét ered a mágnesűnek állandó elhelyezkedése, nem pedig a vastartalmú hegyekről, vagy az égboltozat befolyásától, mint azt Frascatoro, Kolumbus kortársa, hitte. És ámbár ez a nagy földmágnes — Gauss becslése szerint — 8464 milliószor nagyobb erősségű, mint a leges legnagyobb mesterséges mágnes: bolygónknak e roppant erejéről mégis csak kevés ideje, hogy biztosabb tudomásunk van s Halley csak 1700-ban készíté az első mágnes-térképet. Hansteen ugyan, a híres norvég csillagász, ki e téren halhatatlan érdemeket szerzett, a meglevő adatok alapján szerkesztett egy az 1600-dik évre redukált térképet, azonban az adatok, melyeket e célra fölhasznált, nagyrészt kétségesek, s csak a tengeri útazók följegyzéseiből származnak, elannyira, hogy e térképen az elhajlás (declinatio) lényegesen elüt a mostani térképek vonalaitól.

A földmágnesség rendszeresebb tanulmányozásához mindennütt csak az újabb időben kezdtek, midőn a tudomány nagymérvű haladásával finomabb eszközök készültek s különösen mióta Lamont, a bogenhauseni csillagásztorony igazgatója egyszerű és könnyen kezelhető, s a mágnesség mérésére elég pontos úti theodolitot szerkesztett, a melylyel egyes ember is könnyen tehet megfigyeléseket

Hazánkban, miként Hansteen *Untersuchungen über den Magnetismus der Erde* 1819-ben megjelent korszakalkotó munkája tanúsítja, 1781-ről 1788-ig a mágnesi elhajlások Budán följegyeztettek, előbb a budai egyetem obszervatóriumában, 1777-től pedig a budai várhegyen fölállított, s Weisz Ferencz vezetése alatt állott csillagvizsgáló-meteorológiai observatóriumon; azonban az eredeti följegyzések elsikkadtak, valószínűen az 1849-dik évi május 23-diki katasztrófa alkalmával, a melynek a budai csillagásztorony is áldozatul esett, úgy hogy ezeket a följegyzéseket ma már csak az *Ephemerides Societatis meteorologicae Palatinae Mannheimii* című közleményekben találhatjuk föl.

Dr. Kreil Károly, a prágai csillagásztorony s később a földmágnességi császári királyi központi intézet igazgatója volt az első, ki hazánkban pontos és mind a három mágnességi elemre kiterjedő megfigyeléseket tett. Az általa mágnességileg és földrajzilag meg-

határozott 229 állomás közül 52 a magyar korona területén van, a melyet 1847-től 1857-ig hétszer beutazott. Kreil az ő megfigyeléseit 1850 január elsejére reducálva táblázatba állította össze, s meg is szerkesztette az *isogon*, *isoklin* és *isodinám* vonalak menetét.

Az 1857-dik év után következő hat esztendő alatt mi sem történt e tekintetben nálunk, mígnem 1863-ban dr. Schenzl Guidó a budai reáliskolai observatoriumon, 1870 óta pedig az önálló központi meteorológiai és földmágnességi intézetben a rendszeres figyelmet megkezdte, a mely följegyzések azóta szakadatlanul folynak s az intézet évkönyveiben jelennek meg földolgozva.

Midőn a Királyi Magyar Természettudományi Társulat a hazánkra vonatkozó kutatások sorozatát nyílt tervezetek és megbízások alapján megintította, egyik első gondja volt megbízni dr. Schenzl Guidót hazánk mágnességi viszonyainak tanulmányozásával. Az előttünk fekvő 69 nyomtatott ívre terjedő hatalmas kötet e megbízásnak eredménye, a melyeknek szerény címe *Adalékok a magyar koronához tartozó országok földmágnességi viszonyainak ismeretéhez*.

Tizenhat évi munkálkodás, kitartó erélylyel folytatott megfigyelés gyümölcse e munka, melyre büszkén tekinthet tudományos irodalmunk. Schenzl ez idő alatt beutazta hazánkat, hogy az eddigi állomások közti lézagokat új megfigyeléseivel kitöltve s a kétséges pontokat újból megvizsgálja, különösen pedig a háborgásos vidékek adatait tüzetesebben tanulmányozza, s hogy így hazánk mágnességi viszonyairól egy kapcsolatos monographiát írjon.

A munka bevezető része a magyarországi földmágnességi megfigyelések történetét vázolja a jelen korig s egyúttal kimerítő fölvilágosítást ad a használt műszerekről, azok állandóiról, az eljárás módjáról. Erre következnek aztán az egyes állomásokon tett megfigyelések adatai, azoknak nyomról-nyomra való pontos följegyzésével. 126 teljes föl vétel van e munkában 113 különböző állomásról. Azon új állomások, a melyeken ezelőtt teljes mágnességi megfigyelést még nem tettek, a következők: Sziszek, Kőszeg, Herény, Nagy-Kanizsa, Kis-Czell, Keszthely, Ó-Gradiska, Nagy-Szombat, Bakonybél, Herend, Pannonhalma, Kaposvár, Pöstyén, Tihany, Veszprém, Bród, Nyitra, Komárom, Ó-Gyalla, Nedanócz, Öreg-Tagyos, Székesfehérvár, Esztergom, Zsolna, Duna-Szekeső, Vinkoveze, Körömöz, Baja, Kalocsa, Zombor, Vác, Balassa-Gyarmat, Szada, Árva-Váralja, Breznóbánya, Szabadka, Hatvan, Kecskemét, Salgó-Tarján, Új-Vidék, Rima-Szombat, Tátra-Füred,

Nagy-Kikinda, Rozsnyó, Miskolcz, Békés-Csaba, Eperjes, Versecz, Radna, Oravicza, Csiklova, Gurahonecz, Maros-Illye, Csucsá, Huszt, Petroszény, Felvincz, Marmaros-Sziget, Deés, Medgyes, Abafája, Székely-Udvarhely, Brassó, Csik-Szereda, Kézdi-Vásárhely.

Az egyes pontokon tett megfigyelések csillagászati és mágnességi megfigyelések; amazok kiterjednek az idő, geographai szélesség és az azimút meghatározására; a mágnességi megfigyelések pedig az elhajlás (declinatio), a lehajlás (inclinatio) és a vízszintes erősség (intensitas) mérésére, s e három elem mindjárt az 1875-dik év elejére van redukálva, a mely időpontot Kreil megfigyeléseinek idejétől épen egy negyed század választja el.

A munka végén a megfigyelések reductiójára, a táblázatok összeállításának módjára s a zavarási területekre találunk kimerítő és a későbbi kutatások szempontjából is érdekes fölvilágosítást. A hat könyomatú tábla közül három a Kreil megfigyeléseiből szerkesztett mágnességi vonalakat ábrázolja, három pedig a Schenzl adatai szerintieket, hogy az összehasonlítást meg lehessen tenni.

A zavarásokra nézve látjuk e térképeken, hogy Egerben, Selmeczen az elhajlás egészen rendhagyó; Tokajban meg az elhajlás majdnem negyven perczezel nagyobbnak találtatott, míg az intensitás és az inclinatio csaknem normálisnak mondható. Pétervárad környéke szintén a zavarási területekhez tartozik, a mi valószínűleg az ott nagy tömegekben előforduló mágnes-tulajdonságú serpentinnek tulajdonítandó. Az elhajlás legnagyobb zavargása azonban Erdélyben van, hol a 7° isogón menete Nagy-Bánya, Deés, Kolozsvár, Felvincz és Gyula-Fehérvár állomásokkal meglehetősen élesen meg van határozva; de Medgyes, Segesvár, Maros-Vásárhely és Abafája állomások csak úgy sorozhatók közbe, ha fölteszszük, hogy az isogón valahol egy hurkot képez, a melyen belül a declinatio a kör kerületéről bizonyos meghatározott pont felé növekszik; s ez a pont Schenzl szerint Segesvár.

A Kárpátok vonulásának az isogónok irányára való hatása igen szépen látható a 6°40' isogónon, a mely Marmaros keleti részétől egész Brassóig a hegység menetét követi, itt bekanyarodik, hogy Szeben közelében egy és egyharmad foknyi hosszúságban egészen nyugoti irányt vegyen. Kétséget sem szenved, hogy a Fogarastól délre kimagasló hatalmas hegységzöm, melynek háta a Magyar- és Oláhország közti határt képezi, az okozója ennek az eltérésnek.

A munka már a tizenhatodik kötetét képezi azon hazai mo-

nographiáknak, melyeknek sorozatát a Természettudományi Társulat 1872-ben indította meg az évenként rendelkezésére bocsátott 4000 forint államsegélyből. Kolumnásan magyar és német nyelven van kiadva, a mi hazai tudományosságunk terjesztése, a hazánkra vonatkozó kutatások eredményeinek szélesebb körben való megismertetése szempontjából bizonyára elismerésre méltó, ha tekintetbe vesszük, hogy a munka szétküldetett azon számos, jelenleg 137 külföldi tudományos egyesületnek, melyekkel a társulat a világ minden részén csereviszonyban áll a kiadványokra nézve. Alapos búvárlatok eredményei csak így válhatnak a tudomány közkincsévé.

És ha tekintetbe vesszük, hogy az irodalom még nem rendelkezik oly alapos önálló munkával, a mely a mágnességi és földrajzi helymeghatározások kivételére és az idevonatkozó nagyon is kényes eljárásokra kimerítő útmutatásokkal szolgálhatna, s hogy a javítások, a megfigyelések módozatai csak itt-ott elszórt értekezésekben találhatók föl: bizonyára méltányolnunk kell azon szilárd elhatározást és kitartó munkásságot, mely szerzót az akadályok leküzdésével a megfigyelések ily óriás halmazának keresztülvitelére és összeállítására, ily nagy munka létrehozására buzdította.

Majd mikor a mindenfelé megindult mágnességi fölvételek adataiból földünk magnetographiai pontosabb térképét akarják megrajzolni, büszkén nyújthatjuk át Schenzl művét, hogy íme mégsem olyan terra incognita ez a mi hazánk, mint a milyennek hinni szeretik.

L. ENGYEL ISTVÁN.

Még egyszer a vámjövedelemről és fogyasztási adókról.

A *Budapesti Szemle* januári füzetében megjelent cikkemben elmondtam nézeteimet a fogyasztási adókról s az adóvisszatérítésről; helytelennek jelentettem ki azon eljárást, mely szerint az adó-restitutió a vámjövdelemből teljesítetik, mert csak ennek következtében fajúlhatott el annyira a dolog, hogy az adó-restitutió már az egész vámjövdelmet fölemészti, sőt ennél is többre rüg. Magyarország 1878-ig évenként sok millióval károsult; az új egyesség némileg helyrüti a kárt, de nem egészen, mert a fogyasztási adók nálunk még most is aránylag keveset jövdelmeznek. — A baj egyik forrását az 1868 XIV. törvényzikk 3. §-ában kerestem, mely az 1867 XII. törvényzikk 64. §-a megváltoztatásával azt rendeli, hogy az adó-restitutió a közös vámjövdelemből fődöttessék.

Fenyvessy adolf a *Budapesti Szemle* februári fűzetében czáfolgatja nézeteimet és számíthatásaimat. Úgy tünteti föl a dolgot, mintha még az idézett törvényczikk §-át is hibásan írtam volna ki. pedig azt szóról szóra, betűről betűre a hivatalos magyar törvénygyűjteményből írtam ki. Azután hosszasan bizonyíthatja, hogy 1867-ben az első egység megkötésekor mindkét bizottság jóhiszeműleg járt el, de elismeri, hogy sem a magyar sem az osztrák bizottság nem volt valami nagy előrelátással megáldva, hogy sem az egyik sem a másik nem tudta s nem is tudhatta, a megállapított intézkedésnek mi lesz a következménye. — A magyar bizottság nem fogadta el az osztrák bizottság javaslatát, mely pedig Ausztriára nézve nagyon káros, Magyarországra nézve ellenben igen hasznos lett volna, de ráállott arra a javaslatra, melynek következményei Ausztriának kedveztek s Magyarországnak ártottak. — A magyar bizottság 1878-ban elismerte, hogy tévedett és csalatkozott, az osztrák bizottság pedig kijelenté, hogy csak az utóbb tapasztalt következményekre való tekintetből fogadta el a megállapított quótaarányt. Vajon Fenyvessy jobban ismeri-e az osztrákok veséit, mint Herbst, azt nem vitatom. Elég az hozzá, hogy 1868-ban oly egység jött létre, mely ránk nézve fölötte káros volt, s melyet azután 1878-ban csak a legerősebb küzdelmek árán sikerült némileg jóvá tenni.

Fenyvessy nagyon helyesli az 1868 XIV. törvényczikk 3. §-át, mely szerinte csak kiegészíti és kibővíti az 1867 XII. törvényczikk 64. §-át. De hogy az adó-restitutió lényegénél és természeténél fogva a vámjövedelemmel szorosan összefügg, azt be nem bizonyítja, s a Németországról vett példával sem igazolja; sőt állítja, hogy már Bittó miniszterelnök korában fölismerte, hogy az adó-visszatérítésnek magában véve nincs köze a vámjövedelemhez, s legújabban a költségvetési vita alkalmával gróf Szapáry pénzügyminiszter is kijelenté, hogy a fogyasztási adónak a közös vámjövdelemből való visszatérítésében visszásságot lát.

Meg vagyok győződve arról, hogy kivált a czukoradó visszatérítése sohasem fajulhatott volna el annyira, ha a restitutiót magából az adó jövedelméből kellett volna teljesíteni. Nem hiszem, hogy akár az osztrák reichsrath, akár a magyar országgyűlés például 1875—6-ban megszavazta volna a restitutiót, midőn az nemcsak a befizetett 9.446,744 forintnyi czukoradót teljesen fölemésztette, hanem azt még 26,247 forinttal pótolni kellett. Ámde a közös vámjövdelem némileg Csáky szalmája; míg abból az adóvisszatérítés kitélt, nem

igen törődtek vele, nagyobb megütközést csak az 1882-diki költség-előirányzat szült, mely szerint a vámjövédelmem felül még 4·7 millióval pótolni kellett volna a restitutiót. A nagy szeszgyárosok, mint a *Pester Lloyd*-ban olvasom, a szesz kivitelénél nemcsak teljesen visszakapják azt az adót, melyet a termelésnél befizettek, hanem azonfelül még 50—60 százaléknyi præmiumot is kapnak. Ámde az egész monarchiában befizetett szeszadó 15—16 millió forintot tesz, a szeszadó-visszatérítés pedig például 1881-ben csak két millióra rúgott. Ellenben a cukoradó az egész monarchiában 1879-ben huszonöt s 1880-ban 34·8 millió forintot tett, a restitúció pedig 1881-re huszonegy és 1882-re 31 millió forintra számíttatott! Én ezt absurdumnak tartom; általában visszás dolognak tartom, hogy a cukor kivételét oly rendkívüli nagy præmiummal mesterségesen mozdítsuk elő, úgy hogy a külföldet visszatörletési rendszabályokra kényszerítsük. Nem igen nagy nemzetgazdasági és pénzügyi bölcseségnek bizonyítéka már azon körülmény sem, hogy a túlságos kivitel-i præmium miatt a két kormány contingentális összeg, vagyis az utólagos pótdó megállapításához kénytelen folyamodni, hogy legalább 10—12 milliónyi tiszta jövedelmet biztosítson magának a cukoradóból. S úgy vélekedem, helyesebb volna a termelési adót inkább az említett contingentális összegre leszállítani és semmi restitutiót sem adni, mint a mostani eljárást továbbra is megtartani. Az állam nem veszítene semmit, a belföldi fogyasztók pedig mindenesetre nyernének.

Fenyvessy hibásnak mondja számítgatásomat s bizonyítgatja, hogy 1878 óta a complicált fölszámolás mellett semmi kárt sem szenvedünk. Először is nagyra van vele, hogy a delegatiók a 4·1 milliót törölték, még pedig az 6 kezdeménye következtében. De azt nem mondja, hogy micsoda alapon és micsoda kereskedőktől vagy gyárosoktól fogják majd megtagadni az adóvisszatérítést, hogy az összeg meg ne haladjon a vámjövédelmet. S ha lehetséges volt az 1879-re vonatkozó zárszámadások szerint a vámjövédlemből eredő 9·3 milliónyi hiányt utólagosan a delegatiók által elfogadtatni, illetőleg pótoltatni, nem lesz oly fölötte nehéz dolog az 1883-diki vagy 1884-diki költségvetésben a netalán megkívántató, 4·1 milliónyi pótlékot is megszavaztatni.

Fenyvessy továbbá fölszámít 3·3 milliót, melyet Magyarországnak a magáéból kellene megfizetni a termelési arány szerint. A közös költségvetési előirányzat szerint Magyarországra 1882-ben csak 2.195,000, Ausztriára pedig 31.500,000 forint adó-restitúció

esnék. Az 1881-diki magyar költségvetési előirányzat szerint pedig Magyarországra a szesznél 1.500,000, a cukornál 1.000,000, a sörnél 50,000 forint, összesen tehát 2.550,000 forint esett, Ausztriára ellenben a szesznél 560,000, a cukornál 19.900,000 s a sörnél 440,000, tehát összesen 20.900,000 forint. De Fenyvessy azért mégis 3·3 milliót számít s bizonyítgatja, hogy a mi cukorgyárosaink sokkal több cukrot termelnek, sőt igen sok cukrot ki is visznek, a belföldi cukorfogyasztás pedig sokkal kisebb, mint a mennyire én becsülöm. Lehet, hogy tévedtem, matematikai bizonyosságot csakugyan nem tulajdonítok számadataimnak, valamint általában semmi statisztikai kimutatásnak sem tulajdonítok oly rendíthetetlen bizonyosságot. Az 1880-ra vonatkozó zárszámolásban úgy találom, hogy 1880-ra termelési cukoradó fejében 2.017,694 forint volt praeliminálva, de tetteleg csak 1.250,777 forint folyt be. A törvény szerint egy métermázsa répától 80 krajczár adót fizetnek s 12·46 métermázsa nyers cukrot állítanak elő a cukorgyártók, egy métermázsa nyers cukor pedig 81·4 kilogramm finomított fehér cukrot ad. Tehát e törvényes fölvetés szerint 1880-ban a magyar cukorgyárosok 108,312 métermázsa fehér cukrot termeltek. A belfogyasztást 600,000 métermázsúra becsülöm, Fenyvessy ezt sokalja, mert gróf Szapáry pénzügyminiszter az új fogyasztási adók jövedelmének kiszámításánál csak 470,000 métermázsát vesz föl. Erre csak azt jegyzem meg, ha az új adó alá csak 470,000 métermázsa cukor kerül is, akkor a valóságos fogyasztást legalább is 600,000 mázsára kell tennünk, mert nálunk hallatlan csuda volna, ha a fogyasztásnak csak egy ötöde kerülné ki az új megadóztatást. No de tegyük, hogy a belfogyasztás csak 470,000 mázsára rúg, s tegyük még hozzá, hogy a cukorgyárosok még egyszer annyi cukrot termeltek, mint a mennyiért az adót fizették: még abban az esetben is 253,376 métermázsa cukrot másunnan, tehát Ausztriától kellett behoznunk; a belföldi cukorgyártás még abban az esetben is felét sem fődözhetne a belföldi fogyasztásnak.

Kétségtelen tehát, hogy fölöslegünk nincsen, melynek a külföldön kellene piacot keresnünk. Fölöslegünk van például a borban, gabnában; alkalmasint a szeszben is stb. De sörben és cukorban nincs fölöslegünk s tehát e két czikkre nézve voltaképen kivitelünk sem lehet, azért állítottam, hogy az adó-restitutióban vagyis kiviteli jutalomdíjban leginkább az osztrák gyárosok részesülnek. Ha cukorgyárosaink mégis exportálnak s mi az exportot még túlságos jutalomdíjak által előmozdítjuk, saját károsodásunkra tesszük, mert

annál több osztrák czukrot és sört fogyasztunk, melytől a fogyasztási adót az osztrák pénzügyminiszter szedi be a mi rovásunkra. A monarchiában leginkább csak Csehország és Morvaország czukorgyárosai termelnek oly rendkívüli czukormennyiségeket, hogy velők kénytelenek külföldi piacokat fölkeresni. De hogy fonák törvények által mesterségesen fejlesztett cseh és morva czukorgyártás dédelgetésére nekünk folyton folyvást súlyos áldozatokat kellene hoznunk, ezt jól fölfogott érdekeink alig parancsolják, legalább Fenyvessy «alapos» számítgatása sem bírt arról engemet meggyőzni.

Készségesen elismerem, hogy az 1878-diki új egység s a termelési arány szerinti complicált elszámolás ránk nézve sokkal előnyösebb, mint az előbbi állapot volt. Mert ennek alapján 1880-ban 5.595,547 forintnyi kárpotlást kaptunk Ausztriától s 1882-ben több mint hét milliót remélhetünk. De úgy tartom, hogy még evvel sem érhetjük be, mert még a termelési arány szerinti elszámolás sem igazságos kules a tömérdek adóvisszatérítésre nézve, s mert czukorgyártásunk és sörfőzésünk még így sem bír kellő fejlődésnek indulni s végre mert a fogyasztó adókból eredő jövedelem még mindig aránylag csekély. A zárszámadások szerint 1880-ban fogyasztási adók fejében 16.065,940 forint volt előirányozva, tetteleg pedig csak 14.694,832 forint folyt be. Ausztriától az adó-restitúció kiegyenlítése fejében 5.595,547 forintot kaptunk, tehát az összes fogyasztási adók 20.290,379 forintot jövedelmeztek. Ugyanebben az esztendőben maga a czukoradó-restitúció több mint 21 millió forintot tett. Nem neveltséges dolog-e, hogy a monarchia többet költsön a közös vámjövdelemből a kivitt czukorért, mint a mennyi Magyarország összes jövedelme a fogyasztási adókból? S vajon helyes eljárás-e az, hogy oly fogyasztási tárgyakat, melyeknek kivitelét minden áron s nagy áldozatokkal előmozdítjuk, még külön fogyasztási adóval megdrágítsunk a belföldi fogyasztókra nézve? Helyes eljárás-e, hogy azt a mit a cseh és morva czukorgyárosoknak oda ajándékozunk, a belföldi fogyasztóktól szedjük be, még pedig oly zaklató módon, mint a minővel az új megadóztatás jár?

Mindezeknél fogva szükségesnek tartom, hogy fogyasztási vámvonal állíttassék föl, hogy továbbá az adómcgtérítés a vámjövdelemtől elválasztassék s attól teljesíttessék, a ki a termelési adót beszedte. Ha ezt nem akarjuk vagy el nem érhetjük, akkor csakugyan legczélszerűbb volna Fenyvessy javaslata, hogy a szesz, sör és czukoradók, úgy mint a közös vámjövdelem, a közösiügyi költségekre fordíttassanak.

HUNFALVY JÁNOS.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Igen tisztelt szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* folyó évi első fűzetében egy névtelen *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen* című könyvemet ismerteti. Nagy köszönettel vettem volna ez ismertetést, ha munkámat szigorúan, de igazságosan és szakszerűen bírálta volna; mert egy olyan kritikának én is régi barátja és tisztelője vagyok. De sem az igazságszeretet, sem a tudomány és hazafiság érdeke nem vezérelte bírálómat: hanem a személyes ellenszenv. Nem könyvem, hanem személyemet akarta leginkább bírálni és azt sem bebizonyított tények vagy hiteles tanúságok alapján, hanem a gyanúsítás, a célzatos elhallgatás és az elferdítés segítségével. Kénytelen vagyok tehát ez ismertetésre néhány fölvilágosító megjegyzést tenni és kérem az igen tisztelt szerkesztő urat, hogy azoknak helyt engedni méltóztassék.

Fölfogásom szerint minden kritikának első kelleke: az objektiv igazság. A bíráló vizsgálja meg a tárgyat, a munkát, de kímélje és tisztelje a szerzőnek személyét. Ki, mi vagyok én, az könyvem megítélésénél mellékes dolog; a fődolog itt a könyv, azt tessék bírálat alá venni. Bírálóm eljárása egész más. Ő nem helyezkedik könyvem álláspontjára, ő nem veszi tekintetbe annak már címében jelzett tárgyát és a könyvben határozottan kijelölt célját; hanem ő maga gyárt nekem és könyvemnek új álláspontot és új irányt, hogy aztán azokat színlelt indignációval megtámadhassa. Csak nézzük meg furfangos taktikáját:

Azt állítja, hogy könyvemmel «a Magyarországon lakó német nyelvűek történetei és mostani állapota iránt érdekeket akarok kelteni túl a Lajtán és künn nagy Németországban», egész célom volna tehát «künn tetszeni» és mint gyanúsító inquisitor azt találja, hogy én meg könyvem «bebizonyítására» szolgálunk Eötvös ama gondolatának, miszerint «két hazát igazán szeretni nem lehet». E gyanúsítással megegyez a további állítása, hogy a magyar viszonyokat «nem magyar szemüvegen vizsgálom, hanem oly szemüvegen, melyet a németektől vettem kölcsön»; sőt az ismertetés végén azt meri állítani, hogy «ilynemű irodalom (mint az én könyvem) célja, megszüntetni a kapcsolatot (a magyarországi németek és hazánk között), a németeket elégedetlen, kifelé néző nemzetiséggé tenni,

mint a ráczok és oláhok egy részét». Könyvem is részes abban a «nyílt harcban», melyet a német sajtó nagy része a magyar ellen küzd; könyvem egész iránya igazolja a berlini «Deutscher Schulverein» föllépését, de mégis azt reméli névtelen censorom, hogy én e könyvvel sok «kárt» nem tehettem.

A mennyi állítás, annyi gyanúsítás vagy célzatos elferdítés, minden bebizonyítás nélkül. Túllépne a kellő határon, ha én itten ez állítások egész sorát egyenként megczáfolnám. Azért megelégszem egy pár megjegyzéssel. Könyvemnek tárgyát és irányát elég bővebben és világosan adtam elő; miért nem idézi névtelen bírálóm e döntő helyeket? Miért farag ő magam és könyvem számára új álláspontot és új irányt, melyet határozottan vissza kell utasítanom, mert nem az enyém és könyvem tartalmával és irányával egyenes ellenkezésben áll.

Mily szellemen írtam én a szóban levő könyvet, azt mondják a többi közt a következő helyek is, melyeket eredetiben idézek, hogy új gyanúsításoknak ki ne legyenek téve. Könyvem 492. lapján az áll:

«Der deutsche Ungar kennt keinerlei centrifugale Tendenzen. Wie er in früherer Zeit in treuer Weise mitgeholfen, um in Ungarn das Christenthum und Königthum zu begründen und zu erhalten, wie er dann durch seine materielle und geistige Arbeit diesem Lande in langen Jahrhunderten Wohlstand, Bildung und Sicherheit gebracht hat: so hängt er auch heute mit Liebe an diesem seinem Vaterlande, betrachtet sich als dessen vollberechtigten Sohn und arbeitet für dessen Wohl und Gedeihen. Gern und willig hat der Deutsche die politische Superiorität des magyarischen Volksstammes anerkannt und ihm die politische Führung des Landes überlassen. Sympathie und Achtung erfüllt den Deutschen für seinen magyarischen Mitbürger, dessen Liebe zur Freiheit, dessen politischer Sinn, dessen Selbstbewusstsein und gewandtes persönliches Benehmen den Deutschen von jeher gewonnen haben. Auf dem Gebiete der Politik geht der Deutsche gerne Hand in Hand mit dem Magyare; selten wird er sich hierin einer andern Nationalität anschliessen. Kein anderer Volksstamm des Landes lernt die ungarische Sprache so gerne, als der Deutsche; die deutschen Gemeinden in der Zips, in West- und Südungarn haben seit geraumer Zeit ihre Kinder in den oberen Volksschulclassen auch in der ungarischen Sprache unterrichten lassen. Aus der Mitte des deutschen Volksstammes in Ungarn sind die eifrigsten Pfleger und Verbreiter der magyarischen Sprache und Wissenschaft hervorgegangen» stb.

Továbbá az 508. lapon: «Vor pangermanischen Tendenzen hat sich Niemand zu fürchten. Ein solches Phantom ist auch nur das krankhafte Erzeugniss leidenschaftlicher Phantasiepolitiker. Der Deutsche in Ungarn und Siebenbürgen hat es von jeher verstanden, seine Anhänglichkeit und Liebe zur angestammten Muttersprache und Nationalität mit den Pflichten für sein ungarisches Vaterland in Uebereinstimmung zu bringen. Diese beiden Pflichten stehen zu einander in keinem Widerspruch. Der Deutsche in Ungarn und Siebenbürgen wird trotz vereinzelter Anfeindung und Verletzung, seinem Vaterlande mit Treue und Hingebung dienen und sich in keiner Weise der Arbeit für dessen Wohl entziehen.»

És könyvemet így fejezem be: «Darum mögen die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen auf sich selbst vertrauen, die ausdauernde Kulturarbeit unentwegt fortführen und bei aller Liebe und Anhänglichkeit für die eigene Sprache und Nationalität nach wie vor in friedlicher Nachbarschaft mit allen übrigen Volksstämmen, im freien Bruderbunde mit dem führenden magyarischen Volke und in unerschütterlichem Festhalten in dem Verbande mit Oesterreich unter Habsburg's Scepter ihrem ungarischen Vaterlande auch in Zukunft in alter Treue und Hingebung dienen!»

Ez könyvemnek álláspontja és iránya; hol van itten azon haza- vagy magyar-ellenes irány, melylyel névtelen bírálóm engem vádolni merészkedik? Névtelen censorom jól tudta, hogy miért nem volt szabad ezek vagy más ilyféle helyeket ismertetésében idézni; mert akkor a tisztelt olvasó közönség azonnal tájékozva lett volna.

Névtelen bírálóm jellemzésére csak még egy példára hivatkozom. Ő azt állítja, hogy semmibe nem veszem a magyar tudományt, hanem csak abban látom föladatomat, hogy a németeknek mutassam, hogy én is olvastam könyveiket! Azt mondja, munkám történelmi részében egészen ignoráltam volna az illető magyar irodalmat, csak a németek után járta u, tőlök vettem volna «az anyagot és a fölfogást».

Már most tessék könyvemet nézni és azt fogják első pillanatra tapasztalni, hogy névtelen censorom szántsándékosan elferdítette a tényállást. Az «előszóban» meg van magyarázva, hogy miért nem lehetett az egész használt irodalmi apparatust en detail előtüntetnem. Daczára annak mégis hivatkozom mindig azon főbb munkákra, melyeket vagy forrásokból, vagy segéd- és útbaigazító könyveknek használtam. És ezek között a dolog természeténél fogva a

túlnyomó része épen a magyar könyv, a magyarországi forrás vagy író. Valóban nagy naivság rólam föltenni, hogy könyvem megírásánál elhanyagoltam volna épen azon irodalmat, hol tárgyamra nézve a legtöbb anyagot találhattam. Nem tekintve a különféle hazai történelmi forrásokat, könyvemben név szerint meg vannak említve: Hunfalvy P., Schwartner M., Hæuffler V., Csaplovics, Horváth M., Szalay L., Feszler-Klein, Szabó Károly, Szalay József, Pauler Gy., Wenzel G., Ipolyi, Kossovich, Majláth, Révész, Fabó, Pesty Fr., Szilágyi S., Lichner és Michnay stb., stb. A külföldi írókat csak a régi korszakokra nézve használhattam; ezt tenni pedig írói kötelességnek tartom és bírálóm minden esetre akkor is tett volna szemrehányást, ha ezen ide tartozó külföldi irodalmat elhanyagoltam volna.

Névtelen bírálóm ama tanácsát, hogy a külföldnek az egész igazságot ne mondjuk, nem fogadhatom el és pedig épen hazaszeregetből. Az igazság csak egy; a kényelmes kétkulacosság soha sem volt elvem és valóban nem tartom sem hazafias, sem igazságos férfihoz méltónak, hogy itthon valamit feketének nevezek, és külföldön ugyanazt fehérnek. Szilárd meggyőződéselem és sok évi tapasztalásom inkább azt mutatja, hogy csak az őszinte és teljes igazsággal tehetünk hazánknak jó szolgálatot külföldön is.

Végre csak még egy észrevételem van. Huszonöt évnél tovább működöm az irodalom terén; nézeteimet soha el nem titkoltam, meggyőződésemet el nem tagadtam, sőt mindig őszintén és nyíltan megvallottam. De ellenfeleim nagyon ritkán követték példámat; leggyakrabban az anonymitás kényelmes köpenye alá menekültek, hogy innen a gyanúsítás, az elferdítés és a rágalmozás nemtelen fegyvereivel élhessenek. Ezt a példát névtelen bírálóm is követi. Ha majd nyílt sisakkal lép ki, ha mint férfiú és valódi tudós és hazafi komolyan és okadatolva bírál és ítél: akkor látni fogom, vajon megérdemli-e azt, hogy az ember tovább is szóba álljon vele. Addig csak egész határozottsággal visszautasítom e gyanúsító és elferdítő ismertetését.

Buda-Pest, 1882 január 22-dikén.

SCHWICKER J. H.

II.

Tisztelt szerkesztő úr! Schwicker úr «személyes ellenszenvnek» tulajdonítja azt, hogy könyvéről e helytt oly kedvezőtlenül nyilatkoztam. Ő tanár, hát jól tudja, hogy minden rossz deákat

«pikk»-ből buktat meg a tanár, viláért sem más okból. Állítása igazságtalanságáról meggyőzheti az, hogy bírálatom felől csak azt a kifogást hallottam, hogy nem volt elég goromba.

Annak mégis örvendek, hogy alkalmat adtam neki, magyar hazafiságának kinyilatkoztatására. Mi szegény magyarok beérjük ily kevéssel is. Jobb lett volna, ha ezt a németekkel szemben tüntetné ki. Nem is mondtam, hogy egészen német. Két lélek lakik benne, ezt maga is bevallja, és ezek közt nem mindig a magyar az erősebb.

Béke és csend idejében megfér egymással az a két lélek. De most, nagy sajnálatunkra, azon helyzetben vagyunk, hogy a német irodalomnak egy jelentékeny — igaz hogy inkább lármás, mint nagy része — épen a Schwicker úrhoz hasonló félvér írók tudatos és tudatlan befolyása alatt, nyílt harcot indít minden ellen, a mi magyar. Most tehát egész emberre és pártvallásra van szükség és Schwicker úr akár hány szép phrasist csavar, könyve mégis első sorban arsenállá lesz a magyarfalók szolgálatában.

Béke idején veszély nélkül cserélhetjük ki nézeteinket, épen úgy mint országaink termékét. Hanem úgy-e tudja Schwicker úr, hogy nevezik azt, a ki hadüzenet után fegyvert, lőport vagy csak eleiséget is szállít az ellenségnek? Szellemi téren pedig ő e bűnbe esett.

Ugvan mit gondol, hogyan járna az olyan francia eredetű porosz királyi tanár, a ki azt írná, hogy a réfugiék az által, «hogy németek lettek, egy magasabb kulturai állapotból egy alacsonyabbra süllyedtek alá». *) Vagy az, a ki azt írná, «hogy a szenvedélyes chauvinismus hatásánál fogva, mely különösen a német sajtó egy részénél nyilvánul, a francziák helyzete Poroszországban ma nem kellemes». **) Vagy azt, «hogy a francziák világtörténeti missiójának Poroszországon még nincs vége». †) És végre: «Poroszország fran-

*) Das Schwinden des angestammten Volksthumes bezeichnet bei einer ursprünglich deutschen Gemeinde zugleich den Niedersteig auf eine tiefere Culturstufe (432. lap).

**) Wer könnte es läugnen, dass unter der Einwirkung dieses Chauvinismus, der insbesondere in einem Theil der magyarischen Presse sich kundgiebt, die heutige Lage der Deutschen in Ungarn keine angenehme geworden ist. Az eredetiben alá van ez húzva (502. l.).

†) Wir haben gesehen, in welcher Weise der Deutsche in Ungarn diesen welthistorischen Berufe bis heute nachgekommen ist, und diese Mission ist in den Ländern der Sct-Stefanskrone noch keineswegs geendigt (502. l.).

ezia hatás alatt, francia segítséggel, francia minta után jött létre, és ez a hatás tovább is eltartott. A városok, a polgárság, ipar és kereskedelem, de iskola, tudomány, irodalom és művészet is Poroszországban legnagyobb részt a francziáknak és közreműködésöknek köszönik létrejöttöket és fejlődésöket.*) Az a francia német bizonyosan nem nyerne kitüntetéset.

Mondhatnám azt is, hogy mikép hivatkozhatik Schwicker úr, ki csak rossz fordító és compiler és soha semmi önálló tudományos munkát nem végzett, irodalmi tevékenységére. De, hála Istennek, ő a németeket boldogítja vásári munkáival, nem minket és itt csak annyiban lehet szólni róla, a mennyiben a magyar irodalmat érdekli.

Históriai tudományos képzettségéről, vagyis inkább annak teljes hiányáról nehéz erősebben ítélni, mint ő maga teszi. Elsorol egy sereg földolgozott munkát és azokat nevezi forrásoknak. A mint hogy tény, hogy művének egész történeti részében nincs egy hely sem, mely tudományos búvárkodáson, azaz a források átkutatásán alapulna.

A mi a névtelenséget illeti, annak jogosultsága e helyen már többször meg volt vitatva. A ki ez ellen panaszol, csak járatlanságát árulja el a világirodalomban, hisz például az angol szemlék nagy részt névtelenek s Macaulay essayi, bírálatai először mind névtelenül jelentek meg. A ki a névtelen kritikán megbotránkozik, az nem bízik ügye igazságában.

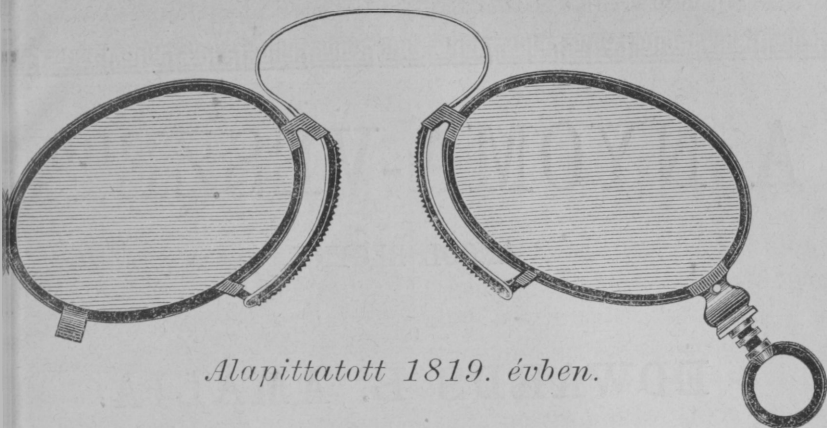
u. f.

---

*) Ungarn ist unter deutschem Einflusse, mit deutscher Hilfe, nach deutschem Vorbilde als christlicher Staat entstanden, und diese Einwirkung hat auch später fortgedauert. Das Städtewesen, das Bürgerthum, Gewerbe und Handel, aber auch Schule, Wissenschaft, Literatur und Kunst verdanken in Ungarn zum grössten Theile den Deutschen ihre Entstehung und Fortentwicklung (505. l.).

Alapított 1819. évben.

CALDERONI ÉS TÁRSA

LÁTSZERÉSZEK

BUDAPEST, VÁCZI-UTCZA 30. SZ. A. ÜZLETÉBEN

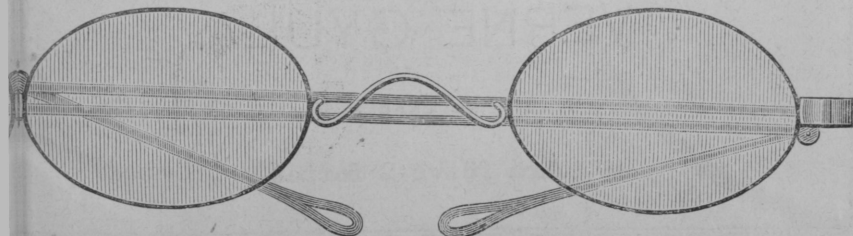
kaphatók :

üvegek, orrcsüptetők és lorgnettek homorú-, domború-, henger- vagy csésze-alakú üvegekkel vagy hegyjegecsekkel ellátva a legújabb és legcélszerűbb keretekben ; továbbá védüvegek kék vagy szürke üvegekkel, olvasó üvegek, gyújtók, görcsövek, színházi látésövek, kettős tábori látésövek, távesövek, teleskopok, stereoskopok, graphoskopok, varázslámpák, látszerészi tükrök, természeti műszerek, légsúlymérők, hőmérők, folyadékmérők, vízszínmérők stb.

Rajzoló műszerekkel, és pedig : kitűnő svajzei rajzeszközök, zseb-rajzeszközök, párizsi rajzműszerek, szöggrakókkal és léptékekkel dúsan fel van szerelve stb.

Továbbá kaphatók lejt- és földmérő műszerek, mérő-szalagok vászon- és bőrrel, normal méterrudak, tájolók stb. stb.

Képes árjegyzékek bérmentve küldetnek kívánatra.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és kapható:

A NYOMA-VESZETT.

ANGOL REGENY.

IRTA

EDWARDS B. AMÁLIA.

ÁTDOLGOZTA

SZÁSZ KÁROLY.

EREDETI KEPEKKEL.

Ára füzve 2 forint.

A JANGADA.

NYOLCZSZÁZ MÉRTFÖLD AZ AMAZONON.

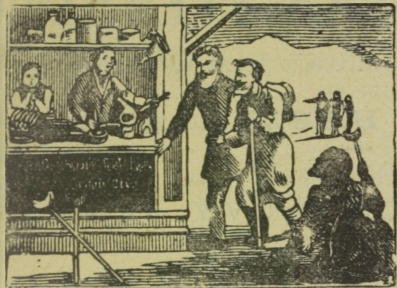
IRTA

VERNE GYULA.

KÉPEKKEL.

Ára füzve 2 forint.

KÜLÖNÖS FIGYELEMRE MÉLTÓ!

A hirneves dr. FORTI-féle

sebtapasz

mely rendkívüli gyógyereje, eloszlató, érlelő s fájdalmat csillapító hatása által leggyorsabb, legbiztosb s egyszerűs mind gyökeres gyógyulást eszközöl különmemű bajokban. Egy csomag ára 50 kr., nagyobb csomagé 1 forint használati utasítással együtt, postán küldve 20 krral több.

Központi küldeményező raktár Budapesten:

TÖRÖK JÓZSEF gyógyszerész urnál király-utca 12. sz.

Bécsben: Pleban F. X. gyógyszer-tárában, Istvántér 1. sz. Dr. Girler F. gyógyszer-tárában, Freinng 7. sz. Fritz G. és R. gyógyfűszerésznél I., Bräunerstrasse 5. sz. Prágában: Fürst József gyógyszer-tárában Porie 1071. II. Grácban: Nedved A. gyógyszer-tárában a Mur-téren. Jassyban: Engel J. gyógyszer-tárában.

Továbbá kapható Budapesten: *Pillich F.* (ezelőtt Jezovits) udv. gyógyszer-tárában nagy (3) korona-utca. — *Pataký K.* gyógyszerésznél nagy korona-utca 26. szám. — *Wagner D.* városháztér-n — *Schernhoffér K.* özv. a „nagy Kristófhöz” címzett gyógyszer-tárában, Kristóf-tér sarkán és *dr. Wagner D.* gyógyszer-t. váci boulevard 59 — *Egressy R.* gyógyszer-t. nádor utca 2. — *Sztupa Gy.,* gyógyszer-t. a Kalvintéren. — *Urbánn J.* király-utca 98. sz. — *Thalmayer és Seitz* nádor-utca. — *Kochmeister F.* *Utóainál* nagy korona-utca 22. sz. — *Telkessy J.* udvari gyógyszer-tárában a várban — *Vlassék E.* gyógyszer-tárában a Krisztinavárosban. — *Frum J.,* gyógyszerésznél viziváros fő-utca. — *Schwarzmayér K.* gyógyszer. viziváros fő-utca. — *Eiszdorfer G.* gyógyszer-tárában Tabánban (Rácváros) fő-utca. — *Alsó-Lendván:* Kiss B. nál. — *Aradon:* Rozsnyai M. és Schüffler A. gyógyszer. urnál. — *Berettyó-Ujfalun:* Sárrethy L. — *B.-Csabán* Varságh B. *Büd-Szent-Mihályon:* Lukács F. — *Debreczenben:* Dr. Rothscheuk V. E., Tamássy K., Göltl N. és Örvényi O. — *Déaványán:* Paczek G. — *D.-Földváron:* Náhéra P. — *Egerben:* Köllner Lőrincz és Buzáth Lajos gyógyszerésznél — *Eperjesen:* Isépy Gy. — *Érsekújvárott:* Conlegner J. — *Gesztegyen:* Pintér P. — *Gyöngyösön:* Mersits N. — *Győrött:* Müller K., Ziniel József. — *Huszon:* Keresztes S. — *Jászberényben:* Teschler E. és Merkl J. — *Kapostvárt:* Kecskésy T. és Babocsay K. — *Kassán:* Koretkó A., Wandraschek K., Megay G. és Hegedüs L. — *K. rezagyon:* Báthory B. — *Késmárkon:* Genesich C. A. — *Kömáromban:* Grötschel Zs., Schmidthauer A. és Kirchner M. — *Kun-Madárason:* Jung K. — *Losoncson:* Kirchner D. és Plichta L. — *Léván:* Bolsman Ede. — *Makón:* Nagy A. — *Mező-Berényben:* Baranyi M. — *Mező-Kásony:* Rátz Gy. — *M.-Turon:* Borbás J. — *Miskolczon:* dr. Csáthi, Szabó, Mayer R., Ujházy K. és dr. Szabó Gy. gyógyszer. — *M.-Szigeten:* Héder L. — *Mitroviczán:* Krstonic A. — *Nagy-Kanisán:* Prazer Béla és Belus J. — *Nagy-Károlyban:* Füleky P. és Koricászky L. — *N.-Kőrösön* Medveczky György. — *Nagy-Szombaton:* Pántotsuk B. — *N.-Viradon:* Huzella M. Molnár J. és Nyír Gy. gyógyszer. — *Nyíregyházán:* Korányi J. gysz., Szopkó Alfr. és Lederer I. gyógyszerészek és Kovács S. — *Pakson:* Malatinszky S. — *Pécselt:* Spiczé J. — *Pozsonyban:* Pisztoró B. — *Putnokon:* Fekete N. — *Rimaszombaton:* Hamalidár K. — *Rozsnyón:* dr. Pósch J. gysz. és Hirsch J. N. — *S.-A.-Ujhelyen:* Medveczky A. és Pintér F. — *Sümegeen:* Stumborszky L. — *Szathmáron:* Bossin J., dr. Lengyel M. és Böszörményi J. gyógyszer. — *Szegeden:* Kovács Albert. — *Sz.-Fehérvárott:* Braun J. és Dieballa Gy. gyógyszer. — *Szekelyhídon:* Szabó J. — *Szombathelyen:* Simon Gy. — *Szolnokon:* Kecskessy T. — *Tarján:* Monó J. — *Temesvárott:* Tárcaj I. és Jahner C. M. gyógyszer. — *T.-Ujlakon:* Roýkó G. — *Técsön:* Ágoston Gy. — *Tokajban:* Reiner D. — *Ungvárott:* Lám Sándor Fránkel M. gyógyszer., Krausz A., Speck J. és Peltárszky A. — *Veszprémben:* Ferenczy K. — *Zirczen:* Tejfel J. — *Erdélyország.* Deesen: Róth P. — *Kolozsvárt:* Valen'ini A. és Biró J. — *Brassón:* Schust-r K. L., Gyertyánffy és Verzár. — *M.-Vásárhelytt:* Bucher M. — *Segesvárt:* Idosh Miffelbacher J. B. — *Sepi-Szent-Györgyön:* Beteg B. és Ötvös P. — *Szászváros:* Grafius J. — *Tövisen:* Sflakovic J. — *Zilahon:* Weiss S.

Ezen kitűnő hatásu, nem eléggé ajánlható gyógytapasz készítője:

Forti László. Lak.: Budapest, I. ker. Nándor-utca 3-ik szám.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és kapható:

SCHNEIDER KÉPES ÁTLÁSZÁ.

A természettudományi földrajz kézi átlásza

ISKOLAI ÉS HÁZI HASZNÁLATRA.

Magyarra fordították:

GÖNCZY PÁL ÉS HUNFALVY JÁNOS.

A vallás és közoktatási m. kir. miniszterium 19752. számú rendelete az elemi és polgári iskolák tanító és tanítónő képezdék, továbbá középtanodák használatára mint a leirő földrajz tanításához kitünő eszközt kiválóan ajánlotta.

TARTALOM: Európa I—III. tábla; Afrika IV—VI. tábla; Azsia VII—IX. tábla; Ausztrália X—XI. tábla; Amerika XII—XV. tábla.

Ára 1 forint 50 kr.